TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN,

ONDER REDACTIE

VAN

Mr. J. H. ABENDANON

EN

P. J. F. LOUW.

DEEL XXXVII.

BATAVIA. | 's HAGE
ALBRECHT & RUSCHE. | M. NIJHOFF.

1894.

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN,

ONDER REDACTIE

VAN

Mr. J. H. ABENDANON

EN

P. J. F. LOUW.

DEEL XXXVII.

AFLEVERING 1.

BATAVIA.
ALBRECHT & RUSCHE.

's HAGE.
M. NIJHOFF.

1893.

INHOUD.

BLADZ.

SUIKERRIET-AMPAS ALS BRANDSTOF.

BIJDRAGE

TOT DE

GESCHIEDENIS DER SUIKER-FABRICATIE OP JAVA

DOOR

Mr. J. A. VAN DER CHIJS.

Hoewel op Java sedert eeuwen suiker uit suikerriet is gemaakt, was toch tot voor betrekkelijk weinige jaren de fabricatie van die „soeticheyt" aldaar hoogst primitief.

Zooals men er — vermoedelijk omstreeks de 8ste of 9de eeuw onzer tijdrekening — begonnen was suiker te maken, zóó ging men er aanhoudend, tot in de eerste helft der 19de eeuw, daarmede voort.

Verticale, houten cilinders, door karbouwen heel langzaam in beweging gebracht, gebrekkige fornuizen, open pannen waren en bleven er hoofdzakelijk de instrumenten, waarmede men werkte; de Chineesche methode van suiker-maken was en bleef de gebruikelijke; en hoeveel millioenen pikols suiker daardoor op Java gedurende al dien tijd *niet* zijn gemaakt, welke bij eene betere werkwijze *wel* gemaakt zouden zijn, laat zich moeijelijk ramen (1).

(1) Het oudste, mij bekende bericht nopens fabricatie van suiker op Java — zij het ook een zijdelingsch bericht — dagteekent van 1599 en is te vinden in de Tweede Schipvaart der Hollanders naar Oost-Indien, waar men op 13 November vindt aangeteekend, dat Warwyck te Jakatra van Chinezen arak kocht; en waar arak wordt gemaakt, daar heeft men vermoedelijk ook uit suiker-riet suiker gewonnen.

Chinezen zijn hoogstwaarschijnlijk de eerste suiker-fabriekanten op Java ge-

Maar niet alleen was het product ten gevolge van de primitieve werkwijze zeer gering, ook de middelen, waarmede men werkte, werden — voor een deel althans — door die werkwijze allengs uitgeput.

In de Bataviasche ommelanden — den voornamen zetel der suiker-fabricatie op Java gedurende de 17de en 18[d.] eeuwen — ontstond gebrek aan karbouwen en nog meer aan brandhout.

Steenkolen waren er te dien tijde onder den naam van „smeêkolen" wel bekend, maar zoo zelden en steeds in zoo geringe hoeveelheid voorhanden, dat aan het gebruik daarvan voor de suiker-fabricatie niet kon gedacht worden, al hadden de ondoelmatig geconstrueerde fornuizen zulks toegelaten.

Hout was en bleef er de voorname brandstof, maar werd hoe langer hoe schaarscher.

Al verder en verder van de fabrieken — toenmaals „molens" geheeten — moest zulks, door karbouwen gesleept, aangevoerd worden; en, welke maatregelen de Regering ook nam om in dit euvel te voorzien, menige suiker-fabriek hield op met werken, omdat de kosten van het hout alle voordeelen verslonden.

Tegen het einde der vorige eeuw was die toestand zoo nijpend geworden, dat in 1778 het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, toenmaals ook op het gebied van landbouw en nijverheid werkzaam, zich genoopt gevoelde de navolgende prijsvraag uit te schrijven:

„hoedanig kan het toenemend houtgebrek voor de suiker„molens in de bovenlanden spoedig en duurzaam verholpen

---

weest; en de eerste Chinezen zijn vermoedelijk in de 7e eeuw op dat eiland gekomen (Groeneveldt, notes on the Malay Archipelago etc.)

Als suiker-riet eene op Java ingevoerde plant is, omdat dit riet er nergens in het wild groeit, dan moet de invoering daarvan zeer lang geleden hebben plaats gehad, vermits reeds in de oudste, bekende taal van Java, het kawi, een naam voor deze rietsoort voorkomt en die naam alle kenteekenen van hooge oudheid draagt (Kern, taalkundige gegevens ter bepaling van het stamland der Maleisch-Polynesische volken).

„worden; en door welke middelen kunnen de afvoer en „verkoop tegens een civilen prys ter dezer hoofdplaatse „worden gefaciliteert?"

Twee antwoorden op deze prijsvraag werden den 10den Mei 1779 ingeleverd, waarvan één, geschreven door den onder-koopman, C. Jacobi, ęene bekrooning (nog wel met goud) werd waardig gekeurd, al bleef ook het tweede gedeelte der vraag daarin onbesproken.

Onder een omhaal van woorden gaf Jacobi hoofdzakelijk in overweging:

1°. de „uitdamping" (verdamping) van het sap te bevorderen „door het maaken van openingen in het dak en „de zymuuren der combuis, mitsgaders door de verande-„ring van den oven, indiervoegen, dat zyne stookgaten, „zoo niet verminderen, ten minsten buiten de combuis „vallen";

2°. de bezorging van eens zoo veel vocht „tot aanvul-„ling van de keetels" (pannen) door den molen sneller te laten draaijen;

„dan zal het werk", schrijft Jacobi, „terwyl het vuur „blyft, gelyk het thans gemeenlijk is, met een verdubbel-„den spoed worden verricht en dus maar half zoo lang „duuren, als thans; en gevolgelijk de helft der bevoorens „noodige brandstoffe uitgewonnen worden" ([1]).

Jacobi wist, dat „de suiker-molens der Amerikaansche „colonien genoegzaam doorgaans rondschieten met het *tras* „of de houtachtige zelfstandigheid, die van het riet, nadat het „zap daaruit geperst is, overblyft", maar aan het *tras* (ampas) schonk hij zoo weinig aandacht, dat hij daaromtrent niet veel meer schreef, dan: „de helft der brandstof uit-„gewonnen zynde, zoude het wel de moeite waardig wezen „door vermindering der openingen van den oven, zoo veel „immers zal konnen geschieden, het tras zoo verre te doen „strekken, als doenlyk zal zyn."

([1]) Eene in 1779 met het systeem Jacobi genomen proef leerde, dat daarmede ongeveer $^1/_3$ van het gewoonlijk benoodigde volumen hout bespaard werd.

Met dat residu van het riet wist men in den regel niets aan te vangen. Wel werd het als brandstof, te gelijk met hout, bamboe, enz, niet geheel verworpen, maar de vochtige toestand, waarin zulks ten gevolge van het gebrekkige persen bleef, ook nadat het in de zon zoowat gedroogd was, maakte, dat daarvan in de primitieve fornuizen weinig nut werd getrokken. Men gebruikte het, tant bien que mal, om gedurende den snij-tijd gaten in de wegen, welke door de tuinen liepen, te vullen (1), dan wel wierp zulks, om het kwijt te zijn, in deze of gene rivier — het laatste tot groot nadeel voor de bevaarbaarheid der rivieren, waarom de Regering zulks verbood.

Veel invloed ten goede blijkt Jacobi's raad niet gehad te hebben; want tien jaren, nadat hij dien raad had gegeven, en wel op den 12den December 1799, verzocht de burger, A. Teisseire, eigenaar van twee suikerriet-aanplantingen en van zes suiker-molens, met eenige andere, bij de suiker-cultuur in de nabijheid van Batavia geinteresseerde personen, toegelaten te worden ter audientie bij den Gouverneur-Generaal, Mr. P. G. van Overstraten, om de aandacht van Zijne Hoog Edelheid te vestigen op den zorgelijken toestand, waarin die cultuur toenmaals verkeerde.

Zij vonden dien Opperlandvoogd genegen hunne klachten aan te hooren, die, zooals ook toen gebruikelijk was, hen verzocht het mondeling medegedeelde op papier te brengen. Onder dagteekening van den 23sten December 1799 bood Teisseire naar aanleiding hiervan een zeer wijdloopig rekest aan de Hooge Regering aan, inhoudende „een ample verhandeling van den deplorabilen staat, waarin de suikermolenaars zich in het generaal bevinden, en verzoek van „voorziening daarentegen door de Regering".

In hare vergadering op 13 Januari 1800 nam de Regering dat stuk, hetgeen vooraf „door de heeren leden „afzonderlyk geresumeerd" was, in behandeling, welke

---

(1) Hooyman, tegenwoordige [1779] staat van den landbouw in de Ommelanden van Batavia (Verhandelingen Bat. Gen. deel I, bladz. 145, 3e druk).

behandeling leidde tot de opdracht op de Raden ordinair en extra-ordinair, C. M. Neun, G. C. Fetmenger en W. H. van IJsseldijk, om „den staat der suiker cultuur en „wat daar toe eenige relatie heeft te onderzoeken en te „dienen van Hun Ed^{s}. consideratien omtrent den praesenten „staat dier culture, de oorzaken van het verval derselver „en wat tot verbetering en herstelling van dien tak van handel „zal dienen en kunnen in het werk gesteld worden; — voorts „Hun Ed^{s}. te qualificeeren om, wanneer in het een of ander „een spoedige voorziening vereischt mogt worden, als dan „daar van intusschen voordragt aan deze Regering te doen; „— en den officiers der Chinezen, nevens de onderscheidene „suikermolenaars, te gelasten om den gemelde Heeren „wegens die culture zoodanige ouvertures te geven, als Hun „Ed^{s}. van de zelven zullen requireeren".

Hoewel zij zelve erkenden „gebrek aan toerykende lo- „caale kennis" te hebben, hielden toch genoemde heeren geene oculaire inspectie over de suiker-molens. Zij bleven binnen de wallen van Batavia en gingen af „op de toe- „ligtingen van vroegere dagen en die van kundige personen". Met dergelijke, slechts ten halven aan het doel beantwoordende hulpmiddelen wisten zij echter zoodanig te woekeren, dat zij reeds op den 14^{den} Maart 1800 een zeer lijvig rapport over de suiker-kultuur en fabricatie aan de Regering in- dienden.

Ruim eene maand had deze noodig om dat rapport te „resumeeren", waarna zij op den 1sten April 1800 o. a. besloot: Heemraden der Bataviaasche ommelanden te qua- „lificeren exact na te gaan en aan deze Regering op te „geven, aan welke defecten de suiker-molens in het gene- „raal noch laboreeren en hoedanig die op de best mogelyke „wyze zouden kunnen weggenomen en verbeterd worden; „en welke middelen er tevens op de molens noch met „effect in het werk gesteld zouden kunnen worden om van „dezelven met minder onkosten even zulke eene hoeveelheid „goede suiker te doen leveren, als thans plaats vindt".

Het onbezoldigde en gewoonlijk door ijver niet uitmuntende Collegie van Heemraden was met die opdracht volstrekt niet ingenomen. Op grond van „de constitutie „van hun college en meer andere redenen" verzochten „in „allen eerbied" Heemraden ontheven te worden van de hun toegedachte taak, welk verzoek de Hooge Regering den 9den Mei 1800 inwilligde en uit haar midden twee commissarissen over de suiker-cultuur (namelijk de Raden extra-ordinair, Mr. C. A. Canter Visscher en W. H. van IJsseldijk), geassisteerd door de Chineesche officieren te Batavia, benoemde om te doen, wat oorspronkelijk aan Heemraden was opgedragen.

Op 13 Junij 1800 stelde de Hooge Regering eene instructie voor de genoemde commissarissen vast, waarvan art. 1 — het eenige, dat in casu van belang is — na eene herhaling van het boven overgenomene uit de resolutiën van 18 April 1800, bepaalt: „en daar de voornaamste defecten, „na ons begrip, bestaan hier in, dat het moolen-werk en „de fournuysen tot hier toe zyn aangemaakt na de by de „Chineesen plaats hebbende, oude gebruiken en vooroor-„deelen, waardoor vele buffels worden vernielt en veel „brandhout verslonden, zo zal het noodzaakelyk zyn, dat „ter verbetering, zo van het molen-werk, als van de four-„nuyzen, proeven worden genomen en dat UE. die proeven, „zo daar mede aanmerkelyke kosten verzelt gaan, aan ons „ter approbatie voordraagen".

Aan hunne verplichting in gevolge art. 20 hunner instructie om onder ultimo Februarij van elk jaar „eene vol-„leedige descriptie" hunner verrichtingen in te dienen voldeden commissarissen in 1801, uit welke „descriptie" o. a. blijkt, dat zij geene proeven met nieuwe soorten van molenwerk en fornuizen hadden kunnen nemen, — eene verklaring, waarmede de Hooge Regering op den 22sten Mei 1801 genoegen nam.

Hiermede was het onbeduidende werk dezer commissarissen vrij wel afgeloopen. Want op 28 Augustus 1801 zijn zij we-

gens „de menigvuldige occupatien" der leden van de Hooge Regering voor hunne moeite „bedankt" en is hunne taak weder opgedragen aan president en leden van het Collegie van Heemraden, welk collegie sedert Mei 1800 met twee leden was versterkt. De Regering besloot echter hiertoe niet zonder „aan Hun Eerwaardens over te laten derzelver „belangen daar omtrend aan de Regering voor te dragen".

Ditmaal verzetten Heemraden zich niet tegen den wil der Regering, maar hunne gestie in zake suiker-cultuur was zóó gebrekkig, dat op den 9den December 1802 daaraan een einde moest worden gemaakt. Hun voorzitter beweerde, dat „aan de eene kant de werkzaamheden van het Collegie „van Heemraden te menigvuldig waren om zich met de „suyker-cultuure na behooren te kunnen bemoeyen en van „de andere kant van de leeden van hetzelve geen genoeg„zame kunde kon worden verwagt om van de jaarlyks na „de molens gezonden wordende commissies, die behalve „dien kostbaar zyn, het nut te verwagten, dat men zich „daarvan heeft voorgestelt".

De Regering ontsloeg daarom Heemraden van het „op- „en toe-zigt over de suiker-cultuure" en belastte daarmede twee gecommitteerden, die „de presumptie voor zich „hadden daartoe de vereyscht wordende bekwaamheden te „bezitten", t. w. den drossaard der stad en ommelanden van Batavia, A. Hartsinck, die als zoodanig ontslagen werd, tot 1sten gecommitteerde en den oud-luitenant-militair, D. F. van Straalendorf, tot 2den gecommitteerde, den eersten „behoudens qualiteit" en den laatsten met den titel en rang van koopman. Als tractement werd hun gezamelijk toegekend 1/8 rijksdaalder, papieren geld, voor elken geleverd wordenden pikol suiker (1), van welke belooning de 1ste gecommitteerde zoude genieten 2/3 en de 2de gecommitteerde 1/3.

Ruim eene maand vóór zijne benoeming tot gecommitteerde (11 November 1802) had Hartsinck uit eigen beweging een aantal voorstellen tot verbetering van „de plaats hebbende

(1) De Regeering had alle suiker voor hare rekening genomen.

„inrigtingen op de zuiker-molens" bij de Regering ingediend, onder welke voorstellen ook voorkwam eene nieuwe contructie van de fornuizen.

Hij schreef o. a. het navolgende: „de ondergeteekende „heeft, toen hy eigenaar wierd van het landgoed Tanjong „West, de schaadelykheid ondervonden van de inrichting „der toenmaalige fournuizen van de op dat landgoet ge„vonden wordende suiker moolen. Hy heeft gezien, dat „daar mede een naamwaardige hoeveelheid brandhout wierd „verslonden, en is daarom bedagt geweest om die fournuizen „te veranderen naar de wyze, op Isle de France ([1]) en in „de West-Indien gebruikelyk, met dit gewenscht succes, „dat hy thans niet meer dan 30 vadem brandhout in de „maand noodig heeft, wanneer hy enkelt hout brand, en „10 à 15 vadem, wanneer tot suppletie daarvan klapper„takken worden gebruikt, gelyk op zyn molen geschied."

Nadat de Raden extra-ordinair, W. H. van Ysseldijk en J. M. Baljée, een gunstig advies over Hartsinck's voorstellen hadden uitgebracht, overwoog de Regering den 9den December 1802, dat „by het voorbeeldeloos gebrek aan buffels „en brandhout, waarin men, ongeacht de wel uitgedagtste „maatregelen, niet had kunnen voorzien," proeven met de door Hartsinck voorgestelde middelen moesten worden genomen, ofschoon reeds „door de Compagnie verscheiden „opofferingen tot opbeuring van de zuiker-cultuure, dog „steeds met den ongelukkigsten uitslag" waren gedaan.

Zij besloot daarom o. a. „te amplecteeren het voor„stel tot het veranderen der fournuizen navolgens de „daar van gegeeve constructie; en om de buitengewoone „ongelden daartoe te vinden en de molenaars daarmede niet „te drukken, maar in tegendeel te gemoet te komen, voor „de 42 nog in werking zynde molens, aan ieder tot het „aanmaken van zodanige fournuizen te laaten afgeven ryks„daald• 500 in papieren van credit. . . . . . en voor het „goede toezigt, dat de gemelde fournuizen conform de inten-

([1]) Mauritius.

„tie en aan het oogmerk voldoende werden aangemaakt, voorts „aan den aannemer van dezelve, den Drossaard der stad „Batavia en dies ommelanden, ANDRIES HARTSINCK, voor ieder „molen toe te leggen ryksdaald^s 240, mede in papiere „geld, mits instaande voor de constructie derzelve volgens „het plan."

De Regering beperkte hare hulp tot het doen slagen der pogingen van HARTSINCK niet alleen hiertoe, maar, omdat geen ijzer bij particulieren te Batavia te verkrijgen was, willigde zij ook den 11^{den} Januari 1803 het verzoek der „gesamentlyke suykermolenaars," ondersteund door de gecommitteerden, in om tot het maken van nieuwe fornuizen „uit 's Compagnies voorraad af te staan 152 picols vier-„kant staafyzer van 1¼ duimen tegens betaling van ryks-„daald^s 10 in papieren van credit de picol, mitsgaders „eene hoeveelheid van 336 picols ballast yzer tegens de „gewoone prysen van het oud yzer en daartoe gedeeltelyk „te employeeren de zes pees onbekwaame ankers, onder „de administratie van den opziender in het touw pakhuis „berustende."

HARTSINCK ging nu aan het verbeteren van de suikerfabricatie, maar met zoo weinig succes, dat op 22 December 1803 de Raden extra-ordinair, W. H. IJSSELDIJK en J. M. BALJÉE, aan de Regeering rapporteerden, dat „alle „fornuizen niet aan de opgave beantwoorden en het dus „noodig was, dat aan de molenaars vryheid gegeven werd „om al of niet van dezelve gebruyk te maken," — een advies, dat, hoe treurig en ontmoedigend ook, de Regering dadelijk nakwam (1).

In Junij 1804 bleek haar, dat verscheidene suiker-fabriekanten onwillig waren geweest hunne fornuizen volgens de constructie-Hartsinck te wijzigen; dat de ervaring had ge-

(1) Uit een rapport van 1807 blijkt, dat de opening van het fornuis-Hartsinck te groot was, waardoor de vlam te veel naar buiten sloeg en te veel warmte verloren ging, alsmede dat het kanaal van dit fornuis eene verkeerde richting had, ten gevolge waarvan het schoonmaken bemoeijelijkt werd.

leerd, hoe, „voor het minst genomen, de goede reussite „daarvan zeer onzeker en nog ver te zoeken" was; dat sommige suiker-molenaars beweerden slechts een gedeelte, andere niets ontvangen te hebben van de aan ieder hunner voor het veranderen der fornuizen toegestane 500 rijksdaalders; en dat HARTSINCK inmiddels gelegenheid had gevonden om zich de helft der hem „by een goede reussite" toegekende belooning te laten uitbetalen.

HARTSINCK, die nopens de beide laatste punten op den 22sten Junij 1804 ter verantwoording werd geroepen, verklaarde den 1sten Augustus daaraanvolgende:

1° dat van de 42 suiker-molenaars slechts 23 nieuwe fornuizen hadden gemaakt;

2° dat van de 23 nieuwe fornuizen niet meer dan 9 door eene commissie waren bevonden overeenkomstig zijn plan gebouwd te zijn;

3° dat hij dien ten gevolge wel aan eenige Chineesche suiker-fabriekanten de door hen gemaakte onkosten met behulp van een voorschot uit 's Lands kas had vergoed, maar niet aan alle;

4° dat hij wel een voorschot op zijne inkomsten, maar niets als belooning zijner moeite in zake de fornuizen had genoten, weshalve hij daaromtrent alsnog eene gunstige dispositie van de Regering bleef te gemoet zien.

Deze nam op 7 Augustus 1804 genoegen met HARTSINCK's verantwoording, maar ontzegde hem zijn verzoek om eene belooning, uithoofde van „de schadelyke en generaal on„voldoende uitslag der geproposeerde veranderingen der „fournuizen."

Nadat JACOBI, HARTSINCK en wie weet, wie nog meer, te vergeefs getracht hadden verbetering te brengen in de suiker-fabricatie op Java en terwijl het gebrek aan karbouwen en brandhout in de Bataviasche ommelanden al grooter en grooter werd, verscheen omstreeks de maand November 1803 te Batavia een Franschman, G^re^. GAUDIN DUTAIL, gewezen suiker-fabriekant op het eiland San Dominggo, laatstelijk van Mauritius komende.

Waarom hij die eilanden verlaten heeft, blijkt niet; evenmin wat hem naar Java dreef. Vermoedelijk beoogde hij daar op gunstige voorwaarden van de Regering eene suikerfabriek machtig te worden, daartoe bij wijze van reclame bewerende, dat hij zonder hout, alleen met suikerriet-ampas, suiker kon koken.

Dit beweren moest onder omstandigheden, als boven geschetst, diepen indruk maken, al vertrouwde men, door de ervaring geleerd, niet onmiddelijk in allen deele de juistheid van het beweren.

De Gouverneur-Generaal, tot wien GAUDIN zich wendde, stelde hem in de gelegenheid met den gecommitteerde HARTSINCK ettelijke suiker-fabrieken te bezoeken; ook op eigen gelegenheid bestudeerde hij verscheidene dier inrichtingen, waarna hij den 31sten Januarij 1804, door tusschenkomst van de gecommitteerden voor de suiker-cultuur, aan de Regering aanbood eene „mémoire sur les sucreries de Batavia".

De gecommitterden hielden dat stuk tot den 20sten Maart aan, toen zij het bij eene eenvoudige geleide missive, zonder eenige op- of aanmerking, doorzonden, waarna het, voorzien van eene Hollandsche vertaling, tot den 11den Mei in rondlezing bij de leden der Hooge Regering bleef.

Op laatstgenoemden datum bracht de Gouverneur-Generaal de „mémoire" in de vergadering van de Hooge Regering ter tafel en werd dit stuk ten fine van consideratien en advies gesteld in handen van de Raden extra-ordinair, W. H. VAN IJSSELDIJK en J. A. BALJÉE.

De indruk, welke al dadelijk de „mémoire" op de Re-

gering maakte, blijkt gunstig geweest te zijn. Want, in afwachting van bovenbedoeld advies, besloot zij „intus„schen een proev te laten neemen van het voorstel van den „Fransch burger, GAUDIN DUTAIL, om de zuiker te koken met „het uitgeperst of vermalen zuiker riet, zonder gebruik van „hout, tot welke proev neeming de eerste gecommitteerde „over de zuiker culture, ANDRIES HARTSINCK, zijn zuiker molen „op het landgoed Tanjong West heeft aangeboden; met „qualificatie aan gemelden HARTSINCK om voor reekening van „de Comp[e] aan den ged[en] GAUDIN DUTAIL al het daartoe „benodigde te bezorgen en den Heer Directeur Generaal „te verzoeken aan hem, GAUDIN DUTAIL, uit Comp[s] voorraad „insgelyks te verstrekken, hetgeen hy ter bevordering van „zyn plan en tot eene volledige executie daarvan zal nodig „hebben;

„en wyders te bepalen, dat zoodra de fournuizen en wat „daartoe verder behoord, naar de intentie van den meerm[n] GAU„DIN DUTAIL zullen zyn in gereedheid gebracht, zoodanig, „dat daaraan verder niets ontbreekt om de proev neeming „te bewerkstelligen, daar van zal moeten worden kennis „gegeven aan den Heere Gouverneur; met verzoek aan zyn „Edelheid als dan eene commissie te benoemen, ten wiens „overstaan en byweezen de ged[e] proev zal moeten wor„den genomen".

Vermits het transport naar Tandjoeng West van de materialen, benoodigd voor het aanleggen der nieuwe fornuizen, zeer lastig en moeijelijk bleek, werd op den 29sten Mei 1804 het besluit van 11 Mei te voren in zoo verre gewijzigd, dat GAUDIN's proef niet op het land Tandjoeng West, maar op het land Amstelveen, toebehoorende aan den oud-Schepen van Batavia, G. C. TEISSEIRE, zoude worden genomen.

Op den 22sten Junij 1808 voldeden van IJSSELDIJK en BALJÉE aan de opdracht van 11 Mei 1804, maar de Regering vond goed „de deliberatiën over het ten papiere gebragt „plan door den Fransch burger, GAUDIN DUTAIL, te sur„cheeren", totdat de uitslag van de te nemen proef zoude zijn

gebleken, tevens daarmede GAUDIN's mémoire ten grave doemende. Want sedert was van dat stuk geene sprake meer.

Het duurde tot den 25sten October 1804, dat GAUDIN DUTAIL aan de Regering mededeelde met zijn fornuis op het land Amstelveen (Tanah tinggi) gereed te zijn. Onmiddelijk benoemde de Regering eene commissie, bestaande uit de heeren:

W. H. VAN IJSSELDIJK }
J. M. BALJÉE } Raden extra-ordinair,
Mr. W. VAN HOESEN }

A. HARTSINCK („by voortdurende indispositie" te vervangen door D. F. STRALENDORFF), bijgestaan door H. VECKENS, opper-koopman en 1sten gezworen klerk ter generale secretarie, ten overstaan van welke commissie de noodige proeven met het fornuis zouden worden genomen.

Tevens verzocht de Regering de Raads-leden, leden der commissie, „zodanige poincten te willen ontwerpen en by „deze Regeering over te brengen, als in deeze Hun Edelens „nodig sullen voorkomen het onderzoek te moeten uitmaken, „ten einde, na het afloopen vervolgens van de door Hun „Edelens te doen oculaire inspectie en het bywonen van „de voorgestelde proefneming in het onderzoek van de door „den gemelde GAUDIN tevens geconstrueerde zuykermoolen „ter plaatse voornoemt, zowel te kunnen nagaan en met „gerustheid te besluiten het nut door een algemeene intro„duceering van zodanige fournuizen en constructie van zui„ker-molens, als of men ten allen tyden in de middelen „zal kunnen voorzien, die tot exstructie en het onderhoud „van een en ander vereyscht worden; en hetgeen overigens „nog in deze reflexie mogt vorderen".

In gedeeltelijke voldoening aan dezen last dienden de Raadsleden, van IJSSELDIJK en VAN HOESEN, den 1sten November 1804 in eene concept-instructie voor „de commissie „na de vornuisen der zuykermolen op het landgoed van „den oud-Schepen, TEISSEIRE, genaamd Tanah tinggi", welk concept de Regering „approbeerde".

Volgens die instructie moesten de beide gecommitteerden voor de suiker-cultuur, Hartsinck en Stralendorff, vergezeld van zes der oudste en kundigste Chineesche suikermolenaars, zich op Maandag, 6 November 1804, naar Amstelveen begeven en zorgen, dat aldaar de ampas, verkregen binnen 24 uren, afzonderlijk gedroogd werd, totdat „2 à 3 „maalings" genoegzaam door Gaudin zouden zijn „toebereid „en gedroogt".

Na hiervan bericht ontvangen te hebben zouden zich de overige leden der commissie naar Amstelveen begeven „om „almede ten overstaan van Hun Gecommitteerdens de proef „en het onderzoek te doen, dat de ampas van ieder maling „(bereids door hun geobserveert en gadegeslagen) voldoende „zal worden bevonden om daar meede goede en wel ge„cristaliseerde zuyker te formeeren; en wel zo goed, als „die der Jaccatrase bovenlanden door de bewerking van „Chineese vornuizen komt op te leeveren en dat zonder „suppletie van eenige brandstoffen.

„En om al verder daar in gesterkt en verzekerd te „worden, dat hier in geen misleiding of bedrog zal „plaats hebben, zal het nodig zyn, dat 2, 3 of wel „zoo veel meer perzoonen uit het midden van hun zig „op een der digts by gelegen molens vervoegen om aldaar „den ampas, op de Chineese wyze uitgeperst, van een molen, „in de 24 uuren tyds afwerpende, almeede accuraat te „doen opzamelen en na de nieuwe vornuizen van meergem. „Gaudin met karren dan wel per chiampang met de meeste „oplettendheid en voorzorg te doen transporteeren om „daar mede voor de commissie uit het midden H. H. Ed., „des verkiezende, almeede de proef te neemen; en wel om „reedenen, dat, zo indien de rietstokken niet voldoende „uitgeperst worden, zy altoos een meerdere hoeveelheid „brandstoffen in zig dus behouden.

„Zullende overigens de afmaling en koking van de zuyker „in zo verre buyten bemoeijenis van de commissie zijn, een„lyk zorgende voor de ampas, dat daar niet word byge-

„voegt, etc.; dus voor het overige de heer Gaudin vry en „onbelemmert in zyne bewerking moet blyven.

„De commissie zal by de nieuwe vornuizen op het land „Tanna Tingie vertoeven, tot dat de uit het midden H. H. „Edelheedens benoemde commissie op meergem. land zal „gekomen zyn: en wanneer alsdan door hun, met over„handiging van hun rapport, aanwyzing zal gedaan wor„den van het quantiteit uitgeperst riet, zo ook van datgeen, „wat van de naastby geleegen Chineese moolen is afgevloeit; „en om alzo de bewerking gezamentlyk te konnen gade„slaan en beoordeelen."

Reeds op den 14den November 1804 konden de leden der Hooge Regering, welke deel van de commissie uitmaakten, vergezeld van hunnen 1sten klerk, Veeckens, zich naar het landgoed Amstelveen begeven, waar zij van de vooruit gegane personen vernamen, dat de molen aldaar slechts 10 bali's „suikervocht" had opgeleverd, in plaats van 16, welke voor „een compleet kooksel van 24 uren" vereischt werden, weshalve 6 bali's sap van de naastbij gelegen suikerfabriek, Babakan, bij het sap van Amstelveen waren gevoegd. De Edele Heeren keurden die handelwijze goed, maar lieten ook billijkheidshalve den voorraad ampas, op Amstelveen met het riet van de bewuste 10 bali's verkregen, vermeerderen met eene aan 6 bali's sap geëvenredigde hoeveelheid ampas.

Met die massa ampas en sap ging Gaudin Dutail vervolgens aan het koken, maar bleek nagenoeg $^1/_3$ meer ampas noodig te hebben, dan hem was verstrekt, en verkreeg ten slotte suiker van mindere kwaliteit dan de gewone Jakatra-suiker.

Eene proef, genomen door een Chineeschen suiker-koker met een „half kooksel", gaf ongeveer hetzelfde resultaat. Ter beschikking van dien Chinees werden gesteld de ampas, verkregen van eene „volle maaling van 24 uuren" en 8 bali's sap, waarvan hij slechts $7^1/_2$ bali's in $11^1/_2$ uur tot „volkomen goede en deugdzame" suiker kon verwerken.

In weerwil van den onvoldoenden uitslag der beide proeven concludeerde toch de commissie, dat de helft van het brandhout was „bezuinigd en ontegenzeggelijk veel gewonnen."

Op grond hiervan en omdat zij niet langer te Amstelveen konde vertoeven, droeg de commissie aan den landheer Teisseire op onder zijn toezicht nog verscheidene proeven met verschillende, bepaald voorgeschreven combinatiën van hout, bamboe, ampas, enz. te nemen.

Den 12den December 1804 kreeg de commissie een rapport van Teisseire nopens laatstbedoelde proeven, waardoor zij „nader overtuigend bekend gemaakt werd met de voorkeur, „welke de constructie der fournuizen naar de wyze van den „Franschen onderdaan, Gaudin Dutail, boven die van het „Chineesche maaksel verdiend." Niet alleen geschiedde het koken met het fornuis-Dutail veel sneller dan. met een Chineesch fornuis, maar ook vereischte een *geheel* kooksel met het fornuis-Dutail weinig meer brandhout of bamboe dan een *half* kooksel met een Chineesch fornuis.

Wel had Gaudin Dutail niet geleverd het bewijs, dat hij voor zijne stelling (vervaardiging van suiker uitsluitend met ampas als brandstof) moest leveren, maar zijn aanvankelijk succes gaf toch aan de commissie, welke de voortzetting der proeven hoogst wenschelijk achtte, aanleiding aan de Regering voor te stellen aan Gaudin Dutail „tot „subsistentie" toe te leggen eene som van 2000 rijksdaalders „in papieren van credit," met welk voorstel de Regering zich den 4den Januari 1805 vereenigde.

Maar een nieuw bezwaar deed zich voor, t. w. de geringe hoeveelheid suiker, verkregen met elk kooksel volgens het systeem-Dutail in vergelijk met de hoeveelheid suiker, welke gewoonlijk een kooksel met een Chineesch fornuis opleverde.

Dit verschijnsel bleek bij nader onderzoek het gevolg te zijn van den gebrekkigen toestand der koperen ketels (pannen), waarmede Gaudin Dutail had moeten werken en welke men geene kans zag te repareren. Hem werden

daarom „ordinaire Chineesche stalen suiker-ketels" verstrekt, maar deze, veel kleiner dan de koperen ketels, pasten niet bij zijn fornuis.

Onder deze omstandigheden werd GAUDIN DUTAIL te rade aan de Regering te verzoeken, wat hij noodig had, van Mauritius te ontbieden, dan wel hem zelven derwaarts te laten gaan tot het aankoopen en bezorgen dier „benodigt-„heden." Ook dit verzoek willigde de Regering den 22[sten] Januari 1805 in „ten einde al het mogelyke by te dragen „om hem (DUTAIL) de voorgestelde proeven te faciliteeren." Hij kreeg dientengevolge de beschikking over „een credit-„brief of bewys van Sp[m] 1512, om alhier [Batavia] te kunnen „ontfangen."

GAUDIN DUTAIL schijnt niet zelf naar Mauritius te zijn gegaan; want op 20 September 1805 is hem, die geene middelen van bestaan had, van Regeringswege toegelegd een maandelijksch tractement van 150 rijksdaalders, ingaande met primo September van genoemd jaar en provisioneel voor den tijd van zes maanden, welke toelage geene raison d'être zoude gehad hebben, indien GAUDIN DUTAIL Java tijdelijk had verlaten.

Dit vernieuwde blijk van belangstelling van de zijde der Regering had GAUDIN DUTAIL te danken aan het indienen op 1 September 1805 van een lijvig rapport over zijne zaak door de leden der Hooge Regering, die op 25 October 1804 in commissie waren gesteld en bij dat rapport niet alleen het denkbeeld opperden om aan GAUDIN DUTAIL eene toelage toe te kennen, maar ook om ten zijnen behoeve van Regeringswege in te huren den suiker-molen op het land Amstelveen, opdat hij, na aankomst van de toestellen, welke van Mauritius verwacht werden, in dien molen zijne proeven rustig zoude kunnen voortzetten. Maar nopens het laatste denkbeeld wenschte de Regering zich vooralsnog niet „te verklaaren."

Lang, zeer lang — bijna $1^1/_2$ jaar — duurde het, alvorens GAUDIN DUTAIL zijne „benodigtheden" ter zijner beschikking had en gereed was om nieuwe proeven te nemen. Eerst

in de vergadering der Hooge Regering op 10 April 1807 deelde de Gouverneur-Generaal, A. H. WIESE, mede, dat GAUDIN DUTAIL hem had bericht in staat te zijn de bewuste proeven te leveren, weshalve de Regering besloot hem tot „het doen van die proeven te admitteeren ten overstaan van „de gecommitteerdens over de suikerculture [G. E. TEISSEIRE en D. GOETBLOED] en ten bywezen van zodanige, deskundige „Chinezen, als zy [gecommitteerden] daartoe zullen willen „committeren."

Op den 24sten April 1807 werden de proeven in den suiker-molen op het land Amstelveen hervat, in welken molen zich toenmaals bevonden een fornuis en vier ketels of pannen, geheel ingericht volgens het systeem GAUDIN DUTAIL ([1]).

De gecommitteerden begonnen met aan GAUDIN DUTAIL af te vragen, of zekere, bij dien molen in voorraad liggende hoeveelheid ampas (het residu van riet, dat sap voor vier halve kooksels had opgeleverd) voldoende droog en bruikbaar was, hetgeen GAUDIN DUTAIL erkende het geval te zijn. Vervolgens werd die ampas gewogen en bevonden ± 5500 ponden zwaar te zijn. Het verloop van de eerste proef was verder, als volgt:

24 April, 8 uur 's morgens, vuur in het fornuis gebracht;
9,15 het sap kookt in vier ketels;
9,45 een gedeelte van het sap, hetgeen tot stroop was verkookt, in het stroop-vat ter bezakking overgegoten;
12,45 het vuur uitgedoofd, omdat de molen geen voldoend sap voor aanhoudend koken opleverde, zijnde reeds 7 bali's „zuyker waater" in de ketels overgebracht; de laatste ketel met warm water gevuld ([2]);

([1]) De ketels konden het dubbele volumen sap van een Chineeschen ketel bevatten.

([2]) Bij de Chineesche werkwijze liet men telkens, als geen voldoende voorraad sap aanwezig was, het vuur uitgaan en vulde de ketels met water, waardoor natuurlijk veel warmte verloren ging en belangrijk meer brandstof noodig was, dan bij voortdurend koken noodig zoude geweest zijn.

1,45 het vuur op nieuw aangemaakt;
3,50 het sap van één klein kooksel tot stroop verwerkt; het vuur wegens gebrek aan sap uitgedoofd;
5,50 het vuur weder aangestoken;
8,10 met stoken opgehouden wegens het barsten der bepleistering van een der ketels;
9,— het vuur weder aangestoken;
2,30 's nachts, het eerste kooksel overgegoten in $5^1/_2$ potten;
3,45 met werken opgehouden wegens vermoeidheid der koeli's;

25 April, 6.— 's morgens, het vuur weder aangemaakt;
8,30 het sap van 16 bali's of van een geheel kooksel, dat tot stroop was verwerkt, ter afkoeling en bezakking in eene groote kuip overgegoten; het vuur wegens gebrek aan „zuyker waater" uitgedoofd; de reeds verbruikte voorraad ampas met $5262^1/_2$ ponden aangevuld;
3,50 het fornuis weder in werking gebracht om de overgebleven, afgekoelde stroop van een groot kooksel tot suiker en het sap van 8 bali's of een half kooksel tot stroop te verwerken;
10,50 de suiker, verkregen van de bovenbedoelde stroop, overgegoten in 7 potten; de vuren wegens gebrek aan sap uitgehaald;

(van het sap van 16 kuipen of bali's, uitmakende een heel kooksel, waren verkregen $12^1/_2$ potten suiker).

11,50 de vuren aangemaakt om 8 kuipen sap tot tjing te verkoken;

26 April, 4 uur, 's nachts, het vuur uitgedoofd; de tjing, „ge-„noegzame lyvigheid verkregen hebbende", in de groote kuip ter afkoeling overgegoten; op nieuw ampas ter zwaarte van 1075 ponden verstrekt;

10,50 's morgens, de vuren aangemaakt om met twee ketels de bezakte stroop van de laatste 8 kuipen tot suiker te verkoken, wordende de beide andere ketels met warm water gevuld; nog verstrekt $1567\frac{1}{2}$ ponden ampas;

15 minuten pauze om water in de laatste ketels te doen aandragen;

3,35 de suiker van een half kooksel in $7\frac{1}{2}$ potten overgestort.

Resultaten:

koken gedurende $56\frac{1}{2}$ uur — $21\frac{1}{2}$ uur = 34,35 uren;
dus voor een klein kooksel 11,35 uur;

verbruikt 13,475 ponden ampas;
dus voor een klein kooksel $4491\frac{1}{3}$ pond of $1741\frac{2}{3}$ pond *meer* dan de ampas, verkregen van het riet, benoodigd voor 8 bali's sap;

verkregen 20 potten goede suiker;
dus van elk klein kooksel $6\frac{2}{3}$ potten.

De gecommitteerden lieten nog proeven nemen met supplering van hout en eveneens van bamboe aan de op 5500 ponden bepaalde hoeveelheid ampas, — ook met Chineesche fornuizen ter vergelijking, — en concludeerden uit dit alles:

1°. dat 5500 ponden ampas onvoldoende waren om het daaruit verkregen sap tot suiker te verkoken;

2°. dat in het fornuis van Gaudin Dutail $500\frac{1}{3}$ pond ampas of $\frac{1}{9}$ vaam bamboe of $9\frac{1}{2}$ voet brandhout *minder* dan in een Chineesch fornuis noodig waren om eene zekere hoeveelheid sap te verwerken;

3°. dat, de maaltijd 6 maanden durende en al de gedurende dien tijd verkregen ampas als brandstof verbruikt wordende, men daarmede gedurende 3 maanden en 20 dagen zoude kunnen stoken, maar voor de overige 2 maanden en 10 dagen andere brandstof zoude moeten gebruiken;

4°. dat voor een klein kooksel benoodigd waren:

bij het fornuis Dutail.	bij een Chin. fornuis:
1 suiker-koker,	1 suiker-koker.
3 schuimers, „dewelke een „swaren arbeyd hebben door „de diepte van de keetels en de „hoogte van het metselwerk „booven de keetels, vallende „het hun beswaarlyk met het „aanhoudend schuymen en het „overgieten van het geschuymde „vogt van d'agterste in de voor-„ste keetels."	1 schuimer.
3 stokers.	4 stokers, „voor wien het „bykans ondoenlyk is uit te „houden door de na buyten „slaande vlam."

Het rapport nopens hunne bevindingen, gedagteekend 12 Mei 1807, hetgeen de gecommitteerden aan de Regering indienden, werd den 30sten Mei daaraan volgende ten fine van prae-advies gesteld in handen van de Raden extra-ordinair, van IJsseldijk, Baljée en van Hoesen, die den 9den Junij 1807 met dat advies gereed waren.

Volgens de adviseurs scheen Gaudin Dutail reeds na de proeven, in 1804 genomen, ingezien te hebben, dat hij voor zijne bewering, suiker alleen met ampas als brandstof te kunnen bereiden, op Java niet het afdoende bewijs zoude vermogen te leveren, „misschien, omdat het riet hier te „lande minder consistentie tot brandstoffe inhoudt, als in de „West-Indien." Hij zocht namelijk na die proeven bedoelde bewering steeds te ontwijken. Sedert was uit de laatste proeven gebleken, dat hij meer had beloofd, dan hij kon nakomen.

Maar dit nam niet weg, dat zijn fornuis veel beter was geconstrueerd dan alle vroegere, zelfs beter dan dat van Hartsinck.

Indien bij de laatste proeven niet één, maar twee molens de

vereischte hoeveelheid sap hadden geleverd, dan zoude GAUDIN DUTAIL „met dezelvde brandstoffe en weynig meerder moeyte „een grooter quantiteyt vogt tot zuyker hebben verwerkt," waarin een aanmerkelijk voordeel was gelegen.

Het fornuis GAUDIN DUTAIL was „dienstig" bij molens, waar elk klein kooksel meer dan 5 rijksdaalders onkosten veroorzaakte, en „onontbeerlyk" bij molens, „alwaar een „finaal manquement aan brandstoffe te dugten is."

Slechts twee Chineesche suiker-fabrikanten hadden aan GAUDIN DUTAIL verzocht zijn systeem in hunne fabrieken in te voeren, waaruit men moest afleiden, dat de overige, Chineesche suiker-fabrikanten, „die hun belang, waar zy „kunnen, nooit uit het oog verliezen," redenen hadden om dat systeem af te keuren, altans te wantrouwen.

Werkelijk hadden zij dergelijke redenen, zooals gebrek aan koeli's om de ampas te drogen, bij regen te dekken, in bossen te binden en naar de loodsen over te brengen (1); gebrek aan ketels volgens het systeem GAUDIN DUTAIL; en, last not least, weerzin om van „verouderde gewoontens af „te gaan off die te veranderen."

De prae-adviseurs concludeerden op grond van dit alles:

1° aan GAUDIN DUTAIL van Regeringswege toe te kennen een geschenk van 12 à 15,000 rijksdaalders, papieren geld;

2° hem te vergunnen, buiten bemoeijenis der Regering, zich met particulieren ter zake zoodanig te verstaan, als hij geraden zoude achten;

3° na het sluiten van den vrede (2) een groot aantal ketels volgens het systeem GAUDIN DUTAIL uit Nederland dan wel van de Fransche eilanden te ontbieden.

Naar aanleiding hiervan verleende de Regering op den 16den Junij 1807 aan GAUDIN DUTAIL eene gratificatie van

(1) Te recht werd opgemerkt, dat daarentegen vele koeli's en karbouwen bij het transport, enz. van brandhout uitgewonnen zouden worden.

(2) Sedert November 1803 was te Batavia bekend, dat Engeland den oorlog had verklaard aan Spanje en aan de Bataafsche Republiek.

15,000 rijksdaalders aan papieren van credit, onder voorwaarde, dat hij „op zich neme om, met concurrentie van „den 1[sten] gecommitteerde over de suiker-cultuur, Teisseire, „te formeren en by deze Regering over te brengen eene „accurate beschryving, afteekening en voetmaat van de door „hem tot het nemen zyner proeven op het landgoed Amstel- „veen geconstrueerde en gebezigde fornuizen, met de daar „toe behoorende instrumenten".

Wijders gelaste de Regering de gecommitteerden over de suiker-cultuur „de molens, welke dit jaar uit hoofde van „gebrek aan brandhout hebben stil gestaan, voor het vol- „gende jaar met fornuizen naar het voorschreven model te „laten voorzien en op dezelve het gebruik van ampas mede".

Of de gecommitteerden aan dien last gevolg hebben gegeven, blijkt niet; evenmin, of Gaudin Dutail de „accurate „beschryving", enz. heeft geleverd; want eenig stuk, dat daarop gelijkt, of eenige teekening van zijne hand is niet bewaard gebleven; maar meer dan waarschijnlijk heeft hij de bewuste beschrijving, enz. wel geleverd. Op den 10[den] July 1807 toch diende hij een aan de Hooge Regering gericht rekest in, hetgeen, als den tijd, waarin het is opgesteld, kenmerkende, in zijn geheel hier volgt;

Aan

Zijn Excellentie den Hoog Edelen Gestrengen Heer

ALBERTUS HENRICUS WIESE,

Lieutenant Generaal en Gouverneur Generaal

enz. enz. enz.

benevens

De WelEdele Gestrenge Heeren

Raaden van Nederlandsch Indië.

Hoog Edele Gestrenge Heer!

en

Wel Edele Gestrenge Heeren!

Even zeer gestreelt door het vertrouwen, waarmede deze Hooge Regering my vereert heeft, als door het vermaak,

't welk ik gevoele door deeze Colonie van eenig Nut geweest te zyn, koom ik thans in Hoogst Derselver Boezem uit te storten de Betuigingen van myne levendigste Dankbaarheit, Hoogst Deselve biddende de Gevoelens van Eerbied goed te keuren, welke Hoogst Derselver uitmuntend Verdienst en onwrikbare Wysheit, zo noodzakelyk voor het welzyn deezer Colonie en derselver Inwooners, my ingeboezemt heeft; blyft my een oprecht Hartzeer over, 't welk is, dat ik in myne hoedanigheit van Vreemdeling niet medewerken kan tot het welzyn van derzelver hooge Destinatie. By aldien myn Yver de Talenten vervullen konde, zoude ik om de Wed yveren (*sic*). Dan moetende my bepalen aan zwakkere Gunsten, zal ik my gelukkig agten, indien ik in myne Onderneming het Oogmerk van Uwe Hoog Edelheedens vervult heb.

By aldien Hoogst Deselve oordeelen, dat ik door mynen Arbeid en Beleid eene plaats in Hoogst Derselver Agting verdiend heb, zo bid ik Hoogst Deselve my te vereeren met Hoogst Derselver Protectie by het Gouvernement van Manilla, werwaarts ik my binnen een dag of thien denk te begeeven, genooddrongen zulks te doen by gebrek aan Bediening en fortuin.

Ik verzoek Uwe Excellentie en Wel Edele Gestrenge Heeren by deeze Gunst nog te voegen die van my eenen Eeren afscheid te geeven, als meede verlof in Piasters te mogen uitvoeren de somme van 15000 Ryxdaalders in Papier, welke het Hoogst Deselve edelmoediglyk behaagt heeft my als schaade vergoeding te geven (1).

Myne Dankbaarheit zal zo langduurend zyn als de Eerbied, waarmede ik de Eer heb te zyn,

Hoog Edele Gestrenge Heer
en
Wel Edele Gestrenge Heeren

Batavia den 10den July 1807

Uwer Hoog Edelheedens
aller onderdanigsten en gehoorsaamste en Dienaar
Gre. GAUDIN DUTAIL.

(1) Uitvoer van goud en zilver was in 1807 sedert jaren verboden.

Nog denzelfden dag vergunde de Hooge Regering aan GAUDIN DUTAIL „zich by voorkomende, convenabele gelegen„heid van hier naar de Manillas te begeven en derwaarts „van hier uit te voeren eene somma van 1000 Spaanse „matten aan contante specie."

Tevens gaf de Regering hem te kennen, dat zij, „agreë„rende de gevoelens van eerbied en gepaste erkentenis „voor genotene weldaden, waarmede hy zyn supplicq doet „verzellen, geene zwarigheid maakt Haare goedkeuring te „verklaren over zyne, gedurende zyn oponthoud in deze „colonie, gehoudene gedragingen en betoonden yver en „industrie in het ontwerpen en voltooien eener algemeen „nuttige onderneming; met byvoeging van den wensch, dat „hy, zyne talenten overbrengende aan onze vrienden en bond„genooten, ook by hun daarmede nut mag stichten en een „gelyk succes als hier behalen".

„De Indische Regering was derhalve toenmaals op het gebied der suiker-industrie voor concurrentie niet bevreesd.

Uit het medegedeelde blijkt, dat GAUDIN DUTAIL op Java de eerste is geweest, die het gebruik van de vroeger verwaarloosde suikerriet-ampas als brandstof met ernst en nadruk heeft aanbevolen.

Al wist hij geene ovens te construeren, zooals men thans op Java vindt, toch heeft hij ongetwijfeld aan de suiker-fabricatie op Java een grooten dienst bewezen en verdiende ten volle den steun der Regering bij zijn streven en haren dank bij zijn vertrek.

Wellicht zoude deze laatste minder warm zijn geweest, indien de Regering had geweten, wat zij vernam, nadat GAUDIN DUTAIL Java verlaten had. Toen bleek namelijk, dat hij „wegens aan hem gedane voorschotten als ander„zints" niet minder dan *f* 12,907.17 aan den Lande was schuldig gebleven, en dat afschrijven bij de Bataviasche negotie-boeken het eenige was, wat met de oninbare som te doen viel.

Wel jammer, dat, als Gaudin Dutail's naam voor de laatste maal in een officieel Indisch stuk voorkomt, daaraan zoodanige beslissing verbonden is.

DWERGHERT-VERHALEN [1])

UIT DEN

ARCHIPEL,

DOOR

Dr. J. BRANDES.

JAVAANSCHE VERHALEN.

De in 1878 door Dr. W. Palmer van den Broek, en later nog eens in 1889 door den Heer D. F. van der Pant uitgegeven Sĕrat Kantjil van Amongsastra.

De bij de Javanen algemeen bekende, doch daarom nog niet altijd op precies dezelfde manier vertelde lotgevallen van den *kantjil*, kan men leeren kennen uit drie verschil-

[1]) Dwerghert-verhalen, dat zijn de verhalen van de lotgevallen van het dier (Jav. *kantjil*, Mal. *pĕlanduk*), dat bij de inlanders doorgaat voor den loozen schalk van het dierenrijk, worden in den Archipel in zeer groote verspreiding en niet onbeduidende verscheidenheid aangetroffen. Dat zij voorkomen bijv. bij de Maleiers (de eigenlijk gezegde zoowel als de Manangkabau-Maleiers), de Javanen, de Bataks, de Atjehers, kan als bekend verondersteld worden, en zonder twijfel treft men ze ook nog wel elders aan. Dikwijls, zooals in de Sunda-landen en in de Minahasa, ziet men een ander dier of andere dieren in zijne plaats getreden, doch zijn de verhalen zoo geheel overeenkomstig, dat een verwantschap, ja zelfs een gelijkheid of oorspronkelijke eenheid niet betwijfeld worden kan. Ook buiten den Archipel, in de naaste omgeving althans, ontbreken zij niet. Hun voorkomen ten minste bij de Tjams, de Kambodjaers en de Annamieten, welke laatsten ze vermoedelijk van de Tjams overnamen, is door hetgeen er reeds van bekend gemaakt werd, al buiten allen twijfel gesteld. Achtereenvolgens zullen wij hier, voor zoover dat mogelijk wezen zal, die verschillende verhalen in een beknopten en overzichtelijken vorm mededeelen, om er later eenige opmerkingen over te plaatsen.

lende bewerkingen, allen op maat, en waarvan er twee reeds uitgegeven en door anderen ook gedeeltelijk besproken zijn.

De oudste van die drie bewerkingen, en van het standpunt, waarvan de dwerghert-verhalen hier in het algemeen wat nader bekend worden gemaakt, zeker ook de belangrijkste, is die, welke voor het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië in 1878, naar vier Hss. (A, *Ba*, *Bb* en C[1]) is uitgegeven door Dr. W. Palmer van den Broek, en later nog eens het licht zag, in 1889, nu uitsluitend naar het hs. A, door bemiddeling van den Heer D. F. van der Pant

De eerste uitgave verscheen onder den titel: [illegible] „Javaansche vertellingen bevattende de lotgevallen van een kantjil, een reebok en andere dieren", die van de tweede is [illegible] „Het boek van den kantjil. Javaansch dierenepos. Herziene uitgave."

Na het verschijnen van de eerste editie gaf Prof. Kern er eenige opmerkingen over ten beste in Bijdr. T. L. en Vk. van N. I., 4e Rks., IV, 341, terwijl later door den Heer H. C. Humme, in 1883, in het Congresnommer der Bijdragen, zie aldaar Afd. Taal- en letterkunde, bl. 83 volgg., één episode ervan (beneden n° 4) in tekst en vertaling gereproduceerd, nader bekend gemaakt en behandeld werd; na het verschijnen van de tweede uitgave besprak naar alle waarschijnlijkheid van der Pant zelf, het boek nog eens, in de Indische Gids van 1890, I, bl. 563, in het bijzonder die gedeelten, welke beneden met n° 9 en 12 zijn aangeduid.

Boven in het opschrift werd deze tekst de tekst van Amongsastra genoemd. Waarom dit geschiedde, kan blijken uit het volgende.

---

[1]) A is het Leidsche handschrift 1818.

In strophe 5 van zang I van Hs. A., *Ba* en *Bb*, men zie ook de aanteekening van Palmer van den Broek bij deze plaats, wordt de datum vermeld, waarop de auteur zijn gedicht begon te vervaardigen.

In A luidt deze strophe: *Tatkala murwęng kidung, Sĕtu Pahing tanggal pingnĕmipun, wuku Langkir Rabingulakir Dje warsi, sirna-bayu-paṇḍiṭeku, windu Kuṇṭara ing mangke.* *Ba* en *Bb* geven kleine afwijkingen, waaronder de belangrijksten zijn, dat *Ba* den maandnaam niet, en *Bb* in plaats van Rabingulakir Sura (= Muharam) noemt.

„Toen men,— zoo staat er, — met het op maat [1]) brengen (of dichten) begon was het Zaterdag Pahing van de *wuku Langkir*, de 6e van de maand Rabingulakir van het jaar Dje 1750, dat in de *windu Kuṇṭara* viel".

Een berekening van dezen datum geeft het volgende resultaat.

A. J. 1750 Dje begon officieel naar de gewone *windu*-telling, d. i. volgens den 8-jarigen cyclus, die hier, omdat het jaar Dje wordt genoemd, toegepast moet zijn, met Dinsdag 17 September 1822.

In 1822 was 17 September, daar het jaar geen schrikkeljaar was, de 260ste dag, en 6 Rabingulakir, de datum in de strophe volgens A, is de 95ste dag in een gewoon ingericht maanjaar, zooals A. J. 1750 dat er een was.

Deze laatste datum beantwoordt dus aan den 354sten dag van A. D. 1822, of 20 December, want 259 + 95 geeft 354.

Aangezien 17 September van 1822, welk jaar ook met een Dinsdag begon, een Dinsdag was, is de dagnaam van 20 December Vrijdag geweest.

Welke Vrijdag dat was, leert een andere becijfering.

In 1822 begon er een *wuku*-jaar op 24 Februari en een tweede op 22 September.

---

[1]) *Kidung* komt zoo in *wawatjan's* herhaaldelijk voor in den zin van *tembang*, dus *matjapat* in het algemeen in tegenoverstelling tot de Kawi-maten.

Deze laatste datum nu representeert den 265sten dag van het jaar 1822.

Vrijdag 20 December dus, de 354ste dag van het jaar, was derhalve tevens, immers 354—264 = 90, de 90ste dag in dat *wuku*-jaar, of Vrijdag Lĕgi van de *wuku* Langkir.

Hoewel de bevinding hier niet in allen deele met de in de strophe gegeven tijdsbepaling overeenkomt, is toch zoo veel duidelijk, dat men de lezing van A in haar geheel aanvaarden, en den datum onveranderd laten kan.

Immers op Vrijdag Lĕgi Langkir volgt Zaterdag Pahing Langkir, een verschil, dat daarin zijne verklaring vinden kan, dat men in de werkelijkheid de maand een dag later was begonnen dan officieel het geval had moeten wezen; begrijpelijkerwijze, daar men de maanden gewoonlijk feitelijk eerst acht te zijn ingegaan, als men de nieuwe maan g e z i e n heeft, wat allicht een verschil van een dag geeft.

De afschrijver van B*b* heeft zich dus, aanvullende wat B*a* niet noemde, in den naam van de maand vergist [1]).

Daar aan den datum, zooals A dien geeft, niet getornd behoeft te worden, en deze den tijd aangeeft, waarop de auteur den tekst begon te stellen, kan hier worden vastgesteld dat het Kantjil-boek, dat door het Instituut werd uitgegeven, dagteekent van 1822 A. D.

Brengt men tegenover dit resultaat in rekening:

1°. dat Raffles, wiens bewind over Java duurde van 1811—1816, en wiens History of Java voor de eerste keer in 1817 verscheen, van het boek niet gewaagt, en dat men

---

[1]) Ten opzichte van de in de strophe ook voorkomende aanduiding der *windu* als windu Kuṇṭara dient opgemerkt te worden, dat de benaming naar alle waarschijnlijkheid juist is. Voor zoo ver mijne schaarsche gegevens strekken, — de naam van de *windu* wordt slechts zelden vermeld, — is de opgave van Cohen Stuart in de noot op bl. 47 van Bijdr. T. L. en Vk. v. N. I., deel I, Overzigt van 't Javaansche dichtwerk Djaja Lenkara, nl. »cyclus van vier *windoe's*, die elkaâr in deze orde zouden opvolgen: *Adi, Santjaja, Sengara, Koenṭa*", inderdaad verkeerd, daar, terwijl men voor Koenṭa Koenṭara heeft te lezen, deze wezen moet Adi, Santjaya, Kuṇṭara, Sĕngara, zooals Hageman geeft in zijne Handleiding, deel II, blalz. 367.

ook onder de in Engeland aanwezige Javaansche geschriften, die voorkomen in de in dien tijd door Engelschen vergaarde verzamelingen, zulk een boek niet vermeld vindt;—

2°. dat Winter, vermoedelijk op gezag van Rangga Warsita, in zijne Zamenspraken, I, 363 (1e druk, 1848), mededeelt, dat de *sĕrat kantjil kalayan sakaṭahipun dongeng sato kewan* vervaardigd zou zijn door Kyai Rangga Amongsastra, een schrijver van de kadipaten (afdeeling van het Vorstenlandsch staatswezen, aan het hoofd waarvan de kroonprins staat), tijdens de regeering van Pakubuwana V (1820 – 1823);—

dan is de gissing, dat die uitgegeven tekst, welke van 1822 bleek te zijn, die van Amongsastra is, zeker niet zeer gewaagd, vooral niet, omdat ons van het bestaan van een ouderen Kantjil-tekst niets bekend is, en juist deze van 1822 over meer loopt dan over *kantjil*-verhalen alleen.

Ook, en dit mag daarbij nog wel in rekening worden gebracht, ligt de tijd waarop Amongsastra zijne Kantjil-bewerking zou vervaardigd hebben (1820 — 1823) en die, waarop Winter zijne mededeelingen deed (1848), slechts een 25 jaren uit elkander, zoodat het zeer wel mogelijk kan zijn geweest, dat de schrijver, toen het laatste geschiedde, nog in leven was, althans niet aan te nemen is, dat de herinnering aan hem reeds zou zijn verloren gegaan.

Het *Kantjil*-boek van Amongsastra, zoo zullen wij het verder noemen, bevat inderdaad meer dan *kantjil*-verhalen alleen. Het bestaat uit twee gedeelten, waarvan het eerste de *kantjil*-verhalen zijn, het laatste verhalen, dieren-verhalen intusschen, bevat waarin de *kantjil* wel is waar genoemd wordt, doch een geheel ondergeschikte rol vervult, en die dan ook van een geheel anderen aard en van een geheel anderen oorsprong zijn.

In dat tweede gedeelte, dat door Zang VII — XXII gevormd wordt, terwijl men de eigentlijk gezegde *kantjil*-verhalen vindt in Zang I — VI, komt de *kantjil* e e n-maal voor om als het ware afscheid te nemen, omdat hij

den wedloop met de slak verloren heeft, en om dien reden zijn zelfvertrouwen kwijt raakte, waarom hij een dier in nood, dat hulp verlangt, verwijst naar den *kidang*, zie VII, 141 volgg., en een a n d e r maal in een geheel ondergeschikte rol, nl. een *baṇṭeng* te hulp roepende om een *baya* te verlossen, wat hij zelf niet kan doen, en den *kidang* halende, als daarop de *baṇṭeng* in gevaar is gekomen, zie X, 1 en volgg. (of verhaal 13 beneden).

Wij geven hier van het geheele werk de inhoudsopgave, om later in een ander opstel de plaats te bepalen, die de verhalen van dat tweede deel in de Javaansche literatuur innemen, en zoo aan te toonen, dat zij inderdaad van een geheel ander gehalte zijn dan de eigenlijk gezegde *kantjil*-verhalen.

De eerste *pada lingsa's* der eerste strophen van de zangen, waaruit Amongsastra's sĕrat Kantjil bestaat, volgen hier-onder in de volgorde, waarin men ze in dat geschrift aantreft

1. [illegible]
2. [illegible]
3. [illegible]
4. [illegible]
5. [illegible]
6. [illegible]
7. [illegible]
8. [illegible]
9. [illegible]
10. [illegible]
11. [illegible]
12. [illegible]
13. [illegible]
14. [illegible]
15. [illegible]
16. [illegible]
17. [illegible]

18. [illegible]

19. [illegible]

20. [illegible]

21. [illegible]

22. [illegible]

OVERZICHT.

1e *Gedeelte.*

Inleiding.

1. De *kantjil* laat den tijger drek eten.

2. Hij laat hem zich een slang omdoen als gordel.

3. Hij laat hem zijn tong steken in een bambustruik, hem wijs makende dat deze een muziekinstrument is.

4. Hij wordt op een boonenveld gevangen, en in een *kurungan* geplaatst, maar den hond vertellende, dat hij de schoonzoon worden zal van den landman, die hem pakte, verlokt hij deze in zijne plaats te gaan zitten.

5. Hij gaat met eenige dieren uit visschen, en bindt den reus, die de door hen gevangen visch opat.

6. Hij steekt een rivier over door quasi de krokodillen te tellen.

7. Hij wordt door een krokodil gegrepen, doch komt weer vrij door hem met een praatje er toe te brengen zijn bek weer te openen.

8. Hij houdt een wedloop met een *keyong*, dien hij verliest, omdat er altijd een *keyong* voor hem uit is te vinden.

9. Hij geraakt in een put, waaruit hij ontsnapt door er een ander dier (een oliphant) in te laten springen.

2e *Gedeelte.*

10 (of 1). Het jong van een otter doodgetrapt door een *kidang*. De krab legt het lootje.

11 (of 2). *a.* Een tijger en een *kébo* zijn bevriend; de aap stookt vijandschap tusschen hen.

b. De *kĕbo* zoekt heil bij den *kantjil,* die het van zich afschuift op den *kidang,* enz. De *wĕḍus prutjul* zal helpen.

c. Deze loopt *pisang*-boomen omver.

d. Ook kleurt deze zijn bek rood, zegt tijgers te eten, en laat den tijger zijn kop in een put zien.

e. De tijger komt terug met den aap op zijn rug. Des tijgers vlucht is de dood van den aap.

f. Vijandschap tusschen de tijgers en de apen.

12 (of 3). *a* De *kidang* redt jonge vogels.

b. De *kidang* bevriend met een aap.

c. Het wijfje van den *kidang* door een list van een aap in een strik gevangen.

d. De vogels redden de *kidang,* de aap komt om.

13 (of 4). De *baya* bekneld geraakt en bevrijd door een *banṭeng,* die door een *kantjil* was geroepen. De *banṭeng* draagt den krokodil in het water, en zal verslonden worden. De beslissing ingeroepen van een *takir ponṭang,* een *kukusan,* en een mat (*kĕlasa*). De *kantjil* heeft den *kidang* gehaald. Deze laat den krokodil weer in den vroegeren toestand brengen.

14 (of 5). *a.* De *kidang* redt jonge vogels.

b. In gevaar omringd door krokodillen, roept hij er 150 bijeen; over hun rug bereikt hij de overzijde.

c. Nogmaals een onbeduidend gevaar met een *baya.*

d. Derde gevaar, de niet stilliggende *baya* of de zich bewegende boomstronk.

e. De *kidang* vertelt zijne lotgevallen.

f. De *tjabak* en de *kuwuk* zijn om het langste wakker gebleven.

g. De *kidang* door een list van den *kuwuk* in een strik gevangen, maar gered door de vogels. De *kuwuk* komt om.

INHOUDSOPGAVE.

Eerste gedeelte. Zang I—VI.

(I, 1 — 10.) Na een korte inleiding waarin o. a. de datum

vermeld is, begint het boek dadelijk met den *kantjil* ten tooneele te voeren en hem voor te stellen als een uiterst geslepen kwant.

1. (I, 11—II, 5.) De *kantjil* heeft daarop een ontmoeting met een *matjan gembong*. De *kantjil*, ergens rustig zittende, hoort het geluid van den geweldenaar. Snel neemt hij een *bĕṇḍa*-blad, begint daarmede een *kĕbo* (kĕrbauen)-bolus te bewaaien, en geeft dan den tijger, die inmiddels naderbij gekomen is en hem vraagt wat hij uitvoert, en wat het is dat hij daar zoo bewaait, ten antwoord dat het een *djĕnang* (een dikke snijdbare pap, die veel gegeten en lekker gevonden wordt) van Nabi Soleman (Salomo) is, waar hij voor zorgen moet. Dit doet den tijger, die nog nooit zoo iets gegeten had, natuurlijk reeds watertanden, wat nog wordt aangewakkerd door de weigering van den *kantjil*. Doch ten slotte staat de *kantjil* het hem toe op voorwaarde, dat hij zich verwijderen mag en de tijger niet naar hem zien zal; als hij het maar niet ziet, zegt hij, dan mag hij hem geheel opeten. De *kantjil* maakt zich weg. De tijger vreet gulzig in den bolus, die bitter smaakt en den tijger verschrikkelijk doet braken. Verwoed gaat hij, na zijn gemoed door een verwensching en een dreigement tegen den slimmert lucht te hebben gegeven, deze achter op.

2. (II, 6—28.) De *kantjil* heeft inmiddels een *ula sawa*, een zeer gevaarlijke slang, gevonden, die lag te slapen. Bevreesd door den tijger achterhaald te worden, gaat hij, — hij weet reeds wat hij zal doen als de tijger komt, — daarbij zitten om op adem te komen. En als nu de tijger komt, woedend en razend om het hem geleverde, zegt hij hem dat het zijn eigen schuld was, want hij had het hem immers afgeraden. Nu had hij den slangegordel van Nabi Soleman te bewaken en hij (de tijger) moest zich daarom een beetje stil houden, en als hij hem zien wilde, wat welgemanierder doen, maar weer niet te dicht bij komen; als er wat gebeurde, dan zou er niets aan te doen zijn, want het ding was bovenmachtig. De tijger belust geworden zulk een gordel ook eens te

dragen, want hij kan zich niet voorstellen wat dat wel voor een gevoel wezen zal, wordt door den *kantjil* wederom gewaarschuwd, het kon wel eens net als den vorigen keer zijn, en de *kantjil* raadt hem om, als hij het ding dan met alle geweld aandoen wil, het niet te lang aan te houden, men ziet de dingen wel eens voor wat anders aan dan zij zijn; hij moet het zelf weten. De *kantjil* spoedt zich dan weg. De tijger gaat naar den slangegordel, wordt door deze aangevallen, moet een hevig gevecht leveren, doch komt gelukkig nog vrij.

3. (II, 29 — 50.) De *kantjil* is inmiddels bij een midden in een bambu duri stoel omgevallen boom gekomen. Daarop gaat hij, na naar hartelust er over heen en weer gesprongen te hebben, op zijn gewone wijze zitten suffen, en daar vindt nu hem de tijger weer. De *kantjil* heet hem als zijn vriend, dien hij in lang niet gezien heeft, hartelijk welkom, en vertelt hem al doorpratende, om hem na zijn uitval, waarmede hij was komen opzetten, niet meer aan het woord te laten komen, dat hij al weer een opdracht heeft, die hij bezig is uit te voeren, nl. om de trompet van Nabi Soleman te bewaken, die als een *gamĕlan*, heerlijk klinkt. De tijger wil daarop nu met alle geweld spelen, en wordt verleid zijn tong tusschen de bambu te steken, dan zal later op den dag, als de wind opkomt, hij eens hooren wat een heerlijke muziek het instrument geeft. De *kantjil* gaat heen. Als de wind opsteekt, brengt deze de bambu in beweging en den tijger wordt zijn tong afgeknepen.

4. (III, 1— IV, 5.) De drie hier in 't kort weergegeven episoden hadden plaats in de wildernis, het thans volgende speelt in een bebouwde streek. Hij komt bij een tĕgalveld met komkommers beplant. Dagelijks eet hij daar zijne gading, en is er zelfs wel een beetje overmoedig, met meer te bederven dan te verorberen. De eigenaar maakt om den *kantjil* te vangen een vogelverschrikker, dien hij met vogellijm insmeert en op het veld zet. De *kantjil* is er in den beginne bang voor, maar handelt spoe-

dig weer als vroeger, en door zijn onverstandig heen en weer springen raakt hij aan den verschrikker vastgekleefd. De eigenaar van het veld vindt hem daar, neemt hem mede naar huis, hem belovende hem den volgenden dag te zullen slachten voor het op handen zijnde desa-offerfeest van overmorgen. Slechts de omstandigheid dat de zon op ondergaan staat, en op dien tijd van den dag of later slacht geen inlander een beest meer, redt hem vooralsnog het leven. Hij wordt, nadat aan de vrouw des huizes gezegd was, dat zij voor de kruiderijen had te zorgen, onder een kooi (*kurungan*) [1]) gezet. Hieruit weet hij zich echter te redden door een hond, die bij de kooi komt, wijs te maken, dat hij, de *kantjil*, den volgenden dag zou trouwen met de mooie dochter van den baas van den hond, denzelfde die hem onder de *kurungan* had geplaatst, en dat dat kwam, omdat hij in die kooi zat, waaraan dat verbonden was. Gaarne gaat dan ook de hond, die vindt dat het hem veel meer dan den *kantjil* toekomt om die jeugdige schoone te huwen, in zijne plaats in de kooi zitten. Hij krijgt natuurlijk een verschrikkelijk pak ros, terwijl de *kantjil* ontkomen is [2]).

5. (IV, 6 — V, 16). Eenigen tijd daarna als de *kantjil* eens in zijn eentje weer aan het dwalen is, ontmoet hij een wild varken (*tjeleng*), en zegt het, als dat hem aanspreekt, dat hij visch wil gaan vangen. De *tjeleng* sluit zich bij hem aan. Daarop ontmoeten zij samen den *matjan gembong*, die ook van de partij wordt. Hetzelfde doet een *gadjah* (oliphant). De laatste zal het water moeten afdammen, de *tjeleng* en de *matjan* zullen moeten scheppen, de *kantjil* zal, niets uitvoerende, de zaak naar behooren besturen. Hun vangst valt echter niet overvloedig genoeg uit. Er is te weinig, als het gevangene verdeeld moet worden, en men

---

[1]) Deze kooi van bamboe latten ruim gevlochten, heeft den vorm van een ondersteboven gekeerde groote kom.

[2]) Eene vertaling in het Hollandsch van dit gedelte, van de hand van den Heer H. C. Humme, vindt men in het bovengenoemde congresnommer van de Bijdragen tot de T. L. en Vk. van N. I., 1883, afd. Taal en letterkunde, bl. 83 volgg.

moet het visschen dus nog voortzetten. De *tjeleng* wordt achtergelaten om de visch te bewaken. De oliphant en de tijger beginnen onder de leiding van den *kantjil* op een andere plaats opnieuw. Terwijl zij nu daarmede aan den gang zijn, komt er een reus, die hen reeds vroeger bezig had gezien, op den *tjeleng* af, zegt hem, dat de visschen hem toekomen, zijn *larangan* [1]) zijn, luistert er niet naar, als hem wordt gezegd dat ze eigenlijk van den *kantjil* zijn, en eet de visschen allen op. De *tjeleng* gaat vertellen wat er gebeurd is, beweert dat hij haast zelf als een hapje toe zou zijn opgegeten, en krijgt een uitbrander van den *kantjil*. Ze moeten echter maar doorgaan, zegt de *kantjil*, maar nu moet de tijger er op passen. Doch nu heeft hetzelfde weer plaats. De reus eet de visschen weer op. Dan wordt, terwijl zij nogmaals gaan visschen, den oliphant op wacht gezet bij hetgeen het laatst gevangen was. Ook dit geeft niets, de visch wordt weer opgegeten, want de oliphant wordt tot wegloopen gedwongen. Er zit nu ten slotte niets anders op dan dat de *kantjil* op de visch blijft passen. Hij belooft den reus te zullen binden. Zijn gezellen gaan weer visschen. Hij zoekt en vergaart biezen, vlecht dezen, bindt ze om zijn buik en maakt ze aan wortels vast. Als nu de reus komt, doet hij of hij hem niet ziet, gaat er ijverig mede voort, en spelt hem, als hij vraagt waarom hij daarmede bezig is, op de mouw dat in gevolge van een bevel van Nabi Soleman er op dien dag een groote overstrooming zijn zal, die alles zal medesleepen wat niet vliegen kan. De reus moet maar zien wat de *kantjil* deed om er zich voor te vrijwaren. De reus vraagt hem om voorlichting. De *kantjil* raadt hem stevig gebonden aan handen en voeten met een strop om zijn hals in een hoogen boom te gaan hangen. Half geworgd valt dan zijn lichaam, als de boom omstort, op den grond. Dan

---

[1]) Dat waar een ander niet mag aankomen, verboden waar voor een ander dan een bepaalden persoon.

roept de *kantjil* zijn gezellen, die hem afmaken. Daarop verdeelen zij de visch en ieder gaat zijns weegs.

6. (V, 17—40.) Op een zwerftocht daarna, komt de *kantjil* voor een rivier, die *bandjirt*. Het water is zeer aangezwollen en loopt met een snellen vaart. Niet in staat er door te waden of er over te springen, begint hij op den oever staande de *baya's* bijeen te roepen, zeggende van Nabi Soleman bevel gekregen te hebben ze te tellen. Zij komen van beide zijden, van beneden en van boven, drijvende opzetten. Ze moeten zich ordenen, dwars over de rivier. Hij begint ze, over hen heen loopende, te tellen, één, twee, drie, enz., weet zoo de overzijde te bereiken, en steekt dan den draak met ze. Zij beloven hem wraak te zullen nemen, als de gelegenheid zich maar zal voordoen.

7. (V, 41 — 57.) Deze gelegenheid blijft niet uit. Aan zijn vijandschap met de *baya's* niet meer denkende, gaat de *kantjil* bij gelegenheid eens een bad in de rivier nemen, maar wordt daar door een der *baya's*, die hij nog een tik op zijn kop had gegeven [1]), bij zeker lichaamsdeel gegrepen. Zijn tegenwoordigheid van geest echter niet verliezende, zegt hij oogenblikkelijk tot den *baya:* voorzichtig, mannetje, dat is de geldtasch van Nabi Suleman, die deze aan mij heeft toevertrouwd; zij mocht eens scheuren, en dan zou er voor jou wat opzitten. Hij schildert hem de mogelijke gevolgen, en tart hem om het maar eens te probeeren als hij hem niet vertrouwt, maar wijst hem er ook op dat hij maar één leven heeft te verliezen. Zijn redeneering maakt den gewenschten indruk. Van schrik laat de *baya* los, en de *kantjil* kan, ontkomen aan het gevaar, hem nogmaals uitjouwen.

8. (V, 58 — 69.) Eenmaal loopt de *kantjil* er echter in en dat wel bij een gelegenheid dat hij het niet verwachtte, en tegenover een partij, die hij meende te kunnen minachten. Hij ontmoet op een volgenden zwerftocht een

---

[1]) Bij de Javanen een grove beleediging.

keyong (een waterslak). Met deze wil hij om het hardst loopen. De *keyong* vraagt eerst eenig uitstel, maakt een afspraak met zijn stamgenooten, dat zij voor hem zullen antwoorden, telkens een klein weinig voor den *kantjil* uit, en als dan de schijnbare wedloop plaats heeft, legt de snelle *kantjil* het door het bedrog tegen den langzamen *keyong* tot zijn groote schaamte glad af.

9. (VI.) Daarom loopt hij maar steeds als een dolle door zonder uit te zien, tot hij ten slotte neerstort in een droogen put. Goede raad is nu duur. Hij zit er in en kan er niet uit. Nogmaals dient hem evenwel het geluk. Nadat hij er langen tijd in gezeten heeft, komt er een oliphant, die drinken wil. Hij maakt hem wijs, dat hij zich daar heeft verscholen, omdat Nabi Soleman bepaald had, dat op dien dag de hemel vallen zou, en dan zouden alle schepselen verpletterd worden; door zich in den put te bergen, zal hij buiten het bereik van den hemel blijven. De oliphant vraagt hem zich daar bij hem te mogen opschieten, wat de *kantjil* eerst weigert, maar later toestaat. Hij houdt zich, als de oliphant in den put springt, aan den kant, klimt vervolgens op zijn rug en verlaat den put, tot den oliphant zeggende, dat hij wel een andere plaats zal zoeken. [1])

Tweede gedeelte. Zang VII — XXII.

Dit gedeelte bestaat uit vijf verhalen. Het eerste loopt van VII, 1 — 105; het tweede van VII, 105 — IX. 18; daarna volgt IX, 19 — 64; vervolgens X,I — XV, 8; het vijfde en laatste is XV, 9 — XXII, 71, waar het boek eindigt.

10 (of 1). (VII, 1 — 105.) Een *kidang* heeft, eens vrolijk rondspringende, het ongeluk een jong van een otter (*lingsang*) dood te trappen. De otter wil dit bij nabi Suleman aangeven, en den *kidang* dooden. Deze verontschuldigt

---

[1]) Over deze episode wordt iets gezegd in de aankondiging van de nieuwe editie, Ind. Gids, 1890, I, bl. 563.

zich. Hij had dat ongeluk gehad, omdat hij verschrikt was door een spin (*kĕmlanḍingan*), die haar web had gemaakt; deze droeg dus eigenlijk de schuld. De otter gaat nu, den *kidang* bij het jong latende, naar de spin en wil deze opeten. Ook zij verontschuldigt zich. Zij had de sparrebouter (*kanḍĕla*, juffer) zien dansen. Nu wordt deze aangesproken, maar ook deze zegt geen schuld te hebben. Haar had de kikvorsch (*koḍok*) door zijn kwaken, of hij alarm sloeg en op de gamĕlan speelde, aan het dansen gebracht. En zoo gaat het door. De *keyong*, die met haar huis rondliep, als of er gevaar was, had den kikkert doen kwaken; de *keyong* was gaan loopen omdat zij een vuurvlieg (*konang*) zag rond vliegen, en toen bang was geworden dat deze brand zou stichten; de *konang* was bang geworden, omdat de krab (*yuyu*) de dijkjes telkens beschadigde, en het water haar vuur wel eens kon uitblusschen; en de krab was boos geworden, omdat zij de garnaal (*urang*) met haar eigen vuil op haar nek zag rondloopen, en dat was toch ongepermitteerd! De garnaal zegt echter: het is mijn eigen goed, en het gaat niemand aan, als ik dat zoo dragen wil. Men mag dat aangeven, zelfs bij Nabi Soleman. Als nu de krab geen andere reden voor haar boosheid weet op te geven, wordt zij door de otter gedood [1]).

Het aardige in het verhaal is de steeds aangroeiende herhaling van de door de otter reeds gehoorde verontschuldigingen der dieren, die zij al had aangesproken, telkens als zij zich tot een ander wendt. Bijv. tot de garnaal zegt zij; „waarom garnaal, draag jij je vuil in je nek, dat heeft mijn jong in het ongeluk geholpen; jij droeg je vuil, de krab (die de dammen stuk maakt) werd boos toen zij 't zag, daarom liep de vuurvlieg rond met (haar) vuur (bevreesd dat het uitgedoofd zou worden), sleepte de slak haar huis bang dat het

---

[1]) In dierenvertellingen gaat het kwalijk aan het grammaticaal geslacht der benamingen, zooals men dat bijv. in het Hollandsch pleegt te onderscheiden, vol te houden. Deze opmerking werd reeds voor dezen door velen gemaakt. Hier heeft men één voorbeeld, daar er een wijfjesotter is bedoeld.

in brand zou raken, sloeg de kikkert alarm, danste de sparrebouter heen en weer (er de gamĕlan in hoorende), spande de spin haar web, ging de *kidang* op den loop, trapte hij op mijn jong, zoodat dat omkwam, door hem getrapt; jij bent eigenlijk de oorzaak, enz.

11 (of 2). (VII, 106 — IX, 18.)

a. (VII, 106 — 134.) In ouden tijd was er eens een tijger (*matjan gĕmbong*), die slechts muggen, vliegen, sprinkhanen, luizen, enz. at. Deze was bevriend met een *kĕbo*. Mager was de *kĕbo* bij hem gekomen; hij had zich langzamerhand op zijn gebied vet gegraasd, en er was tusschen hen een goede vriendschap ontstaan. Een aap, die den *kĕbo* om zijne dikte niet kon uitstaan, stookt tusschen hen, en raadt den tijger den *kĕbo* op te eten. De tijger wil dan den *kĕbo* verslinden, maar de *kĕbo* zegt niet bang te zijn en neemt zulk een gedecideerde houding aan, dat de tijger wegvlucht.

b. (VII, 135 — 197.) Toch is de *kĕbo* niet op zijn gemak. Hij zoekt zijn toevlucht bij den *kantjil*, maar deze zegt dat niet op zich te durven nemen. Nadat hij het tegen de slak (*keyong*) heeft afgelegd en in den put is geraakt, zoo zegt hij, is hij zelf een beetje beangst, liever moest de *kĕbo* zich wenden tot den *kidang* (reebok). Maar ook deze schuift het van zich af, en dat doen ook de *mĕndjangan* (hert), de *banṭeng* (wilde buffel), de *warak* (neushoorn) en de *kĕnṭus* (een zelden voorkomend beest, dat zoo groot is als een kat en op een buffel gelijkt, een soort wonderdier). De laatste zendt den *kĕbo* naar den *wĕḍus prutjul* (een ram van kleinere soort zonder hoornen). Deze zegt voor den tijger niet bevreesd te zijn.

c. (VIII, 1 — 14 en later.) Inmiddels is de aap den tijger weer gaan opzoeken. Hij verwijt hem zijne lafheid. Ook zegt hij hem dat de *wĕḍus prutjul* het voor den *kĕbo* tegen hem, wil opnemen, wat den tijger in toorn doet ontsteken. Deze wil op hen, die in de nabijheid zijt, afgaan, maar de *wĕḍus prutjul* loopt, terwijl de tijger dat zien kan, verbrande *pisang*-boomen omver, en geeft daarmede den

tijger het idee dat het kleine dier toen erg sterk moet zijn. De tijger vlucht weer, zoodat de aap hem weer moed inspreken moet.

d. (VIII, 15—30.) Vóór dat de tijger echter weer terug is gekomen, heeft de *wĕḍus prutjul,* die bij een put is gaan zitten, jonge *djati*-bladeren gekauwd. Zijn bek is daardoor bloedrood geverwd. Hij wacht den tijger bedaard af. Als hij er weer is, vraagt hij hem of hij niet weet dat het zijne gewoonte is tijgers te eten; hij moest maar in den put zien, daar lag nog de kop van den tijger, dien hij juist gegeten had. Opnieuw gaat de tijger, als hij zijn eigen kop in het water weerspiegeld gewaar wordt, aan den haal.

e. (VIII, 30—IX, 7.) Maar nog geeft de kwaadaardige aap het niet op. Hij legt den tijger uit wat er gebeurd is, om hem duidelijk te maken dat hij inderdaad niet bang behoeft te zijn. Ja, om hem te overtuigen hoe weinig gevaar er is, slaat hij hem voor hem (den aap) aan zijn staart te binden, dan zal hij op zijn rug gaan zitten. Dit gebeurt. Dan gaat de tijger op nieuw op den *wĕḍus prutjul* af, die hun nu onvervaard te gemoet roept: „Ha! dat is uitstekend! daar komt de aap, die mij dagelijks twee tijgers als belasting pleegt te brengen, maar nu brengt hij er maar één mede!" Hals over kop ijlt nu de tijger weer weg. De aap wordt tegen den grond geslagen, en komt achter den voorthollenden tijger aangesleurd, ellendig om.

f. (IX, 8—18.) Voortaan was er een eeuwige vijandschap tusschen den tijger en de apen, welke laatsten den tijger geregeld tribuut moeten brengen.

12 (of 3). (IX, 19—64.)

a. (IX, 19—32.) De *kidang* is bevriend met een paar *tjeplukan*-vogels, wier eieren op het punt van doorbreken zijn, maar in een alang-alang veld liggen, dat gesneden worden zal, en die zij zelf niet in veiligheid kunnen brengen. Zij vragen den *kidang* om hulp. Die hulp wordt toegezegd. Als nu de landlieden komen en hun arbeid aan dat veld beginnen, komt de *kidang* voor

den dag, en weet hij, door hen te naderen, hun jachtlust op te wekken, en door het herhaaldelijk te doen, hen van hun werk af te houden. Daardoor geeft hij den *tjeplukan* ook de gelegenheid hun broeden voort te zetten. Dit spelletje wordt eenige dagen achtereen gespeeld, tot de jongen uitgekomen zijn, en reeds voldoende in de veeren zitten, dat zij weg kunnen loopen. Het gevoel van dankbaarheid bij de *tjeplukan* is nu groot.

b. (IX, 33—41.) De *kidang* was ook bevriend met een aap. Met deze was hij gewoon op dezelfde plaatsen te gaan eten. Deze maakt hem opmerkzaam op een heerlijk *katjang*-veld. Zij gaan daar samen heen; met den *kidang* ook diens wijfje. Maar de *pagĕr* om het veld belet den *kidang* er binnen te gaan, als de aap er zijn buik reeds te goed doet. Als de *kidang* teleurgesteld weer huiswaarts keeren wil, maakt de aap voor hem een opening in de omheining. Dan eet de *kidang* naar hartelust, maar doet zich vooral te goed aan het jonge groen. De aap raadt hem dat af, zonder dat de *kidang* naar hem luistert; een ieder ete wat hem het beste smaakt, zegt hij. Aangenaam is dat antwoord den aap niet; hij neemt het den *kidang* kwalijk, en wrokt, hij zou hem wel kunnen vermoorden.

c. (IX, 41—54.) De eigenaar van het veld ziet de schade, die is aangericht, als hij naar zijn veld komt kijken. Hij maakt de *pagér* weer in orde en plaatst een strik (*kala bantjang*) Als de aap dat nu is gewaar geworden, gaat hij den *kidang* dadelijk weer halen, maar nu met de bedoeling hem in den strik te laten loopen. Zij gaan. Ook het wijfje van den *kidang* gaat weer mede. De aap verbreekt de *pagĕr* weer, juist bij de plek waar de strik ligt, en spoedig daarop is het wijfje in den strik vastgeraakt. De aap is dol in zijn schik dat zijn list gelukt is, en botviert zijn lust tot sarren. Daarna gaat hij zich in de buurt ergens verschuilen om te zien hoe het zal afloopen.

d. (IX, 54—64.) Na eenigen tijd, diep verslagen, tegenover elkander te hebben gejammerd, schiet den *ki-*

dang zijn vriend de *tjeplukan* te binnen. Hij zegt het wijfje zich rustig te houden, en gaat hem zoeken. Dadelijk komt de *tjeplukan* met vrouw en kinderen mede, zeggende wel raad te zullen schaffen. Het wijfje van den *kidang* moet zich maar dood houden, als de eigenaar van het *katjang*-veld zal komen. De vogels zullen haar geheel bevuilen, dan zal het schijnen of zij al eenigen tijd dood is; de landman zal dan den strik wel losmaken, en als deze los is, moet zij het maar op een loopen zetten. Wat zij verondersteld hadden, gebeurt werkelijk. De landman geraakt in den waan, dat de *kidang* reeds lang dood is, en snijdt den strik los. De hinde snelt weg. Wel werpt haar de landman zijn kapmes nog na, maar dit treft haar niet. Wegvluchtende had de hinde juist een weg ingeslagen naar den kant, waar de aap verscholen zat. Het kapmes wondt den aap doodelijk aan zijn kop, die op die wijze zijn verdiende loon ontvangt [1]).

13 (of 4). (X, 1 — XV, 8.) Aan den kant van een rivier stond een groote boom op het omvallen. Daaronder ging eens een *baya* (kaaiman) liggen slapen. Door den wind wordt de boom omgestort, zoodat de *baya* bekneld raakt, op zijn rug gedrukt door den boom, die met eenige wortels nog aan grond vast bleef zitten. Nu was die plek een plaats waar vele dieren o. a. de *kantjil* kwamen drinken, de reden dan ook waarom de *baya* haar had opgezocht. Terwijl de *baya* daar zoo ligt, komt de *kantjil* er. Hem roept de *baya*, die al geruimen tijd had liggen jammeren, om hulp aan. Meewarig als de *kantjil* is, wil deze hem wel helpen, maar ziet geen kans het zelf te doen. Hij roept de hulp in van een *banteng*, die ook aan die rivier komt drinken en baden wil. Eerst laat hij hem dat doen, en zegt hem dan wat er aan de hand is, Moeielijk zal het niet zijn, zegt de *kantjil*, als er bezwaar wordt gemaakt, omdat de boom zoo groot en zwaar is, als de nog vast

---

[1]) Van dit verhaal vindt men mede een inhoudsopgave t. a. p. in de Indische Gids, die men vergelijken kan.

zittende wortels worden doorgebeten, zal het water den boom wel medevoeren. De *baya* wordt zoo van den boom bevrijd, maar inmiddels is zijn eetlust opgewekt. Hij verzoekt, dat men hem, om den weldaad te voltooien, nu ook in het water dragen zal. Ook dit geschiedt. Door telkens te beweren dat de *banṭeng* nog niet ver genoeg gegaan is en dieper water moet zoeken, zal de *baya* kunnen zwemmen, weet deze zijnen helper te brengen op een terrein waar hij hem zal kunnen overmeesteren, en de *banṭeng* zich niet zal kunnen verdedigen. Dan laat hij ook hooren wat hij eigenlijk met zijn smeeken om verdere hulp bedoeld heeft. Maar daarmede is de *banṭeng* zoo maar niet te vreden, want dat is grove ondank. Hij zegt zich evenwel te zullen schikken als een scheidrechter uitgewezen hebben zal, dat de *baya* zijn gang mocht gaan. Zij bevinden zich beiden midden in de rivier. De eerste scheidrechters worden door de rivier geleverd. De stroom voert niet lang daarna een *takir poṇṭang* (een in den vorm van een schuitje gevouwen en met pennetjes vastgestoken blad, dat bijv. als bord gebruikt wordt) tot in hun nabijheid. Die *takir* wordt aangeroepen om zaak uit te wijzen. Het schildert hun echter hoe ondankbaar het zelf behandeld is, eerst zeer gewaardeerd, toen het nog gebruikt moest worden, maar later zoo maar weggeworpen, en aan zijn lot overgelaten, en het drijft voorbij. Hetzelfde doet een *kukusan* (mandje om rijst te stoomen), en een mat (*kĕlasa*), en het gevaar waarin de *banṭeng* verkeert, wordt ernstiger; er schijnt geen ontkomen meer aan te zijn. De *kantjil* heeft echter den *banṭeng* niet in den steek gelaten. Wat hij met woorden niet had kunnen uitrichten, toen de *banṭeng* zich pas van het gevaar bewust werd, zal hij door daden zien te doen. Wel is hij weggeloopen, maar dat was om zijn vriend den *kidang* op te zoeken, aan deze de zaak te vertellen, en hem te vragen te hulp te komen. Als beiden bij de rivier gekomen zijn, wordt ook de *kidang* uitgenoodigd scheidrechter te zijn. Zich van de dommen houdende, zegt deze over de

zaak niet te kunnen beslissen, als hem niet aanschouwelijk wordt voorgesteld, hoe de zaak zich in haar geheel heeft toegedragen. Het spelletje moet nog eens van voren af aan gespeeld worden. Zoo weet hij den *baya* weer op de oude plaats te krijgen en den *banțeng* op den vasten wal. Dan zegt hij, dat het hem goed is als men het drama nog eens wil afspelen, doch dat het, als de *banțeng* dat niet verkiest, ook goed is, dat het niet gebeurt. De *baya* is woedend en belooft den *kidang* later wel op te zullen eten, in plaats van den *banțeng*.

14 (of 5). (XV, 9 — XXII, 71.)

a. (XV, 9 — XVI, 7.) De *kidang* redt een nest met 3 jonge *brandjangan*-vogels. Het nest lag op een *pagagan* en de jongen waren pas uitgekomen. Den volgenden dag komen de landlieden om de rijst te oogsten. De *kidang* leidt hen af, net zoo lang tot de jongen kunnen wegvliegen. Zij gaan den *kidang* bedanken, die hun vele lessen geeft. Zij hopen het hem eens te zullen kunnen vergelden.

b. (XVI, 8 — XVII, 65.) Uit de gevaarlijke toestanden waarin de *kidang* daarna het eerst raakt, weet hij zich zelf te redden, zonder hun hulp. Zoo overkomt het hem eens dat hij op een heuveltje, na daar eerst een bezoek van de *brandjangan's* gehad te hebben, is gaan liggen slapen. Er komt hoog water op, zoodat slechts de top van het heuveltje, waarop hij ligt, droog blijft, en van alle kanten komen er *baya's* aangezwommen. Als het gevaar erg wordt, zegt hij hun, dat er 150 bijeen moeten zijn om hem, zonder gevaar voor hen, op te kunnen eten; als dezen bijeen zijn, zal hij hen nauwkeurig natellen, waarbij hij natuurlijk tevens over hen heen loopt, en zoo weet te ontsnappen.

c. (XVIII, 1 — 10.) Nu gaat de *kidang* om uit te rusten weer ergens neerliggen, doch hij wordt zonder het te bespeuren, omdat er een hevige wind waait, door een *baya* belaagd. Gelukkig ziet hij het nog bijtijds en kan hij heengaan.

d. (XVIII, 11 — 23.) Als hij nu weer wil gaan rusten, is er echter weer een *baya*, die aan den kant van de rivier

ligt en wiens kop alleen te zien is. Het had er veel van of er slechts een *kukusan* lag, of dat het een boomstronk (*tunggak*) was. Goed onderscheiden kon hij het niet; voor een *baya* lag het wel wat lang stil. Daarom spreekt hij wat hij ziet aldus aan: „Ben jij wat ik zie een tronk of ben je een krokodil? Kijk, dat wil ik je bezweren, dat als je de kop van een *baya* bent, je onbewegelijk zal blijven liggen, maar dat als je een boomstronk bent, je je spoedig heen en weer zult bewegen. Ik ga drinken." De krokodil beweegt zich, zooals te begrijpen is, maar de prooi ontgaat hem dan ook.

e. (XIX, 1 — 16.) Zijne avonturen vertelt de *kidang* nu later uitvoerig aan een talrijke schaar van dieren, die hem komen opzoeken, als hij weer ergens is gaan rusten. Ook de *brandjangan* (zie *a*) komen en ook zij worden ervan in kennis gesteld. Evenzoo een *rase*, die later dan de andere dieren was gekomen, maar in dit laatste geval zonder dat de schrijver weer in herhaling treedt.

f. (XIX, 17 — XXI, 21.) Maar toch blijkt dat de *rase* eigenlijk slechts ter sprake is gebracht om een episode in te vlechten waarin hij de rol van derde of vierde speelt. De *rase* neemt met den *kĕṇṭus* en den *tjabak* afscheid van den *kidang*; zijn plan was naar een *kuwuk* (boschkat) te gaan. De anderen sluiten zich bij hem aan. Zij zullen den *kuwuk*, omdat hij zich altijd zoo gewichtig, oudeheerachtig, pedant aanstelt, den draak aan gaan steken. De *tjabak* was den vorigen nacht met hem om het langste wakker gebleven, en had het gewonnen. Ten bewijze daarvan had hij den *kuwuk* den bek bevuild, en hem nog een valsche staart aangehangen, want zoo was de afspraak geweest, als hij het won. Als zij bij den *kuwuk* komen, beweert deze, op zijne beurt, dat hij het gewonnen had Men houdt hem dan den *kidang* als een voorbeeld voor, waaraan hij zich zou kunspiegelen. Diens deugden en verstand worden in een ellenlange redeneering, die den *kuwuk* in toorn doet ontsteken zeer geroemd. Maar de *kĕṇṭus*, die het woord had gevoerd, laat, zich door die boosheid niet afschrikken. De *kuwuk* moet zelf

maar eens onderzoeken hoe wat hij op zijn gezicht heeft zitten, riekt, dan zou hij wel toegeven dat hij 't verloren had. Ten laatste geeft de *kuwuk* toe. Hij had wel gewaakt, maar de *tjabak* had het beter gedaan en het langer volgehouden. Hij verzoekt dat men er maar verder over zal zwijgen, en het niet ruchtbaar maken zal, doch krijgt nu ook nog van den *rase* een lofrede op den *kidang* te hooren.

g. (XXI, 22—XXII, 71). De lofprijzing van den *kidang* had intusschen kwaad bloed bij hem gezet. Hij gaat zich eerst reinigen en dan zoekt hij den *kidang* op om deze een kool te stoven, opdat dat loftuiten eens een eind mocht nemen. Hij verleidt hem met hem *katjang* te gaan eten, op een *tĕgal*-veld, waartegen de *kidang* eerst bezwaar maakt. De *kuwuk* zal voor de veiligheid buiten op wacht blijven, maar wijst den *kidang* aan hoe hij loopen moet om weg te kunnen komen, als zij overvallen mochten worden, zooals hij het doet voorkomen, in werkelijkheid om hem in den strik te laten loopen. De list gelukt. De *kidang* raakt gevangen. Gelukkig zien de *brandjangan* hem in dien toestand. Zij bieden hulp, en de *kidang* ontkomt aan het gevaar op een zelfde wijze en door dezelfde list als boven in n°. 12; ook vindt de verrader, hier de *kuwuk*, op eenzelfde wijze zijn dood.

DWERGHERT-VERHALEN

UIT DEN

ARCHIPEL,

DOOR

Dr. J. BRANDES.

MALEISCHE VERHALEN.

De door den Heer H. C. Klinkert in 1885 gelithographeerd uitgegeven Hikajat Pelandoek djinaka of de Reinaert de vos der Maleiers.

Bij de Maleiers, wier pĕlanduk-verhalen reeds vrij lang geleden op schrift moeten zijn gebracht, immers men vindt ze vermeld bij Werndly, bestaan minstens twee verschillende redacties van deze verhalen.

Een daarvan werd in 1885 door den Heer H. C. Klinkert voor de pers bewerkt, en onder den titel „Hikajat Pelandoek djinaka of de Reinaert de vos der Maleiers" uitgegeven in steendruk.

Van den anderen tekst deelde dezelfde vruchtbare beoefenaar van het Maleisch een tweetal episoden mede in zijne „Bloemlezing uit de Maleische geschriften, ten behoeve van de Gouvernements inlandsche scholen en van hen, die het Maleisch met Latijnsche karakters beoefenen", die in 1890 te Leiden werd uitgegeven, zie aldaar bl. 44—54.

In dit opstel vindt men een inhoudsopgave van de zooeven het eerst genoemde redactie, die in haar geheel voor het

publiek toegankelijk is, doch te oordeelen naar hetgeen van de andere reeds bekend werd gemaakt, minder belangwekkend schijnt te wezen.

Zooeven werd naar Werndly verwezen, om aan te toonen dat het op schrift brengen dezer verhalen door de Maleiers reeds vrij lang geleden moet zijn geschied. Werndly's Maleische spraakkunst toch verscheen in 1736, en hij vermeldt, in zijne Maleische boekzaal, bl. 352, onder N°. 46: de „حكاية فلندق جناك. Hikâjat Palandoek Djinâka, dat is: de Historie van 't boertig of kluchtig steenbokje". Hij schijnt echter niet de eerste Hollander te zijn geweest, die het boek heeft genoemd. Reeds vóór hem moet Valentijn er melding van hebben gemaakt, zooals af te leiden is uit de Hollander's Handleiding bij de beoefening der Maleische taal- en letterkunde, nl. den eersten druk, dien van 1845. Daarin vindt men door den schrijver geregeld bij de geschriften wier titels hij opsomt, opgegeven of en waar hij bij oudere schrijvers, voor zoover hem dat bekend was, van die boeken gesproken had gevonden, iets wat hij in de latere edities weer achterwege heeft gelaten, vermoedelijk om bij het aanzwellen van zijne Handleiding weer eenige plaats te winnen, niettegenstaande hij moet hebben ingezien dat een dusdanige opgave haar belang niet mist, althans als men zoo ongeveer iets weten wil van de betrekkelijke oudheid van sommige geschriften der Maleiers. In dien eersten druk vindt men bij hem t. a. p. waar de hikajat Pĕlanduk vermeld wordt „(W. en Val.)", waarin Val.= Valentijn is. Deze spreekt in deel III, fol. 26, van zijn Oud en Nieuw Oost-Indië, Dordrecht en Amsterdam, 1724—1726, 5 deelen, 10 stukken, folio, waar hij de titels van verschillende Maleische geschriften noemt, van de hikajat Pĕlanduk Djinaka niet. Vermoedelijk maakt hij er elders, misschien slechts terloops, melding van. Schrijver dezes is in Valentijn's werk niet voldoende belezen om op te geven waar, of uit te maken of de Hollander t. a. p. mogelijk ook onjuist is geweest.

In de latere edities van de Hollander's Handleiding vindt men de hikajat Pĕlanduk Djinaka genoemd: in den tweeden druk (1856) op bl. 316, onder n°. 23; derden druk (1856), bl. 322, n°. 23; vierden druk (1874), bl. 350, n°. 32; vijfden druk (1882), bl. 342, n°. 40; zesden druk (1893, bewerkt door den Heer R. van Eck), bl. 343, n°. 36; doch is het zoo juist gereleveerde vervallen, en wordt in plaats daarvan, met verwijzing naar Tijdschrift voor N. I, 1849, Dl. I, bl. 388, kortelijk medegedeeld wat Dr. H. N. van der Tuuk in diens „Kort verslag van de Maleische Hss. in het East India House te Londen" omtrent het boek had gezegd.

Dr. van der Tuuk's eigen woorden waren: „Dit geschrift vermeldt de listen, waardoor zich een Pălándok van de dieren in het woud hulde laat brengen, en is een fijne satyre op de geestelijkheid. Door zich in lalang-gras te wentelen bleven hem de witte bloemen daarvan tusschen de haren steken, zoodat hij er oud uitzag en een witten baard met dito knevels kon vertoonen. Daarbij gaf hij zijn verblijf een hoogdravenden naam en bezigde een vreemde taal, waarvan hij bij gelegenheid met half gelokene oogen geheele phrasen opsneed. Toen men hem nu al eerwaardig vond, begon hij zich voor een heilige uit te geven en door op de vrees van de gemoederen te werken, gelukte het hem zoo'n invloed te krijgen, dat hij een vrede tusschen het bokken- en tijgergeslacht tot stand bragt. Hierna was zijn naam zóó gevestigd, dat hij eindelijk na vele wonderen verrigt te hebben, koning van het woud werd". [1])

Reeds naar dit weinige te oordeelen beantwoordt de redactie vertegenwoordigd door de 3 Hss. van het East India House, naar aanleiding van welke van der Tuuk zijne opmerking neerschreef, niet aan den door den Heer Klinkert

---

[1]) In een noot merkt van der Tuuk nog op dat de beteekenis van *djinaka* „loos" is; van de Wall en Klinkert geven „boertig", enz.

in zijn geheel uitgegeven tekst, waarin men het volgende aantreft. [1])

OVERZICHT.

1. De *pĕlanduk* sticht vrede tusschen de geiten en de tijgers.
2. Hij bindt en begraaft den reus, die de dieren kwelt; vgl. 9.
3. De beer onderwerpt zich, als de meeste overige dieren dat reeds hebben gedaan.
4. De aap wil dat niet doen, en vlucht tot
5. Den leeuw, die onderworpen wordt, en daarna tot
6. Den olifant, die ook wordt onderworpen.
7. De krokodillen, die de andere dieren plagen, met *tuba* tot onderwerping gebracht.
8. De *pĕlanduk* drinkt een rivier leeg.
9. De dieren gaan gezamelijk uit visschen; de reus, die hen hindert, wordt door den *pĕlanduk* gebonden; vgl. 2.
10. De strijd tusschen den mier en den olifant.

INHOUDSOPGAVE.

De geschiedenis van den *pĕlanduk*, die zich Sjech Alim di rimba (de wijze der wildernis) noemde, en zich een grooten naam verwierf, omdat hij alle beesten door zijn slimheid aan zich onderwierp.

1. (Bldz. 1 — 10.) Eens zag hij [2]) duizenden geiten

---

1) Welke redactie vertegenwoordigd wordt door het handschrift der Leidsche Universiteitsbibliotheek door Prof. Dr. J. Pijnappel Gzn. vermeld aan het slot van zijn opstel de Maleische Hss. in de Bibliotheek der Leidsche Akademie, Bijdr. T. L. en Vk. van N. I., 3e. Volgr., V, bl. 142 volgg., is mij niet bekend. Het Bataviaasch Genootschap bezit een exemplaar van de zoo dadelijk hier nader gekenschetste bewerking in handschrift, Mal. Hss. B. G 156.

2) De plaats waar dit heet te gescheiden, wordt genoemd قوس جناك,

aan de éêne zijde van een berg en tijgers aan den anderen kant er van.

Hij ging toen — zoo zegt het verhaal — naar een *ara*-boom en krabde daaraan zoolang tot de gom er uitkwam. Met die gom smeerde hij zich zijn hoofd, zijn baard, zijn knevel, zijn wenkbrauwen en zijn haar in, zoodat hij geheel wit zag.

Daarop ging hij tot die geiten, en vroeg hun of zij dikwijls last van de tijgers hadden, wat zij zeggen dat het geval niet is. Hij zegt hun dan, dat hij op bevel van den heiligen Wali van Allah [1]) 3 jaar, 3 maanden en 3 dagen als kluizenaar had geleefd, omdat deze hem beloofd had, dat hij daardoor koning der dieren zou worden, en zijn gebed daarna steeds gevolg zou hebben, en dat men nu reeds de uitwerking er van bespeuren kan, want hij, de *pĕlanduk*, was het geweest, die hen, de geiten en de tijgers, steeds van elkander had gehouden. Zij gelooven hem maar half en willen het verder onderzoeken.

Nu gaat hij tot de tijgers. Hun zegt hij, dat de wereld verkeerd is geworden [2]), want hij kan het hun vertellen, dat de geiten zullen komen om de tijgers te verslinden. Ook de tijgers gelooven hem maar half en nemen zich evenzoo voor, het den volgenden dag, door een jongen tijger, te laten onderzoeken.

Ondertusschen waarschuwt de *pĕlanduk* de geiten. Hij laat hen allen rijpe *lagum*-vruchten eten, waardoor hun bek rood gekleurd wordt, en beveelt hun, als de jonge tijgers komen, te zeggen dat zij, als zij maar wisten waar de groote tijgers waren, dezen zouden gaan opeten.

---

de vermakelijke boog; op bladz. 1 قوس فادڠ جناك wat wel een fout wezen zal. Deze قوس جناك is de gewone zitplaats van den *pĕlanduk*. Overigens hebben de episoden in het begin van het boek plaats op de فادڠ سوجان, waaraan dat فادڠ van bladz. 1 wel ontleend zal zijn.

1) Elders heet het dat ook Ali, Hamzah en Soleman hem hunne medewerking verleenden, zie bijv. bl. 13, 16, 33, 42, maar vooral bl. 20.

2) Dat het tegenwoordig de omgekeerde wereld is.

Dit geschiedt, en de jonge tijgers, verschrikt teruggekeerd, vertellen het aan de ouden. De *pĕlanduk*, die hen na is gegaan, voegt er nog aan toe, dat het opeten van de jonge tijgers slechts door zijne voorbidding is voorkomen en dat hij ze met de geiten zal verzoenen.

Ook dit geschiedt. Hij laat de geiten en de tijgers een verbond sluiten, en een ieder zoekt alsdan zijn eigen huisveste weer op.

2. (Bldz. 10 — 17.) De dieren van het woud, de *sĕladang*, de *badak*, de *landak*, de *rusa*, de *kidjang*, hebben het erg te verduren van een *gĕrgasi* (reus). Als zij nu vernemen, dat de *pĕlanduk* zoo in gunst staat bij den wali Allah, en de geiten en tijgers reeds een verbond heeft doen sluiten, zenden zij den *sĕrigala* om de zaak te onderzoeken.

De *pĕlanduk*, die gezeten op een witten steen en onder een *burĕksa*-boom, waarvan het loof vol geele bloemen, geleek op een *payung* boven zijn hoofd uitgespreid, hen had zien komen, voorspelt hun komst aan de hem omgevende tijgers en geiten.

De *sĕrigala* vertelt wat er bij die andere dieren aan de hand is. Hem wordt gevraagd, waarom men er niet reeds eerder kennis van heeft gegeven; evenwel, zegt de *pĕlanduk*, men stelle zich gerust, want den *gĕrgasi* zullen handen en voeten gebonden worden, hij zal levend in den grond begraven worden, en geschopt en getrapt, en dat wel reeds den volgenden dag. Alle dieren moeten zich verbergen, om op een geluid van den *pĕlanduk* voor den dag te komen.

Om nu den reus te vangen gaat de *pĕlanduk* midden op den weg een gat staan te graven. Onder dat graven, doet hij of hij vrouw en kinderen roept. Snel moeten zij komen, om, zoo als hij zegt, zich in den kuil te bergen, want hem had de wali Allah doen weten, dat de dag der opstanding nabij was, en dat de hemel instorten zou.

Als nu de reus op voedsel uitgaat, komt hij ter plaatse en bespeurt hij wat er gebeurt. De angst slaat hem om het hart. Hij vraagt nadere inlichtingen. De *pĕlanduk* wijst

hem op de zich voortbewegende wolken, en raadt hem ook te gaan graven, ja, als hij vraagt ook in de door den *pĕlanduk* reeds gegraven kuil te mogen gaan, staat hij hem toe er zich in te bergen, en dat wel eerder dan dat hij, de *pĕlanduk*, dat zelf doet, omdat de reus zoo groot is, en hij zelf nog op vrouwen en kinderen moet wachten. Ook raadt hij hem hoepels om elleboogen en knieen te doen, omdat zoo iets zoo tegen de vermoeienis zal helpen, liefst zóó stevig, dat hij zich niet zal kunnen bewegen [1]).

Als de reus zich dan zoo vast heeft ingesnoerd, dat hij zich niet meer verroeren kan, roept de *pĕlanduk* de dieren. Dezen bewonderen den *pĕlanduk*, maken den reus af, en onderwerpen zich aan Sjech Alim di rimba. De *sĕladang* neemt hem op zijn rug, opdat een ieder hem zal kunnen zien. De *landak* en de *sĕrigala* worden zijn *bĕntara's* (adjudanten.)

3. (Bldz. 17.) Als nu de beer [2]) hoort wat er gebeurd is, komt deze den *pĕlanduk asam*-vruchten, als teeken van onderwerping, aanbieden, zich verontschuldigende, dat hij zoo laat komt.

4. (Bldz. 17 -- 19.) Doch er waren ook nog dieren, die zich nog niet onderworpen hadden.

Onder dezen was de aap, of de koning der apen.

Het zou, zegt hij, voor hem *haram* (حرام) zijn zich aan den *pĕlanduk* te onderwerpen.

Dit hoort de *sĕrigala*, die het aan den *pĕlanduk* overbrengt, na den aap te hebben verweten, dat hij den *pĕlanduk* uitscheldt, en hem te hebben gezegd, dat als hij maar niet boven in een boom [3]) zat, hij het hem wel zou laten voelen.

De *pĕlanduk* wil hem gaan bevechten. De beer zegt

---

1) Hoe de *pĕlanduk* aan die hoepels komt, wordt hier niet gezegd. Beneden vindt men, zie 9, hetzelfde verhaal in een eenigszins anderen vorm, waaruit men leeren kan hoe de vertelling hier eigenlijk had moeten luiden.

2) De dieren heeten in de hikajat Pĕlanduk gewoonlijk de koning der beeren, de koning der leeuwen enz., en hebben altijd huns gelijken in hun gevolg.

3) Een *rambutan*-boom.

hem echter, dat dat beneden zijne waardigheid zou zijn; hij en de sĕrigala zullen het wel doen.

Op hun komst gaat de aap op den loop, en vlucht tot den leeuw.

5. (Bldz. 19 — 29). Zij volgen hem daarheen. De leeuw kiest partij voor den aap, vraagt den beer en den *sĕrigala*, hoe zij gehoorzamen kunnen aan, d. w. z. onder de bevelen willen staan van iemand, die *ubi kĕladi* pleegt te graven, d. w. z iemand van zeer geringe, niet van vorstelijke afkomst, dus niet van adel. Zij zingen den lof van den *pĕlanduk*, vertellende wat hij reeds heeft verricht, maar worden met een uitdaging van den leeuw aan hun meester weggezonden.

De *pĕlanduk* heeft het nu tegen den leeuw op te nemen. Hij wil den volgenden dag tot hem gaan, maar verneemt dat deze reeds plan heeft gemaakt tot hem te komen, om hem met huid en haar (*dĕngan tahitahinja*) te verslinden. Hij beveelt den dieren (den nacht over) te waken, morgen zal hij ze laten zien, hoe hij den leeuw beet hebben zal.

Intusschen ziet de *pĕlanduk* een jager met een *sumpitan* (blaasroer) op vogels jagen. Die jager legt spoedig daarop die *sumpitan* onder aan een boom neer, om er in te klimmen en er hout uit te halen voor een kooi, waar hij de getroffen vogels in wil doen. (De pĕlanduk neemt de *sumpitan* weg) [1]). Verder haalt hij (twee) *buwah djaladjala*, in één waarvan hij met zijn slagtandje mieren doet. (Zoowel de *sumpitan* als die *djaladjala*-vruchten bergt hij ergens weg.)

Den volgenden dag verzamelen zich de dieren. De *pĕlanduk* voorspelt ook nu weer de komst van den leeuw, die op een zelfde wijze als vroeger de *sĕrigala*, reeds van uit de verte was gezien.

---

[1]) Dat hij dat doet wordt in den tekst, zie bldz. 21, niet vermeld. Uit het vervolg blijkt echter, dat hij het heeft gedaan, want als hij later de *djaladjala* vruchten, waarover zoo dadelijk in den tekst, weer voor den dag haalt, vergeet hij de *sumpitan* niet. Toch geschiedt er met het blaasroer niets noemenswaardig; het wordt alleen maar neergelegd.

De leeuw ziet eerst allerlei andere beesten voor den *pĕlanduk* aan. Als het tot vechten komen zal, stelt de *pĕlanduk* hem voor een soort tournooi te houden, waaraan slechts zij beiden zullen deelnemen, om hun volk aan weerszijden te sparen. Dat wordt goed gevonden, maar de leeuw snoeft nog: dan moesten zij maar niet eens vechten.

De *pĕlanduk* stelt verder voor het gevecht aan gene zijde van den berg te houden.

Hij haalt de *sumpitan* en zijn twee *djaladjala*-vruchten en legt de eerste bij of op, de vruchten echter vóór de vier midden op de vlakte zeer dicht bij elkander (*bĕrapit*) staande waringin-boomen.

En ten slotte stelt hij dan voor om over de boomen te springen, en die *djaladjala*-vruchten op te eten, ieder van hen beiden één er van.

Op verzoek van den leeuw doet hij het het eerst. Hij springt door de boomen heen, en eet van de *djaladjala*-vruchten die, waarin de mieren niet zijn.

De leeuw daarentegen raakt tusschen de boomen vast, en kan de andere vrucht natuurlijk niet verorberen.

Dan springt de *pĕlanduk* op zijn rug, en doet hem schreeuwen van pijn door hem met zijn slagtand in het oor te steken.

Het gevolg is dat de leeuw zich onderwerpt, waarop hij uit de boomen wordt losgemaakt.

6. (Bldz. 29 — 45.) Maar wie het gewonnen geeft, de aap nog niet. Hij gaat om aan den *pĕlanduk* te ontkomen, zijn heil nu zoeken bij den olifant.

De *pĕlanduk*, die vraagt waarheen de aap is gevlucht, verneemt, dat slechts de olifant hem nog een schuilplaats kan geven.

Twee *bĕntara's*, Sangkuna (de beer) en Santika (de *sĕrigala*) geheeten [1]), worden tot den olifant gezonden, dien zij onder aan een berg vinden zitten. Zij klimmen dien berg

[1]) In 2 werd gezegd dat tot *bĕntara* aangesteld werden de *landak* (het stekelvarken) en de *sĕrigala* (de jakkals).

op en zien een rooden steen, links en rechts waarvan zeven bij elkander staande boomen (*kayu bĕrapit*). Zij eischen den aap op, schilderen den aard van den *pĕlanduk*, die geen sterveling eenig kwaad doet, en geen hartstochten kent, doch zonder gevolg. Teruggekeerd doen zij kond van hunne bevinding.

De *pĕlanduk* kan zich de handelwijze van den olifant begrijpen, maar zegt hem over drie dagen met *subuh* (den morgenstond) te zullen verslaan.

Op den bepaalden dag gaat hij even voor zonsopgang, met al zijn volk, dat altijd ontelbaar wordt genoemd, naar het veld, waar gestreden worden zal. Den olifant, die hem naderen ziet, legt de aap uit, wie er in zijne omgeving zijn. De verschillende dieren, — als gewoonlijk staat er de koningen der dieren, — heeten: de leeuw Dandah, de geit Laksanadewa, de reebok Dewalaksana, de jakhals Sĕntika, het hert Lawe rangga, de neushoorn Payok (ڤايوٕ), de beer Sangkuna, de tijger Shahi mardan en Djohan pahlawan, de buffel Rama pĕsut [1]); voorts zijn er ook nog de koning van Rambu (rechts van den *pĕlanduk*), die van Djipan (links) en de koning van Djĕnggi (of de Djĕnggi's) (achter hem).

Er wordt bepaald dat de wedstrijd tusschen den olifant en den *pĕlanduk* zal bestaan in *bĕrbenteh* (het elkander met het scheenbeen schoppen), en van den voet gooien, en desnoods nog meer, maar het *bĕrbenteh* moet voorgaan.

Er was namelijk een harde boomstronk, waarachter de *pĕlanduk* zich zou kunnen bergen als de olifant hem zou schoppen, iets wat voor hem, in aanmerking genomen dat hij in vergelijking met den olifant zoo klein was, noodig zou zijn.

Uitvoerig wordt dat schoppen, een geliefkoosd Maleisch spel, met al zijn praeludien beschreven.

De *pĕlanduk* houdt zijn poot, als hij het eerst geschopt zal worden, even achter den tronk, zoo gauw dat niemand

[1]) Van dezen naam (رام ڤسوة) merkt de olifant in het bijzonder op, dat hij juist is.

het gewaar wordt.' De olifant stoot zijn poot stuk. Nog erger wordt dat natuurlijk, omdat het tot drie malen toe herhaald moet worden. Als hij zelf schoppen moet, steekt de *pĕlanduk* hem met zijn hoefje in de randen (*siratan*) van zijn hoeven. De olifant schreeuwt het uit van de pijn.

De *pĕlanduk* springt op zijn rug, en steekt hem met zijn slagtand in het oor, evenals hij den leeuw had gedaan. De olifant geeft zich gewonnen.

De *pĕlanduk* keert daarop naar zijn verblijf terug.

Hoe het met den aap afloopt, wordt niet medegedeeld [1]).

7. (Bldz. 45—54). De *buwaya* (kaaiman), natuurlijk ook hier weder de koning der *buwaya's*, woonde in de rivier Damasana (دامسان [2])), op het gezicht te oordeelen een *yodjana* breed.

Aan die rivier kwamen de dieren uit het woud drinken, maar zij werden door de *buwaya's* verslonden. De aap (let wel!) geeft hun nu den raad de hulp van den *pĕlanduk* in te roepen. De *pĕlanduk* [3]) belooft de *buwaya's* te zullen dooden.

Hij laat de dieren zooveel *tuba* zoeken en vergaren, als zij maar kunnen.

Door den krokodil worden de leguanen (*biyawak*), die van zijne partij zijn, op wacht aan den wal gezonden. Zij hebben erg te lijden van het leger van den *pĕlanduk* [4]) en sluiten zich bij hem aan.

Dan laat deze de *tuba*-wortels stuk hakken en in het water werpen.

De *buwaya's* raken beneveld en onderwerpen zich.

Zij worden verfrischt met versch water, en krijgen bevel te verhuizen; na 3 maanden en 10 dagen zullen zij er weer terug mogen komen.

---

[1]) In het vervolg is de verhouding van den aap tot den *pĕlanduk* een geheel andere. Juist hij is het, die den dieren aanraadt hulp bij den *pĕlanduk* te zoeken.

[2]) Elders دامسنا, درماسان, درامسان, درماس; te lezen درماستان?

[3]) Deze en zijne omgeving worden hier vergeleken met Tabalkan (تبلكن), *dihadap oleh dewa dan pĕri*, en zijn hofstaat.

[4]) Hier en later rijdt deze op een witten neushoorn.

8. (Bldz. 54—58). Na gezegd te hebben, dat men met de *pĕlanduk*-geschiedenissen nooit uitverteld zou raken, verhaalt de schrijver, dat het dier zijn wondermacht nog verder wil laten uitkomen.

Hij wil met alle dieren een wedstijd aangaan. Wie de rivier, Dâr al ghâsiqîn (elders Dâr al fâsiqîn), leeg drinkt, zal het gewonnen hebben. Hij zal het alleen doen, de anderen mogen het samen doen.

De *pĕlanduk* doet of hij drinkt, als het ebt en het water dus wegloopt; hen laat hij het doen als de vloed opkomt, wat natuurlijk het tegenovergestelde gevolg heeft, en hoe veel zij er ook van trachten op te drinken, het gelukt hun niet de rivier droog te krijgen.

Na afloop raadt hij hun vrede onder elkander te sluiten, en het hem te komen mededeelen als er wat aan de hand mocht zijn, enz.

9. (Bldz. 58—56). De *badak*, de *kĕrbau*, de *sĕladang* de *rusa*, de *kidjang*, de *siyamang*, en de *ungka* gaan samen visschen in de rivier Tinam (تينم ?), waar nog nooit een sterveling geweest is [1]).

Bij die rivier hield een groote reus de wacht.

Het voorstel was oorspronkelijk uitgegaan van den *kidjang*.

Zij maken aan den bovenloop van de rivier een *pondok* (hut of loods voor tijdelijk verblijf), en gaan dan visschen. De gevangen visch nemen zij mede en stapelen zij op. Daar zij nog meer willen verzamelen, wordt er één dier op wacht gelaten, eerst de beer, dan de *sĕladang*, dan de tijger, doch telkens komt de reus en eet de visch op.

De tijger raadt een andere plaats te zoeken, wat de neushoorn nog niet toestaat, daar hij wel eens wil zien of de reus het ook hem zal leveren. Ook hij vlucht weg. De aap houdt hem staande, en verneemt van hem wat er is geschied.

Als nu de dieren komen zien hoe het nu gegaan is, vinden zij de visch weer opgegeten en den neushoorn gevlucht.

---

[1]) Straks heet het: waar Soleman zich pleegde te gaan vermeien.

Zij gaan hem zoeken. Zij vinden door de omvergeloopen boomen zijn spoor, maar moeten toch nog terecht worden gewezen door vogels, die gezien hadden waarheen de neushoorn was gegaan. Ten slotte vinden zij hem buiten kennis op den grond liggen. Op zijn vlucht had hij zich aan doorns enz. enz. gewond.

Hij zegt dat de reus hem zoo heeft toegetakeld, doch de tijger merkt (spottende) op, dat de reus hetzelfde van hem had gezegd, nl. dat de neushoorn hem zoo zou hebben behandeld.

Als er nu niemand meer is die het tegen den reus durft opnemen, denken zij om den *pĕlanduk*. Zij gaan naar het oosten om hem op te zoeken.

De *pĕlanduk* voorspelt hun komst weer aan zijne omgeving.

Zij verklaren hem de reden van hun komst. De neushoorn vertelt hem ook, dat hij door den reus zoo gehavend is, en wordt ook nu spottend terecht gewezen. De *pĕlanduk* belooft den reus over 7 dagen te zullen pakken. De aap, die ziet dat de neushoorn zich schaamt, komt hem plagen; ook andere dieren doen dat, tot de *pĕlanduk* er een einde aan maakt.

Vóór deze er op uitgaat om den reus te vangen, laat hij *rotan* halen en er hoepels van maken [1]) Hij noodigt alle dieren uit met hem mede te gaan visschen, laat hen zich, als er visch gevangen is, verbergen, en wacht dan den reus af.

Op het zien van de rook van het ook nu, evenals de vorige keeren, aangestoken vuur, komt deze aangeloopen. De *pĕlanduk* zegt hem, dat hij (de *pĕlanduk*) zich, om de pijn die hij door zijn leden heeft, te verdrijven, in hoepels wil slaan, dat helpt zoo tegen de vermoeienis bij het visschen. Ook de reus, die van pijn langzaam liep, naar hij zegt, zou nu zulke hoepels wel willen aan doen. Al redeneerende weet de *pĕlanduk* het zoo ver te krijgen, dat de reus de hoepels stevig om elleboogen en knieen doet. Als hij

[1]) Vgl. boven 2.

zonder zich meer te kunnen verroeren, op den grond ligt, roept de *pělanduk* de verborgen dieren, en dezen maken den reus af.

10. (Bldz. 76 — 88.) De mierenkoning zal huwen, en daardoor is er groote drukte. Dat hindert den koning der olifanten, die ziet hoe talrijk de onderdanen van den koning der mieren zijn, als deze in staatsie wordt rondgevoerd. Na eenig over- en wederpraten trapt de olifant eenige mieren dood. Dit wordt een aanleiding tot eene uitdaging van den kant des mierenkonings.

De tijd voor het gevecht wordt bepaald, en de mier laat een groote kuil op het strijdveld graven.

Als de beide partijen op het punt staan het gevecht te beginnen, herinnert de aap hen aan het bestaan van den *pělanduk*, dien men niet maar zoo passeeren mag.

Deze krijgt bericht van wat er aan de hand is, en komt zelf kijken.

De mier vraagt eerst nog uitstel, doch de strijd gaat toch door.

De mier stelt zich nu op aan de eene zijde van de kuil, waarvan het bestaan den olifant onbekend is. Als de olifant op een krijgsgeschreeuw van den mier het gevecht beginnen zal en op deze losstormt, stort hij in den put.

Nu kruipen de mieren, die de mierenkoning in de kuil had laten plaatsnemen, hem in de neusgaten, in de ooren en in andere lichaamsgaten, en bijten hem zeer, zoodat hij zich nederwerpt [1]) en omkomt.

De *pělanduk* laat daarna om den olifant te wreken dorre *lalang* (gras) halen, in de kuil werpen, en in brand steken.

Door het in brand gestoken gras worden er van de mieren gedood; anderen verjaagd, vluchten waarheen zij maar kunnen, in rotsspleten en holle boomen.

1) Hier is in den tekst op eens sprake van t w e e olifanten (*koduwania duwa běrsudara*).

Als de *pĕlanduk* vraagt of de mieren nu allen dood zijn, verneemt hij dat de eene helft bezweken is, maar de andere helft gevlucht, en men die niet kan terugvinden [1]).

Een les van den *pĕlanduk* aan de dieren tot deugdzaam leven besluit het boek.

---

1) Bij dit verhaal vgl. men Anbiya of Tapĕl Adam XXXVI, ed. Batavia, bl. 149 en 150; Djugul muḍa tĕmbang, VIII, 84; en Pĕpakĕm Tjĕrbon op het einde. Voor de Anbiya kan nu ook verwezen worden naar Tijdschr. Ind. T. L. en Vk. XXXVI, 686.

BIJDRAGE
TOT DE LETTERKUNDE
VAN DEN
SĔRAWAJER EN BĔSĔMAHER
IN DE AFDEELING
MANNA en P. O. MANNA.
(*Residentie Bengkoelen*).

DOOR

O. L. HELFRICH.

Evenmin als de Lamponger in de afdeeling Kroë, kan de bevolking der in hoofde genoemde afdeeling bogen op eene litteratuur van schatbare waarde.

De proza bepaalt zich bijna uitsluitend tot langdradige verhalen, meest van vreemden oorsprong „goerita en 'andaj'-'andaj" genaamd. Moeilijk valt 't ons te beoordeelen, wat meer te bewonderen is het geduld van den reciteur, die uren achter elkander somtijds den geheelen nacht door in sleependen toon eene goerita of 'andaj'andaj opdreunt, dan wel dat van zijne toehoorders, die met schier ingehouden adem aan de lippen van den voordrager hangen.

Hoe geliefd die verhalen ook bij de jeugd zijn, zij vermaakt zich toch 't meest met het opgeven van raadsels, met dansen, last not least met het toezingen (njambaj) van minneliederen (rĕdjong).

't Zijn nu deze producten van hare poëzie, met eenige waarvan wij den lezer in de volgende bladzijden wenschen

bekend te maken. Zij bestaan hoofdzakelijk uit coupletten van vier regels die om den anderen rijmen en waarvan alleen de beide laatsten de beteekenis inhouden. Vaak zijn zij minder begrijpelijk, niet alleen, daar zij dan in toespelingen spreken, doch ook omdat woorden daarin gebezigd worden, die niet in de spreektaal tehuis behooren, zooals 'oentapan; këloelë; borih; tjoewaj; tëmoentjë; sërëbë; kangaw; nina; pënanë; sërëmë e. a.

Aan eene vertaling daarvan hebben wij ons dan ook niet gewaagd en ons alleen bepaald tot het opteekenen van het correspondeerend Maleisch woord bij de woorden, die aan het dialect 1) eigen zijn.

Aangezien wij de „rëdjong's" geven, zooals die uit den mond zijn opgeschreven, heeft de transcriptie der woorden geheel naar de uitspraak plaats gehad. Wat dit laatste betreft zij nog het volgende opgemerkt:

De „i" wordt uitgesproken als de „i" in ons : *kies*;
„ „*i*" „ „ „ „ „i", „ „ : *dik*;
„ „o" „ „ „ „ „o", „ „ : *door*;
„ „*o*" klinkt dof en houdt ongeveer het midden tusschen „o" in ons: *door* en *dor*. 2)

De overige medeklinkers worden uitgesproken als in 't Maleisch. Wordt de „*k*" aan het einde van een woord opgeslokt, dan is die door *q* weergegeven.

Gebruikte afkortingen zijn: *S.* (Sërawajsch; *B.* (Bësëmahsch) Skr. (Sanskriet); Arab. (Arabisch); Perz. (Perzisch); Jav. (Javaansch.)

Sabang (*Poelaw Wé*) 18 Mei 1893.

---

1) Door Dr. J. BRANDES tot het „Midden-Maleisch" gebracht.

2) In de meeste maleische woordenboeken door „oe" getranscribeerd.

A. Sĕrawajsche Rĕdj*o*ng's

1. **Van de gadis.**

bĕboeni tamb*o*r di gĕd*o*ng;
'anaq tjinaw ngintang sĕnapang,
m*o*n 'ilang toewan di gĕd*o*ng,
sapaw mĕrintah di bĕrĕndaw.

boeni (S; B) = boenji.
kintang (S; B) = angkat (*m*).
tjinaw (S; B) = tjina (*m*).
bĕrĕndaw (S; B) = bĕranda (*m*).
sapaw (S; B) = sapa (*m*).
m*o*n of **'am*o*n** (S; B) = djikalaw (*m*).
'ilang (S; B) = hilang (*m*).

2. **Antwoord van den boedjang.**

dasa*gr* bawaq, dind*i*ng pĕloepo'ăh.
pĕrab*o*ng lalang di lĕlaqka(n),
djangan katawka (*n*), **kataw 'nd*i*'ăqkan soenggo'ăh**
bĕlakang kataw di kapaqka(n).

dasa*gr* (S; B) = dasar (*m*).
bawaq (S; B) = koel*i*t (*m*).
pĕloepo'ăh (S) } = pĕloepoeh (*Jav. m*).
pĕloep*o*h (B) }
pĕrab*o*ng (S; B) = pĕraboengan (*m*).
lĕlaq (S; B) = toeroen (*m*).
kataw (S) } = kata (*m*).
katĕ (B) }

'ndi'ăq (S) } == tidaq, tiada (*m*).
diqdĕ (B) }
soenggo'ăh (*S*) } = soenggoeh (*m*).
soenggoh (*B*) }

3. Van de gadis.

'arap 'arap kĕlapa poe'an,
tidaq poe'an tjĕranaw bali,
'arap sajaw padaw toewan,
tidaq toewan si'apaw lagi.

'arap (S) = harap (S)
poe'an (S) = lĕnggawaj (*m*).
tjĕranaw (S) } = tjĕrana (*Skr*; *m*).
tjĕranĕ (B) }
padaw (S); padĕ (B) = pada (*m*).

4. Antwoord van den boedjang.

pantjaw di manaw di tĕgaqka(n).
mangkaw ke'pandan bali'ăq rajaw;
kataw nang manaw di kĕndaqka(n),
mangkaw 'andal pĕrtjajaw.

pantjaw (S); pantjĕ (B). = soort van dangaw (*m*).
manaw (S); manĕ (B) = mana (*m*).
mangkaw (S); mangkĕ (B) = maka (*m*).
bali'ăq (S); baliq (B) = baliq (*m*).
rajaw (S); rajĕ (B) = bĕsar (*m*) en raja (*m*).
kĕndaq (S; B) = hĕndaq (*m*).
nang (S; B) = jang (*m*).
pĕrtjajaw (S; B) = pĕrtjaja (*m*).

5. Van de gadis.

tinggi soemor di tĕngah padang,
kĕrakap tjambaj di *gr*imbaw;
kaloe oemor sampaj pandjang,
'adaw karap sampajka(*n*) djoegaw.

*gr*imbaw (S); grimbě (B) = rimba (*m*).
karap (S; B) = maqcoed (*Arab*; *m*).

6. Antwoord van den boedjang.
'ndap koedaw di atas papan;
pĕrmataw djat*o*h di tĕpi;
sĕdang tĕr'ingat karap makan,
'aj*i*'ăq mataw djat*o*h kĕ nasi.

'ndap (S; B) = pendeq (*m*).
koedaw (S); koedě (B) = koeda. (*m*).
pĕrmataw (*S*); pĕrmatĕ (*B*) = pĕrmata (*Skr*; *m*).
'aj*i*'ăq (S); 'aj*i*q (B) = 'ajar (*m*).
mataw (S); matĕ (B) = mata (*m*).

7. Van de gadis.
roe sĕbatang di sĕlali,
nampaq dari moekaw;
'am*o*n tĕr'ingat dalam mimpi,
sijang di tjari 'anaq mataw.

8. Antwoord van den boedjang.
'a'*o*gr sĕroemp*o*n di gir*i*ng tĕb*i*ng,
'ajang 'nd*i*'ăq lajah sĕmbiloenjaw;
tjamp*o*r ba'*o*r sĕboelan 'ini,
'alang kĕpajak mĕrindoenjaw.

'a'*o*gr (S; B) = 'a'oer (*m*).
gir*i*ng (S; B) = sabĕlah (*m*); eig: helling, kant.
'ajang (S. B); kabar 'ajang = kabar 'angin (*m*).
lajah (S; B) = dun en scherp.

9. Van de gadis.
bintang sĕboewah toembo'ah pĕtang;
tjajawnjaw sampaj moedaw lang*i*t;
'anaq 'oemang 'a*gr*i lah pĕtang,
tinggal mĕntjari djalan lĕng*i*t.

toembo'ăh (S) } = toemboeh (*m*)
toemboh (B) }
tjajaw (S) } tjĕhaja (*Skr*; *m*).
tjajĕ (B) }
moedaw (S); moedĕ (B); = moeda (*m*).
'a*g*ri (S; B) = hari (*m*)
lĕng*ı*t (S; B) = hilang (*m*).

10. Antwoord van den boedjang.
sĕrind*i*t doewaw sĕkawan,
makan boewah sĕrindaq lajoe;
'ad*i*q pĕndjoer*i*t koerang lawan.
kami di boedaq l*o*m ta'oe.

doewaw (S); doewĕ (B) = doewa (*m*).
l*o*m (S; B = bĕlom) (*m*).
ta'oe (S; B); = tahoe (*m*).

11. Van de gadis.
'apaw tĕtjĕl*i*'ăq dalam pĕti,
'anaq roesaw dalam kamp*o*ng;
kami djoewadjal 'nd*i*'ăq ngĕrti:
bĕrapaw doesaw mintaq 'amp*o*n.

'apaw (S); 'apĕ (B) = 'apa (*m*).
tjĕl*i*'ăq (S); = lihat (*m*)
roesaw (S); roesĕ (B) = roesa (*m*).
djoewadjal (S; B) = nakal (*m*)
doesaw (S); doesĕ (B); = dosa (*Skr*; *m*).

12. Antwoord van den boedjang.
limaw djĕp*o*n di laman djĕp*o*n,
di dalam limaw loenggaw,.
njĕmbah sĕriboe kali 'amp*o*n.
boekan bĕpoengah 'nd*i*aq bĕbasaw.

basaw (S); basĕ (B) = bahasa (*m*).

13. Van de gadis.

katjangnjaw boekan katjang sadjaw,
katjang mĕlilit tangkaj padi,
datang nan boekan datang sadjaw,
datang mĕlihat rangkaj 'ati.

nan (S); = dari (*m*).
sadjaw (S); sadjĕ (B) = sĕhadja (*m*).
'ati (S; B) = hati (*m*).

14. Antwoord van den boedjang.

'amon njaw (dijaw) katjaw di pintoe,
lang narap di roempon padi,
'amon dijaw kataw baq'itoe,
'alang ka'arap rasaw 'ati.

dijaw (njaw) (S): dijĕ (njĕ) (B) = dija (*m*).
tarap (S B); narap = sambar (*m*); mĕnjambar.
rasaw (S); rasĕ (B) = rasa (*m*).
baq'itoe (S; B) of 'mbaq'itoe = bagitoe (*m*).

15. Van de gadis.

pisaw pandjang, gĕdobang 'Atjih.
parang nipah di Bĕngkĕnang.
sĕpantoen dawat ngan kĕrtas,
soenggo'ăh dijam 'ati taq sĕnang.

Bĕngkĕnang: een district in de afdeeling Manna en P. O. Manna.
taq (S) = tiada (*m*).

16. Antwoord van den boedjang.

passar mannaq bĕtimbon batoe,
toewan bĕlandaw poenjaw boewatan,
lom djato'ăh djiwa badankoe,
kakaq nan bĕlom sajaw lĕpaska(n).

bĕlandaw (S); bĕlandĕ (B) = bĕlanda (*m*).
poenjaw (S); poenjĕ (B) = poenja (*m*).
djato'ăh (S); djatoh (B) = djatoh (*m*).

17. Van de gadis.
'o*gr*ang'oeloe mĕloentj*i*'ăq pinang,
koedaw bĕlari ngan tĕlingawnjaw,
boewanglah sajaw tjĕndaj bĕnang.
soetaw bĕtali pĕnggintannjaw.

'o*gr*ang (S; B) = 'orang (*m*).
loentj*i*'ăq (S) = naiq (*m*).
tĕlingaw (S); tĕlingĕ (B) = tĕlinga (*m*).
njaw (S); njĕ (B) = nja (*m*).
tjĕndaj (S; B) = tjindaj (*m*).
soetaw (S); sĕtĕrĕ (B) = soetĕra (*Skr*; *m*).
gintan (S; B) = ganti, toekar (*m*).

18. Antwoord van den boedjang.
'oemban sĕlamba*gr* kapas *gr*imbaw,
bĕbo*ri*'ăh bĕminjaq tidaq,
nadj*i*n lom di pĕgilaw,
'anaq rimaw kan djinaq tidaq.

'oemban (S; B) = djatoh (*m*).
lamba*gr* (S; B) = lambar (*m*).
bo*ri*'ăh (S); borih (B) = boreh (*m*).
rimaw = harimaw (*m*); het *S* en B woord voor tijger is: sĕtoewaw (S); sĕtoewĕ (B).

19. Van de gadis.
passar mannaq boe'il*i**gr*an,
batoe midjan di'atas par*i*t,
sajaw hinaw koerang pikiran.
ngagaq boelan di atas lang*i*t.

'iligr (S; B) = 'ilir (*m*).
batoe midjan = grafsteen (mēsan (*m*).)
hinaw (S); hinĕ (B) = hina (*Skr*; *m*).
ngagaq (S) = maqcoed (*Arab*; *m*).

20. Antwoord van den boedjang.
sĕ*gr*aj sĕroempon di pĕkĕrong,
mĕngajaw padi doedo'ăq boekoe,
sajaw boedaw sĕbab pikiran,
sabab nanggong 'ati rindoe.

sĕ*gr*aj (S; B) = sĕraj (*m*).
ngajaw (S; B); mĕngajaw = rcempoet (*m*); mĕroempoet.
doedo'ăq (S); doedoq (B) = doedoeq (*m*).
„ boekoe (S); „ boekoe (B) = een van de tijdperken van groei van het rijstgewas.
boedaw (S) = bodoh (*m*).

21. Van de gadis.
pinggan bĕ*gr*isi tanaman lajoe,
'anaq 'Ntj*i*q piraq,
doedo'ăq bĕtand*i*ng sajaw maloe,
moendor di rasan sajaw tidaq.

rasan (S; B) = I pĕrkara (*m*).
II afspraak voor een engagement.

22. Antwoord van den boedjang.
'o*gr*ang Bangkoeloe bĕtangkapan,
di bawah poed*i*ng bĕrang sanaw,
kĕtj*i*'ăq koendoe gĕdang 'oentapan,
'ilang badan pajah sadjaw.

bĕrang (S; B) = sĕbĕrang (*m*).
sanaw (S); sanĕ (B) = sana (*m*).
kĕtj*i*'ăq (S); kĕtj*i*q (B) = kĕtjil (*m*).

koendoe (S; B) = I 'açal (*Arab*; *m*).
II zieleland.
'oentapan (S; B) = maqçoed (*Arab* *m*).

23. Van de gadis.
passar sawah passar il*igr*,
kĕlapaw bĕla*r*iq di tĕpi pagar,
soedaw lamaw sajaw nantika(n).
'nd*i*'ăq dapat kataw njaw bĕna*gr*.

kĕlapaw (S); kĕlapĕ (B) = njioer (*m*).
lamaw (S); lamĕ (B) = lama (*m*).
bĕna*gr* (S; B) = bĕnar (*m*).
njaw (S); njĕ (B) = jang (*m*).

24. Antwoord van den boedjang.
passar sawah moewaraw 'il*igr*an.
batoe midjan di 'atas par*i*t,
sajaw 'inaw koerang pik*i*ran,
ngagaq boelan di 'atas lang*i*t.

moewaraw (S); moewarĕ (B) = moewara (*m*).
V.g.l. no. 19.

25. Van de gadis.
'anaq kamb*i*ng mati di tjĕl*i*'ăq
mati di panah lajang lajang
soekawlah 'ati radjaw kĕtj*i*'ăq
mĕlihat kalipah lah tĕboewang.

soekaw (S); soekĕ (B) = soeka (*m*)
radjaw (S); radjĕ (B) = radja (*m*)
kalipah (S; B) = hoofd en bijnaam, titel (gĕlar) van marga (district) hoofden.

26. Antwoord van den boedjang.
sĕrijan di pantjaw djĕngan kĕmbang'api,
boengaw rĕndingan mĕlintang batang kapas,
sĕroepaw badan ta'oe koeti.
kan midang tĕngah la'ot lĕpas.

boengaw (S); boengĕ (B) = boenga (*m*)
roepaw (S); roepĕ (B) = roepa (*m*).
koeti (S; B) = kamoe (*m*).
midang (S; B) = bĕrdjalan (*m*); ook **rondzwerven.**

27. Van de gadis.
bĕsikat bĕtjĕm*i*n boelan,
bĕboengaw 'a*gr*i pagi pagi.
sajaw bĕtanjaw padaw toewan,
'aban di tijang lang*i*t t*i*nggi.

tjĕm*i*n (S; B) = tjĕrĕmin (*m*) (In 't B ook **kĕsĕnĕ**)
tanjaw (S; B); tanjĕ (B) = tanja (*m*).

28. Antwoord van den boedjang.
bĕsikat bĕtjĕm*i*n boelan,
bangsawlah 'a*gr*i pagi pagi.
sajaw bĕtanjaw padaw toewan.
'apaw tijang lang*i*tnjaw t*i*nggi

29. Van den boedjang
katjang sadjaw, katjang singk*i*l,
katjang sĕbal*i*'ăq timb*o*n batang,
kitj*i*'ăq toewan singgan bib*i*r.
'ati bĕbali'ăq kĕbĕlakang.

kitj*i*'ăq (S); kitj*i*q (B) = kata (*m*)

30. Antwoord van de gadis.
timb*o*q di kamp*o*ng baroe.
toed*o*ng bĕ*gr*isi minjaq lil*i*n,
bas*i*ng 'ilo'ăq tjaka*gr*lah djoedoe,
boewang kamì bijar mĕsĕk*i*n.

basing (S; B) = barang 'apa (*m*).
'ilo'ăq (S); 'iloq (B) = bagoes (*m*).
tiakagr (S; B) = tjĕhari (*m*).
mĕsékin (S; B) = miskin (*Arab*; *m*).

31. Van den boedjang.
'anaq gagaq di soengaj tinggi,
pandan di ramba di sĕbĕrang,
mon bĕdjĕdjaq samaw tinggi.
kaloe bĕbangsaw sajaw koerang.

ramba (S; B); mĕramba = parang (*m*); mĕmarang.
bangsaw (S); bangsĕ (B) = bangsa (*skr*; *m*).

32. Antwoord van de gadis.
kĕrakap naji'ăq bĕtandan,
ngarang boengaw sĕtoejonan,
'alang 'ndi'ăq ngakap poelaw badan,
ngagaq diwaw di 'ajonan.

naji'ăq (S); najiq (B) = naiq (*m*),
toejon (S; B) = rangkaj (*m*).
kakap (S; B); ngakap = pĕgang (*m*); mĕmĕgang.
diwaw (S); diwĕ (B) = dewa (*skr*, *m*).

33. Van den boedjang.
doeloe bĕgitar bang sĕnin,
kini boetjit sabon toewan,
doeloe mĕngambat bajang tjĕmin,
kini mĕnoempang tjajaw boelan.

doeloe (S; B) = dahoeloe (*m*).
gitar (S; B) = dĕstar (*Perz*; *m*)
kini (S; B) = sĕkarang (*m*).
tjit (S; B) = tjita (*m*).
ngambat (S; B.) = noempang (*m*).

34. Antwoord van de gadis.
bĕlajar kapal mĕraq 'oesin;
tĕrang kĕla'*o*t poelaw piraq,
bĕtjĕraj tigaw bĕlas moesim;
'ati bĕr'obah tidaq.

tigaw (S); tigĕ (B) = tiga (*m*).

35. Van den boedjang.
'oelaq poelang di Tandjong Pa'o'ăh,
tĕbang kĕmoen*i*ng batan djambat,
'ndaq rindoe badahlah dja'o'ăh,
ngĕndjo'ăq bĕtĕmoe dalam soerat.

'oelaq poelang (S; B) = 'olaq 'ajar (*m*).
batan (S; B) = bakal (*m*).
badah (S; B) = tĕmpat (*m*).
dja'o'ăh (S); dja'*o*h (B) = djaoeh (*m*).
'ndjo'ăq (S); 'ndj*o*q (B) = bĕri (*m*).

36. Antwoord van de gadis.
pakoe kawat, sajaw pil*i*nka(n'),
bĕboewah pandan bĕdoeri,
soenggo'ăh soerat sajaw kir*i*mkă(n')
sipat njawaw badan sĕndiri.

sajaw (S); sajĕ (B) = saja (*m*).
njawaw (S); njawĕ (B) = njawa (*m*).
sipat (S. B) = sifat (*Arab: m.*)

37. Van den boedjang.
rami gĕlanggang padang Masat;
soeraq sampaj di Tandjong Pa'o'ăh,
mas di tjari tidaq dapat,
'intan di toer*o*t sajaw dja'o'ăh.

rami (S. B) = ramaj (*m*).

38. **Antwoord van de gadis.**
'oela*gr* girang tĕd*o*ng sĕmamboe,
tĕgaq loe*gros* di 'atas karang,
'Ntj*i*q b*i*rang sajaw lah tahoe,
sĕmbah soedj*o*t datang sĕkarang.

'oela*gr* (S. B) = 'oelar (*m*).
loe*gros* (S. B) = loeroes (*m*).
b*i*rang (S. B) = berang (*m*); marah (*m*)
soedj*o*t (S. B) = soedjóéd (*Arab: m*).

39. Van den boedjang.
'Ntjiq 'ami bĕpaj*o*ng sit*i*n,
radjaw Dani pandaj bĕkoedaw,
di moekaw 'ilo'ăq 'il*i*n bĕpil*i*n,
dalam 'ati boe'obah djoegaw.

sit*i*n (S. B) = 'antĕlas (*m*).
moekaw (S.); moekĕ (B) = moeka (*m*).
djoegaw (S); djoegĕ (B) = djoega (*m*).
boe (S); bĕ (S. B) = bĕr (*m*)

40. Antwoord van de gadis.
bĕbar*i*s kĕmbang di sawah,
'anaq pintaw makan padi,
doedo'ăq nang*i*s di wang timah,
njĕd*i*ngka(n) bat*i*q di Bantawi.

pintaw (S. B) = soort van rijstdiefje.
sĕd*i*ng (S. B) = sĕsal (*m*).

41. Van den boedjang.
pisang mas masaq bĕpil*i*n,
di makan di ga*gr*ang pandjang,
banjoe mataw 'ndjadi tjintj*i*n,
pĕlo'ăh panaw djarang.

ga*gr*ang (S. B); uitstek aan de woning.
pĕlo'ăh (S.); pĕl*o*h (B) = pĕloeh (*m*).

42. **Antwoord van de gadis.**
banjaq batoe di poelaw,
batoe 'itam pĕngiliran tadji
banjaq tĕman bĕgoeraw
'ad*i*q s'o*g*r*ang pĕngantj*o*r 'ati.

goeraw (S; B) = gĕraq (*m*)
'antj*o*r (S; B) = hantj*o*r (*m*).

43. Van den boedjang.
nijo*gr* kĕndĕlam doedo'ăq oembi,
ngadawka(n) minjaq tĕlind*o*ng,
'Ntj*i*'ăq bĕtanjaw padaw toewan,
'apaw sabab boemi bĕringg*o*ng.

'adaw (S); 'adĕ (B) = 'ada (*m*)
ringg*o*ng (S; B) = gojang (*m*).

44. Antwoord van de gadis.
rĕntaqlah koedaw palaq tanah,
gĕntarnjaw sampaj di 'oedj*o*ng tandj*o*ng,
gĕraqlah nagaw dalam tanah,
'itoelah sabab boemi bĕringg*o*ng.

rĕntaq (S; B) = ĕntaq (*m*)
palaq (S; B) = kapala (*Skr*; *m*).
nagaw (S); nagé (B) = naga (*Skr*; *m*).

45. Van den boedjang.
passar Baroe tĕbing mĕlakaw,
pip*i*t makan bĕba*gr*i.
man*i*slah banjoe dalam kĕlapaw,
maqs*o*d 'ndaq njand*i*ng mataw a*gr*i.

bĕba*gr*i (S; B) = soort van mier.

6. Antwoord van de gadis.
'angk*i*t boe'angk*i*t boelo'ăh sĕni,

bĕmban di manaw di 'ampajka(n),
sajaw bĕ*gr*'angkat dari sini,
dĕndam di manaw di tinggalka(n).

boelo'ăh (S); boel*o*h (B) = boeloeh (*m*).

47. Van den boedjang.
ramilah doeson Loebo'ăq tapi,
nampaq nan dari sĕnggĕrahan,
'adiq nan djangan besoesah 'ati,
bis*o*q pagi kakanda bĕdjalan.

sĕnggĕrahan (S; B) = pasangrahan.

48. Antwoord van de gadis.
'inaj di pagar ngan kĕmoen*i*ng,
toembo'ăh di palaq rindaw'ati,
poenaj di poentjaq miga koen*i*ng,
di manaw dapat dì sij*o*l'i.

miga (S; B) = mega (*Skr*; *m*).

49. Van de gadis.
'aj*i*'ăq dalam mĕrompaq pagar,
'ab*i*s tanaman banjaq mati,
di manaw 'abang dapat pĕngadjar,
tĕgo'ăh 'iman pĕnahan 'ati.

tĕgo'ăh (S); tĕg*o*h (B) = tĕgoeh (*m*).

50. Antwoord van den boedjang.
ngatap sampaj bĕdind*i*ng,
mĕloepo'ăh majan sĕbatang,
bĕsaq karap sibir*i*ng koen*i*ng,
'ndaq mati tĕngah gĕlanggang.

majan (S); manjan (B) = soort van bamboe.

51. Van de gadis.
kĕpaska(n) pantjing kĕtaman.
kĕnaw 'oedang karang dali,
mon kan dapat kĕtikaw boelan,
toewan toelah migangka(n) djandji.

kĕpas (S; B.) = 't met een zwaai uitwerpen van een vischnet etc.
taman (S; B) = pĕrigi (*m*).
kĕnaw (S); kĕnĕ (B) = kĕna (*m*).
kĕtikaw (S); kĕtikĕ (B) = koetika (*m*).
toe (S; B) = 'itoe (*m*).

52. Antwoord van den boedjang.
sawah sĕbidang di gĕlong 'aji'ăq,
tanam pĕradaw dalam padi,
'oetang mas boli'ăh di ba'*igr*,
kasi toewan di bawaw mati.

pĕradaw (S); pĕradĕ (B) = pĕrada (*m*).
boli'ăh (S); bolih (B) = bolih (*m*).
ba'*igr* (S; B) = bajar (*m*).
bawaw (S) = bawa (*m*).

53. Van de gadis.
kaloe 'ija katjaw di pintoe,
tampong 'ndjadi koelit loekan,
kaloe 'ija kataw baq'itoe,
di tali di gantong djangan.

loekan (S; B) = soort van mossel.

54. Antwoord van den boedjang.
lang mĕnari samaw lang.
kĕli'ăq mĕnari samaw kĕli'ăq.
sajaw 'mpamaw boerong lang.

makan samaw boengaw padi.

kĕli'ăq (S); kĕliq (B); eene soort van vogel.
'mpamaw (S); 'mpamĕ (B) = 'oempama (*Skr*; *m*).

B. Bĕsĕmahsche Rĕdj*o*ng's

1. Van de gadis.

'a'o*gr* sĕroemp*o*n di tĕb*i*ng dĕngang,
bilang *gr*oewas bĕtoenggoe soerat,
toer*o*n dĕnijĕ 'and*o*n bing*o*ng,
mas*o*q gil*o*ngan kĕndaq soekat.

*gr*oewas (S; B) = roewas.
dĕnijaw (S); dĕnijĕ (B) = doenija (*Arab*; *m*).
'and*o*n (S; B) = het gaan naar een feest; het gaan van hanekloppers of spelers naar de doeson, waar haneklop of hazardspel plaats grijpt.
gil*o*ngan (B) = boedi (*Skr*; *m*).
soekat (B) = diri (*m*).

2. Antwoord van den boedjang.

Sawi 'oendan bĕtĕn*o*n ramb*o*t,
mendĕp*o*r boer*o*ng tĕkoekoe,
'oedji 'ndaq 'inggap kĕpindanan,
'inggap kĕrant*i*ng kajoe mati;
pĕsan kĕmĕndan tĕngah la'*o*t,
'ngga*gr*i kĕmĕnd*o*r di Bĕngkoeloe,
nadj*i*n d*i*q bol*i*h kĕbĕsaran,
sĕpi mĕmarak gĕd*o*ng t*i*nggi.

sawi'oendan (S; B) = eene soort van vogel.
dĕp*o*r (S; B) = op het punt zijn van te vliegen.
'oedji (B) = dija (*m*).
pindanan (B) = pĕrtenggeran (*m*).
ga*gr*i (S; B); 'nggag*gr*i = I tjari (*m*); mentjari.
II hadap (*m*); mĕnghadap.

nadj*i*n (S; B) = maski (*Port*; *m*).
marak (B) = hadap (*m*).

3. Van de gadis.

kĕtalang mĕrantjang pisang,
moed*i*q Sĕmĕndĕ Poelaw Pangg*o*ng,
'mbaq dapat pĕntjalang bangkang,
dj*o*ng 'ndaq mintar koerang daj*o*ng.

rantjang (S; B) = tanam (*m*).
bangkang (S; B) = kos*o*ng (*m*).
mintar (S; B) = bĕlajar.

4. Antwoord van den boedjang.

tinggi bĕloeka*gr* di Bĕngkoeloe,
kĕlapĕ dalam gĕd*o*ngan,
kĕmoe*gr*oe 'ampajan ka'*i*n,
pĕsan 'aka*gr* padĕ kajoe,
m*o*n soekĕ 'ndjadi djoendj*o*ngan,
djangan tĕmir*i*ng di ti'op 'ang*i*n.

gĕd*o*ngan (S; B) = pĕti (*m*).
kĕmoe*gr*oe (S; B) = bamboezen staak, waaraan het goed te drogen gelegd wordt.
'aka*gr* (S; B) = 'akar (*m*).

5. Van de gadis.

Tandj*o*ng Koer*o*ng di 'oelaq pandan,
moenggahi tēb*i*ng Goemaj'oeloe,
djangan tĕkoer*o*ng 'angkaw badan,
dĕnijĕ d*i*q bol*i*h sampaq boekoe.

moenggah (S; B) = na'iq (*m*).
sampaq (S; B) = tĕpi (*m*).

6. Antwoord van den boedjang.

narah sĕrijan bingkang,

padi di manĕ di roempotka(n);
'idop sĕmpamĕ boerong bijang,
boemi di manĕ kan dĕnggot.

sĕrijan (S; B) = eene soort van boom.
bingkang (S; B) = tijada rata.
'nggot (S; B) = toempang.

7. Van de gadis.

moenggah tĕbing toengkat dĕrijan,
pantjing tĕbĕ*gr*aw lah bĕtoenas,
sangkan di sĕding di tangiska(n),
kĕmaraw boekan 'a*gr*i 'oedjan.

tĕbĕ*gr*aw (S; B) = tĕbĕraw (*m*).
sangkan (S; B) = sĕbab (*m*).

8. Antwoord van den boedjang.

gĕmoelong sĕboeni gĕtok,
roe sĕbatang 'a'o*gr* tinggi,
titiq kĕlaman 'oeloe Rĕdjang,
ngapĕ boerong loq tĕpĕgok,
loq'adĕ kĕbĕntji 'ati.

gĕmoelong (S; B) = zwaar, dof geluid.
gĕtok (S; B) = tongtong (*m*).
lo'ăq (S); loq (B) = saperti (*m*).

9. Van de gadis.

sĕrijan di loeboq likoe,
tĕbang kĕloempang di 'awangan,
kĕsijan diqdĕ 'mbaq lih koe,
sĕrĕbĕ noempang sĕpandjangan.

kĕsijan (S; B) = kasihan (*m*).
loebo'ăq (S); loeboq (B) = loeboeq (*m*).
'mbaq (S; B) = sapĕrti (*m*).
li'ăh (S); lih (B) = 'olih (*m*).
sĕrĕbĕ (B) = 'akoe (*m*).

10. Antwoord van den boedjang.
kĕda*gr*at toe*gr*on bĕkipas,
pakoe bindoe lĕnt*o*r kĕdjalan,
pant*o*n dawat lawan kĕrtas,
'ati rindoe boe'obah djangan.

da*gr*at (S; B) = darat (*m*).
toe*gro*n (S; B) = toeroen (*m*).
lawan (S; B) = dĕngan (*m*).

11. Van de gadis.
'alang kĕsĕr*o*t djalan kaj*i*q,
sĕr*o*t l*i*h rant*i*ng limaw man*i*s,
'alang kĕsĕd*o*t kami bal*i*q,
ninggalka(n) boer*o*ng 'itam man*i*s.

sĕr*o*t (S; B) = sĕmaq (*m*).

12. Antwoord van den boedjang.
sĕsoegi kajoe di la'*o*t,
sĕgĕndĕ banjaq di Pagar 'alam,
matĕ 'a*gr*i 'oemban kĕla'*o*t;
mangkĕ tĕmoentjĕ 'a*gr*i malam.

mataw (S); matĕ (B) = mata (*m*).
mataw 'a*gr*i (S); matĕ 'a*gr*i (B) = mata hari (*m*).
tĕmoentjĕ (B) = tantoe (*m*).
sĕsoegi (S; B) }
sĕgĕndĕ (B) } = houtsoorten.
sĕgĕndaw (S) }

13. Van de gadis.
kĕla'*o*t ngamb*o*r (?) lidi,
lad*i*ng d*i*q 'adĕ di tĕbaska(n),
mas*o*q la'*o*t gĕl*o*mbang 'api,
'ad*i*ng d*i*q 'adĕ di lĕpaska(n).

'ad*i*ng (S; B) = 'adiq (*m*).

14. Antwoord van den boedjang.

bĕkoer*o*t mandi d' 'oelaq,
tĕpi di 'oelaq karang tjajĕ,
di toer*o*t kaloe njĕ boelaq,
di 'andal l*o*m pĕrtjajĕ.

koer*o*t (S; B) = I kikis (*m*); kĕriq (*m*);
II ing. het afschrapen van huidvuil met den vezeligen bast van de kokosnoot; met een' steen; vóór en tijdens het bad.
'oelaq (S; B) = I tĕnang (*m*).
II 'olaq (*m*).
boelaq (S; B) = bohong (*m*).

15. Van de gadis.

pinang landjang di kĕb*o*n djati,
tĕbang di 'oelaq karang tjajĕ,
ribang 'mbaq manĕ kĕndaq 'ati,
mangkĕ 'andal pĕrtjajĕ,

landjang (S; B) = tiada bĕboewah (*m*).
ribang (S; B) = soeka (*m*).

16. Antwoord van den boedjang.

tjĕlaktjak nikam lĕngan,
djĕridji bĕsamb*o*ng ngan tĕmbagĕ,
tjalaq nijan dĕngan,
bĕntji di samb*o*ng ngan tĕtawĕ.

tĕmbagaw (S); tĕmbagĕ (B) = tĕmbaga (*Skr; m*).
dĕngan (S; B) = kamoe (*m*).
tawaw (S); tawĕ (B) = tawa (*m*).

17. Van de gadis.

pantjĕ manĕ dĕngan tegaqka(n),
pantjĕ di da*g*rat 'oedĕ napi*s*,

katĕ manĕ dĕngan kĕndaqka(n),
katĕ lantang soedah 'abis.

'oedaw (S); 'oede (B) = soedah (*m*).

18. Antwoord van den boedjang.
'alang kĕpotih gigi koetjing,
sĕkali 'adaq bĕkĕlasang,
'alang kĕtjalaq poelĕ 'ading,
kĕbĕntji 'ati tjatjaq ribang.

'adaq (S; B) = tiada (*m*).
kĕlasang (S; B); bĕkĕlasang = zwart maken van de tanden met een sap verkregen bij het branden o. a. van de „kajoe marpojan."
tjalaq (S; B) = tjĕrĕdiq (*m*).
poelaw (S); poelĕ (B) = poela (*m*).
tjatjaq (S; B) = roepa (*m*).

19. Van de gadis.
mĕndĕkir tjintjin koeningan,
moediq Tjĕrĕbon 'oeloe moesi,
mon sĕ'angkĕ sĕpikiran,
dalam rĕmbon di timpasi.

dĕkir (B) = djatoeh (*m*).
'angkaw (S); 'angkĕ (B); sĕ'angkaw (S); sĕ'angkĕ (B) = roepa; saroepa (*m*).
rĕmbon (S; B) = ĕmboen (*m*).

20. Antwoord van den boedjang.
djiq sĕkĕdjiq boerong bangaw,
'oegor sĕdoegor niti pĕlang,
diq boelaq mĕrindoe kangaw,
soekĕ bĕ'ator ngan kĕdĕmang.

djiq sĕkĕdjiq (S; B) = de beweging van iemand, die kreupel loopt.

'oegor sĕdoegor (S; B) = de beweging van iemand, die equilibreert.
pĕlang (S; B) = petaq (*m*).
boelaq (S; B) = bohong (*m*).
kangaw (S; B) = kamoe (*m*)
kĕdĕmang (S; B) = dĕmang (*m*).

21. Van de gadis.

kĕbaw 'itam bĕtandoq rantjing,
bĕtandan pandjang 'adĕ tigĕ poeloh dĕpĕ,
dĕngan 'anaq soetan di banding,
'alang kĕpandjang kintjang kiloh.

tandan (S; B) = tali (*m*).
dĕpaw (S); dĕpĕ (B = dĕpa (*m*).
kintjang kiloh (S; B) = 'akal boedi (*m*).

22. Antwoord van den boedjang.

batang djagong batang dĕ*gr*ijan.
sĕgĕmba*gr* batang mĕmajĕ,
sapĕ 'agong sapĕ kĕsijan.
galĕ kitĕ 'ambĕ djaroĕ.

dĕ*gr*ijan (S; B) = doerijan (*m*).
gĕmba*gr* (S; B) = kĕmbar (*m*).
mĕmajaw (S); mĕmajĕ (B) = eene soort van heester.
kĕsijan (S; B) = I miskin (*Arab*; *m*).
II kasihan (*m*).
galaw (S); galĕ (B); gew. sĕgalaw (S); sĕgalĕ (B) = sĕgala (*m*).
kitaw (S); kitĕ (B) = kita (*m*).
'ambaw (S); 'ambĕ (B) = hamba (*m*).
djawaw (S); djawĕ (B) = djawa (*m*).

23. Van de gadis.

'ajiq mannaq tjoetjo*gr* kĕ*gr*imbĕ,
tĕr ĕndam batang kajoe loelos,

'antjor mannaq těnggělam Pině,
rindoe děndam d*i*q 'aḍě poet*o*s.

24. Antwoord van den boedjang.
měnděrap kěladi padi,
singgah kětalang marě sindang,
djangan di 'arap paḍě kami,
kaloe kěběba*gr* miloe 'ilang.

běba*gr* (S; B) = tjampor (*m*).
miloe (S; B) = toeroet (*m*).

25. Van de gadis.
djangan di sěd*i*ng padi roem*i*t
sěpi bě'oemě di loendj*ogr* Talě,
d*i*q di sěd*i*ng badan lěng*i*t,
sěpi sětoenggal ngan djoewarě.

loendj*ogr* (S; B) = těntang (*m*)
'oemaw (S); 'oemě (B) = hoema (*m*).
toenggal (S; B) = I toenggal (*m*).
II kawan (*m*).
djoewaraw (S); djoewarě (B) = djoewara (*m*)
ngan (S; B) = děngan (*m*).

26. Antwoord van den boedjang.
Limaw poer*o*t, bělimb*i*ng běsi,
'amb*i*q sě'i*gr*is lawan ga*gr*am,
djangan di toer*o*t gajawkoe 'ini,
bid*o*q lah mi*gr*is kaloe karam.

'amb*i*'ăq (S); 'amb*i*q (B) = 'ambil (*m*).
'i*gr*is (S; B) = hiris (*m*).
ga*gr*am (S; B) = garam (*m*).
gajaw (S; B) = pikiran (*m*).
mi*gr*is (S; B) = tiris (*m*).
kaloe (S; B) = kalaw (*m*).

27. Van de gadis.

pinang landjang di kĕbon djati,
tĕngah djalan kĕ karang tjajĕ
ribang 'mbaq manĕ kĕndaq 'ati,
mangkĕ kĕ 'andal pĕrtjajĕ.

landjang (S; B) = kosong (*m*).
ribang (S; B) = soeka (*m*).

28. Antwoord van den boedjang.

'ndaq gojang loeboq '*agr*ĕ,
'ambiq didalam rantjong boeloh
gitjaq boerong loq di barĕ, (?).
dalam 'ati 'antjor loeloh.

'*agr*aw (S); '*agr*ĕ (B) = 'ara (*m*).
gitjaq (S; B) = bohong (*m*).
baraw (S); barĕ (B) = bara (*m*).
loelo'ăh (S); loeloh (B) = loemat.

29. Van de gadis.

Ki 'adji narah'antan,
'antan di tarah di sandarkan,
diq bĕ'adji 'angkaw badan,
'ilang 'mbaq rĕmbon di barisan.

30. Antwoord van den boedjang.

balaj boe*gro*q moebongan patah,
tinggal kĕrangkĕ nina lagi,
dĕkalĕ 'iloq kinilah roendah,
tinggal bangsĕnjĕ nina lagi.

boe*gro*'ăq (S); boe*gro*q (B) = boeroeq (*m*).
moebongan (S; B) = boeboengan (*m*).
kĕrangkaw (S); kĕrangkĕ (B) = I roesoeq (*m*).
II toelang toelangan (*m*).

sĕndjitoe (S)
pa*gr*'ini (S) } dĕkalĕ (B) = dĕhoeloe kala (*m*).
sĕbitoe (S)
nina (S; B) = inilah (*m*).
roendah (*S*; *B*) = roesaq (*m*).

31. Van de gadis.
'amb*i*q soel*o*h di lĕmbaq *g*roemah,
gad*i*s bĕtĕn*o*n di bĕroegĕ,
sangkan goer*o*h bĕlandjoe kinah,
'ndaq ngadjong rĕmb*o*n bĕpĕnanĕ.

soelo'ăh (S); soel*o*h (*B*) = soeloeh (*m*).
lĕmbaq (S; B) = bawah (*m*).
*g*roemah (S; B) = roemah (*m*).
bint*i*ng (S); bĕroegĕ (B); = aanbouwing aan de hoofdwoning.
goero'ăh (S); goer*o*h (B) = goeroeh (*m*).
landjoe (S; B) = djalan (*m*).
kinah (S; B) = djoega (*m*).
'adj*o*ng (S; B) = soeroeh (*m*).
pĕnanaw (S); pĕnanĕ (B) = soesah (*m*).

32. Antwoord van den boedjang.
'alang kĕ njantaq poelĕ boelan,
'alang kĕ 'abang boengĕ rajĕ,
'alang kĕ patjaq poelĕ dĕngan,
patjaq mĕngarang katĕ d*i*q 'adĕ.

njantaq (S; B) = tĕrang (*m*).

33. Van de gadis.
moenggah tĕb*i*ng manaw bĕlĕlaq,
does*o*n di tĕntang Djagĕbajĕ,
'id*o*p di sĕd*i*ng 'o*gr*ang 'adaq
soekĕ kĕmindang tanah Djawĕ.

lĕlaq (S; B) = ĕngah² (*m*)

'id*o*p (S; B) = hidoep (*m*).
mindang (S; B) = boewang (*m*).

34. Antwoord van den boedjang.
djangan di silap padang *gr*ĕsam,
silaplah padang loen dj*ogr* Talĕ,
djangan di 'arap boedjang Kisam,
djabalan Tjinĕ ngan Bĕlandĕ.

*gr*ĕsam (S; B) = rĕsam (*m*)
silap (S; B) = bakar (*m*).
djabal (S; B) = tjĕhari (*m*).
djabalan (S; B) = inz: gedroste veroordeelde.

35. Van de gadis.
pĕlawi boemb*o*n di Ar*i*san,
tĕngah djalan kĕ Tandj*o*ng Koer*o*ng,
lĕkap rĕmb*o*n di Bar*i*san,
kĕmaraw pandjang d*i*q kan 'oer*o*ng.

pĕlawi (S; B) = eene houtsoort.
lĕkap (S; B) = tĕtap (*m*).

36. Antwoord van den boedjang.
dĕlapan djoemb*o*n bar*i*san,
tĕngah djalan marĕtalĕ,
toenaqlah rĕmb*o*n di Bar*i*san,
kĕmaraw pandjang d*i*q kan 'adĕ.

djoemb*o*n (S; B) = houtsoort.

37. Van de gadis.
sĕ*gr*aj sĕroemp*o*n dalam tjawan,
'anaq 'indar banjoe,
sĕmalam bĕtjĕraj ngan toewan,
'aj*i*q di minom tidang laloe.

tjawan (S; B) = pĕloedahan (*m*).
tidang (S; B) = tiada (*m*).

38. **Antwoord van den boedjang.**
diq 'mbaq 'itoe běkimbang mamaq,
kimbang Pasirah Tanggěrasě,
diq 'mbaq 'itoe kimbang galaq,
kimbang 'ndaq ngambiq *gr*asě sadjě.

kimbang (S; B) = I kimbang (*m*).
II langgang (*m*).
galaq (S; B) = soeka (*m*).
*gr*asaw (S): *gr*asě (B) = rasa (*m*).

39. Van de gadis.
kětjitjaq kětjitj*o*r mandi,
kěr*i*s mělilě di běrangkěka(n),
tid*o*qkoe djangan tid*o*q mati,
děnijě mintaq di pik*i*rka(n).

běrangkaw (S); běrangkě (B = rangka (*Jav; m*).
tido'ăq (S); tid*o*q (B) = tidoer (*m*).

40. Antwoord van den boedjang.
'allah kělěnt*i*q djari toepaj,
niti rant*i*ng kajoe 'a*gr*ě,
sikat tjěrd*i*q tjoewaj lampaj,
'alap di dalam goedoe katjě.

sikat (S; B) = I sikat (*m*).
II barang sijapa (*m*).
tjoewaj (S; B) = bagoes (*m*).
'alap (S; B) = kilat (*m*); gilang gěmilang (*m*).
goedoe (S; B) = bottol (*Ned; m*).
katjaw (S); katjě (B) = katja (*Skr; m*).

41. Van de gadis.
'ajam djag*o*q di lěmbaq 'itoe,
běbatnjě sampang běpěradě,

sĕbarang 'ag*o*q m*o*n baq'itoe,
sĕbal*i*q batang d*i*q kan 'adĕ.

djag*o*q (S; B) = djago (*Jav*; *m*).
pĕradaw (S); pĕradĕ (B) = pĕrada (*m*).
'ag*o*q (S; B) = bimbang (*Sum*; *m*).

42. Antwoord van den boedjang.
padang soenoeran kand*i*s galĕ,
tĕrbang boer*o*ng tjandaq mati,
nadj*i*n bĕsah*o*t d*i*q sĕrĕmĕ,
mandaq ga*g*ṛi singgan pajah 'ati.

sĕrĕmĕ (B) = goena (*m*).
mandaq (S; B) = hĕnti (*m*); bĕrhĕnti.
ga*g*ri (S; B) = I kapada (*m*).
II tjĕhari (*m*).

43. Van de gadis.
'ajam pot*i*h tĕrbang kĕ 'oeloe,
'inggap kĕrant*i*ng 'oelĕ'oelĕ,
djadi bor*i*h toelang si 'anoe,
rindoekoe mas*i*h bĕkĕloelĕ.

poti'ah (S); pot*i*h (B) = poetih (*m*).
'oelaw'oelaw (S); 'oelĕ'oelĕ (B) = eene soort van boom.
bor*i*h (B) = boeroeq (*m*).
kĕloelĕ (B) = tĕtap (*m*).

44. Antwoord van den boedjang.
tanggĕ sĕtijat l*o*q kan patah,
poetar gĕmoel*o*ng kandang padi,
satĕ tĕ'ingat 'adĕlah,
poet*o*s pĕngarang toend*o*ng 'ati.

tanggaw (S); tanggĕ (B) = tangga (*m*).
sataw (S); satĕ (B) = sĕrta (*Skr*. *m*).

45. Van de gadis.

bĕ'oemĕ di 'atas goen*o*ng,
*gr*imbĕ sĕkamp*o*ng kajoe man*i*s,
dĕngan goelĕ 'akoe lempa'*o*ng
manĕ kan *gr*ol*i*h samĕ man*i*s.

goelaw (S); goelĕ (B) = goela (*m*).
*gr*ol*i*'ăh (S); *gr*ol*i*h (B) = bolih (*m*).

46. Antwoord van den boedjang.

ngoelang 'al*i*h tjintj*i*n sĕgoengg*o*ng,
sĕbĕnt*o*q 'intan pĕrmatĕ,
sĕmbah 'mbaq di kali tangan goen*o*ng,
tĕngah djalan bĕrambang matĕ.

bĕnto'ăq (S); bĕnt*o*q (B) = bĕntoeq.
kali (S; B) = I kali (*m*).
II gali (*m*).
rambang (B); bĕrambang = tĕmoe (*m*); bĕrtĕmoe.

47. Van de gadis.

tĕkoekoe bĕrint*i*q dik*i*t,
'anaq bĕrĕbah makan boengĕ,
mas*o*q Bĕngkoeloe 'ilang lĕng*i*t,
dalam kamp*o*ng d*i*q bĕgoenĕ.

bĕrĕbah (S; B) = soort van vogel.
goenaw (S); goenĕ (B) = goena (*m*).

48. Antwoord van den boedjang.

pĕrtj*i*q tĕngah sĕkaman,
ngĕtam padi di Sĕlang*i*s,
sĕtĕ'ingat 'nggi ragaman,
mĕnt*i*ng djĕridji sampaj nang*i*s.

pĕrtj*i*q (S; B) = soort van gras.
sekaman (B) = sampah (*m*).

'nggi (S; B) = kapada (*m*).
pĕnting (S; B) mĕnting = spikkelen met water met duim en middenvinger.

49. Van de gadis.
'apĕ mĕringit di sĕbĕgrang,
'ograng noetoh kajoe tinggi,
'mpoq lĕngit badankoe s'ograng,
doeson laman diq kan soeni.

ringit (S; B), mĕringit; het zachtjes toezingen van minneliederen.
'mpo'ăq (S); 'mpoq (B) = maski (*Port*; *m*).
doeson laman (S; B) = ingezetenen van een doeson.
soeni (S; B) = soenji (*Skr*; *m*).

50. Antwoord van den boedjang.
padi bĕram toetoq sĕrawĕ,
tĕrĕndam poelaw di Sĕlangis,
pĕsan dĕndam 'ndjadi pĕnanĕ,
dĕndam 'ndjadi karang tangis.

toeso'ăq (S); toetoq (B) = toemboeg (*m*).
sĕrawaw (S); sĕrawĕ (B) = soort van gebak.

51. Van de gadis.
Si'arap boedjang Lĕmatang,
Si'antjĕ boedjang mandi'angin,
karap 'ndjadi 'oelaq poelang,
mantjĕ'an 'ndjadi poelaw boengin.

karap (S; B)
mantjaw (S); mantjĕ (B) } = makçoed (*Arab*; *m*.)

52. Antwoord van den boedjang.
Si'andjoer boedjang Bĕngkoeloe,
bĕbaris Kandang boeloh nipis,
tĕgandjor sĕmbah kami doeloe,
kĕni bitjarĕ lĕmbot manis.

gandjor (S; B); tĕgandjor = dorong (*m*); tĕrdorong.

BENGKOELEESCHE RAADSELS (TĔKOQ—TĔKI)

MEDEGEDEELD DOOR

O. L. HELFRICH,

Controleur B. B.

---

1. 'ajam poeti mĕlangkah pagar; 'apokoq 'itoe?
eene witte kip, die over eene omheining stapt; ra ra wat is dat?
Oplossing: 'orang bĕloedah; d.i. iemand, die spuwt.

2. roema kĕtjiq bĕpintoe tigo; 'apokoq 'itoe?
een klein huis met drie deuren; ra ra wat is dat?
Oplossing: badjoe; d.i. baadje.
tjĕlana; d.i. broek.

3. roema gĕdang tidaq ('idaq) bĕdapor; 'apokoq 'itoe?
een groot huis, dat geene keuken heeft; ra ra wat is dat?
Oplossing: soeraw; d.i. bedehuis.

4. nasi masaq, pĕrijoq pĕtjah; 'apokoq 'itoe?
(nadat) de rijst gaar is, gaat de rijstketel kapot; ra ra wat is dat?
Oplossing: boewa sĕkĕdoedoeq; d.i. de vrucht van eene soort van heester; vgl. het Lamp. raadsel: mini masaq rajohni pĕtjoh. (1)

---

(1) Zie mijne bijdrage „Lampongsche raadsels, spreekwoorden en spreekwijzen" opgenomen in de Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van N. I. 5e volgreeks VI (pag. 2 van den overdruk.)

5. 'ado tigo boewa pètaq; kĕtigonjo bĕrisi koembang? 'apokoq 'itoe?
drie (tuin)bedden gevuld met zwarte houttorren; ra ra wat is dat?
Oplossing: boewa djaraq; d.i. de vrucht van den ricinus communis.

6. gĕdang moelot dari badan; 'apokoq 'itoe?
de mond is grooter dan het lichaam; ra ra wat is dat?
Oplossing: bĕlango; d.i. groote pot met wijden mond.
kĕwali; d.i. aarden of ijzeren pan.

7. na'iq boekit, toeron boekit, bĕsoewo 'ajèr sĕlaboe; 'apokoq 'itoe?
heuvel op, heuvel af, ontmoet men een kalabas (met) water); ra ra wat is dat?
Oplossing: kĕlapo; d.i. kokosnoot.

8. na'iq boekit, toeron boekit, bĕsoewo poetri sĕdang bĕdjoentaj; 'apokoq 'itoe?
heuvel op, heuvel af, ontmoet men eene prinses, die met los nederhangende beenen zit; ra ra wat is dat?
Oplossing: katjang; d.i. peulvrucht; boon.

9. 'orang toewo, djatoe bĕsoraq: 'apokoq 'itoe?
een oud heer, die valt en (dan, toch) juicht; ra ra wat is dat?
Oplossing: da'on kĕlapo djatoe; d.i. een klapperblad, dat valt.

10. 'orang bĕlimo bĕsanaq, tibo di goewa, bĕboenohan; 'apokoq 'itoe?
vijf broeders (bloedverwanten) die, in eene opening gevallen, onder elkander moorden; ra ra wat is dat?
Oplossing: 'orang makan sirih; d.i. iemand, die betel kauwt.

N. B. *a.* goewa beteekent ook: hol, gat.
b. met „bĕlimo bĕsanaq" worden bedoeld de sirih, kalk, gambir, pinang en tabak voor den betelpruim.

11. pagar 'orang kĕlihatan, pagar 'awaq sĕndiri 'idaq kĕlihatan; 'apokoq 'itoe?
eene andermans omheining ziet men, zijne eigen omheining niet; ra ra wat is dat?
Oplossing: gigi; d.i. tand, gebit.

12. rĕbong sĕpoetjoeq di tĕpi 'ajèr, sĕgalo 'orang kenaj mijangnjo; 'apokoq 'itoe?
eene jonge eetbare spruit van de bamboe aan den kant van het water; iedereen wordt door hare naaldvormige vezels geraakt; ra ra wat is dat?
Oplossing: mato 'ari; d. i. de zon.

13. bĕsĕroban boekannjo hadji; bĕ'ikor boekannjo kĕro; 'apokoq 'itoe?
't draagt een tulband, maar is geen hadji; 't heeft een staart, doch is geen aap; ra ra wat is dat?
Oplossing: boewa pĕdada; d. i. de vrucht van de pĕdada (een groote strandboom).

14. bĕsoraq mĕnimbon batoe; 'apokoq 'itoe?
vreugdekreten aanheffen (en) steenen opstapelen; ra ra wat is dat?
oplossing: 'ajam bĕtĕlor; d. i. eene hen, die eieren legt.

15. di pakaj ĕloq di simpan boeroq; 'apo 'koq 'itoe?
wordt 't gebruikt (dan blijft 't) mooi; wordt 't bewaard, (dan wordt 't) leelijk; ra ra wat is dat?
Oplossing: djalan; d. i. weg.

16. di sambong pèndèq, di poetos pandjang; 'apokoq 'itoe?
wordt 't gelascht, dan is 't klein; wordt 't gescheiden dan is 't lang; ra ra wat is dat?
Oplossing: kain sarong; d.i. inlandsche vrouwenrok.

17 bamboe sĕroempon kĕdoq boekoe; 'apokoq 'itoe?
een bamboestoel met geledingen dicht op elkander; ra ra wat is dat?
Oplossing: djalo; d.i. werpnet.

18. bĕsĕpit boekannjo 'oedang, bĕ'ikor pandjang boekannjo kĕro; 'apokoq 'itoe?
't heeft eene schaar, doch is geen garnaal; 't heeft een langen staart doch is geen aap; ra ra wat is dat?
Oplossing: 'orang tjina makan; d. i. een chinees, die aan het eten is.
N. B. met sĕpit worden de stokjes bedoeld, waarmede de Chineezen eten.

19. 'anaq kĕtjiq doedoq bĕpoepor; 'apokoq 'itoe?
een klein kind, dat zich blanket; ra ra wat is dat?
Oplossing: boewa koendor; d. i. de vrucht van den „koendor" (soort van kauwoerde).

20. rimaw tĕkĕbė di padangan; 'apokoq 'itoe?
een tijger, die op eene vlakte vastgelegd is; ra ra wat is dat?
Oplossing: boewa bĕtiq; d. i. de vrucht van de „bĕtiq" (soort van komkommer).

21. bĕboekoe 'idaq bĕtoenė; 'apokoq 'itoe?
't heeft geledingen, doch spruit niet uit; ra ra wat is dat?
Oplossing: garam; d.i. zout.

22. pokoqnjo lĕntiq, 'oedjongnjo lĕntiq; . . . bot namonjo; 'apokoq 'itoe?
het begin (n. l. het tegenovergestelde van uiteinde) is gebogen, het uiteinde is gebogen; 't heet . . . . „bot" ra ra wat is dat?
Oplossing: sabot d. i. vezelige bast van de kokosnoot.

23. 'ari panė kobangan běrisi, 'ari 'oedjan kobangan kěring; 'apokoq 'itoe?
is 't (bij) warm weder, (dan is) de buffelwed gevuld; regent 't (is 't (bij) regenachtig weder), (dan is) de buffelwed droog; ra ra wat is dat?
Oplossing: pěroban běrė; d. i. een aarden pot om daarin rijst te bewaren.

24. di 'atė langit, di bawah langit, 'ado boewajo di těngah-těngahnjo; 'apokoq 'itoe?
boven de hemel, beneden de hemel, in het midden eene krokodil; ra ra wat is dat?
Oplossing; lidah; d. i. de tong.

25. kobangan kěring, sěrindit mati; 'apokoq 'itoe?
de buffelwed is droog, de sěrindit (soort van parkiet) sterft; ra ra wat is dat?
Oplossing: pělito kěkěringan minjaq; d. i. eene lamp bij gebrek aan lampolie.

26. ěmaqnjo di timang-timang, 'anaqnjo tjari makan; 'apokoq 'itoe?
de moeder wordt op en neêr geworpen, het kind zoekt voedsel; ra ra wat is dat?
Oplossing: sěnapang; d. i. geweer.

27. di timbaq lantaj, 'idong kěnaj; 'apokoq 'itoe?
de vloer wordt beschoten, de neus wordt getroffen; ra ra wat is dat?
Oplossing: 'orang těkěntot; d. i. iemand, die bij ongeluk een' veest laat.

28. batangnjo bamboe, 'oerèqnjo rotan, 'oembinjo batoe; 'apokoq 'itoe?
de stam is bamboe, de wortels zijn rotan, dat deel waarmede 't vastzit is steen; ra ra wat is dat?
Oplossing: djěrangkang damar; d. i. toestel dienende voor het branden van eene damarkaars.

29. **bĕtĕlor di 'awang'awang, mĕnĕtė di tĕlapaq tangan; 'apokoq 'itoe?**
'**t legt in het firmament eieren, die op de palm van de hand doorbreken; ra ra wat is dat?**
Oplossing: kĕlapo; d. i. kokospalm.

30. **bĕsisiq boekannjo nago, bĕpajong boekannjo radjo; 'apokoq itoe?**
't heeft schubben, doch is geen draak, 't heeft een' scherm, doch is geen vorst; ra ra wat is dat?
Oplossing: boewa nanė; d. i. de ananas.

31. **bĕpoesėq pado 'ikor bĕtĕlingo pado bibir; 'apokoq 'itoe?**
't heeft een' navel bij den staart en ooren bij de lip; ra ra wat is dat?
Oplossing: koewali; d. i. aarden of ijzeren pan.

32. **di boengkos boekannjo soerat; di tanam boekannjo bidji; 'apokoq 'itoe?**
't wordt ingepakt maar is geen brief, 't wordt in den grond gelegd maar is geen zaadkorrel; ra ra wat is dat?
Oplossing: 'orang mati; d. i. een lijk.

33. **'orang kĕpiri mandi di darah; 'apokoq 'itoe?**
een Afrikaan, die zich in bloed baadt; ra ra wat is dat.
Oplossing: boewa palo toewo; oude muscaatnoot.
N. B. met darah wordt de foelie bedoeld.

34. **'orang toewo bĕbadjoe maniq; 'apokoq 'itoe?**
een oude heer, die een kralen baadje draagt; ra ra wat is dat.
Oplossing: tjĕpĕdaq; d. i. een broodboomsoort.

35. **'orang toewo bĕbadjoe bĕsi; 'apokoq 'itoe?**
een oude heer met een harnas aan; ra ra wat is dat?
Oplossing: tjipot; d. i. eenschalig schelpdier.

36. pasang kĕring poetri mati; 'apokoq 'itoe?
bij eb sterft de prinses; ra ra wat is dat?
Oplossing: pĕlito kĕkĕringan minjaq; d.i. eene lamp bij gebrek aan lampolie.
Vgl. no. 25.

37. kajoe sĕroempon manis boekoe; 'apokoq 'itoe?
een stoel met zoete geledingen; ra ra wat is dat?
Oplossing: tĕboe; d.i. suikerriet.

38. na'iq boekit, toeron boekit, bĕsoewo nasi sĕ'ibė sĕdang di dalamnjo tahi mĕntjit; 'apokoq 'itoe?
berg op, berg af treft men eene portie rijst aan, waarin zich drek van kleine muizen bevindt; ra ra wat is dat?
Oplossing: boewa kĕliki; d.i. papaja.

39. djatoe di bawah, lihat kĕ' atė; 'apokoq 'itoe?
naar beneden vallen, naar boven zien; ra ra wat is dat?
Oplossing: roema tiris; d.i. een huis, dat lek is.

40. makan di moelot, moentah di koedoq; 'apokoq 'itoe?
't eet bij den mond, 't vomeert bij het onderste gedeelte van den nek; ra ra wat is dat?
Oplossing: kĕtam; d.i. schaaf.
Vgl. 't Lampongsch raadsel mĕngan rang tĕnaj, mising rang toendoen (pag 3 van den overdruk).

SABANG (POELAW WÉ), 30 April 1893.

IETS

OVER DE

„BÅSÅ-KĔḌATON",

DOOR

G. J. OUDEMANS.

Tot mijn verbazing zag ik, Roorda's Javaansche grammatica opslaande, dat deze taalgeleerde, wat de definitie van „Båså-kĕḍaton" aangaat, de plank geheel missloeg. 1) Een enkel woord over de zoogenaamde „hoftaal" mag dus gewenscht heeten.

Er bestaat in dit opzicht verschil tusschen Jogjakarta en Soerakarta.

Wij gaan hier uit van den toestand in Jogjakarta.

De „Båså-kĕḍaton", ook wel „Bagongan" genoemd, is de taal, die door alle mannen, hoog of laag, de Sultan uitgezonderd, onderling gesproken wordt in den kraton of in het algemeen in tegenwoordigheid van den Vorst of den Kroonprins.

Bovendien wordt „Bagongan" in dienstbrieven gebezigd, indien men daarvan veronderstellen kan, dat zij, ofschoon niet tot den Sultan gericht, in diens tegenwoordigheid zullen worden voorgelezen. Zoo zal b. v. de Rijksbestierder tot den „wĕdånå-kori" (chef des kabinets) altijd brieven in Bagongan schrijven. Hierachter volgt zulk een brief, waarbij de Rijksbestuurder, door tusschenkomst van den chef des

---

1) Roorda zegt, dat de zoogenaamde „Båså-kĕḍaton" of hoftaal zich van het Ngoko alleen onderscheidt door het gebruik van enkele woorden, en door den Vorst en de prinsen en grooten gebruikt wordt in hun bevelen, bevelschriften en aanschrijvingen aan hun ondergeschikten.

kabinets, Pangéran Arijå Joedå Nĕgårå vergunning vraagt de wegenbelasting van de ambtenaren door hun chefs van de tractementen te doen inhouden.

De Sultan zelf spreekt Ngoko, doch gebruikt van zichzelf sprekende Kråmå-inggil woorden en het woord „ingsoen" voor „ik" (b. v. „kagoengan-ingsoen titijan", mijn paard, of „ingsoen moendoet banjoe ngoendjoek", geef mij drinkwater), en tegen anderen „sira" in plaats van „kowé".

Tot den Sultan of den Kroonprins wordt Kråmå gesproken met dit verschil, dat men voor den eerste een sĕmbah maakt, doch voor den laatste niet, indien hij in tegenwoordigheid van den Vorst is; is hij alleen, dan wordt ook voor hem een sĕmbah gemaakt.

De vrouwen in den kraton spreken onderling geen „Bagongan", doch wel tegen de mannen. Onderling gebruiken zij Kråmå of Kråmå-madijå; tegen den Sultan of den Kroonprins spreken zij natuurlijk Kråmå; hetzelfde geschiedt tegen de Ratoe's en alle Sultansdochters.

Waarin bestaat nu de „Båså-kĕdaton?"

Hoofdzakelijk uit het Kråmå, behoudens de volgende wijzigingen:

1. het voorvoegsel „dipoen" wordt „di" of „ka".
2. het achtervoegsel „ipoen" wordt „é".
3. het achtervoegsel „akĕn" wordt „aké."
4. „poenikå" mag niet gebruikt worden; men gebruikt „poeniki" voor „dit", „poenikoe" voor „dat" of „ginds".
5. „poenåpa" wordt „poenapi" of verkort „napi".
6. „wontĕn" wordt „wèntĕn".
7. „satoenggal" wordt „satoenggil".
8. „inggih" wordt „ĕnggèh".
9. „botĕn" wordt „boja".
10. „koelå" wordt „manirå".
11. „sampéjan" wordt „pakĕnirå".

(¹) Alleen indien de Sultan tot den Kroonprins een brief richt, gebruikt hij, alhoewel Ngoko schrijvende, de woorden „manirå" en „pakĕnirå" in plaats van „ingsoen" en „sirå".

12. „kémawon" wordt „bĕsaös".

13. „soemonggå" in den zin van „ajo" Ng. wordt „nĕḍå".

14. „noewoen", in den zin van eene dankbetuiging, wordt eveneens „nĕḍå".

Natuurlijk is bij deze taal het gebruik van Kråmå-inggil woorden en het maken van sĕmbahs geheel uitgesloten. De minste bediende spreekt tot een prins en deze tot gene „Bagongan". Allen zijn in dit opzicht gelijk; alleen de Vorst, zijn opvolger en zijn Ratoe's zijn daarboven verheven. Men spreekt elkaar aan met „kontjå"; slechts zij, die den titel van „goesti" of „bĕndărå" hebben (dus de pangérans), behouden ook in de „Båså-kĕḍaton" dien titel en mogen daarmede aangesproken worden.

[illegible]

Mijn zoon, Pangeran Arijå Joedånĕgårå, ik verzoek u het volgende (aan Z. H. den den Sultan) mede te deelen.

Hetgeen ik u verzoek (aan Z. H. den Sultan) mede te deelen, is, dat ik, indien het Z. H. den Sultan behaagt, van plan ben, de belasting voor het bewerken van Zijn Hoogheids wegen, die betaald moet worden door de ambtenaren, te heffen door tusschenkomst hunner eigene hoofden, en wel door inhouding der tractementen, die zij van Z. H. ontvangen. Wat de hoeveelheid betreft, deze blijft wat zij was, nl. berekend naargelang men erfbezitter is dan wel in een eigen huis op het erf van een ander woont.

De politieambtenaren hebben dus de belasting slechts te heffen van Z. H.'s onderdanen, den kleinen man. Dit verzoek wordt gedaan, omdat het heffen der wegenbelasting

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

van de ambtenaren tot nog toe veel moeite veroorzaakt heeft, daar de betaling niet geregeld plaats heeft, en er zelfs wel eens een zaak van gemaakt is geworden. Blijft de heffing geschieden, zooals tot nog toe gedaan is, komt het mij voor, dat vele ambtenaren door die wegenbelasting in gebreke zullen blijven. Dit laat ik aan Z. H. over, terwijl ik wacht op nadere instructies van Z. H.

De spoedige mededeeling van een en ander aan Z. H. den Sultan vertrouw ik u toe.

Geschreven op den 1ⁿ Bĕsar, Bé 1816.

Ik, de Rijksbestierder
(w. g.) Danoerĕdjå.

Het bovenstaande voor zoover Jogjakarta betreft. In Soerakarta maakt men op het oogenblik veel meer werk van de „Båså-kĕḍaton". Dit hangt veelal af van den vorst zelf; bemerkt men, dat deze op het gebruik van „Båså-kĕḍaton" gesteld is, dan houdt men er zich natuurlijk streng aan. Onder de Soenans Pakoe-Boewånå den Eerste tot en met den Vierde mochten alleen de wĕdånå's-kliwon en zij, die hierboven in rang stonden, de hoftaal spreken; bovendien werd het, bij wijze van onderscheiding toegestaan, aan enkele panéwoe's, mantri's, loerah's, bĕkĕl's en djadjar's, daartoe speciaal aangewezen.

Behalve de in Jogjakarta gebruikelijke woorden, heeft men aan het hof te Soerakarta nog de volgende (¹):

1. „mårå" voor „koelå" en „pårå" voor „sampéjan",

---

[1] Volgens de [illegible] door F. L. Winter, in 1892 bij J. A. Schol te Soerakarta uitgegeven.

indien de Soenan tot den Kroonprins, of deze tot de pangéran's of den Rijksbestierder spreekt.

2. „oeloen" en „koelå" voor „koelå" en „djĕngandikå" voor „sampéjan," voor alle personen hoog of laag, die onderling de Båså-kĕḍaton (in Solo wordt het woord „Bagongan" niet als zoodanig gebezigd) spreken. In tegenstelling met Jogjakarta, worden te Solo de woorden „manirå" en „pakĕnirå" alleen door hoogeren tot lageren gebezigd en niet omgekeerd.

3. „robåjå" voor „koelå" en „pantèn" voor „sampéjan", indien de Rijksbestierder tot de „panḍitå's" (geestelijken), „poedjonggå's" (geleerden) en „pangoeloe's" (hoofdpriesters) spreekt of omgekeerd. De Rijksbestierder spreekt hen met „kakang" (ouderen broeder), zij daarentegen hem met „aḍi" (jongeren broeder) aan.

4. „hĕm" voor uitroepen als „o", „é", „ah".

5. „ampoen" voor „sampoen" (reeds).

6. „oenjå" voor „lintjat" (woordbreken) of „mlèsèd" (uitglijden).

7. „étjó" voor „étjå" (lekker).

8. „olih" voor „angsal" (verkrijgen).

9. „tjoerigå" voor „ḍoewoeng" (= kris; „tjoerigå" is eigenlijk een Kawiwoord).

10. „koedå" voor „kapal" (paard).

11. „kéndran" voor „kĕtlisoet" (te zoek geraakt).

12. „kĕtambĕtan" voor „kasoepèn" (vergeten) en „koḍĕng" (bingoeng).

13. „kadipoendi" voor „kadospoendi" (hoe).

14. „dĕdĕgi" voor „djĕnĕngi" (iets bijwonen).

15. „dĕrbé" voor „gaḍah" (in het Kawi „darbé").

16. „tambang" voor „kĕnḍarat" (touw).

17. „tĕmboeng" voor „tjĕmĕṭi" (rijzweep).

18. „tabĕh" voor „wantji" (tijd) of „djam" (uur); dit woord hangt natuurlijk samen met „taboeh" slaan.

19. „séjòs" voor „gèsèh" (verschillend).

20. „sikon" voor „wĕḍoeng" (soorts van kapmes, dat bij het officieele hofcostuum, ook van vrouwen, behoort).
21. „sardoelå" voor „simå" (tijger).
22. „sĕtå" van „arĕp" (willen of „dopan" (lusten.
23. „sĕgoe" voor „sabåwå" (bewegen).
24, „wawi" voor „soemonggå", „dawĕg" en „ajó" (kom aan).
25. „warah" voor „sandjang" (spreken).
26. „wanitå" voor „èstri" („wanitå" is eigenlijk een Kawi-woord).
27. „wikånå" voor „doekå-sampéjan" (ik weet het niet).
28. „lĕbak" voor „koelinå" (bekend).
29. „podjar" voor „tjaritå" (spreken).
30. „ḍawak" voor „pijambak" (zelf).
31. „moeṇḍing" voor „maésâ" (karbouw; „moending" is eigenlijk een Soendaasch woord).
32. „moentjang" voor „nginang" (sirih kauwen).
33. „mĕningå" voor „soemĕrĕp" (weten).
34. „mĕksih" voor „tĕksih" (nog).
35. „mĕnĕri" voor „kalĕrĕsan" (ten rechte).
36. „mĕkètĕn" en „mĕkòtĕn" voor „mĕngkatĕn" (zoodanig).
37. „mijårå" voor „ngingoe" (er op nahouden) en „njĕngkĕri" (in eene kooi houden).
38. „gonah" voor „soemĕrĕp" (weten) of „lèndjèh" (onstandvastig).
39. „bèntĕn" voor „bédå" (verschil).
40. „bédå" voor „sanès" (anders).
41. „bénah" eveneens voor „sanès".
42. „bĕséjos" voor „kémawon" (slechts; in Jogjakarta zegt men „bĕsaös").

Verder worden nog opgegeven „kagĕngan dalĕm" voor „olifant van den vorst", „soemitrå dalĕm" voor „tijger van den vorst" en „kapatĕḍan" voor „kaparingan" (gegeven), doch naar bescheiden meening zijn dit geen „Båså-kĕḍaton", doch wel „Kråmå-inggil" woorden, alleen van den vorst gebruikt. Want de worden „noewålå" voor „brief", „soeroed" voor „overlijden", „tĕḍakan" (Solo) en „mios" (Jogja) voor

„uitgaan” en nog enkele andere woorden, worden eveneens alleen van vorsten gebruikt, doch staan niet als „Båså-kĕḍaton” te boek.

JOGJAKARTA 14 JUNI 1893.

BLADVULLING.

Kaya kumĕndur angĕdjawa.

Over het algemeen treft men in de Javaansche letterkunde, behoudens in de eigenlijk gezegd geschiedkundige literatuur, slechts zelden uitlatingen aan, waarin de indruk, dien Hollanders of de Hollanders op de Javanen maakten, wordt weerspiegeld.

Een dier weinigen ontmoet men in de Damarwulan-redactie, welke Winter in proza heeft overgebracht.

Als Damarwulan, na tengevolge van zijn eerste gevecht met Menak Djingga bewusteloos te zijn neergevallen, door Waita en Puyĕngan weer is bijgebracht, en dan uitroept: „Hoe zal ik het u kunnen vergelden", volgt daar (strophe 1 van Zang XXX, vgl. bladz. 97 van den proza-tekst): *umatur sang putri kalih, pan wus udjare wong priya, manis kang durung kalakon, tur iku mĕnanga aprang, mangsa elinga mring wang, bandjur angkuh winangun, lir kumĕndur angĕdjawa*, de beide princessen zeiden: „Ja, ja, mannen weten heel lief te praten, als zij hun zin nog niet gekregen hebben, maar als zij den strijd eenmaal hebben gewonnen, denk dan niet, dat zij nog om ons zullen denken, neen, dan worden zij direct uit de hoogte, juist als de naar Java gezonden kommandeurs".

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN,

ONDER REDACTIE

VAN

Mr. J. H. ABENDANON

EN

P. J. F. LOUW.

DEEL XXXVII.

AFLEVERING 2.

BATAVIA.
ALBRECHT & RUSCHE.

's HAGE.
M. NIJHOFF.

1893.

EEN EN ANDER OVER HET SCHRIJVEN

VAN

JAVAANSCHE BRIEVEN,

DOOR

G. J. OUDEMANS.

Oorspronkelijk begon een brief altijd met de groeten van den schrijver aan den geadresseerde, met vermelding van rang en titels van beiden. Dit gold tevens voor adres, daar de brief wel is waar in papier of zijde gewikkeld was, doch daarop geen adres geschreven werd. In de Gouvernementslanden is men daarvan tegenwoordig, door navolging van de Europeesche gewoonte, vrij algemeen afgeweken, en schrijft men op het omhulsel het adres met weglating van de groeten en van den naam, den rang en de titels van den afzender. Boven den brief zelf vermeldt men alleen „de groeten", zonder meer, terwijl onderaan de handteekening van den afzender zonder rang of titels prijkt, alleen voorafgegaan van den graad van verwantschap tot den geadresseerde. In de Vorstenlanden volgt men in deze nog de oude gewoonte, zooals hierboven vermeld is, behalve dat men ook buiten op het omhulsel tegenwoordig een kort adres (korter dan in de Gouvernements-landen) schrijft.

Een eigenaardigheid der Javaansche correspondentie is, dat de briefschrijver zich in zijn gedachten verplaatst naar de plaats, waar de geadresseerde den brief lezen zal, zoodat hij b. v. van „hier" spreekt waar wij „daar" zouden zeggen en omgekeerd. Dit heeft vermoedelijk zijn reden, omdat een brief meestal den geadresseerde, die niet lezen

of schrijven kon, hardop voorgelezen werd, en men zich aldus voorstelde, dat de briefsteller als het ware bij monde van dien brief sprak.

Doch laten we thans zien, hoe een brief geschreven wordt en dan beginnen met:

Brieven in de Gouvernementslanden.

De *adressen* buitenop zijn verschillend, naar mate van de verhouding van briefsteller en geadresseerde. Schrijft b. v. een gewoon ambtenaar aan een regent, dan komt op het adres:

[illegible] . . . . [illegible]

Hier en daar komt het voor, dat in de adressen regenten met [illegible] en [illegible] aangesproken worden, en men dan b. v. schrijft [illegible] enz.

Dit is geusurpeerd, daar de eerste titel alleen van een Javaansch vorst en zijn vermoedelijken troonsopvolger gebruikt wordt en de laatste van de kinderen van een Javaansch vorst, verwekt uit een gelijkgradig huwelijk (dus met een „ratoe"), gebezigd wordt. [illegible] beteekent hier natuurlijk niet zooals in de Vorstenlanden „het land van den vorst", doch „uw land", d. w. z. het land van den geadresseerden regent.

Is het verschil in rang van briefsteller en geadresseerde minder groot, dan kunnen [illegible] of eenmaal [illegible], alsmede [illegible] weggelaten worden en verandert men [illegible] in [illegible]

Verder zal de briefsteller eenvoudigheidshalve met *a* en de geadresseerde met *b* aangeduid worden.

Bij nog minder verschil in rang gebruikt men [illegible], terwijl [illegible] ook vervalt.

Zijn *a* en *b* gelijken, dan is het adres aldus:

[illegible] of [illegible] . . . . . .

. . . .

Is *a* hooger in rang dan *b*, dan luidt het adres:

[illegible] . . . .

of [illegible] . . . .

In particulieren briefstijl wordt het woord [illegible] nooit in Ngoko vertaald.

De *brief zelf begint* bovenaan met de groeten, in verschillende termen, naarmate van de verhouding van *a* en *b*; die termen volgen hieronder:

1. [illegible]
2. [illegible]
3. [illegible]
4. [illegible]
5. [illegible]
6. [illegible]

N° 1—4 worden tot meerderen in rang of ouderdom gericht, n° 5 indien *a* en *b* gelijken zijn of *b* iets lager is dan *a*, n° 6 indien *b* veel lager is dan *a*.

N° 1 wordt alleen tegen veel hoogeren in rang gebruikt, b. v. tot regenten.

N° 2 is iets minder dan N° 1.

N° 3 is de meest gebruikelijke uitdrukking van kinderen tot hun ouders.

N° 4 wordt tot ooms, oudere broeders of ouderen in jaren gebezigd.

Na de groeten *beginnen de brieven* aldus:

1. [illegible] . .
2. [illegible] . . . . .
3. [illegible]
4. [illegible]
5. [illegible]
6. [illegible]

N° 1—3 worden tot meerderen, n° 4 tot gelijken en n° 5 en 6 tot minderen in rang gebezigd.

Aan het *slot* van een brief, schrijft men:

1. [illegible] of [illegible]

2. [illegible] of met [illegible] = no. 1.

3. [illegible] of [illegible]

4 [illegible] of [illegible]

N° 1 en 2 zijn weer tot meerderen gericht, n° 3 is voor een gelijke in rang en n° 4 voor een mindere bestemd.

Vroeger voegde men achter dit slot nog de woorden:

[illegible] . . . . [illegible]

Tegenwoordig raakt dit eenigszins uit de mode en schrijft men wat korter:

[illegible] of men voegt achter den graad van familieschap onder aan den brief, dus onmiddellijk boven de handteekening, het woord [illegible] aldus:

[illegible]

[illegible]

Na het slot, doch vóór de handteekening bovenbedoeld, komt de datum van den brief aldus:

[illegible] 3 [illegible] 1893.

Korter schrijvende, wordt [illegible] en ook wel nog de plaatsnaam en [illegible] weggelaten.

Brieven in de Vorstenlanden:

De *adressen* dienen veelal feitelijk alleen, opdat de brenger er niet mede in de war rake als:

[illegible]

indien de brief gericht is aan Raden Toemĕnggoeng Sindoerĕdjå.

De *brief zelf* begint, zooals boven reeds gezegd is met de groeten van *a* aan *b*, beide met uitvoerige vermelding van rang en titels; naar gelang van de verhouding wordt als volgt geschreven:

1 [illegible] . . . .
[illegible] (dienaar van den Vorst dus ambtenaar) . . . . [illegible]
[illegible] (alleen aan den Vorst zegt men [illegible])
[illegible] . . . .

2 [illegible] . . . . . [illegible]
[illegible] . . . .

3 [illegible] . . . .
[illegible] . . . .

4 [illegible] . . . .
[illegible] . . . .

N° 1en 2 zijn weer tot meerderen gericht, n° 4 aan een mindere in rang geschreven.

Is *a* veel hooger dan *b*, b. v. schrijft een regent aan een gewonen Javaan, dan komt de naam van den geadresseerde zonder meer boven den brief te staan, als:

[illegible]

[illegible] . . . .

Men zal gezien hebben, dat de beginteekens van 1, 2, 3 en 4 van elkander verschillen. Dat bij N° 1 en 2 heet pådå-anḍap en wordt bij brieven tot meerderen gebruikt; dat bij n° 3 is een pådå-madijå voor brieven tusschen gelijken in rang; dat bij n° 4 een pådå loehoer voor brieven aan meerderen.

Na het hoofd begint het *lichaam* van den brief als in de Gouvernementslanden.

Ook het *slot* is hetzelfde; alleen volgt de handteekening

zonder opgave erboven van de familie-relatie, daar die reeds uitvoerig in het hoofd van den brief vermeld staat.

Bij correspondentie van Europeanen met Javanen wordt voor de groeten algemeen het woord [illegible] gebruikt, terwijl de verhouding aangeduid wordt door het woord [illegible] Ik vermoed, dat beide woorden van Maleischen oorsprong zijn.

JOGJAKARTA, 3 Juli 1893.

NOG EENIGE JAVAANSCHE PIAGĔMS

UIT HET

MOHAMMEDAANSCHE TIJDVAK,

AFKOMSTIG VAN

MATARAM, BANTĔN EN PALEMBANG,

(*vierde vervolg*),

DOOR

Dr. J. BRANDES.

II

BANTĔN.

(*Tweede vervolg.*)

Met het oog op de in Tijdschrift Ind. T. L. en Vk., XXXV, bl. 110 medegedeelde [1]), indertijd door den Heer J. A AECKERLIN, secretaris van de Lampongs aan het Bataviaasch Genootschap toegezonden *piagĕm* van Dapok gelar Radin Bĕngsawan, den hoofd-djaksa van den landraad te Telok-Betong, verplichtte genoemde Heer mij met eenige opmerkingen, welke hier in haar geheel geplaatst dienen te worden.

Zij luiden, 1°. met het oog op hetgeen door mij omtrent de Tjoṇḍong eilanden werd gezegd:

---

1) De aan dit vierde vervolg voorafgegane referaten over de Javaansche *piagĕm's* uit het Mohammedaansche tijdvak, vindt men in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXII, 586; XXXIV, 605; en XXXV, 110 en 209.

„De volgens het aardrijkskundig woordenboek van Ne-derlandsch-Indië Tjoṇḍong genoemde eilanden, heeten te rechte „Tjoendoeng" (Lampongs), hetgeen, volgens mij zegsman, „hellend" of „overhellend" beteekent, overhel-lend echter alleen van een voorwerp met vasten basis, da recht behoort te staan, doch om zoo te zeggen uit het lo gezakt is, als b. v. van boomen, masten, huizen enz., o dat, in afwijking van hetgeen gewoonlijk de vorm is schuin staat b. v. van overhangende rotsen, heuve enz."

„De drie eilandjes, die te samen de Tjoendoeng gro vormen, heetten Tj. darat, Tj. soelah en Tj. laoet. Soela is de naam van het hooge, suikerbroodvormig, aan d eene zijde eenigszins overhellend eiland, waarvan de to geheel *soelah* = kaal is. *Soelah* is het Lampongsch vo een „Glatze", het eiland heet dus de „kaalkoppige Tjoe doeng."

en 2°. met het oog op de mij onverstaanbare woorde فنجس en كجبل:

„فنجس" zou فنچس moeten zijn en in Bantĕn beteekene „beletten" of „verbieden". Mijn zegsman gaf als Maleisch equivalent aan „mĕlarang" of „mĕlawan."

„كجبل" (*kĕdjĕbĕl*) zou in Bantĕn beteekenen „ingĕtan" Mijn zegsman vertaalde den zin van af „kawoela" tot e met „Kasoemawangsa", in zijn Maleisch, aldus: „Saja m larangkan of mĕlawankan sĕbab ingĕtan saja dari Poel Tjoendoeng di mentjoeri oleh Kasoemawangsa", hetgee naar mijne meening, vertaald zou kunnen worden doo „en Arija Tanoedjaja zeide: ik heb mij verzet, omd naar mijne gedachte Kasoemawangsa (mij) van het be der Tjoendoeng eilanden beroofd heeft". داتڠ zou dan i dien zin niet beteekenen „komen" of „gaan", maar „m betrekking tot", nl. mijne gedachte met betrekking tot d eilanden Tjoendoeng (is), dat zij door Kasoemawangsa zij

[illegible]

geroofd, evenals داتڠ in den voorgaanden zin ook de betrekking aangeeft van de ايڠين tot Kasoemawangsa".

III.

PALEMBANG.

(Derde vervolg.)

No. 11.

Van den zoo juist genoemden Heer J. A. AECKERLIN mocht het Bataviaasch genootschap op nieuw eene *piagĕm*, die nog niet bekend was, ontvangen, zie Not. Bat. Gen. XXXI (1893), November-vergadering.

Het stuk werd door den Heer AECKERLIN, die zich hier wederom in deze richting verdienstelijk heeft gemaakt, in het bezit gevonden van het *suku*-hoofd Tandjong boelan, in de afdeeling Toelang bawang (Lampongs).

Het is gegrift op twee, aan ééne zijde beschreven, met ringetjes aan elkander bevestigde zilveren platen van 28½ × 11 cM. oppervlak. Voor deze wijze van bevestiging zie men Palembang no. 6. Het schrift is zeer duidelijk, en het geheel bijzonder fraai gespaard gebleven.

Enkele malen heeft de graveur een fout gemaakt door een teeken of een letter over te slaan, als voor 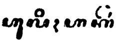 voor 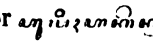 voor enz., en als zoodanig, vermoed ik, zal men ook hebben op te vatten die gevallen, waarin men hier eenige malen de *o* met een enkele *tarung* aangeduid vindt, op een zelfde wijze als dit in het Sundaasch-Javaansche schrift regel is, en men menigwerf in Javaansche teksten van West-Java, bepaaldelijk Tjĕrbon, ontmoet.

Overigens behoeft hier, na de vroeger reeds gedane mededeelingen, op niets in het bijzonder te worden gewezen, dan dat men ook in deze *piagĕm* terugvindt, en men hier een vierde variant aantreft van de formule,

waarbij ik sub n°. 6 van Palembang (in het eerste vervolg) even stilstond.

Zij luidt hier [illegible]

Bij het lezen van het stuk laat men dit hier als van zelf direct terugslaan op het voorafgaande: „(immers) hij maakte zich schuldig aan onruststoken"; in verband met de bestaande varianten, zie Palembang n°. 6, n°. 2 en n°. 4 blijft het intusschen de vraag of dat wel juist is. Volkomen duidelijk zijn mij de uitdrukkingen nog niet.

De *piagĕm* werd door *Sultan ratu* Makammad Badraudin in een jaar 1703, dat Djim awal wordt genoemd, uitgereikt, aan een *pangeran pangulu* Natagama, wiens woonplaats niet vermeld is.

Ook hier vindt men dus van Djim awal gesproken, in een stuk uit Palembang, maar dient daarbij tevens te worden opgemerkt, dat volgens de gewone telling A. J. 1703 niet zóó heet, maar Dal, en dat tusschen het Djim awal 1689 (volgens de gewone telling Wawu) van Palembang n°. 3 en dit jaar niet een verschil bestaat, dat beantwoordt aan een veelvoud van 8 jaren, daar de beide jaarcijfers 14 jaar uit elkander liggen. Voegt men daar nog bij, dat 1685 Djong van Palembang n°. 6, en 1686 He van Palembang n°. 10 volgens de gewone telling Djim awal en Dje zouden moeten heeten, dan blijkt het, dat de gelijkstelling der jaartallen in de verschillende Palembangsche oorkonden voorkomende minstens onzeker is, hoewel zij toch niet zoo heel veel kunnen verschillen van de jaren A. D., die als hunne tegenhangers werden opgegeven. Het bewijs voor de onjuistheid of de twijfelachtigheid der equaties werd eerst door de later aan den dag gekomen *piagĕm's* met zekerheid geleverd, en er mag hier nogmaals wel eens de nadruk op worden gelegd. De onvolledigheid der datums, waarin in deze stukken slechts zelden ook de dagnaam voorkomt, schijnt het daarenboven ook onmogelijk te maken om door middel van berekeningen te trachten uit te vorschen, aan

welke jaren A. D. zij dan wel beantwoorden. Misschien brengt evenwel de tijd nog meer soortgelijke stukken aan het licht, als men nu door den ijver van den Heer AECKERLIN er weder een kan leeren kennen.

De *sĕngkala: guna-luhur-kaswareng-djanmi,* d e u g d e n (die) h o o g (zijn, worden) v e r k o n d i g d (door den) m e n s c h, wordt ook hier door het er naast in cijfers uitgedrukte jaartal 1703, [illegible], opgehelderd. Het cijferteeken voor 1 heeft als gewoonlijk den typischen Palembangschen vorm, de [illegible] *gĕḍe* met een *'tjakra,* [illegible].

a 1. [illegible]

2. [illegible] [1]) [illegible]

3. [illegible]

4. [illegible] [2]) [illegible]

5. [illegible] [3]) [illegible]

6. [illegible]

7. [illegible] [4]) [illegible] [5] [illegible] [6]) [illegible]

b 1. [illegible]

---

[1]) 't Oorspronkelijk [illegible]

[2]) 't Oorspronkelijk [illegible]

[3]) 't Oorspronkelijk [illegible]

[4]) 't Oorspronkelijk [illegible]

[5]) 't Oorspronkelijk [illegible]

[6]) 't Oorspronkelijk [illegible]

2. [illegible]

3. [illegible] [1]) [illegible]

4. [illegible]

5. [illegible] [2]) [illegible]

6. [illegible]

Costuumbrief van Z. M den *sultan ratu* Makammad Badraudin voor *pangeran pangulu* Natagama, luidende:

Wanneer iemand van (de) Kapungut naar de stranddistricten wil verhuizen, moet gij hem aanhouden, breng hem terug naar de Kapungut;

en als er een slaaf van een Palembanger in de Pasĕmah landen is, en naar de stranddistricten wil uitwijken, dien moet gij aanhouden, breng hem terug naar Palembang;

en als iemand uit de stranddistricten wil terugkeeren naar de Kapungut, moogt gij hem niet hinderen (?) [3]);

en als iemand uit de Pasĕmah landen met iemand uit (eigenlijk) Palembang, of iemand van de Kapungut een schuldzaak heeft, en de zaak is duidelijk voor de *prawatin's* [4]), dan mogen de *prawatin's* haar berechten; als (de schuldenaar niet betaalt, rekene men bij twaalfden [5]) tot driemaal toe, zoodat de som dubbel wordt, hooger mag

---

1) 't Oorspronkelijk [illegible]

2) 't Oorspronkelijk [illegible]

3) In Palembang n°. 6 is [illegible] een fout; ook daar staat, zie het facsimile, [illegible]

4) Hier luidt n°. 6 eenigszins anders.

5) In n°. 6 bij dertienden.

men niet gaan, en men mag niet de hand aan hem zelf slaan;

en als er iemand bestolen wordt, wat er ook weg moge zijn geraakt, als het gevonden wordt, het goed (*watange*) (?) [1]), en men den dief weet, moet deze beboet worden voor vier *kĕbo*'s; het eigendom van den bestolene moet dubbel worden vergoed;

en niemand van Pasĕmah of van (de) Kapungut mag dringen in een anders huis of twisten en kijven, of elkander dooden, beiden moeten zij berecht worden (of: dat men met gezamenlijk overleg handele); en als men strooptochten zal ondernemen, en daarbij de aangevallene partij gewond wordt of omkomt, dan moet de bloedprijs (*bangun*) worden betaald; wordt er iemand van de aanvallers gewond of gedood, dan mag men er geen zaak van maken.

Zijn schuld is dat hij hinderde, men mag niet hinderen (?); moge het, zooals luidt al wat in dezen costuumbrief vervat is, stand houden.

(Dit stuk) is geschreven tijdens afnemende maan, op den 26sten der maand Rabingulawal, in het jaar Djim awal, in het Çaka-*windu-wimasa*-jaar: d e u g d e n (die) h o o g (zijn, worden) v e r k o n d i g d (door den) m e n s c h, 1703.

Aanteekening bij Palembang n°. 9.

Van deze gelegenheid maak ik hier tevens gebruik om er op te wijzen, dat hetgeen door mij van het in n°. 9 voorkomende دڤيسي werd gezegd, geheel onjuist is. Prof. Mr. L. W. C. VAN DEN BERG vestigde er mijn aandacht op, dat het daar gebezigde كڤال دڤيسى beantwoordt aan het Hollandsche „divisie-hoofd", den titel van zekere vroeger in Palembang aangestelde hoofden, die den schakel vormden tusschen ons bestuur en de margahoofden.

---

[1]) Variant in Palembang n°. 6 *dagange*.

Zij worden nog vermeld bij Immink, de Rechtspleging voor Inlandsche Rechtbanken, II, 168, doch bestaan thans niet meer. In zijne bespreking van dit werk in het Rechtsgeleerd magazijn werd hierop door den Heer van den Berg reeds gewezen.

Weltevreden, November 1893.

DWERGHERT-VERHALEN

UIT DEN

ARCHIPEL,

DOOR

Dr. J. BRANDES.

JAVAANSCHE VERHALEN.

De door de firma G. C. T. van Dorp te Samarang uitgegeven sĕrat kantjil.

Behoudens den tekst van Amongsastra, waarvan de inhoud reeds werd medegedeeld, bezitten de Javanen nog twee andere bewerkingen van de *kantjil*-verhalen.

Die, welke thans aan de beurt komt, is de door de firma G. C. T. van Dorp te Samarang uitgegevene.

Reeds in 1871 lieten deze, voor het door den druk toegankelijk maken van Javaansche-teksten als geen anderen verdienstelijke, uitgevers den tekst, dien zij bezaten, ter perse leggen; en in 1875 en 1879 moest deze opnieuw gedrukt worden.

De titel [illegible] d. i. het boek Kantjil, van dat de *kantjil* geboren werd tot aan zijn dood in Egypteland, op maat gebracht, toont reeds aan, dat men een belangrijk verschil zal aantreffen, als men Amongsastra's tekst met deze vergelijken zal.

Op een enkel voorbeeld werd door wijlen den Heer H. C. Humme in zijn elders reeds genoemde bijdrage tot den

ter gelegenheid van het 6e Internationale congres der orientalisten uitgegeven bundel der Bijdragen van het Instituut, reeds gewezen. Ook schetste dezelfde tezelfder plaatse de verhouding van beide teksten met enkele woorden.

Dezen zullen wij hier overnemen, omdat zij hoewel niet geheel, toch in hoofdzaak, een juiste karakteristiek bevatten. „Zij komen wat inhoud betreft, zeer veel met elkander overeen; behalve dat het door Dr. P. van den Broek uitgegevene ook nog andere verhalen bevat dan van den Kantjil. Wat overigens de behandeling der stof en den verhaaltrant betreft daarin bestaat een zeer groot verschil. Terwijl toch de Samarangsche uitgave slechts korte, eenvoudige schetsen geeft, bevat de uitgave van Dr. P. v. d. Br. meer fijne, gedetailleerde schilderingen en vloeit zij over van Javaanschen *humor*". Dat het verschil veel verder gaat dan Humme hiermede aangaf, zal men zelf spoedig ontdekken.

Van dezen Samarangschen *kantjil*-tekst werd door den heer F. L. Winter een omwerking in Maleisch proza bezorgd, te Soerabaya in 1881 verschenen, terwijl tezelfder plaatse iets later, in 1882, ook nog een dito Javaansche het licht zag. De eerste had tot titel „Lotgevallen van den kantjil in het Maleisch" en „Riwajat dengan segala pri hal dari pada kantjil, dengan gambaran 12 warna, tersalin dari bahasa djawa". De Javaansche verscheen als: „Lotgevallen van den Kantjil, geillustreerd met 12 platen uit de poëzie in proza overgebracht en voor de jeugd omgewerkt," en „Sĕrat dongeng anjariosakĕn lalampahanipun kantjil kadjarwakakĕn dening toewan F. L. Winter ing Surakarta, kangge waosan pararare, mawi rinĕngga ing gambaran 12 idji. [1])

De tijd van het ontstaan van den tekst, die bij van Dorp werd gedrukt, laat zich niet zoo nauwkeurig aangeven, als dat geschieden kon met Amongsastra's bewerking van de stof. Het jaartal in de eerste strophe van den Samarang-

[1]) Deze Javaansche proza-omwerking werd mede reeds door den Heer Humme t. a. p. genoemd, die er tevens op wees, dat Palmer van den Brock op het bestaan van den Samarangschen tekst reeds opmerkzaam had gemaakt in het voorbericht bij zijne uitgave van Amongsastra's Sĕrat kantjil.

schen tekst kan het jaar aangeven, waarin deze vervaardigd werd, doch vermoedelijk doet het dat niet.

Het is waarschijnlijker, dat het *ri sĕḍĕng amurweng tulis*, waarmede deze begint, doelt op den tijd, waarop de copie voor de uitgave op het papier werd gebracht, dan op dien van de samenstelling van het gedicht. Daarop toch wijst èn het gebruiken van het woord *tulis*, èn het feit dat dat jaartal beantwoordt aan, en dus hetzelfde is als dat van het jaar, waarin de eerste uitgave werd gedrukt. *Soma Manis djam saptendjang, pingkalih Mulud taun Be, sirneng-sunja-naganingrat* (= 1800), *rinuruh* [1]) *sinungan pupuh, ingaran Asmarandana,* beantwoordt namelijk aan Maandag Lĕgi (van de *wuku* Maḍangkungan), 22 Mei 1871, terwijl in dat zelfde jaar A. D. de *taun* Be op Donderdag 23 Maart begon.

Intusschen blijft de mogelijkheid open, dat de steller van die strophe iets anders heeft bedoeld, doch hoe dit ook zij, ook als de tekst ouder is dan het jaar, dat er in vermeld wordt, zal men hem toch als posterieur aan dien van Amongsastra hebben te beschouwen, zooals later bij eene vergelijking van beiden waarschijnlijk worden zal.

De zangen van deze bewerking beginnen:

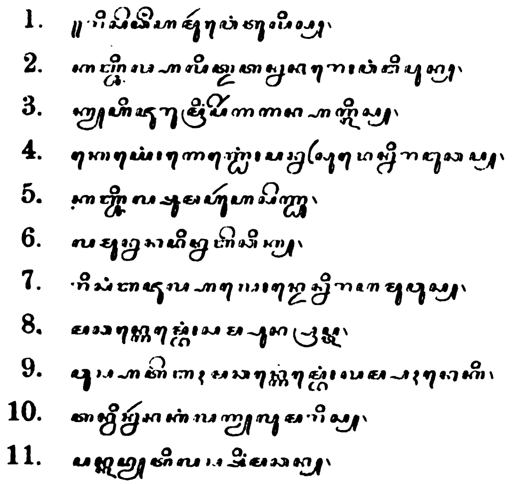

---

[1]) Hier in den zin van *rinaras*.

12. [illegible]
13. [illegible]
14. [illegible]
15. [illegible]
16. [illegible]
17. [illegible]
18. [illegible]
19. [illegible]
20. [illegible]
21. [illegible]
22. [illegible]
23. [illegible]
24. [illegible]
25. [illegible]
26. [illegible]
27. [illegible]
28. [illegible]
29. [illegible]
30. [illegible]
31. [illegible]
32. [illegible]
33. [illegible]
34. [illegible]
35. [illegible]
36. [illegible]
37. [illegible]
38. [illegible]
39. [illegible]
40. [illegible]

41. [illegible]
42. [illegible]

OVERZICHT.

De *kantjil* geboren.

1. Hij wordt gevangen en in een *kurungan* gezet, maar een hond vertellende, dat hij zal huwen met de dochter van den landman, die hem pakte, verlokt hij deze in zijn plaats te gaan zitten.

2. Hij houdt een wedloop met een *keyong*, dien hij verliest, omdat er altijd een *keyong* voor hem uit is te vinden.

3. Hij geraakt in een put, waaruit hij ontsnapt door er een ander dier (een *banṭeng*) in te laten springen.

4. Hij steekt een rivier over door één krokodil als brug te gebruiken Deze krokodil had in zijn nood, vastgeraakt, de hulp ingeroepen van een mat (*kĕlasa*).

5. Hij redt een aap tegenover een tijger, door zijn bek rood te kleuren, te zeggen dat hij tijgers eet, en hem zijn kop in een put te laten zien. Bindt hun de staarten aan elkander en laat hen zoo heengaan. Zij trachten los te komen. Dat gelukt. Vijandschap tusschen den tijger en de apen.

6 Hij neemt de 11 kinderen van een *tjeleng* aan, doodt ze allen, en verlokt dan nog de *tjeleng* in een put te springen.

7. Hij laat den tijger drek eten.

8 en 9. Hij laat een *banṭeng* een slang als buikband omdoen. Bijkomstig ook de bamboestuik als muziekinstrument vermeld.

10. Hij spreekt recht tusschen den tijger en den *wĕḍus prutjul*.

11. Hij spreekt recht tusschen een *dares* en een *bĕluk*.

12. Hij laat den *kĕbo* de *waringin* vruchtjes tellen.

13. Hij bindt de slang.

14. Hij bindt den reus.

15. Hij weet van den *laṇḍak* 70 pennen te krijgen door hem in een *pisang*-aanplant te laten loopen.

16. Hij steekt over de ruggen van 145 (140) *baya's* het groote water over.

17. Hij onderwerpt de dieren aan den overwal.

18. Hij gaat naar Mĕsir (Egypteland). Zijne lotgevallen aldaar.

INHOUDSOPGAVE.

In den Sĕmarangschen tekst is de *kantjil* eigenlijk een menschekind. Een dochter van een *paṇḍita,* Dewi Sungkawa, op bovennatuurlijke wijze zwanger geworden, baart hem in de wildernis. Zij sterft bij die gelegenheid en haar lijk verdwijnt. [1])

De *kantjil* alleen achtergebleven, begint daarop zijne lotgevallen, waarvan het laatste, dat in Mĕsir (Egypteland) speelt, ongeveer de helft van het boek beslaat (Zang XXIV, 18 — XLII; bl. 79 — 144), maar geenszins beantwoordt aan de verwachting opgewekt door hetgeen de *kantjil* op bl. 78 (Zang XXIV 7—9) zegt tot de hem alsdan onderworpen dieren.

Doch loopen wij niet vooruit.

1. (II, 5—III, 14; bl. 4—8.) Na zijn eerste jengd in het bosch te hebben doorgebracht, komt de *kantjil* op een *pĕgagan* (rijstveld), dat aan een landman toebehoort, een weduwnaar met een eenige dochter. Hij doet daar zijn buik te goed, maar de landman zet een strik (*kala*) en hij raakt gevangen. Voorloopig wordt hij in een kooi (*kurungan*) geplaatst. De bedoeling is niettemin den volgenden dag *bĕsĕngek* van hem te maken. Als hij daar zoo opgesloten zit, komt de hond, dien hij vertelt, dat hij (de *kantjil*) de schoonzoon worden zal van den landman, en dat hij daarom in de kooi is gezet. Hij vraagt den hond of hij soms die

---

1) Humme, t. a. p., bl. 85.

schoonzoon zou willen worden. De hond gaat in de kooi zitten. De *kantjil* gaat heen, maar waarschuwt hem nog vooraf, want het is heel wat anders met een mensch te trouwen dan met iemand van eigen soort. De landman vindt, als hij van zijn land, waar hij naar was gaan kijken, terugkomt, den hond in de kooi. Hij verdenkt hem ervan den *kantjil* opgegeten te hebben, en geeft hem een duchtig pak slaag. De hond is verwoed, gaat den *kantjil* achterop, maar vindt hem niet.

2. (III, 15—IV, 17; bl. 8—11.) De *kantjil* komt op zijne vlucht op een vlakte. Daar ontmoet hij een *keyong* (huisjesslak). Hij steekt met haar den draak, omdat zij angstvallig haar huis meedraagt[1] en zoo langzaam is, en daagt haar, als zij zegt, dat zij niet zoo langzaam is als verondersteld wordt, uit om het hardst te loopen. Dat zal geschieden, doch eerst na eenigen tijd. Het terrein zal een *sawah*-vak zijn. De slak maakt met hare kameraden een afspraak. Zij zullen in de vier hoeken van het vak gaan zitten, en voor haar antwoorden, als de *kantjil* aan het ronddraven is. De *kantjil* slaat, als dat geschiedt bij den wedloop, uit angst, want de winner zou den verliezer verscheuren, ijlings op de vlucht.

3. (IV, 17—V, 15; bl. 11—13.) In den waan door de slak vervolgd te worden, telkens als hij op zijne vlucht maar een slak hoort, loopt hij als een dolle door, en stort in een droogen put, waaruit hij niet ontkomen kan. Na drie dagen komt er een *banṭeng* (wilde buffel). Aan deze maakt de *kantjil* wijs, dat hemel en aarde den volgenden dag tegen elkander zullen sluiten, en hij zich daarom in dien put reeds had verstoken. De *banṭeng* vraagt hem of hij bij hem in dien put mag komen. Dat moet hij maar gauw doen, is het antwoord, terwijl de *kantjil* zich tegen den wand drukt. En wie boven ligt, zal den hemel het eerst op zich krijgen, voegt hij er dan aan toe, waarom hij dus uit medelijden maar boven op den *banṭeng* zal gaan liggen. Zoo weet hij uit den put te springen, en gered, zegt hij, dat hij nog eens aan nabi Soleman zal gaan vragen, wanneer

of de hemel wel vallen zal. Na drie dagen verlaat ook de *banteng* den put. Hij gaat den *kantjil* achterop, maar vindt hem (voorloopig) evenmin.

4. (V, 15—VII, 8; bl. 13—20.) Een *baya* ergens in een rivier huizende, ziet, zich op den éénen oever bevindende, aan den overkant een waterrot (*wĕrgul*). Hongerig, wil hij snel de rivier oversteken, maar midden in deze is een *bambu*-stoel en daarin raakt hij gevangen, zoodat de *wĕrgul* ontkomen kan. Zeven dagen zit de *baya* daar zoo, zonder dat hij zich kan bewegen, om hulp roepende, opdat iemand hem moge verlossen. Een mat (*kĕlasa*), die de rivier komt afdrijven, roept hij aan. Deze, vroeger, toen zij nog nieuw was, met eer behandeld, is, zegt zij, een verschoppeling geworden, men mocht haar zelf wel helpen, en zij drijft voorbij. Alsdan komt de *kantjil* bij die *kali*, hij moet er over. Hij ontdekt den *baya* in zijne schijnbaar lastige positie, en trekt daaruit het besluit, dat die *baya* toch wel erg dom moet zijn. Als hij toch even achteruitging, zou hij immers wel los raken. Hij roept hem aan, en vraagt hem wat hij van hem krijgt, als hij hem helpt. De *baya* zal hem tot broeder aannemen. Wel vertrouwt nu de *kantjil* hem nog niet, maar hij zegt hem toch, dat als het water opgekomen zal zijn, hij zich achteruit moet werken. Dat gaat later zóó gemakkelijk, dat de *baya* meent het niet meer als verleende hulp te behoeven te beschouwen, dat had hij zelf wel kunnen uitvinden, en onder voorwendsel driemaal een *sĕmbah* voor den *kantjil* te maken, wil hij hem grijpen. De *kantjil* ontspringt het, en gaat op een boom zitten. Zóó, zegt hij, kan de ander hem beter zijn eerbied betuigen, en hij dreigt hem daarop nog met nabi Soleman. Doch hij komt toch weer den boom uit. De *baya*, zoo zegt hij verder, mag hem opeten, doch eerst moet hij overdwars in de rivier gaan liggen, opdat hij zal kunnen uitmeten of er voor hem (met zijn kleine lichaam) wel ruimte in des *baya's* buik is; hij mocht eens aan hem stikken. De *baya* doet het. De

kantjil loopt, al tellende, over hem heen, en verdwijnt aan den overkant [1]).

5. (VII, 8—X, 1; bl. 20—27.) Geruimen tijd daarna is er elders een tijger (*matjan gembong*), die een aap nazet. Dat ziet onze *kantjil.* Hij vraagt den aap, waarom hij wegloopt; al waren er 10 tijgers hij zelf zou het nooit doen. Hij moest verder maar niet meer bang zijn, maar voor den *kantjil* wat jonge *djati*-bladeren gaan halen, en als hij zich dan maar achter hem verschool, en zich niet in het gesprek mengde, dan zou hij wel zien hoe het ging. De *kantjil* gaat alsdan naar een put, en kauwt de *djati*-bladeren, waardoor zijn snoetje bloedrood wordt. Den tijger zegt hij vervolgens, als deze genaderd is en dreigt hem op te eten, dat hij (de *kantjil*) gewoon is dagelijks zijn maal met een tijger te doen, zooals aan de kleur van zijn bek te zien is, want hij heeft er juist een op, en zijn honger is nog niet gestild. Tot nader bewijs laat hij den tijger nog zijn eigen kop in den put zien, het restantje, zooals hij beweert, van dien juist verorberde, en zoo jaagt hij hem op de vlucht. De *kantjil* roept hem echter terug, dreigende hem te zullen achterhalen, en wat dan het einde zal zijn is duidelijk. Hem wil hij echter verschoonen, op voorwaarde dat hij hem jaarlijks één tijger als tribuut zal brengen, en vriendschap sluit met den aap. De aap wordt geroepen. Opdat blijke dat de tijger inderdaad goede bedoelingen heeft, moeten zij zich met hunne staarten aan elkander vastbinden. Zoo vereenigd gaan zij heen. Spoedig wordt het evenwel duidelijk, dat zij niet goed kunnen samenleven, want zij moeten

1) De richting, waarin de *kantjil* zich beweegt, wordt in dezen tekst gewoonlijk ook naar de windstreken aangegeven. Hier is het Zuid naar Noord (bl. 19). Tevoren was echter gezegd, dat de *kantjil* op zijn weg van Oost naar West de rivier moest oversteken en dat de *baya* van den Oostelijken oever den *wĕrgul* aan de overzijde had bespeurd. In deze redactie gaat de *kantjil* gewoonlijk naar het Westen, bl. 10 (ZO., W., Z., N.), 11 (niet N., O., Z.), 13 (W.), 14 (W.), 16 (O.W.), 19 (Z. N.), 49 (W.), 54 (W.), 70 (NW.) Ook als hij naar Mĕsir gaat, begeeft hij zich westwaarts, want hij komt dan van Java

hunne voeding op geheel andere plaatsen zoeken. Toch durft de tijger, uit vrees voor den *kantjil,* den aap niet los te maken. De aap licht den tijger omtrent het voorgevallene in. De tijger wil hem dan verslinden. Hij tracht hem, alronddraaiende te grijpen, wat niet gelukt. Als hun staarten ten laatste uit elkander geraken, vlucht de aap snel een boom in. De tijger voorspelt hem, dat voortaan de apen door de tijgers steeds verslonden zullen worden. Nu, als zij ze kunnen pakken, zegt de aap, dan is het goed. De tijger gaat den *kantjil* zoeken, doch vindt hem niet. Hij neemt zich voor dan maar te gelegener tijd zijn wraak te koelen.

6. (X, 1—XII, 1; bl. 27—35). De *kantjil* komt, weer wat later, bij een wild varken (*tjeleng*), dat juist elf jongen heeft geworpen, en waarvan het mannetje gestorven is. Nabi Soleman, zegt hij tot het moederzwijn, heeft mij gezonden om inspectie over de dieren in het bosch te houden, en ze te helpen, als zij dat noodig hebben. Hij wil daarom hare kinderen aannemen. Het zijn er wel wat veel, maar dat is niets. Hij zal bij haar komen inwonen, en haar helpen in het zoeken van de kost. De *tjeleng* gaat er dan eerst op uit. Het eind is, dat de *kantjil,* op verschillende wijzen zijn daden bedekkende, de jongen allen, bij gedeelten, dood maakt, het nest vernielt alsof een tijger dat had gedaan, en zich wegspoedt. De moeder van de jongen, het terecht aan hem wijtende, spoort hem op en vindt hem gezeten bij een put. Hij beredeneert haar zijn onschuld en zijn geloofwaardigheid. Desniettemin wil de *tjeleng* hem verscheuren. Neem dan liever, zegt de *kantjil,* mijn jongeren broertje in den put. De *tjeleng* springt er in, zoodat de guit weer vrijloopt.

7. (XII,I — XII, 14; bl 35 — 37.) Hierop volgt de episode van het drek eten door den tijger, die den *kantjil* ergens terugvindt. De tijger ruikt evenwel slechts aan de *djĕnang dodol* van nabi Soleman, krabt er eens aan met

zijn poot, doch ziet dan dat hij bedrogen is. Hij gaat den *kantjil* weer achterop.

8 en 9. (XII, 14 — XIII, 3: bl. 37 — 40.) De episode van het aandoen van een slang als gordel en van den *bambu*-struik als muziekinstrument komen dan aan de beurt [1]). Zij zijn tot één vereenigd en het b e d r o g met den *bambu*-struik is geheel op den achtergrond geraakt. Slechts terloops wordt door den *kantjil* er op gewezen, omdat op dat oogenblik er de wind doorwaait, om zijne bewering, dat de slang Soleman's gordel is, kracht bij te zetten. Trouwens moet er opmerkzaam op worden gemaakt, dat het beklemd raken in een *bambu*-stoel in no. 4 hier al verbruikt is. Het is de *banṭeng*, vgl. no. 3, dien hij hier de slang laat omdoen.

10. (XIII, 4 — XIV, 21; bl 41 — 46.) Er volgen dan twee episoden, waarin de *kantjil* wordt aangezocht om recht te spreken. Het eene geval, waarin zijne beslechting wordt gevraagd, is een twist tusschen den tijger en den *wĕdus prutjul*. De tijger wil deze verslinden, waartegen intusschen bezwaar wordt gemaakt. Als hij *wĕḍus* wil eten, zoo wordt er aangevoerd, dan moet hij dezulken nemen die hoorns hebben, geen zonder (*prutjul*); hij moet dus eerst de hoorns van den *wĕḍus prutjul* gaan zoeken. Die zijn, zegt de tijger, aan den *mĕndjangan* in bewaring gegeven. Dan moet gij ze, wordt hem daarop gediend, maar terug gaan vragen. En zoo komen zij bij den *kantjil*. Zijne beslissing is, dat het een tijger veroorloofd is *wĕḍus* te eten, en een *wĕḍus* behoort ook niet in het bosch te zijn, doch het past aan de andere zijde een tijger weer niet de hoorns van een *wĕḍus* weg te stoppen, dus moeten zij om het hardst loopen. Wint de tijger het, dan mag hij den *wĕḍus prutjul* verscheuren; verliest hij het, dan moet hij hem zijne hoorns teruggeven. Bij dien wedloop moet de tijger het eerste weg loopen, en naar het Oosten, de *wĕḍus* moet zijn koers naar het Westen nemen. De *kantjil* zal in persoon toezien of het

[1]) Zie Amongsastra's tekst no. 2 en 3.

eerlijk gaat. De tijger veroorlooft zich nog de opmerking te maken, dat zij elkander zoo nooit zullen krijgen, doch daarop wordt niet gelet, en zoo ontloopt de *wĕḍus prutjul* den *matjan*.

11. (XIV, 21 — XV, 8; bl. 46 — 49.) Het andere geschil was ontstaan tusschen een *dares* en een *bĕluk*, beiden uilsoorten. Zij waren overeengekomen een paar kinderen van hen samen te laten huwen. De *dares* had als *tĕtukon*, (wat door den aanstaanden man aan de ouders zijner bruid wordt gegeven) een verlaten dorp geeischt. De *bĕluk* had dat goed gevonden, doch zou dat dorp eerst later geven. Hiermede nam de *dares* geen genoegen, hij wil geld bij de visch hebben. Zij gaan tot den *kantjil*, die hier met *alim* wordt aangesproken [1]). De zaak wordt hem uiteengezet, en hij beslist, dat hun afspraak onwettig was. Het was nog nooit voorgekomen, dat een *bĕluk* met een *dares* paarde, en dat zou ook niet goed zijn, dat zou gestreepte (of gespikkelde) jongen geven van tweeërlei kleur, wit en rood, en daarvoor zou men geen naam hebben.

12 (XV, 9 — XVI, 14; bl. 49 — 53.) De nu volgende drie tafereelen loopen ineen. Achtereenvolgens heeft de *kantjil* ontmoetingen met den *kĕbo danu* (daarmede moet de *banṭeng* van no. 3 en 9 bedoeld zijn), de slang en een reus, terwijl de tijger hier mede een rol speelt. De laatste vindt nl. den *kĕbo*, als hij weer beetgenomen is; te zamen gaan zij daarop den *kantjil* zoeken, doch vinden eerst nog de slang, die de *kantjil* ook al bedrogen heeft, en met hun drieën treffen zij hem ten slotte aan, als hij juist den *buta* zich zelf heeft laten binden en verhangen.

De wijze, waarop hij den *kĕbo danu* bedriegt, is, dat hij, voorgevende dat het een bevel van nabi Soleman is, hem overhaalt om de afvallende *waringin*-vruchtjes te tellen. Met iederen windzucht vallen er ettelijke dozijnen of meer, en dat is dus een werk zonder eind. Eigenlijk, zegt hij, moeten alle vruchten van alle boomen geteld worden, en

---

1) Vgl. het *seh alim di rimba* van den Maleischen *pĕlanduk*-tekst.

straks zal nabi Soleman zelf komen om de uitkomst te vernemen. Zelf was de *kantjil* er al druk mede bezig, toen hij door den *kĕbo danu* werd gestoord. De *kĕbo* wordt iets later, als de *kantjil* zich heeft weggespoed, uit den droom geholpen door den tijger.

13. (XVI, 15 — XVII, 16; bl. 54 — 56.) Aan de slang maakt hij wijs, dat de dag des oordeels nadert; een verschrikkelijke wind zal alsdan alles wegvagen. Zij moet zich maar stevig laten binden, dan is er nog kans om te ontkomen en niet te worden medegesleurd. Als de slang gebonden is, gaat de *kantjil* verder.

14. (XVII, 16 — XIX, 16; bl. 56—60.) Daarop ontmoet hij den reus, die juist een *mĕndjangan* wil verslinden. Hij wil trachten het hert te verlossen. Hij loopt van achter op den reus toe, en geeft hem een tik. De reus schrikt geweldig, en laat het hert los, dat ontkomt. Hij keert zich om, maar de *kantjil* ontspringt hem, en begint hem als gezant van nabi Soleman te verkondigen, dat er dienzelfden nacht een hevige *bandjir* wezen zal. De reus loopt er in, bindt zich stevig vast, en verhangt zich.

Afloop van 12, 13 en 14. (XIX, 16—XX; bl. 60—66.) De *kĕbo danu* en de *matjan* kwamen onderwijl bij de plek, waar de slang gebonden was. Zij slaken hare boeien, en gaan dan met hun drieën gezamelijk verder. Als zij nu den boom bereiken, waarin de *buta* zich verhangen heeft en aan welks voet de *kantjil* zit, heet deze hen hartelijk welkom, hun vragende wat zij voor hem hebben medegebracht, want bij een vriend moet men niet met ledige handen (*gaṭung*) komen. De verwoede dieren willen hem verscheuren. Zij moeten hun gang maar gaan, zegt de *kantjil*, zij moeten maar beginnen, als zij het licht achten hem aan te vallen, een ieder weet zelf het beste hoe sterk hij is, maar hun einde zal wel zijn als dat van den reus, die daar al in den boom hangt. Verschrokken vragen zij hem om verschooning, die hij hun schenkt. Hij zet ze op wacht bij den boom, tot hij weer terug zal zijn gekeerd;

wie weg durft loopen, zal hij dan op een zelfde wijze ophangen. Hij verwijdert zich. De *kĕbo,* de *matjan* en de slang blijven nog langen tijd bij den boom zitten.

15. (XXI, 1—XXII, 4; bl. 66—70.) Weer eens zittende te dommelen, wordt de *kantjil* door een stem uit den hemel er voor gewaarschuwd, dat de dieren van den overwal (*sabrang*) hem zullen overvallen, als hij hun niet vóór is, het praeludium dus tot de tocht naar Mĕsir, die, zooals boven reeds is gezegd, de laatste helft van deze redactie inneemt. Tevens geeft de schrijver daarmede eigenlijk, hoewel bedekt te kennen, dat hij uitgepraat is over de lotgevallen van den *kantjil* in het land, waar dezen verondersteld moeten worden te spelen, dat van den schrijver zelf, dus Java, zooals later ook uitdrukkelijk gezegd wordt. Hoe de *kantjil* zich tegen die dieren van den overwal wapent, wordt eerst nog verhaald. Van een *laṇḍak* (stekelvarken) weet hij 70 pennen te krijgen, door aan het dier eerst hulp te vragen, dan het, als dat die hulp toegezegd heeft, een grootspreker te noemen, en daarna er een wedloop mede te houden. Daarbij kan de *laṇḍak* den *kantjil* niet inhalen, maar wordt daarentegen spoedig gegrepen, omdat de *kantjil* hem verleidt door *pisang*-boomen (*ḍapuran gĕḍang*) heen te loopen, waarin hij met zijne pennen vastraakt. Met de verworven pennen begeeft de *kantjil* zich naar het zeestrand.

16. (XXII, 4—XXII, 25; bl. 70—74.) Daar laat hij door een *baya,* die hem wil verslinden, en tot wien hij zegt, dat hij, als hij alleen hem verslond, te veel aan hem zou hebben, 145 [1]) *baya's* bijeenverzamelen. Als dat geschied zal zijn, dan zal hij er niets tegen hebben. Eerst echter zal hij ze nauwkeurig natellen, want als er één ontbrak aan het getal, dan kon dat wel eens ongeluk geven. Zij worden gerangschikt van de eene zijde van het water naar het tegenoverliggende strand, dat nu over hunne ruggen door den *kantjil* wordt bereikt.

[1]) Er wordt gesproken van 445, van 145, en van 140. Hier en elders snoeft de *kantjil* er op, dat hij een *pranakan ing Makasar* is.

17. (XXII, 25 — XXIV, 17; bl. 74 — 79.) Den dieren, die hij daar aantreft, vertelt hij, dat de beesten op Java haren hebben als de pennen van het stekelvarken, die hij hun laat zien. Dit zet ze in groote angst. Zoo weerhoudt hij ze eerstens Java aan te vallen, en beweegt hij ze ten tweede zich aan hem te onderwerpen en met hem naar Mĕsir te trekken. Verschillende dieren stelt hij tot legerhoofden aan.

18. (XXIV, 18 — XLII; bl. 79 — 144.) De reden waarom hij naar Mĕsir trekt, wordt op bl. 78 (XXIV, 7 — 9) met de volgende woorden aangeduid: *ana dene karĕpmami, arsa mbĕḍah ing kuṭa Mĕsir waking wang, ratu Mĕsir pan adarbe putri ayu, djagad tanpasama, sapa ingkang oleh bendjing, pĕsṭi iku ingkang dadi djoḍonira nadyan ingsun ingkang oleh putri ayu, pĕsṭi awaking wang*, „ik wil Egypteland gaan veroveren, want de koning van dat land heeft een onvergelijkelijk schoone dochter, wie haar later krijgt (of wie slaagt, *oleh* voor *oleh gawe*), wordt haar man, al ware ook ik het, zeker en wis zal ik haar krijgen". Op deze plaats werd boven reeds gewezen. Zij brengt onwillekeurig in het idee, dat de *kantjil* de toekomstige echtgenoot van die prinses is, en wekt de verwachting, dat hij, in deze redactie eigenlijk een menschenkind, zijn *kantjil*-vorm te gelegener tijd zal afleggen, en zich vertoonen zal als een schoonen prins, zooals men in verschillende andere Javaansche verhalen aantreft, waarin latere schoonzoons en opvolgers van vorsten hun jeugd in den een of anderen dier- of anderen vreemden vorm doorbrengen. Niets van dat alles echter heeft hier plaats. Ook is de eigenlijke bedoeling van de aangehaalde woorden geenszins duidelijk. Het is of de zin niet afloopt, en of er iets ontbreekt. Was er niet gezegd „ik wil Egypteland gaan veroveren", dan zou men in den trant dier andere verhalen veronderstellen, dat er voor die prinses een *sayĕmbara* was uitgeschreven, een tournooi, waarbij de winner de prinses tot gade krijgen zou, of wel, wat meer in overeenstemming

met het vervolg van het verhaal zou zijn, dat Egypteland door een naar de prinses begeerigen vijand belaagd werd, en nu hij, die dien vijand zou verslaan, de prinses tot loon zou verwerven. Ook dit zouden de Javanen een *sayĕmbara* noemen. De voortzetting van het verhaal, die nog moet worden medegedeeld, is in hooge mate zwak, gerekt, flauw, en vermoeiend, wat zulk soort van verhalen, die voor den westerschen smaak iets eentoonigs hebben, volstrekt niet altijd zijn, en hier, waar de slimme, guitige *kantjil* een hoofdrol heeft te vervullen, wel anders had kunnen wezen.

De koning van Mĕsir dan werd om zijn schoone dochter, Sĕtyapraba, aangezocht o. a. door den vorst van Kobatsah, Basunanda, wiens *patih* Badjo barang heet, doch een ondergeschikte rol speelt, evenals de *patih* van den vorst van Mĕsir, Gadjah ranu. Wel weigerde de vorst zijn dochter niet aan Basunanda, maar hij meende dat de zaak zoo spoedig haar beslag niet behoefde te hebben (— bl. 80; XXI, 11). Intusschen heeft de prinses, met hare vrouwen zich in den bloemhof vermakende, den *kantjil*, die uit eigen beweging in haar strik is geloopen, gevangen, nadat hare vrouwen, onder wie de oude, aamborstige, kuchende *ĕmban* Djĕlamprang tot groot vermaak van allen haar sarong verliest, het vergeefs hadden getracht. De prinses heeft dadelijk veel zin in het lieve beestje, dat als een mensch kan spreken, en zich ook hier voor Salomo's gezant uitgeeft. Hij legt haar de *petangan* (wicheluittelling) voor een bruidspaar uit, en vertelt wat men bij bepaalde namen moet offeren (—bl. 97; XXIX, 1). Terwijl nu de vreemde vorsten afspreken den koning om uitslag te vragen (— bl. 98; XXIX, 9), verhaalt hij aan de prinses, dat Egypte den volgenden dag, een Woensdag 25 Sura, aangevallen zal worden door de gezamenlijke dieren. Haar vader beveelt, hiervan in kennis gesteld, den vreemden vorsten die dieren te verslaan, dat zal de *sayĕmbara* (ꦱꦪꦼꦩ꧀ꦧꦫ) voor de prinses zijn. De dieren worden overwonnen (—bl. 104; XXX, 20). Hiermede is evenwel nog niet uitgewezen met wien de prinses

huwen zal; ook is zij afkeerig van het huwelijk. Als nu de vorsten bij den koning van Mĕsir komen, Basunanda, met Basundara, Anggĕndaru (van Turki) [1]), en Anggĕndari, en het blijkt, dat ieder van hen de dieren overwonnen heeft, slaat de *kantjil* voor hen onderling te laten vechten (—bl. 109; XXXII). Basunanda wordt overwonnen door Anggĕndaru, die voorts Badjo barang, den *patih,* doodt. Ook Basundara delft tegenover hem het onderspit, maar hij vindt zijn man in Anggĕndari, die op zijn beurt evenwel ook nog Baskara van Yakyukum moet staan (—bl. 115 en bl. 119—121; XXXIV, 6, en XXXV, 12). Nu hadden de hofdames van de prinses al van den beginne af aan den *kantjil* niet mogen lijden. Deze, wien dat bekend was, en die zich verwijderen wil, wordt dat door de prinses niet toegestaan (—bl. 119; XXXIV, 29). Het wordt nog gevaarlijker voor hem, als Basunanda, die den koning van Mĕsir komt voorliegen, dat hij bij de tweede *sayĕmbara* de overwinning weggedragen had, maar door den *kantjil,* die den koning beter inlicht, geloochenstraft wordt, hulp krijgt van *ĕmban* Djĕlamprang. Nadat namelijk Basunanda en de anderen vergeefs jacht op hem hadden gemaakt (—bl. 128, XXXVI, 20), gaat *ni* Djĕlamprang, door de prinses weggejaagd, verdacht den *kantjil* te zullen vermoorden (—bl. 130; XXXVIII 22), tot Basunanda, en geeft hem den raad het beestje met een fijn net te omsingelen en zoo in te sluiten (—bl. 133 XXXIX, 17). De *kantjil* had 's nachts wel is waar reeds een kwaden droom gehad, maar ontgaat zijn hem daarin voorspeld noodlot niet. Basunanda vraagt den koning van Mĕsir hem het diertje te geven. De *kantjil* vindt dat, in overmoed, zelf goed, de voorwaarde stellende, dat hij hem in persoon moest pakken, en hij bewerkt zóó zijn eigen ongeluk. Hij wordt gegrepen en opgehangen, weer afgenomen om nog eens te worden afgerost, dan weer opgehangen, en nogmaals afgenomen, doch nu om door Basunanda den kop te worden

[1]) Behalve Turki worden, bl. 109 (XXXII, 4, 5), ook nog de landsnamen Ngabĕsah en Sĕperi genoemd.

afgeslagen. Gedurende deze executie zit *ni* Djĕlamprang, aan het verdriet van de prinses denkende, deerlijk te schreien (—bl. 144; einde). Wie met de prinses huwt, wordt niet verteld.

RAPPORT

BETREFFENDE DE

SI BALOENGOENSCHE

LANDSCHAPPEN

TANDJOENG KASAU, TANAH DJAWA EN SI ANTAR [1])

DOOR

P. A. L. E. VAN DIJK,

Controleur van Toba.

Het gedeelte der Bataklanden, waartoe de genoemde drie landschappen behooren, is in Toba bekend onder den algemeenen naam van Si Baloengoen.

Loengoen heet in het Tobasch een land, dat schaars bevolkt is; ook kan het beteekenen veel moeite (soesah).

Meloengoen beduidt daarentegen evenals „mesihal" een land, dat men gaarne wenscht te zien, zoodat men er zelfs tranen over zou storten. Ik geloof, dat de naam Si Baloengoen wel het meest in het onderhavige geval aanduidt een schaars bevolkt land; waar men dus ook veel moeite heeft.

Daartoe behooren onder anderen ook het geheele Rajahgebied; de landschappen Poerba, Hinalang, Naga Sariboe, enz.

Si Baloengoen wordt, zooals de groote kaart der Bataklanden aangeeft, in het Oosten en Zuiden begrensd door de onderafdeelingen Padang Bedagei en Batoe Bahara; het

---

[1]) Daar het van dit rapport ontvangen afschrift ten aanzien der plaatsnamen veel onzekers had, werd de medewerking van het Topographisch Bureau ter verifieering ingeroepen en met de meeste welwillendheid verleend voor zoover de bestaande kaarten dit toelieten. Red.

gebied van den Sultan van Asahan en de nog onafhankelijke landstreek gelegen tusschen de Soengapa rivier en de uitwatering van het Tobameer, welke landstreek zich uitstrekt aan beide zijden langs de oevers der Boven-Asahan (uitwatering Tobameer). In het Zuiden en Zuidwesten door het gebergte van den Si Manoek-Manoek, welk gebergte de Boven-Asahan-rivier dicht nadert en van daar zich in Noord-Westelijke richting voortzet tot het de oevers van het meer bereikt, ongeveer boven het landschap Si Poleha, dus op de grenzen van het Rajah gebied; men zou den Dolok Matjaroendoeng (Rajah) nog tot het genoemd gebergte kunnen rekenen als het laatste eindpunt, waar de keten aan het meer aansluit. Reeds te beginnen toch met het landschap Adji-Bata zijn de meeroevers, noordwaarts op, bijna overal steil, en verliest zich het bergplateau, dat tot hiertoe nog het gebergte van het meer scheidde.

De uiterste top van genoemd gebergte is de Dolok Boeboengan, welke naam niet op de groote kaart voorkomt; het Si Manoek-Manoek gebergte is daar aangegeven als zijnde eene lange uitgestrekte bergtop, doch dit is niet het geval; de Si Manoek-Manoek bestaat uit twee hooge toppen, de meest Zuidelijke is de Dolok Boeboengan, de andere de Si Manoek-Manoek.

In dit gebergte zijn van het zuiden naar het noorden verder nog de meest bekende toppen de D. Animoean; D. Si Batoe Loteng, D. na Balan, D. Si Maringa, D. Si Marbelatoek, D. Matjaroendoeng.

We zien dus hier dat de grens tusschen Si Baloengoen en het overige Tobaland, op genoemde kaart onjuist is aangegeven; zij is juist, voor zooverre zij loopt langs de Aek Silau Toewa; van hier uit volgt zij eenvoudig het bovengenoemd gebergte tot ongeveer waar dit samenvalt met den meeroever. Later, bij de behandeling der politieke indeeling der Si Baloengoensche landschappen, zullen de politieke grenzen tusschen deze en het eigenlijk Tobameer nauwkeurig worden aangegeven.

Te beginnen bij de bocht van Adji-Bata, waaraan het gelijknamige Tobasche landschap ligt, vormt het Noordelijk Tobameer, gewoonlijk Tao Si Lalahe genoemd, de grenzen van Si Baloengoen, en wel ongeveer tot aan het landschap Tanggeng, dat onder den Radja Pabalga van Kebon Djahé (Karaulanden) ressorteert; van hier noordwaarts vormen de Karaulanden en de onderafdeeling „Serdang" de verdere grenzen, aansluitende aan de onderafdeeling Padang Bedagei.

ALGEMEEN OVERZICHT VAN HET LAND.

Si Baloengoen vormt in het algemeen genomen eene uitgestrekte, met bosschen bedekte, zeer vruchtbare vlakte, die van de kusten naar de oevers van het Tobameer langzaam oploopt. Deze stijging is zoo geleidelijk, dat men haar onder het verder reizen bijna niet opmerkt; op niet al te groote afstand van het grensgebergte wordt eerst het terrein meer geaccidenteerd; hier treft men heuvels aan en tal van ravijnen, de laatste echter niet zoo diep, als ze gewoonlijk in de Tobalanden zijn.

Het grootste gedeelte van dit uitgestrekte gebied, ook de Rajahlanden en de meer noordwaarts gelegen streken, zijn (zooals ik onderweg vernam) bedekt met bosschen, gedeeltelijk oerwouden, gedeeltelijk jonger hout of wel struikgewas.

Nadert men het grensgebergte, dan doen zich ook veel alang-alang velden aan het oog voor; waar men deze ontmoet is zulks een bewijs dat het gebergte niet ver meer af is, en daarmede ook het meer. Deze alang-alang velden zijn echter ook nog zeer vruchtbaar en niet te vergelijken met de kale vlakten van Toba, die reeds beginnen aan deze zijde van het gebergte.

Op het noordelijk gedeelte der vlakte verheffen zich te midden van het landschap nog eenige alleen staande bergtoppen, waarvan de voornaamste zijn: de Dolok Parapat, D. Singalang en D. Simbolon, de laatste in het Rajahgebied; de meer noordwaarts liggende toppen, die van het meer uit

zichtbaar zijn, behooren reeds tot het Karauland en zijn bijv: de Tandoeh Banoewa en de D. Měrereng.

De landschappen Tanah Djawa, Si Antar en Tandjoeng Kasau, waarover dit rapport meer speciaal zal handelen, zijn zoo goed als geheel vlak, behalve waar de twee eerste aan het grensgebergte aansluiten.

Aan deze zijde daarvan komt men, nadat men het gebergte is afgedaald, op een bergplateau, dat de voortzetting vormt van de Tobasche hoogvlakte, die het geheele meer omgeeft. Op dit plateau, dat geheel kaal is, alleen begroeid met alang-alang en verschillende grassoorten, liggen nog eenige landschappen, die tot Si Baloengoen (Tanah Djawa) behooren; de overige, ook die aan deze zijde van den Si Manoek-Manoek (Oeloean), zijn zuiver Tobasch.

Voorts is het geheele land doorsneden door tallooze bergstroomen met snelstroomend en meestal zeer helder en koud water; de breedte varieert van 3 tot 20 meter; naar de benedenlanden toe zijn meerdere dezer rivieren bevaarbaar, doch alleen voor kleine sampans. Zij komen dan ook niet in vergelijking bijv: met de Asahan-rivier.

Van Pěrdagangan (Bandar) tot aan de kust is bevaarbaar onder anderen de Bah Hapal. Deze rivier biedt echter tallooze moeielijkheden voor de vaart aan; zij verliest zich somtijds geheel in het zand of in de moerassen, waardoor tallooze kleine kreekjes gevormd worden, die dikwijls slechts met de grootste moeite met kleine vaartuigjes te passeeren zijn.

Omtrent de bevaarbaarheid der overige stroomen, hier „Bah" genoemd, kan ik niets mededeelen, daar mij daaromtrent weinig bekend is; het zal daarmede echter wel ongeveer zijn als met de Bah Hapal.

. De ravijnen waarin de rivieren stroomen zijn zeer ondiep; het diepste dat ik onderweg zag misschien ± 20 Meter; in de meeste echter stroomt het water slechts enkele meters beneden den oeverrand en is het bijna overal zeer gemakkelijk, door het aanleggen van korte leidingen, water op

het omliggend terrein te brengen, dat, geheel vlak zijnde, zonder moeite tot sawah zou zijn te maken; welke sawahs, de vruchtbaarheid van den grond in aanmerking genomen, overvloedige oogsten zouden opleveren.

Alle rivieren, op enkele zeer kleine na, die door het grensgebergte, dat de waterleiding vormt, heenbreken en zich in het Tobameer storten, hebben de algemeene richting van het Zuidwesten naar het Noordoosten en ontlasten zich op de oostkust in straat Malakka; deze richting geeft dan ook natuurlijker wijze de richting van den handel aan.

Terwijl de verbindingen met de eigenlijke Tobalanden zeer weinige zijn, daarenboven nog vrij moeielijk, en alleen worden gebruikt door de bevolking uit de landschappen op het bergplateau, die nog tot Tanah Djawa behooren, zijn die met de Oostkust zeer vele en zeer gemakkelijk. Behalve de rivieren, voor zooverre die bevaarbaar zijn, voeren een aantal voetpaden en wegen naar de kust. De handel is dan ook in de laatste jaren na de annexatie der genoemde landschappen zeer toegenomen.

Evenals het rijk van Asahan, ja, als de Tobalanden zelf, heeft Si Baloengoen het debouché zijner producten te zoeken op de Oostkust als de eenige aangegeven plaats daarvoor.

Het grensgebergte, vooral de toppen en hellingen van den Si Manoek-Manoek, Batoe, Loteng en D. Boeboengan, is even als de vlakte zwaar begroeid, naar de Tobazijde echter reeds iets minder; hier kan zulks alleen worden gezegd van het bovengedeelte der hellingen; ook de Dolok Simbolon (Rajah) is dicht met bosschen bedekt.

ALGEMEENE LIGGING DER LANDSCHAPPEN.

Het noordelijk gedeelte van si Baloengoen wordt ingenomen door de rijken Poerba, Hinalang en Naga Sariboe met de tot hen behoorende kleine meer-landschappen Si-langgioeng, Nagasi en Bagei (vroeger rijk van Silau); daarop

volgt zuidwaarts het uitgestrekte Rajahgebied (vroeger rijk van Silau en Paneh) grenzende aan het landschap Padang (Gouvernementsgebied) en van daar zich voortzettende tot aan het Tobameer; de oeverlijn van dit rijk is bijzonder uitgestrekt.

De genoemde landschappen zijn alle nog onafhankelijk. De Rajahs waren steeds vijanden van het N. I. Gouvernement; de overige echter, als Poerba, Hinalang en Naga Sariboe, hebben vroeger, toen zij nog met Rea in oorlog waren, herhaaldelijk verzocht bij het Gouvernements gebied te worden geannexeerd.

Nu volgen de aan het hoofd van dit rapport genoemde rijken, die bereids de souvereiniteit van het N. I. Gouvernement hebben erkend.

Het meest naar de kust toe:

a. Tandjoeng Kasau, door de Bah Hapal als grens van het rijk van Bandar gescheiden, waarvan de ligging overigens duidelijk op de kaart is aangegeven. De grond van Tandjoeng Kasau behoorde vroeger stellig tot het rijk van Bandar, en de Toean van Bandar maakt misschien daarop nu nog wel aanspraak; de grenzen zijn echter voor goed vastgesteld en het is nu van Bandar gescheiden.

Tandjoeng Kasau is zoo goed als geheel Maleisch geworden; men spreekt er overal Maleisch (ook wel Si Baloengoensch en de geheele bevolking is bereids sinds jaren tot den Islam overgegaan.

b. Si Antar, bestaande uit de rijken van Bandar, Si Antar, Si Namanik en Si Poleha, het laatste aan het Tobameer gelegen. De handelsweg van dit gebied loopt, hetzij over Tandjoeng Kasau en Tebing-Tinggi, hetzij over Pa Goenawan naar de Oostkust, en Zuidwaarts over Padangan Bandar, Si Antar en Si Poleha naar het Tobameer.

c. Tanah Djawa, van al deze landen waarschijnlijk wel het meest vruchtbare en productieve, en zooals ook de kaart aangeeft, verreweg het uitgestrekste gebied van geheel Si Baloengoen.

De handelsweg loopt hier van Laboehan Roekoe uit, over Pasar Maligas, Pamatang, Tanah Djawa, Girsang en Se-

pangan Boloön naar Ail of Adji Bata (aan het Tobameer gelegen).

Tanah Djawa grenst aan het rijk van Asahan en wordt door de Ail Silau Toewa daarvan gescheiden. Hiermede sluit de reeks van Si Baloengoensche landschappen; ieder zal afzonderlijk echter nog in deze nota worden behandeld.

ALGEMEENE LIGGING DER KAMPONGS

De kampongs liggen meest op groote afstanden van elkander (± 3 uren) in de bosschen; daar is eene ruimte opengekapt waarop, gewoonlijk in twee reien, de huizen staan; het geheel omgeven door een scherp aangepunte bamboe pagger. Iedere kampong heeft gewoonlijk twee tegenover elkaar staande uitgangen in de omheining aangebracht en gesloten door een soort bascule deuren, eveneens van bamboe gemaakt. Wallen om de kampongs zag ik nergens, wel natuurlijk in de Si Baloengoensche landschappen, die aan deze zijde van het grensgebergte gelegen zijn en die over het algemeen een meer Tobasch dan Si Baloengoensch karakter dragen. Gewone voetpaden door het bosch, en door de ladangs voeren van de eene kampong naar de andere.

Alle wegen in Si Baloengoen zijn trouwens nog gewone voetpaden; in de drie reeds geannexeerde rijken, zijn ze hier en daar schoongemaakt en eenigszins verbreed. De rivierovergangen bestaan uit een of meer boomstammen over het water gelegd, met of zonder leuning. Van uit Laboehan Roekoe is een voor voertuigen begaanbaren weg aangelegd naar Pasar Maligas, eene kampong van 16 huisgezinnen, welke reeds op het gebied van Tanah Djawa ligt.

BEVOLKING.

Zeden en gewoonten; kleeding, woningen, huisraad, wapens; slaven en pandelingen, opiumschuivers, menscheneters.

De bevolking behoort tot den Batakschen stam en is

afkomstig uit verschillende streken aan de oevers van het meer; in zeden en gewoonten komt zij dan ook veel overeen met de meerbewoners; de mannen zijn echter over het algemeen kleiner van gestalte, dan die in Toba; zoowel mannen als vrouwen echter zijn blanker en zien er veel beter uit dan de Tobaneezen.

De hoofden hebben over het algemeen een aantal vrouwen vooral de Radjas en de voorname Toeans; de vrouwen dragen het haar dikwijls vrij kort afgesneden, daar velen geen lang haar willen hebben; in de ooren worden een aantal ringen gedragen; de oorgaten bevinden zich dikwijls langs de geheele oorschelprand; de mannen dragen geene versierselen.

De kleine man heeft gewoonlijk maar één vrouw, die hij evenals in Toba door koop (het betalen van den sinamat, huwelijksgift) moet verkrijgen; de koopsom is in Si Baloengoen, over het algemeen genomen, niet zoo hoog als in Toba.

De huwelijksgift door den gewonen man te betalen bedraagt volgens den hadat slechts 6 dollar, indien de man blijft wonen in de kampong der vrouw; neemt hij zijne vrouw mede naar zijn eigen kampong, dan betaalt hij 12 dollar; daarvan zijn dan echter 2 dollar voor het kamponghoofd en 4 dollars voor den Radja of den Toean.

De kamponghoofden en kleine Toeans betalen eene huwelijksgift van 30 dollar; de Radjas en machtige Toeans eene van 200 dollar.

Men behoeft zich niet aan de opgegeven sommen te houden, d. w. z. men mag ook meer geven maar niet minder; dit regelt zich gewoonlijk naar hetgeen de vrouw ten huwelijk medebrengt; de hadat heeft die bedragen vastgesteld.

In Toba betaalt de gewone man dikwijls 200 Sp. matten huwelijksgift en nog meer.

De vrouwen der hoofden hebben den titel of wel naam van Poeang, en zijn van verschillenden rang. De eerste vrouw van den Radja heet Poeang Balan; hare zoons volgen den vader op.

De eerste vrouw van den Toean heet Poeang Hoeta; alle overige vrouwen dragen den naam van Poeang. De eerste vrouw moet altijd eene dochter zijn van een Radja of Toean; de overige poeangs kunnen ook kinderen van gewone lieden zijn.

In Toba heet de eerste vrouw Toean Laen en kan de man willekeurig de eene of andere daarvoor uitkiezen.

De zonen die de Radjas bij de poeang balan verwekken zijn later hunne opvolgers; alleen bij ontstentenis van deze kinderen treden de naaste mannelijke bloedverwanten (bijv. de broeders of ooms) dan wel kinderen van poeangs van minderen rang als vervangers op.

De Radjas nemen gewoonlijk eerst op lateren leeftijd (± 30 jaar) eene poeang balan met de bedoeling daarbij slechts een zoon te krijgen; meerdere zoons van gelijken rang geven later gewoonlijk aanleiding tot onderlinge twisten.

De kleeding der mannen is bijna geheel Maleisch geworden en bestaat uit een baadje van katoen, een dito kain en hoofddoek; broeken worden niet gedragen, althans niet in Tanah Djawa en Si Antar; dit is zelfs verboden; ook vreemdelingen mogen de huizen der radjas niet binnentreden met een pantalon aan. De mannen dragen ook veel de door hunne vrouwen geweven inlandsche kleedjes van donkerblauwe kleur (hio); in deze kleedjes is geen variatie gelijk in Toba; alle zijn zij van dezelfde kleur, hetzelfde model en van zeer geringe kwaliteit. De vrouwen dragen op het hoofd meestal een opgevouwen doek (boelang-boelang) en in het haar gevlochten een franjewerk van biezen gemaakt, hetgeen niet onaardig staat.

Zij dragen de inlandsche kains evenals in Toba en Si Lindoeng boven de borsten en onder de armen door vastgemaakt; ook de gehuwde vrouwen; het laatste is in Toba niet het geval; daar dragen dezen gewoonlijk het boven lichaam geheel ontbloot.

De bevolking is over het algemeen zeer zindelijk op het

lichaam en op reinheid gesteld. Mannen zoowel als vrouwen en kinderen zien er helder uit en baden zich meermalen per dag; de badplaatsen van beide seksen worden steeds streng van elkander gescheiden; alles geheel anders dan in Toba, waar mannen en vrouwen dooreen baden, althans geene afzonderlijke badplaatsen bestaan en men bijna algemeen zeer vuil is.

Als versierselen dragen mannen en vrouwen ook ringen aan de vingers.

De wapens bestaan in lansen, vuursteengeweren en eene soort lange en smalle sabels in houten scheeden, van buiten bekleed met rood of groen laken of doek. Verder kleine en groote messen (piso); ook het gewone kapmes, dat bijna ieder Si Baloengoener van minderen rang bij zich draagt, in de ladangs wordt gebruikt, en in boschstreken een onmisbaar werktuig is, kan in geval van nood in hunne daarmede geoefende handen een geducht wapen zijn; het is toch gewoonlijk bijzonder lang, breed en zwaar en goed aangescherpt. Ook de vrouwen, die het lichtere werk in de ladangs doen, zijn allen van zulk een kapmes (parang) voorzien, indien zij des morgens uit de kampongs naar de velden gaan.

Behalve hoofddoeken dragen de mannen ook veel mutsen van rond model, van verschillende kleuren en op allerlei wijze versierd.

Het is duidelijk, dat over het algemeen de inheemsche kleederdracht verdwijnt en plaats zal maken voor de gewone Maleische, dit is bijv. reeds het geval in het landschap Tandjoeng Kasau, waar zoowel mannen als vrouwen de kleederdracht der kustbevolking hebben aangenomen; de mannen ook broeken, en de vrouwen badjoe's en kabaja's dragen.

Verschillende vermaken, waarmede men den tijd nu en dan verdrijft, zijn het Maleische balspel (sipakraga) en de dansen, de laatste hetzij gecostumeerd, hetzij in de gewone dagelijksche kleederdracht; van het dansen wordt echter niet zooveel werk gemaakt als in Toba; de gewone dans

heeft veel van het meni antjak (schermen) zooals dit in Mandheling en Angkola gedaan wordt; de gecostumeerde dansen kan men geheel vergelijken met de begoedansen in Mandheling, met dit onderscheid, dat men in Si Baloengoen bespottelijk beschilderde maskers daarbij draagt, terwijl enkele der vertooners verschillende dieren moeten voorstellen en ook als zoodanig zijn toegetakeld. Gecostumeerde dansen zagen we onder anderen in de Pamatang Poerba.

De vrouwen doen alleen mede aan de gewone dansen; veel elegante bewegingen maken zij daarbij echter niet; de vertooning is zeer onbeduidend.

De muziekinstrumenten zijn dezelfde als in Toba in gebruik; ook hier heet het orkest: gandang of wel gondang. Men hoort ze over het algemeen echter al zeer weinig. Terwijl in Toba overal de Europeesche ambtenaren met muziek worden ontvangen en ingehaald, geschiedde dit op onze geheele reis alleen in Poerba, de Tobasche landschappen, die we bezochten, natuurlijk niet medegerekend.

Het Maleisch wordt door de hoofden bijna overal en algemeen gesproken, door velen zelfs zeer goed; ook de mindere man verstaat het in vele streken; de gewone spreektaal tusschen bestuursambtenaren en hoofden is Maleisch en men komt er in de kampongs ook bijna overal mede terecht.

Dit feit vormt dus reeds een scherp contrast tusschen Si Baloengoen en Toba, waar bijna geen enkel hoofd Maleisch verstaat of spreekt.

Over het Si Baloengoensche volgen hierachter nog eenige opmerkingen.

De woningen van hoofden en voorname personen zijn over het algemeen ruim en flink te noemen; die van de minderen man zijn vrij slecht; de laatste wonen ook meestal in hunne ladangs in kleine hutten (pondoks), en komen, indien er veel werk in de tuinen is, des avonds niet naar de kampongs terug.

Het is dan ook een zeer gewoon verschijnsel, dat men

overdag in een kampong komende daarin niemand aantreft dàn misschien het hoofd, een paar oude vrouwen en eenige kinderen.

De huizen zijn hoog uit den grond gebouwd, vooral die der hoofden; de vloer is minstens 2 meter boven den grond; bij sommige zelfs 4 meter.

Op een aantal zware palen, gewoonlijk van djoearhout gemaakt, staande in den grond, dan wel rustende op platte steenen, is het huis opgetrokken; in vorm, bijna geheel gelijkende op de Batakhuizen in de Tobalanden, doch veel hooger, breeder en flinker. Voor aan het huis en dikwijls ook van achteren daaraan is een uitstek gebouwd of gehecht onder een afzonderlijk dak, een soort voor- en achtergalerij; de voorgalerij dient tot plaats van ontvangst der bezoekers en raadzaal; de achtergalerij gewoonlijk tot keuken. Deze aangehechte gedeelten heeten lapan en mogen alleen worden aangebracht aan de huizen der hoofden. Trouwens alles wat ik boven over de huizenbouw mededeelde heeft hoofdzakelijk betrekking op de woningen der grooten.

De lapan dan is de plaats waar het hoofd bezoeken ontvangt en zijne gasten herbergt; het eigenlijke huis (hoofdgebouw) is uitsluitend voor hem en zijne vrouwen bestemd en mag niet door andere mannen worden betreden.

De stijlen en al het overige zware hout is meestal djoearhout, de vloeren zijn van niboenglatten, de omwanding van gevlochten bamboe en de daken gewoonlijk van idjoek; planken voor vloer en omwanding worden nog zeer weinig gebruikt en zag ik alleen in Bandar toegepast aan de nieuwe woning van Toean Bandar; dit is dan ook het mooiste onder de huizen, die ik in Si Baloengoen aantrof; het is nog geheel nieuw, ± 4 meter uit den grond gebouwd, met de voor- en achterlapan ± 30 meter lang en een tiental meters breed.

Alle voorname hoofden bezitten dergelijke woningen. Zoo bijv. Radja Maligas van Tanah Djawa, Toean Bandar, de Radja van Si Antar, Toean van Dolok Paniboean, enz.

De Radjas van Tanah Djawa en Si Antar hebben hunne groote huizen staan in de zoogenaamde hoofdkampongs (Pamatang), men zou kunnen zeggen hunne residentiën. De woningen der gewone kamponglieden zijn over het algemeen vrij slecht, licht en dicht, staan op rond houten palen ongeveer twee meter boven den grond, zijn gedekt met alang alang en verder geheel afgewerkt met hiboeng en ploepoe (gevlochten bamboe). Zij hebben dan ook in hunnen vorm weinig of niets van het bekende Bataksche model; integendeel, zij zijn gewoon langwerpig vierkant en gelijken veel op de Maleische huizen. Zooals ik boven bereids opmerkte, blijven vele dezer huizen somtijds maanden lang ledig staan en zijn een aantal daardoor geheel vervallen of wel ingestort. Welk een treurige indruk dergelijke verzameling huizen op den bezoeker maakt is duidelijk. Aldus vond ik bijv. de residentiën van de radjas van Si Antar en Tanah Djawa, om van andere kampongs niet te spreken.

In de Pamatang Si Antar staat een niet groot en vrij leelijk huis van den Radja; verder op eene open grasvlakte een dertigtal woningen der bevolking, bijna allen van een vervallen voorkomen. In de Pamatang Tanah Djawa staat een zeer groot huis van den Radja, dat echter niet bewoond wordt en zeer noodig reparatie behoeft; de overige hier staande woningen zijn nog geringer in aantal dan die in Si Antar. Beide residentiën zou men kunnen zeggen, maken den indruk van verdwenen grootheid en luister.

Een flinke kampong met goede huizen is die van Toean Anggi van Si Antar, oom van den Radja, en vooral die van Toean Poerba in de Pamatang Poerba; hier zijn de woningen bepaald mooi te noemen en zeer fijn afgewerkt; doch ook eigenlijk alleen het huis van den Radja en die daartoe verder nog direct behooren.

De woningen in de Si Baloengoensche landschappen, n.l. die aan het meer of althans aan deze zijde van het gebergte

gelegen, zijn geheel Tobasch gebouwd: houten stijlen, vloeren, omwanding en daken van idjoek.

Het huisraad bestaat gewoonlijk slechts uit eenige matten, potten, pannen en gereedschap, en is vooral van den minderen man al zeer gering te noemen; de hoofden hebben natuurlijk meerdere bezittingen in hunne woningen opgeborgen liggen, doch zij zijn ook over het algemeen verre van rijk. Het opiumschuiven is onder de Si Baloengoensche hoofden en die personen, welke het kunnen betalen, algemeen; de voornaamste hoofden zijn de sterkste schuivers: zij komen dan ook weinig uit hunne huizen en brengen daarin met hun groot aantal vrouwen het grootste gedeelte van den dag door.

De kleine man schuift ook als hij opium kan krijgen. De opium wordt vermengd met tabak, en uit lange houten pijpen, dikwijls met zilverbeslag versierd, gerookt. Enkele hoofden, waaronder de Toean Bandar en diens broeder de Toean Negri Badar, schuiven geen opium. Radja Maligas, ongeveer 30 jaren oud, de Radja van Si Antar, ± 20 jaar oud, de mij nog onbekende Toean Dolok, Toean Boentoe Toeroenan en de Toean van Si Poleha daarentegen schuiven dagelijks meermalen en kunnen er niet meer buiten.

Evenals in Toba komen slaven en pandelingen in betrekkelijk groot aantal hier voor; zij worden echter goed behandeld. Handel in slaven heeft niet meer plaats, althans in de gezegde drie landschappen, die onder onze souvereiniteit zijn gebracht.

De voorname hoofden zijn natuurlijk bezitters der meeste slaven; de mannen doen den arbeid in de ladangs of zijn hunne hoeloebalangs; de vrouwen en meisjes arbeiden eveneens in de velden; worden op huwbaren leeftijd verkocht of door den meester zelf als bijzitten genomen.

Kinderen, die geen ouders meer hebben of niemand die zich hunner aantrekt, komen als pandelingen in de huizen (djatoebolan) der hoofden en kunnen daaruit later worden losgekocht. Pandelingen, die kinderen krijgen, zien dezen slaaf

worden, indien zij zich te voren niet kunnen loskoopen; de afstammelingen dezer kinderen blijven natuurlijk eveneens altijd slaaf, daar hier evenals in Toba de slaven zich nooit kunnen vrijkoopen.

Eene schuld van 9 dollar groeit in een jaar aan tot 21 dollar, eene maandelijksche rente dus van 1 dollar op de 9 stuks.

Het menscheneten, waarvoor voornamelijk Tanah Djawa vroeger zeer berucht was, is afgeschaft en heeft opgehouden.

Vroeger werden daarmede zware misdrijven gestraft als bijv. het plegen van overspel met eene vrouw van den Radja, moord, doodslag, enz.; ook vreemdelingen, die het land bezochten zonder voorkennis en goedvinden der Hoofden, werden gewoonlijk gedood en opgegeten.

De doodstraf werd voltrokken in de hoofdkampong van den Radja of den Toean van aanzien en toegepast door het afmaken met een lanssteek; het gezicht van het slachtoffer werd met een doek bedekt en de doodelijke steek altijd van achteren in den rug toegebracht.

Na het intreden van den dood kon een ieder zich van het lichaam een stuk vleesch afsnijden en dit op verschillende wijze bereid verorberen. Onder de hoofden en andere personen zijn er verscheidene, die zeer belust waren op menschenvleesch en het misschien nog wel zijn.

De toepassing der doodstraf op deze wijze kwam bijna iedere maand, zoowel in Si Antar als in Tanah Djawa, voor, dikwijls, vooral in het laatste rijk, nog meer.

De bevolking is in deze streken veel meer onderdanig aan hare hoofden, dan die in Toba.

De Radjas en Toeans hebben verreweg meer gezag over hunne directe onderdanen dan dit het geval is met de Tobasche hoofden; men toont den hoofden ook veel meer eerbied, bijv: in de wijze van groeten (sembah) en in den geheelen omgang met hen. Minderen in rang mogen niet met een meerdere aanzitten en met deze tegelijk eten; zij

moeten wachten tot de meerdere gereed is en kunnen zich dan van het overschot bedienen (mangan lapan).

De kleine man is bijna geheel afhankelijk van de hoofden en wordt vrij wel door dezen geëxploiteerd; op allerlei producten van den grond, groot en klein vee, en handelswaren worden belastingen geheven, die dienen moeten om de hoofden in staat te stellen een lui en gemakkelijk leven te leiden.

Van 3 geiten of 3 kippen bijv. is men er een schuldig aan den Radja of Toean en van de meeste andere zaken bedraagt de belasting 1 op de 10 stuks.

LANDBOUW EN LEVENSMIDDELEN.

Hoewel overal door het geheele land de schoonste rijstvelden zouden kunnen worden aangelegd, treft men deze nergens aan (behalve in de meerlandschappen); de bevolking leeft van het aanleggen van ladangs (tuinen) in de bosschen; het zware hout en alle verdere planten, die op het terrein staan, worden omgehouwen en na geheele uitdroging door de zon, verbrand; de grond wordt verder niet omgewerkt, alleen wat schoongemaakt en de ladang is gereed. Deze ladangs worden slechts eenige jaren bewerkt en daarna verlaten; bemesting van den grond kent men niet en wanneer deze is uitgeput, zoekt men weder een ander geschikt stuk boschgrond; een ware roofbouw dus, die de schoonste wouden in dit land vernielt.

De aldus verlaten ladangs veranderen in de eerste jaren in alang-alang velden; daarna komt langzamerhand weder kreupelhout en struikgewas het terrein bedekken.

Op deze velden wordt hoofdzakelijk verbouwd: rijst, djagoeng, kaladi en eenige weinige groenten; deze producten vormen dan ook het hoofdvoedsel der bevolking; verder vindt men er suikerriet, zeer zelden koffie, katoen in vrij groote hoeveelheden, peper-, tabak- en getah-pertjah-aanplantingen, ook notemuskaatboomen, katoen (van dezelfde

soort als die in Palembang meen ik en op het oog te zien van goede kwaliteit) werd vroeger vooral in Tanah Djawa nog meer verbouwd dan thans.

Deze streken waren vroeger de katoenschuur voor de Tobalanden; in de plaats van de ruwe katoen zijn echter nu gekomen de Europeesche garens (benang), die in groote hoeveelheden van Siboga aangevoerd worden naar Baligé en andere plaatsen van ons gebied aan het meer gelegen; van hieruit worden bijna alle streken om het meer van katoenen garens voorzien.

Ruwe katoen wordt alleen nog van Tanah Djawa aangevoerd, door de lieden uit de landschappen Girsang, Sepangan Boloön en Dolok Pariboean en op de Onan Tiga Radja (vierdaagsche markt) van Adji Bata gebracht, waar zij echter, zooals ik zag, reeds wordt verdrongen door de van ons gebied aangevoerde Europeesche garens.

De tabak groeit in deze streken, maar voornamelijk in Tanah Djawa zeer goed; of zij echter van goede en gewilde kwaliteit is kan ik niet beoordeelen.

Aanplantingen van peper komen bijna overal voor; de cultuur van dit product schijnt eerst in de laatste jaren te zijn ingevoerd; de prijzen moeten echter reeds zeer zijn gedaald.

Klapper- en andere vruchtboomen staan om en bij de kampongs; de eerste hebben echter veel van parasieten te lijden, waarschijnlijk een gevolg van de weinige zorg, die er aan besteed wordt.

Cultuur van den arènpalm is vrij algemeen; ook die van niboeng en pinang. De niboeng wordt gebruikt bij het bouwen der huizen; de pinangnoot bij het sirihkauwen; dit laatste gebruik is in Si Baloengoen zeer algemeen, zoowel bij mannen als vrouwen; hier wordt evenals in Toba ook weinig gerookt, maar de tabak steeds gekauwd met of zonder sirih; de mannen hebben gewoonlijk den ganschen dag een tabakspruim tusschen de lippen, die dan nog wel half uit den mond steekt en zelfs bij het spreken niet wordt weggelegd.

In de ladangs van Tanah Djawa zag ik van de verschillende reeds genoemde gewassen steeds exemplaren (planten) van buitengewonen wasdom en bijzondere grootte; de djagoengstammen en de kaladiplanten waren dikwijls van reusachtige afmeting, wel een bewijs voor de buitengewone vruchtbaarheid van den grond.

Koffie komt weinig of niet voor; maar mijns inziens zouden bijna overal de prachtigste aanplantingen van dezen boom kunnen worden aangelegd, evenals ook van suikerriet en tabak; men kan zich voor cultures bijna geen schooner land en geschikter terreinen denken: overvloedige en eindeloos uitgestrekte, zware, vruchtbare boschgronden met overvloedige besproeiing en bijna overal geheel vlak.

De bevolking, die in zulk een land te gemakkelijk aan den kost komt, is te indolent om zich op cultures (sawahbouw, aanleggen van koffietuinen, enz), met ijver toe te leggen tenzij zij later daartoe gedwongen wordt; verder is een groot bezwaar, dat het land, zulk eene uitgestrektheid in aanmerking genomen, slechts schaars bewoond is. Toch zal het de eerste plicht van het bestuur moeten zijn, de bewoners er toe te brengen, met den aanleg van geregelde natte rijstvelden (sawahs) een begin te maken, daar dit het eenige middel is om hen bij elkander en in grootere of kleinere nederzettingen te houden.

Nu leeft de bevolking eigenlijk overal verspreid in hare ladangs, die dikwijls op verren afstand van de kampongs liggen; wat wonder dat men liever daar voor goed blijft, dan telkens des avonds naar de kampong te moeten terugkeeren. Eene dergelijke leefwijze levert echter voor het bestuur en ook voor de hoofden op den duur groote bezwaren op; men heeft nu dagen, ja, weken noodig om de bevolking slechts voor een gedeelte bij elkander te krijgen; hoe zal dit moeten gaan, indien later wegen, bruggen, enz. zullen moeten worden aangelegd.

De bevolking is mijns inziens niet in staat dit alles te doen, en zeker niet om het geheele prachtige land langza-

merhand in cultuur te brengen; daartoe zal men de Europeesche landbouw-industrie moeten te hulp roepen; althans indien er personen worden gevonden, die in den tegenwoordigen tijd in die streken hun geluk met de eene of andere cultuur nog zouden willen beproeven. Woeste gronden zijn er voor dit doel te over en de hoofden hebben het recht en de bevoegdheid die gronden aan iedereen, aan wien zij willen, te verhuren of in leen te geven; hetgeen trouwens in de Tobalanden bijna overal het geval is; alleen heeft men in de streken om het meer en op de hoogvlakte, voor zooverre die bereids onder ons bestuur zijn gebracht, zoo goed als geene vruchtbare, woeste gronden meer beschikbaar.

VEETEELT, PAARDENTEELT, BOSCHPRODUCTEN.

Vee is er over het algemeen zeer weinig; het aantal karbouwen is zeer gering; ook dat der djawi's (koeien) is niet noemenswaard; weidevelden zijn er genoeg, vooral in de buurt der kampongs. Enkele karbouwen zag ik hoofdzakelijk in Bandar en Si Antar en de landschappen aan het meer; daar komen ook eenige kudden djawi's voor. Klein vee, als geiten, kippen en varkens komt zeer veel voor. Overal waar wij kwamen, vereerde men ons met geiten, dan wel kippen; de prijs dezer dieren is dan ook doorgaans zeer gering.

Paarden komen weinig en slechts hier en daar voor; hun aantal kan althans niet in vergelijking komen met dat in de Tobalanden.

Nauwkeurige cijfers van een en ander kan ik niet aangeven, door het gemis aan aanteekeningen. De voornaamste boschproducten, waarin een vrij drukke handel wordt gedreven met de Oostkust, zijn rottan, damar, getah-pertjah, benzoe en andere; van al deze handelsproducten worden aan de hoofden rechten betaald. Te Padangan bijv. een binnenlandsche handelsplaats op het gebied van den Toean van Bandar gelegen, waar thans een soort passar is gevestigd, hebben

zoowel deze, als de Radja van Si Antar hunne gemachtigden, die inners zijn van de rechten van uitvoer op de producten afkomstig uit hunne respectieve rijken. De belasting bedraagt, indien ik mij niet vergis, van alle producten een op tien, dus ongeveer 10 procent van de waarde.

NIJVERHEID EN HANDEL.

De inlandsche nijverheid is van weinig beteekenis, en bestaat hoofdzakelijk in het weven der reeds genoemde Bataksche kleedjes door de vrouwen; het bewerken van ijzer en koper, zilver en goud door de mannen. In den huizenbouw is weinig kunstsmaak te vinden, gouden en zilveren versierselen zag ik zeer weinig; de hoofden van rang zijn evenals de mindere man over het algemeen zeer eenvoudig gekleed. Kleine geschenken als horloges, Javaansche kains, stukken blauw laken, lampen, tromplaadgeweren, spiegels en een aantal goedkoope snuisterijen door ons als geschenkgoederen medegenomen, werden met graagte, zelfs door de voornamen, aangenomen. De bevolking is over het algemeen arm, leeft hoofdzakelijk van hare ladangs en van den handel in boschproducten; vee bezit zij niet, ook zeer weinig huisraad, kleeding, of andere bezittingen en geen geld. De handel wordt nog zeer belemmerd door het totaal ontbreken van binnenlandsche marktplaatsen; de zoogenaamde passars of wel de Bataksche onans (marktdag om de vier dagen) komen in deze streken in het geheel niet voor, een vreemd verschijnsel in een land door Bataks bewoond. In de overige Tobalanden, in Si Lindoeng enz. behalve hier en daar in de boschstreken, vindt men in bijna alle landschappen van eenige beteekenis passars, waar de bevolking uit den geheelen omtrek samen komt, om hare producten wederkeerig in te ruilen. Deze marktplaatsen hebben nog eene andere goede zijde; zij brengen de lieden uit verschillende streken bij elkander en verhinderen de te groote afscheiding tusschen de bewoners van verschillende landschappen. Vooral in de

boschstreken als bijv. in Si Baloengoen leeft men geheel afgesloten van elkander; de nederzettingen en kampongs liggen dikwijls op grooten afstand, en den meesten tijd wordt afgezonderd doorgebracht in de ladangs. Zulk eene levenswijze heeft grooten invloed op het karakter van het individu, waarbij dan nog komt het voortdurend oponthoud in de sombere tropische bosschen.

Het is dan ook een feit dat de Bataks, die de boschstreken bewonen bijv. van Habinsaran, van de Bovenlanden van Baros, van Nai, Paspas enz. en zeker ook die van Si Baloengoen, een veel wreedere en woestere natuur hebben dan die welke de oevers van het Tobameer, de vallei van Si Lindoeng of wel de open hoogvlakte bewonen. Behalve de handel in katoen door de bevolking van Girsang, Sepangan Boloön en Dolok Pariboean gedreven met de eigenlijke Tobalanden, waarover hierboven bereids met een woord werd gewag gemaakt, neemt de binnenlandsche handel hare richting uitsluitend naar de Oostkust; sinds de annexatie bij het Gouvernements gebied en de erkenning onzer Souvereiniteit kunnen de Maleische handelaars van de kusten vrijelijk de Bataksche bovenstreken bezoeken, en maken zij daarvan dan ook een ruim gebruik. Behalve in de reeds genoemde boschproducten, in peper en tabak, wordt ook veel handel gedreven in klein vee, als geiten, varkens en kippen, die tegen hooge prijzen op de estates in de benedenlanden worden verkocht en dit zoowel in de onderafdeeling Padang Bĕdagei als in Batoe Bahara.

TAAL, SCHRIFT, GODSDIENST.

Reeds vermeldde ik dat de bevolking, die deze uitgestrekte landstreken bewoont, evenals die bijv: van Angkola, Mandheling, enz. afkomstig is van de oevers van het Tobameer, dat de bakermat is van het geheele Bataksche volkenras.

Opmerkelijk echter is, dat de taal in Si Baloengoen ge-

sproken oneindig meer verschilt van het eigenlijk Tobasch, dan bijv: het Mandhelingsch; in dit laatste zijn wel een aantal Maleische woorden ingeslopen, maar de echte Tobasche worden ook behoorlijk uitgesproken als in Toba. Dit is bij het Si Baloengoensch niet het geval. Behalve de Maleische woorden, die ook voorkomen, vindt men een groot aantal oorspronkelijke woorden, die alleen in deze taal te huis behooren, terwijl de oorspronkelijke Tobasche woorden dikwijls geheel anders worden uitgesproken, dan zulks het geval is aan de oevers van het meer. In 't kort, het Si Baloengoensch is veel meer een eigen dialect van het Bataksch dan bijv: het Angkolasch of Mandhelingsch, hetgeen reeds aanduidt, dat er meer afstand en scherpere afscheiding bestaat tusschen de bevolking van Si Baloengoen en de eigenlijke Tobaneezen, dan het geval is met de lieden van Angkola en Mandheling. Een Tobanees zal zich veel spoediger te huis en op zijn gemak gevoelen in Angkola dan bijv. in Si Baloengoen; tevens zal hij de lieden in Angkola verstaan en die in Si Baloengoen in het geheel niet; ik heb dit laatste zelf ondervonden en ook de Tobasche hoofden, die ik bij mij had.

De jarenlange afgeslotenheid waarin Si Baloengoen vroeger verkeerde, een gevolg van de eigenaardige afgezonderde levenswijze der bevolking, hare bekende wreedheid en het menscheneten, waarvoor zij althans vroeger berucht was, zijn wel de voornaamste oorzaken, die deze vrij scherpe afscheiding hebben doen ontstaan.

Het letterschrift is het gewone Tobasche. Brieven schrijft men daar even als aan het meer op bamboe; de letters worden daarin gesneden van boven naar beneden, papier wordt bij de hoofden nog zeer weinig gebruikt. De poestahas (schrifturen op boomschors geschreven) komen minder voor dan in Toba; daarentegen zijn er veel meer datoes (geneeskundigen) tevens wichelaars en giftmengers. De poestahas die handelen over de geschiedenis der Si Baloengoensche rijken

noemt men *troembo* en zijn in het bezit der voornaamste hoofden.

De godsdienstige begrippen komen bijna geheel overeen met die in Toba; goede en booze geesten worden ook in Si Baloengoen gevonden, evenals de somboens [heilige plaatsen of woonplaatsen dier geesten (de begoes)]. De poppen (ganagana), die ter afwering der booze geesten moeten dienen en die in Toba zoo veelvuldig voorkomen op de velden en bij de kampongs, vindt men hier niet; evenmin de tooverstokken der datoes (toenggal panocloean).

De voorname Radjas en Toeans mogen aan de dansen alleen deelnemen bij groote godsdienstige feesten, wanneer bijv. een karbo samboan (een offer karbouw) moet worden geslacht.

Zooals ik boven reeds opmerkte, vormt het gebergte van den Si Manoek-Manoek, Batoe Loteng enz. feitelijk de geografische grens tusschen Si Baloengoen en Toba. Het land naar de meerzijde draagt geheel het algemeen Tobasch karakter van kaalheid, uitgestrekte alang-alang velden, kale heuvels en ravijnen. Aan de andere zijde daarentegen is bijna alles dicht bosch; hier en daar komen op open terreinen ook wel alang-alang velden voor, maar deze zijn niet de schrale, met kort gewas begroeide vlakten van Toba; integendeel het gras staat er manshoog, dicht op elkander, en de grond is over het algemeen zeer goed.

Aan deze zijde van het gebergte liggen echter nog eenige landschappen, die steeds tot Si Baloengoen hebben behoord en ook het gezag der Si Baloengoensche hoofden erkennen

Deze landschappen zijn:

1° Girsang, 2° Sepangan Boloön, ressorteerende onder den Radja van Tanah Djawa;

3° Parapat, 4° Si Bargoeding, en 5° Panakatan, ressorteerende onder Toean Dolok Pariboean, die op zijn beurt weder zou moeten staan onder T. Djawa, maar zulks niet meer erkent.

Verder noordwaarts van hier uit de oevers van het meer vol-

gende, dus ook aan deze (de meerzijde) van het grensgebergte, ontmoeten wij het landschapje:

6° Repa met een viertal kampongs, dat zich onder den Toean van Dolok Pariboean heeft gesteld, maar ook volgens den stam (Sinamik) behoort tot het daaraan sluitende landschap Si Poleha en daaronder vroeger ook altijd behoord heeft. Onder den Toean van Si Poleha hebben zich, tijdens het bezoek der commissie aan dit landschap, geschaard alle nog verder noordwaarts gelegen landschapjes als Pariboean, Hoeta Elboela en Tamboe Raja; dit laatste op de grens van het Rajah gebied.

De Toean van Si Poleha, heeft zich losgemaakt van den Radja van Si Antar en erkent diens gezag niet meer; wel behoort natuurlijk zijn land tot het algemeen gebied. De grond (oer=oeng) van Si Antar, is van dezelfde marga (stam) als de Radja, en dus wijst alles er op, dat deze landschappen steeds tot Si Baloengoen hebben behoord. Men ziet zulks bijv. aan de woning van den Toean van Si Poleha en aan zijn titel. De woning toch is geheel als die bij de overige Si Baloengoensche hoofden in gebruik, een gewoon Tobasch huis, maar van voren daaraan gehecht eene lapanplaats, waar de hoofden te zamen komen en de gasten worden ontvangen; deze lapans komen in de streken om het meer nergens voor.

De titel van Toean is ook zeker een voldoend bewijs, daar deze alleen in Si Baloengoen en niet in Toba voorkomt.

De landschappen Girsang en Sepangan Boloön, en ook die welke onder Toean Dolok staan en boven reeds werden genoemd, zijn daarentegen meer Tobasch dan Si Baloengoengan; de bevolking spreekt bijna altijd Tobasch, hoewel zij door hare aanraking met Tanah Djawa ook het Si Baloengoensch verstaat. In huizenbouw en gewoonten is men hier geheel Tobasch.

Deze landschappen [5 in getal] zijn echter van de marga Lotoeng en dus scherp afgescheiden van de daaraan gren-

zende landschappen in Toba, die tot de algemeene marga Poerba behooren.

De grens tusschen beide, dus eigenlijk de politieke landgrens tusschen Si Baloengoen en Toba, is ons door de hoofden nauwkeurig aangegeven en loopt tusschen Parapat, Girsang en Sepangan Boloön eenerzijds en de landschappen Adji Bata, Lotoeng, Paritoe Anggang en Loemban Rang anderzijds.

De grenzen zijn, te beginnen van het meer: 1° Moeal Paloboe, 2° Dolok Si Assik, 3° Dolok Pandembahan, 4° Batoe Samang, 5° Dolok Si Papaija en 6° Dolok Pardapahan; zij zijn bij de verschillende hoofden algemeen bekend en men houdt er zich aan. De landschappen aan weerzijden hebben vroeger herhaaldelijk vijandig tegenover elkander gestaan, en zulks is ook nu weder het geval, na den overval door Si Baloengoen gepleegd op de commissie.

Adji Bata, Lotoeng en Si Ongang hebben zich nu aan elkander gesloten om Si Baloengoen te weerstaan, indien dit mocht wagen hen aan te vallen.

Ik releveer dit laatste om duidelijk te doen uitkomen, dat er geen verbond bestaat, en de bevolking ook geen gemeenschap of vereeniging hebben wil tusschen de drie genoemde Tobasche landschappen en de nog verder zuidwaarts liggende als Parik Gepgopang, Oeloean, Si Gaoel, enz. (ook tot Poerba behoorende) en Si Baloengoen (Tanah Djawa).

Ten slotte moet ik hierbij opmerken dat de Tobasche landschappen alle aan het meer of dicht daarbij liggen en met een stoomvaartuig gemakkelijk en spoedig te bereiken zijn.

De grens van Si Baloengoen (Tanah Djawa) zooals die is aangegeven op de groote kaart der Bataklanden door het Gouvernement uitgegeven en die zuidwaarts zou eindigen aan de punt van Si Gaoel (Si Regar) is geheel foutief.

De grenslijn van Tanah Djawa, loopende langs de Bah (rivier) Silau Toewa kan slechts getrokken worden tot aan den Dolok Si Manoek Manoek en Dolok Boeboengan (waarvan

de naam niet op de kaart is aangegeven). Van daar volgt zij dan noordwaarts eenvoudig dit gebergte tot zij de bovengenoemde grens bij Loemban Rang (Dolok Padapahan) ontmoet.

Alle streken en landschappen gelegen naar deze zijde (meerzijde) van het hooge Si Manoek-Manoek gebergte, dat op zich zelf ook een bijna onoverkomelijke grens vormt, als: geheel Oeloean, Si Gaoel Parik, Gepgopang enz. zijn zuiver Tobasch. Die streken sluiten onmiddellijk aan ons gebied en zijn alle in korten tijd zoowel over het meer als over land te bereiken. De hoofden wenschen allen onder Gouvernements bestuur te worden gebracht, dat wil zeggen bij de onderafdeeling Toba te worden gevoegd en van hier uit te worden geannexeerd.

Tijdens mijn verblijf te Adji Bata en te Ail aan het meer, hoorde ik nooit van grenskwesties spreken en werden ook geen geschillen hierover voorgebracht. Ieder landschap toch heeft zijn eigen kampongs, die geheel afgescheiden liggen en meestal op grooten, althans voldoenden afstand van de kampongs van het naburig landschap.

De onderafdeelingen Toba en Si Lindoeng zijn bijv. op dezelfde wijze van elkander afgescheiden, eenvoudig door de opgave van verschillende landschappen, die ieder voor zich als hunne onderlinge grenzen erkennen.

Het gebergte van den Si Manoek-Manoek, Boeboengan, Batoe Loteng, de geografische grens dus, als politieke grens aan te nemen, is mijns inziens niet aan te raden. Wel zijn daardoor de gronden van weerszijden betrekkelijk duidelijk van elkander afgescheiden; maar toch kan deze grens evengoed grensgeschillen opleveren, indien men die van beide, dan wel van een van beide zijden zoeken wil; duidelijk aangegeven zijn toch daar de grenzen evenmin. De hoofden van Sepangan Boloön en Girsang verklaarden ons onder anderen, dat zij geen grenzen met Tanah Djawa hadden dan het land; de grond een geheel vormde met Tanah Djawa; en zoowel over de woeste gronden in genoemde twee landschappen, als die in Tanah Djawa

door Radja Maligas kon worden beschikt; hunne grenzen met Adji Bata, Lotoeng, Si Besa en Parik Si Ongang daarentegen kennen zij zeer goed. Ook het tegen hun wil brengen der steeds tot Tanah Djawa en in het algemeen tot Si Baloengoen behoord hebbende landschappen onder Toba, alleen omdat zij gelegen zijn aan deze zijde van het gebergte, is verkeerd; de geheel verschillende belangen die zij hebben, zouden telkens tot kwesties en ontevredenheid aanleiding geven. Zelfs de hoofden der aangrenzende Tobasche landschappen zien dit volkomen in, en wenschen volstrekt niet dat de Si Baloengoensche landschappen tegelijk met hen bij Toba zouden worden ingelijfd. Zij beschouwen zich in dit opzicht wel degelijk van elkander afgescheiden. Ressorteeren Sepangan Boloön, Girsang en Parapat onder Si Baloengoen (Tanah Djawa), dan kan ook door die landschappen eene verbindingsweg naar het meer worden aangelegd: deze weg toch zal het ravijn moeten volgen van de rivier van Girsang en Parapat, die zich in het laatste landschap in eene schoone kleine baai stort. Deze bocht kan dan het eindpunt vormen van bedoelden weg naar het meer.

Eene tweede verbinding met de Tobalanden kan later worden gemaakt van Sepangan Boloön uit naar Oeloean en ons gebied aan deze zijde, doch zulks eerst natuurlijk na de inlijving der landschappen gelegen tusschen de uitwatering van het Tobameer, het gebergte Si Manoek-Manoek en Si Baloengoen. Si Baloengoen bestond in vroeger tijden uit vier groote rijken, republieken zou men moeten zeggen. Het onderling verband der verschillende landschappen tot ieder rijk behoorende, was toch al zeer los, waarom twee van die staten dan ook zoo spoedig en gemakkelijk uit elkander zijn gevallen en de beide andere op het punt staan om zulks te doen.

De vier rijken waren van het Noorden naar het Zuiden gerekend 1° Silau, 2° Paneh, 3° Si Antar en 4° Tanah Djawa.

De zoogenaamde Radjas dezer rijken, die, zooals later zal blijken, volstrekt geen absoluut gezag hadden in hun gebied, hebben hunnen titel van Radja verkregen van den Sultan

van Atjeh, hetzij direct, hetzij door tusschenkomst van den Sultan van Deli, op dezelfde wijze als bijv. het Tobasche priesterhoofd Singa Mangaradja zijn aanzien en grootheid aan Atjeh te danken heeft.

Behalve den titel van Radja, dien de 4 hoofden zouden mogen voeren, kregen zij evenals Singa Mangaradja verschillende insigniën hunner nieuwe waardigheid als: matten, lansen, sabels, gouden kommen, enz. Deze en dergelijke voorwerpen heeft ook de eerste Singa Mangaradja en zijn nog in het bezit van den tegenwoordigen.

Hoe de toestand eigenlijk was in Si Baloengoen voor dat deze 4 rijken werden gecreëerd, ben ik niet nauwkeurig te weten kunnen komen; dien tijd heeft de Batak reeds zoover achter zich, dat men er ook niet veel van zal weten.

Ik stel mij echter den toestand voor, geheel zooals die nu nog in Toba feitelijk is en nog meer vroeger was, voordat Singa Mangaradja zijne waardigheid als algemeen Bataksch priesterhoofd van Atjeh ontving: eene verzameling van een aantal op zich zelf staande grootere en kleinere landschappen, ieder bestuurd door zijn eigen hoofd en van elkander geheel onafhankelijk. Op het voorbeeld van den eersten Singa Mangaradja, en waarschijnlijk met medeweten van den destijds regeerenden, hebben toen de 4 voornaamste landschapshoofden in Si Baloengoen besloten, zich boven de anderen te verheffen en bijzondere waardigheden te verkrijgen na den Sultan van Atjeh. Maar, zal men vragen, waarom juist 4 hoofden op zulk een groot aantal? Dit getal van 4 radjas, men noemt ze nog heden in Si Baloengoen de Radja na Opat (de 4 radjas), brengt ons op het spoor; nog meer de uitdrukking Radja na Opat; deze toch is in geheel Toba bekend, en zoowel in de streken aan het Tobameer als op de hoogvlakte en in de vallei van Si Lindoeng komen Radja's na Opat voor. In Toba dragen zij bovendien nog den naam van Radja Parbaringin, die in Si Baloengoen echter onbekend is.

De Radja's na Opat in de Tobalanden zijn de wakils (ge-

machtigden) van Singa Mangaradja en ontleenen aan dezen hunne waardigheid. Zij krijgen van dit hoofd ook alleen een tanda (teeken van waardigheid), gewoonlijk of liever gezegd bijna altijd een piso (mes), somtijds ook wel eene lans evenals hij zelf Singa Mangaradja zijne teekenen van waardigheid ontving van den Sultan van Atjeh. De Radja's na opat of zooals ze hier gewoonlijk worden genoemd, de Radja's Parbaringin, treden als gemachtigden van Singa Mangaradja op tegenover de landschapshoofden en de bevolking, in die gevallen en in die zaken, waarin ook het priesterhoofd zelf zijn gezag kan doen gelden.

Men moet deze hoofden niet verwarren met de gewone landschapshoofden, die ieder voor zich het wereldlijk en absoluut gezag in hun gebied uitoefenen. Dit zijn de Radja's Namara, de eigenlijke werkelijke hoofden om zoo te zeggen bij de Bataks. Zulks neemt niet weg, dat een Radja Namara tevens Radja Parbaringin kan zijn; dan is het aanzien dat hij bezit natuurlijk zooveel grooter.

Onder Radja Parbaringin in Toba en Si Lindoeng komen zoowel voorname hoofden als ook zeer geringe personen voor. De laatste zijn dikwijls niet eens kamponghoofden. Dit komt daarvan, dat niet ieder gaarne Radja Parbaringin wilde zijn; deze betrekking brengt veel uitgaven en onkosten met zich, vooral indien b. v. het priesterhoofd op reis was. Hij logeerde dan natuurlijk het eerst bij den Radja Parbaringin, die verplicht was een feest te geven, een karbouw te slachten enz. enz., geheel op dezelfde wijze als men tegenwoordig de bestuursambtenaren ontvangt. De werkzaamheden der Radja's Parbaringin bestonden en bestaan nog, in het aanroepen van regen bij langdurige droogte, het bidden om een goeden oogst en het afwenden van misgewas, het slechten zoo mogelijk van geschillen tusschen vijandelijk of in oorlog zijnde partijen (landschappen, kampongs onderling). Het beslechten van kwesties en het vredestichten trachten zij te doen; daaruit moet men nog niet opmaken dat in een der-

gelijk geval altijd naar hun woorden en raad wordt geluisterd, in het geheel niet.

Was de Parbaringin niet tevens een machtig landschapshoofd (Radja Namara), dan stoorde men zich gewoonlijk zeer weinig aan hem, althans in alle wereldlijke zaken en zaken die alleen het landschap aangingen.

Waar het directe bevelen betreft op geestelijk gebied, werden de Parbaringin gehoorzaamd.

Het komt voor, dat een der onderdanen (kamponghoofden of gewone ingezetenen) van een Radja Namara (landschapshoofd) Radja Parbaringin is, door Singa Mangaradja aangesteld, omdat hij in die streek daarvoor geene andere liefhebbers konde krijgen. De Radja Namara zal den R. Parbaringin, hoewel zijn onderdaan, eerbiedigen in diens functien van gemachtigde van Singa Mangaradja, maar ook niet meer; in zaken van bestuur mag zich de Parbaringin niet mengen, en is hij daarin dan ook volkomen gehoorzaamheid en eerbied aan zijn Radja verschuldigd.

Zoo komen b. v. in de vallei van Si Lindoeng met eene bevolking van ± 15000 zielen met een aantal thans van Gouvernementswege aangestelde Radja Namara (djaihoetans hier genoemd) ook 4 Radja Parbaringin voor (de Radja na Opat); slechts één van hen is door het Gouvernement als landschap- of liever districtshoofd aangesteld, de drie anderen zijn gewone kamponghoofden.

Deze 4 hoofden hebben natuurlijk hoegenaamd geen gezag over de overige districtshoofden in de vallei; maar besturen alleen hunne eigen kampong, en de eenige djaihoetan die er bij is, zijn eigen district. Dezelfde toestand bestond ook voordat het Gouvernement in Si Lindoeng kwam en voordat deze vallei bij het Gouvernementsgebied werd gevoegd. De Radja na Opat waren toen ook niets meer dan de wakils van Singa Mangaradja; wel hebben zij bij de regeling van het Inlandsch bestuur gemeend dat slechts zij met hun vieren als algemeene hoofden over Si Lindoeng zouden worden aangesteld en hebben zij de waanwijsheid gehad

zulks ook herhaaldelijk te verzoeken, maar het bestuur heeft zich daaraan natuurlijk niet gestoord, en alleen de werkelijk gezaghebbende hoofden, de Radja Namara, als districtshoofden aangesteld.

Toch erkent men nu nog, ik ben er zeker van, de 4 hoofden wier namen algemeen bekend zijn als de wakils van Singa Mangaradja voor Si Lindoeng.

En nu de Radja na Opat van Si Baloengoen, de vier Radja's der genoemde rijken; hun naam Radja na Opat wijst er mijns inziens voldoende op, dat zij oorspronkelijk op dezelfde wijze zijn ontstaan als de Radja na Opat in Toba. Zij zijn eveneens de wakils van Singa Mangaradja [de Toengkat of Radja Pardoea, de stok (steun) of wel tweede hoofden]; dit laatste staat bij mij vast en vernam ik van verschillende personen bij wie ik onderzoek daarnaar deed; ook de mij vergezellende Tobasche hoofden ondervroegen dikwijls de hoofden van Si Baloengoen daarover en deze bevestigden het feit. De vier Radjas zullen zeker, indien zij de waarheid zeggen, zulks evenzeer erkennen.

In den Rapat te Si Antar deed ik aan den broeder van den Radja Toean Anggi dezelfde vraag; hij ontkende toen dat de hoofden en de bevolking van Si Baloengoen Singa Mangaradja als algemeen Batakhoofd erkenden; dit antwoord was echter geheel bezijden de waarheid en gegeven waarschijnlijk uit vrees of om de een of ander mij onbekende reden; want dezelfde Toean Anggi verklaarde eenigen tijd later aan de Tobasche hoofden, dat de Radja van Si Antar wel degelijk de gemachtigde was van Singa Mangaradja. Hoe zoude dit ook anders kunnen; de geheele bevolking van Si Baloengoen stamt immers af van die langs de oevers van het meer, dus van Toba, en daar werd en wordt Singa Mangaradja nog steeds als algemeen Batakhoofd erkend.

Het is wel waar, dat men in de laatste jaren in Si Baloengoen van Singa Mangaradja weinig meer heeft vernomen, omdat dit hoofd eenmaal door ons voor goed van Litoeng verdreven, nog verder weg is getrokken en zich te Pearadja

in het Dairische metterwoon heeft gevestigd; terwijl hij, zooals ik boven reeds opmerkte, zich niet meer openlijk in de Tobalanden durft te vertoonen; maar toch erkent men hem in Si Baloengoen nog even goed als in Toba: bijna overal waar wij kwamen vroeg men de Tobasche hoofden, die ik bij mij had, naar berichten omtrent het priesterhoofd, waar hij was, of hij zich nog niet aan het Gouvernement had onderworpen, enz.; altemaal teekenen, welk belang men in het algemeen nog in hem stelt.

Het laatst is in Si Baloengoen geweest de nu overleden broeder van Singa Mangaradja, Paloepoek; de voorgangers van het tegenwoordig priesterhoofd zijn echter herhaaldelijk op hunne rondreizen ook in Si Antar en Tanah Djawa geweest; dit is in Toba algemeen bekend; men deelde mij zelfs mede dat er nog oude lieden zijn, die de reizen vroeger hadden meegemaakt. Ook in Rea, dat mede tot Si Baloengoen behoort, was het tegenwoordig priesterhoofd nog voor ongeveer 2½ jaar bij den ouden thans overleden Toean Rajah.

De Radja na Opat van Si Baloengoen verschillen in zoover van die in Toba, dat zij veel machtiger zijn en veel meer aanzien hebben. In de eerste plaats, omdat zij tegelijk voorname Radja Namara waren of nog zijn, en hunne tandas (rijksinsignes) niet van Singa Mangaradja, maar rechtstreeks van den Sultan van Atjeh hebben ontvangen; in de tweede plaats ook al, omdat zij over een uitgestrekt gebied hun gezag uitoefenen, dat, hoewel schaars bevolkt, gelegenheid te over geeft voor particuliere landbouwindustrie en daarmede gepaard gaande landverhuur op groote schaal. Neemt men aan, en men kan mijns inziens dit met gerustheid doen, dat de 4 Si Baloengoesche Radja's denzelfden oorsprong hebben als de Radja na Opat in Toba; dan wordt het ook duidelijk hoe de 4 bedoelde rijken uit zoo verschillende bestanddeelen, die ieder op zich zelf stonden, zijn te zamen gevoegd; hoe het verklaarbaar is dat in die rijken de hoofden der verschillende landschappen niet alleen onderling herhaaldelijk oorlogen tegen elkander heb-

ben gevoerd, maar ook tegen hun Radja of diens directe onderdanen.

Dit laatste kan door verschillende feiten worden gestaafd; zoo heeft het landschap Dolok Pariboean vroeger oorlog gevoerd tegen den Radja van Tanah Djawa; een hevige oorlog is geruimen tijd gevoerd geworden, nu ongeveer 30 jaar geleden, tusschen den Toean Bandar en een der vroegere Radja's van Si Antar; een aantal kampongs van dezen werden veroverd en vele vijanden gedood; de benden van Toean Bandar kwamen tot voor de Pamatang Si Antar (de hoofdkampong van den Radja); de vrede werd eerst gesloten nadat de Radja toegegeven en voidaan had aan de eischen door Toean Bandar gesteld. De laatste oorlog tusschen Radja Maligas en den sinds overleden Toean na Paso, waarbij beide candidaten verschillende landschapshoofden in hun land als bondgenooten hadden, zou hier eveneens kunnen worden aangehaald.

Het landschap Si Namanik onder den Toean van dien naam, heeft, zooals ik in Si Antar vernam, in vroegere jaren, herhaaldelijk met den Radja van Si Antar oorlog gevoerd; meer dergerlijke voorbeelden zouden we zeker kunnen vinden in de vroegere geschiedenis dezer 4 rijken. Als voorbeeld uit den tegenwoordigen tijd kunnen we op den Toean Dolok Pariboean wijzen, die zich geheel onafhankelijk heeft gemaakt van den Radja van Tanah Djawa, omdat deze zich aan het Nederlandsch-Indische Gouvernement heeft onderworpen; terwijl hij tevens zonder vergunning van zijn Radja, een verbond heeft aangegaan met de Rajahs op den Toean van Si Poleha, die zich eveneens van zijnen Radja heeft losgemaakt; op den Toean van Poerba en Hinalang, die een gedeelte van het vroegere rijk van Silau aan zich hebben genomen en den Radja eenvoudig hebben verdrongen, enz.

Toch geloof ik dat al deze verschillende, op zich zelfstaande landschapshoofden, Radja Namara, die ieder voor zich zelf heer en meester in hun eigen gebied wenschen te blijven, den Radja van Tanah Djawa zoowel als den Radja van

Si Antar, van Silau en Paneh blijven erkennen en eerbiedigen in hunne waardigheid van Radja na Opat of wel Radja Parbaringin.

Eene eigenaardigheid, die op de overeenstemming wijst met den Radja Parbaringin in Toba en voornamelijk met Singa Mangaradja, is het feit, dat men ook in Si Baloengoen nooit den Radja persoonlijk heeft beoorloogd of ook mag beoorlogen; dat wil zeggen, zijn eigen huis of zijn eigen persoon mag men niets aandoen; wel kan men oorlogvoeren tegen zijne onderdanen of bondgenooten. Hetzelfde is, zooals ik zeide, het geval met Singa Mangaradja en vele zijner Radja Parbaringin; niet alleen deze laatsten, maar het priesterhoofd zelf, of liever zijne partijgenooten en familieleden, zijn wel beoorloogd geworden, onder anderen in het landschap Bakara, maar hem persoonlijk zal men geen leed doen, ook niet zijn huis of kampong verbranden bijv. Indien het priesterhoofd op reis was en door een landschap trok, dat met een ander in oorlog was, dan werd een voorloopige wapenstilstand gesloten en getracht de zaak in kwestie langs minnelijken weg te beëindigen; zoo moesten ook personen, die in het blok lagen in een of andere kampong, waar Singa Mangaradja overnachtte of doortrok, worden losgelaten; men kon daarentegen na het vertrek van den Singa opnieuw met elkander oorlogvoeren; ook dit laatste is herhaaldelijk gebeurd; tevens is echter ook voorgekomen dat een landschap de voorschriften van het priesterhoofd niet willende opvolgen, door de gezamenlijke landschappen uit de geheele streek daarvoor werd afgestraft; hij alleen was daartoe natuurlijk niet in staat, evenmin als nu de Radja van Si Antar den Toean Bandar of Toean Si Poleha tot onderwerping kan dwingen en Radja Maligas van Tanah Djawa den Toean Dolok van Pariboean.

De bevelen van het priesterhoofd werden vroeger onvoorwaardelijk opgevolgd, hoewel dikwijls met tegenzin; men dacht er niet aan ongehoorzaam te zijn, al kreeg men den last ook tegen bloedverwanten of partijgenooten op te treden.

Evenals Singa Mangaradja eten ook de Radja na Opat van Si Baloengoen geen varkensvleesch, hoewel zij Bataks en heidenen zijn.

Het moet ongeveer zeven geslachten geleden zijn, dat de 4 Radjas van Si Baloengoen hunne teekenen van waardigheid van den Sultan van Atjeh ontvingen. Het aantal geslachten der opeenvolgende priesterhoofden, die den naam van Singa Mangaradja (ook van Atjeh verkregen) dragen, bedraagt thans 13; deze laatsten hebben dus voor de Si Baloengoensche hoofden hunne waardigheid ontvangen en aanvaard.

De oudste in rang der 4 radja's was die van Silau. Hij moet destijds in het geheele land het meeste aanzien hebben gehad en Si Baloengoen ook hebben verdeeld in de vier genoemde rijken; tevens vroeg hij van den Sultan van Atjeh voor zijne drie collega's dezelfde waardigheid als voor zichzelf. Daaraan werd voldaan en sinds dien tijd hebben de Radja na Opat in Si Baloengoen geheerscht, dat wil zeggen, voor zooverre hun gezag en macht reikte. De rijksinsignes van Atjeh verkregen, bestonden in verschillende gouden voorwerpen als: 1 gouden rijstpot, 1 gouden lepel, 1 gouden pan, 1 gouden armband, 1 gouden lans, 1 gouden pending. Zij werden de eerste maal, dat de 4 rijken gecreëerd werden, te Atjeh zelf door de Radja's in ontvangst genomen; later bij het aanstellen van nieuwe Radja's, werden dezen telkens door tusschenkomst van den Sultan van Deli, als gemachtigde van den Sultan van Atjeh, in hunne waardigheid bevestigd, en werden dan ook nog wel nieuwe bewijzen daarvan uitgereikt; gedurende de laatste twee geslachten schijnt men zich aan dit laatste echter niet meer gehouden te hebben.

De 4 rijken hebben stellig altijd vrij los in elkaar gehangen, omdat het aantal machtige landschapshoofden bijzonder groot was, en deze eigenlijk slechts dan volkomen gehoorzaamden en zich aan de bevelen der Radja's onderwierpen, indien deze zelf flink waren en in staat de verschillende Radja Namara te dwingen, wanneer dit noodig was.

Meestal, zooals ik boven reeds heb aangetoond, was dit echter niet het geval, hetgeen bewezen wordt door de onderlinge en tegen 'de Radja's gevoerde oorlogen.

De Radja van Silau zou ook, als voornaamste in rang van de 4, niet te zamen hebben aangezeten met zijne drie collega's, dat is niet te gelijk met hen hebben gegeten. Dit gebruik, mangan lapan genoemd, ingesteld door den Radja van Silau, is een algemeene hadat in Si Baloengoen, die den hoogeren rang van het eene hoofd tegenover het andere aantoont, en daarin bestaat, dat de lageren in rang niet met hun meerderen van denzelfden schotel mogen eten, zij wachten tot deze laatste gereed is en krijgen dan het overschot [lapan]. Het bovenstaande is volgens de verklaringen van den ouden Radja van Paneh, die ook omtrent andere zaken, die hier later zullen volgen, meerdere inlichtingen heeft gegeven; hij is veel ouder dan de Radja's van Si Antar of Tanah Djawa en kan daarom ook de meest vertrouwbare gegevens verstrekken. Ook het hoofd van Malila (afstammende van den Babalak, over wien nader) en van andere afkomst dan de Radja's van Si Antar, is op de hoogte der vroegere toestanden van de Si Baloengoensche rijken en voornamelijk van Si Antar. Hij deelde onder anderen ook mede, dat indien vroeger een der Singa Mangaradja Baloengoen bezocht, hem door allen eer werd bewezen, de Radja's incluis; en dat indien deze laatsten zulks niet gedaan hadden, men henzelven niet meer zou hebben erkend.

Zooals ik boven reeds vermeldde, zijn de Radja na Opat van Si Baloengoen de wakils van het priesterhoofd Singa Mangaradja, en bezochten de voorgangers van den tegenwoordigen titularis op hunne rondreizen ook deze streken. Singa Mangaradja werd trouwens in vroegere tijden door al wat Batak heette of van Bataksche afkomst was, als voornaamste Batakhoofd erkend; door de Radja's aan de kusten [Deli, Asahan, enz.] even goed als in het binnenland. Of de eerste dit nu nog doen, weet ik niet; maar ik ge-

loof het wel. De schatting, die men hem gewoonlijk in Si Baloengoen behoorde op te brengen bestond uit 12 spaansche matten en een geheel witte bok of geit; kon men de laatste niet vinden, dan werd het dier vervangen door 2 spaansche matten.

In het Balige'sche was de schatting bijv. een paard, in Lagoe Boti en Lotoeng 1 kain [kleed] enz.; al wat hij meer vroeg kon men geven naar verkiezing en gaf men ook gewoonlijk wel, maar die gaven heetten dan geene schatting meer, ze werden beschouwd als aan den Radja Batak verleend.

De laatste die Si Baloengoen bezocht, d. w. z. Tanah Djawa, was Paloepoek, de sedert overleden oudere broeder van het tegenwoordig priesterhoofd. Hij bezocht toen Toean na Poso, de tegenstander van Radja Maligas, die hem een bonte, in plaats van een witte geit zou aangeboden hebben.

Paloepoek zou die hebben geweigerd, en daaraan schrijft men in Toba en misschien ook in Si Baloengoen den spoedig daarop gevolgden dood van Toean na Poso toe.

Behalve de reeds meergenoemde rijksinsignes (tanda), ontvingen de 4 hoofden van Si Baloengoen van den Sultan van Atjeh den titel van Radja en kreeg ieders gebied den naam, dien het nu nog draagt: Silau, Paneh, Si Antar en Tanah Djawa.

Niemand behalve de genoemde 4 hoofden zou den titel van Radja mogen dragen; de overige landschapshoofden kregen den titel van Toean. Deze Toeans zijn dus de eigenlijke hoofden, die ieder hun eigen landschap of gebied besturen, evenals de Radja zijn eigen directe onderdanen bestuurt. De Radja's hadden zelfs niet het recht om zich in de rechtszaken te mengen der verschillende landschappen, ieder hunner beslechtte in zijn eigen land zijne eigene zaken, voerde oorlog wanneer zulks hem lustte, enz.; ook konden en hadden deze hoofden het recht den Radja te beoorlogen, indien hij het een of ander had gedaan dat met recht en billijkheid of met den hadat in strijd was.

Een dergelijke toestand en bestuursvorm behoeft bij de Bataks geene verwondering te baren, het is de gewone vorm zooals die oorspronkelijk overal in de Tobalanden voorkomt. In ieder landschap vindt men minstens een hoofd, dat geheel onafhankelijk is van zijne naburen; somtijds, ja, zeer dikwijls meerdere hoofden, die onderling weder geheel op zich zelf staan en zich aan geen anderen storen. Ja ieder kamponghoofd beschouwt zich in zekere mate als geheel zelfstandig en onafhankelijk van een ieder. Daarom heeft het bestuur in deze streken ook een zware taak; het moet rekening houden met een groot aantal hoofden, waarvan velen, ook in vergelijking met de Si Baloengoensche, nog zeer klein zijn.

In Si Baloengoen is het aantal werkelijk machthebbende hoofden veel geringer en daardoor de toestand veel eenvoudiger en geschikter voor eene eventueele regeling; men moet echter hier ook wel degelijk rekening houden met de werkelijk machthebbende hoofden, en dat zijn de landschapshoofden. Deze Radja's hebben hun aanzien en gezag alleen ontleend aan Atjeh, een Mohammedaansche staat. De regelingen en gebruiken door dien staat ingevoerd, moeten dus feitelijk in strijd zijn en niet strooken met den staatkundigen, oorspronkelijken toestand der Bataklanden.

Wij hebben dan ook reeds gezien, en uit het hierna volgende zal het nog meer blijken, hoe het gezag der door Atjeh aangestelde Radja's, wat betreft de bevolking in de landschappen die niet tot hun direct gebied behooren, op het oogenblik slechts een schijngezag is; dat de rijken van Silau en Paneh door toedoen van de Rajahs reeds geheel zijn verloren gegaan; en dat de rijken van Si Antar en Tanah Djawa alleen nog zouden kunnen worden gehandhaafd door het N. I. Gouvernement, indien het althans raadzaam kan geacht worden om het gezag dier hoofden, misschien ten laste van vele offers, hoog te houden.

Zooals wij zagen kregen dus de onder de Radja's staande landschapshoofden den titel van Toean, lager in rang dan

dezen, en op hen volgend zijn de hoofden der verschillende kampongs, hetzij zij gezag voeren over één dan wel meer hoetas (kampongs)

De kamponghoofdenkan men onderscheiden in twee soorten: 1° de zoogenaamde Pertoeanan, die van dezelfde soekoe (familie) zijn als de toean van het landschap en het recht hebben een mes of sabel te dragen met ivoren heft of gevest; men noemt hen ook Toean; 2° de Panghoeloe doesoen; dezen zijn niet verwant met het landschapshoofd en mogen geen ivoor dragen.

Beide klassen van hoofden zijn mangan lapan d. w. z. dat zij met den Toean aanzittende, moeten wachten tot deze gereed is met eten, alvorens zij zelve kunnen beginnen aan hetgeen overblijft.

Alleen de naaste bloedverwanten van het hoofd zijn van deze verplichting vrijgesteld en kunnen tegelijk met hem aanzitten en eten.

Het mangan lapan is in Toba alleen van toepassing op priesterhoofden, Singa Mangaradja.

De grond, het geheele gebied, behoorende tot de 4 Si Baloengoensche rijken heet oeroeng; er bestaan of bestonden daar feitelijk dus 4 oeroengs.

Deze oeroengs nu zijn ieder voor zich verdeeld in enkele groote stukken, die onder eenen Radja of wel een der voorname Toeans staan. Zoo bv. bestaat de oeroeng van si Antar uit de volgende groote, ieder op zich zelf staande, gedeelten (onder een Radja Namara) 1° Bandar, 2° Si Antar, 3° Si Poleha.

Deze afzonderlijke rijkjes nu zijn weder verdeeld in zoogenaamde Karadjaan doesoen, men zou kunnen zeggen districten. Over ieder district regeert een Toean, die dan weder een aantal der boven reeds genoemde Pertoeanan onder zich heeft (een of meer kampongs onder een kleineren Toean of kamponghoofd). Zoo zijn bv. de landschappen Girsang en Sepangan Boloön, karadjaän doesoen van Tanah Djawa (R. Maligas), terwijl Panahatan, Parapat, Si Bargoeding, ka-

radjaän doesoen zijn van Tanah Djawa, (Toean Dolok Pariboean.

Het vroegere rijk van Silau is van het tooneel verdwenen en opgelost gedeeltelijk in het groote Rajah gebied, gedeeltelijk in de vroegere Pertoeanans van den Radja van Silau, zijnde Poerba Sariboe, Poerba Dolok Hinalang met de daarbij behoorende landschapjes Nagari en Langgioeng. De machtigste dezer Toeans is die van Poerba, die ook de suprematie over de andere rijkjes uitoefent en herhaaldelijk met de Rajahs oorlog heeft gevoerd. Het mocht Toean Rea echter nooit gelukken, Poerba geheel ten onder te brengen; thans heerscht vrede tusschen de beide rijken en wel sinds het overlijden van den oorlogzuchtigen ouden Toean Rajah; de kampongs door dezen vroeger op Poerba veroverd, zijn teruggegeven door zijn zoon, Toean Hapaltahan, de tegenwoordige Toean Rea.

De Radja van Silau woont in zijn vroegere residentie, de Pamatang Silau, welke hem als Radja Parbaringin door de Rajahs is gelaten; alweder een bewijs dat de Radja na Opat werkelijk Parbaringin waren. Hun gebied kan worden veroverd, ook hunne kampongs of liever gezegd die hunner onderdanen, hunne eigen woonplaats bleef steeds gespaard en onaangevochten. Tevens nam Toean Rajah de dochter van den Radja tot vrouw, eene politiek die door hem steeds werd gevolgd bij het veroveren van landschappen, waardoor hij de overwonnen hoofden door bloedverwantschap aan zich wist te binden en hunne belangen een te maken met de zijne.

De bevolking van het Silausche rijk was van de marga Poerba en afkomstig van Bakara, daarvandaan nog de naam Poerba: het gebied, thans geregeerd door den Toean van denzelfden naam.

PANEH. Het rijk van Paneh is geheel veroverd door de Rajahs; ook hier werd door den ouden, thans overleden, Toean Rajah dezelfde politiek gevolgd als in Silau.

De Radja van Paneh bewoont nog steeds zijne oude re-

sidentie, de Pamatang Paneh, en is door aanhuwelijking verwant met Rajah.

De bevolking is evenals de Rajahs van de marga Seragi en afkomstig van Panabalan op Samosir.

RAJAH (REA.) Omtrent het ontstaan van dit machtige Bataksche rijk en de afkomst der bevolking is mij maar betrekkelijk weinig bekend. Door den voor ongeveer twee jaren overleden Toean Rajah, is het rijk geworden, wat het nu is. Hij wist niet alleen door geweld zijn rijk uit te breiden, maar ook door politiek beleid zijn gezag in de veroverde landschappen te bevestigen. Overal werden door hem Rajahs ingeschoven, die de bevolking in bedwang hielden, en het gezag van hun hoofd wisten te doen eerbiedigen; ja men was er zelfs tevreden mede. De oude Toean Rajah spaarde dan ook geen geld, waar zulks noodig mocht zijn; hij ondersteunde daarmede andere hoofden, wist deze daardoor aan zich te verplichten en te verbinden, maar hij hield steeds het doel voor oogen om hun gebied bij het zijne te voegen.

Hij was steeds een vijand van het Gouvernement. Men zegt dat hem vroeger weleens was aangeraden en voorgesteld om zich zelf den hoogeren titel van Radja te geven, doch dat hij zulks steeds weigerde. Hij was als Toean Rajah grooter dan een der Radja na Opat van Si Baloengoen en hun aller vijand, zelfs Singa Mangaradja zocht en vond dikwijls steun bij hem. Zijn zoon en opvolger Hapaltahan is van meer vredelievenden aard, doch heeft niet de capaciteiten van zijn vader. Hij sloot bij zijn optreden dadelijk vrede met den Toean van Poerba en onder zijn bestuur zijn geen verdere veroveringen gemaakt. Het rijk van Rea heeft zijne groote kracht: de eenheid verloren. Toean Hapaltahan, zijn broeder Toean Si Paessi en Toean Anggi (broeder van den ouden Toean Rajah) betwisten elkander vrijwel het gezag, en tot overmaat van ramp is nu een oorlog uitgebroken tusschen Ampoe Toean na Gadjah, het Hoofd van de meer-Rajah (wier kampongs langs het meer liggen) en Toean Hapaltahan.

TANDJONG KASAU. Dit op zich zelf staande rijkje wordt bestuurd door eenen Radja van Gouvernementswege aangesteld.

Het grenst aan Bandar, het maleische district Pagoerawang, en de onderafdeeling Padang Bedagei; de grenzen zijn duidelijk aangegeven en officieel vastgesteld.

De bevolking, bestaande uit ± 50 huisgezinnen, is geheel Mohammedaansch, en heeft in gewoonten en kleeding ook reeds veel van de Maleiers aan de kust overgenomen. Zij is echter van Bataksche afkomst en wel van de marga si Hambing, waarschijnlijk afkomstig van Pangoeroean (een landschap op Samosir liggende bij de landengte si Ogoeng Ogoeng aan het Toba-meer).

Veel weten de hoofden van hun af- en herkomst niet mede te deelen; volgens hetgeen ik hier en daar vernam, zouden de lieden van dezen stam nog voor Si Naga en Si Namanik de oeroeng van Si Antar hebben bewaard, maar daar deze bij hunne komst noordoostwaarts op zijn gedreven en zich eindelijk hebben gevestigd op het tegenwoordig grondgebied Bandar en Tandjoeng Kasau, beweren zij wederkeerig dat de grond van het eene rijk tot het andere behoort. Het meest waarschijnlijk is echter wat ik boven opmerkte ten opzichte der marga Si Hambing. Die Radja heeft nog eenige Karadjaän van weinig beteekenis onder zich, maar daarentegen een massa onbewoond moerasland waarvan hij bereids een gedeelte aan Europeesche ondernemers heeft verhuurd voor de tabakscultuur.

SI ANTAR.

a. afkomst der bevolking.

Volgens het verhaal zou de oorspronkelijke bevolking van dit rijk behoord hebben tot de marga Lotoeng (Si Naga), maar is zij van daar naar Tanah Djawa verdreven door de hoofden van Antar Matia marga Si Namanik.

In het gebied van Poleha Si Anggang heet een der

kampongs Si Antar Matia; van hier uit zijn lieden verhuisd naar Si Poleha en van daar naar Si Antar.

Hun hoofd was Babalak; daar deze echter niet opgewasschen was tegen den Radja Si Naga, riep hij de hulp in van het hoofd van Si Antar Matia; gezamelijk beoorloogden zij den genoemden Radja en verdreven hem naar Tanah Djawa.

De eerste vestiging van Si Antar Matia was te Si Poleha; daar was vroeger een kampong van denzelfden naam, maar deze is sinds in den oorlog met Si Haparas door het hoofd van deze kampong verbrand. De radja's van Si Antar zijn dan ook feitelijk afstammelingen van den Toean van Si Poleha, die zich eigenlijk als van hoogere afkomst beschouwt.

b. Staatkundige indeeling.

Uit het rijk van Si Antar zijn weder ontstaan:

1e Bandar, 2e Si Namanik.

In vroegere jaren is het eenmaal voorgekomen, dat in Si Antar drie broeders of althans verwanten afstammelingen waren van gelijken rang en afkomst. Een van hen, de jongste, was de minst ontwikkelde en minst vermogende; de beide andere broeders besloten toen zich zelfstandig te maken van Si Antar, ieder een eigen rijk te stichten en hun broeder aan te stellen als Radja in Si Antar. De eene trok naar Bandar (Toean Bandar) en de andere naar Si Namanik (Toean Si Namanik). Volgens eene andere lezing zou het rijk van Bandar veel eerder gesticht zijn dan dat van Si Namanik; het eerste zou nu reeds gedurende zeven geslachten, het tweede eerst gedurende vier geslachten bestaan. De Toean van Si Namanik zou voorloopig te Si Antar zijn blijven wonen en eerst later stroomopwaarts zijn getrokken en een eigen rijk hebben gesticht, toen hij twist kreeg met den radja en diens nog zeer jongen zoon; de laatste vluchtte naar Bandar met zijn moeder en bleef daar ongeveer een jaar tot aan den dood zijns vaders.

De hoofden van Si Antar verzochten toen Toean Bandar als radja te willen optreden, doch deze weigerde en gelastte hoofden en bevolking den zoon van den overleden radja als diens opvolger te erkennen; tevens werden hoofden en bevolking van het geheele gebied (oeroeng) bijeengeroepen en der verzamelde menigte medegedeeld, welke overeenkomst de beide machtige Toeans hadden gemaakt. De een zou een rijk stichten stroomafwaarts (Bandar), de andere stroomopwaarts (Si Namanik), in het midden (Si Antar) zou men den jongsten broeder aanstellen en handhaven als radja van Si Antar.

Deze waardigheid zou in diens geslacht erfelijk blijven; bij ontstentenis van den radja zouden de Toeans van Bandar en Si Namanik het gebied van Si Antar beheeren en ook zij alleen hadden de macht te zamen den nieuwen radja aan te stellen. Omgekeerd werd bij onstentenis (overlijden) van een der beide Toeans zijn vervanger aangesteld en bevestigd door den radja van Si Antar; tegelijk werden de onderlinge grenzen der drie rijken vastgesteld. De grens van Si Antar en Si Namanik zou zijn Si Lompoejoeng, de grens met Bandar de Soengei Hamoemoeng. Over de genoemde grenzen zal misschien wel geschil bestaan, maar een feit is het dat de drie rijken van elkander gescheiden zijn en dus ieder zijn eigen gronden heeft waarover hij kan beschikken. Uit het bovenstaande zien wij dus, dat hoewel in naam het geheele Si Antar (oeroeng) een geheel vormt, het inderdaad uit verschillende zelfstandige rijken bestaat en behoeft het dan ook geene verwondering te baren, dat de Toean Bandar zich geheel onafhankelijk beschouwt van den radja van Si Antar en nu zelfs geene bevelen meer van hem aanneemt. Ook niet in hadatzaken van algemeenen aard als bv. hulp bij het opbouwen van het huis van den radja, indien dit moet worden vernieuwd en dergelijke meer. Tijdens het verblijf der commissie in de Pamatang Si Antar (ongeveer drie weken) weigerde Toean Bandar, niettegenstaande herhaalde oproepingen van den radja en van den controleur, naar Si Antar te komen.

Hij antwoordde zeer karakteristiek, dat hij zou komen als ook Radja Maligas naar Si Antar kwam, niet wetende, dat dit nooit kon gebeuren.

Te Bandar (residentie van Toean Bandar) waar de commissie ± 4 weken verblijf hield, werd rapat gehouden met de gezamenlijke hoofden van het gebied van Bandar. Daarbij waren geen andere hoofden tegenwoordig, noch van Si Antar, noch van Si Namanik, noch de radja's zelf. De Toean Bandar en zijne ondergeschikte Toeans verklaarden eenstemmig, dat zij wel verwant waren aan den radja van Si Antar en men elkander wederzijds hulpbetoon en eerbied schuldig was, maar dat verder de radja in Bandar niets te bevelen had; zich niet mocht mengen in rechtszaken en de rechtsbedeeling van Bandar; dat beide rijken behoorlijk van elkander afgegrensd waren, en men ook geen schatting, althans nu niet meer, aan den radja betaalde. In den grooten rapat te Pamatang Si Antar waren ook alleen verzameld de hoofden, behoorende tot het directe gebied van den radja van Si Antar; ook was daar de Toean van Si Namanik, een jongmensch van 20 jaar, die zijn geheele gebied aan de Rajas heeft verloren. Men kan gerust aannemen, dat de verhouding van den Toean van Si Namanik tegenover den radja van Si Antar geheel dezelfde was als die nu bestaat tusschen dezen en den Toean Antar; een noodzakelijk gevolg van de wijze waarop de drie rijken zijn ontstaan. Toean Bandar en Toean Si Namanik zaten ook tegelijk aan, en aten te zamen met den radja van Si Antar (mangan lapan); zelfs heeft een der voorgangers van Toean Bandar van een der radjas het recht verkregen, den titel te voeren van Toean Si Antar en zoo noemt men hem dan ook wel eens in Bandar; in Si Antar spreekt men natuurlijk alleen van Toean Bandar.

De Toean van Si Namanik heeft echter geen land meer; zijne onderdanen ten getale van ± 150 huisgezinnen wonen op het gebied van Si Antar dicht bij de grens van het vroegere rijk van Si Namanik; hij zelf is daardoor van den radja geheel afhankelijk geworden; de kampong van Toean Si Na-

manik heet Panambean besar. Toean Si Namanik is nog zeer jong en zijne afhankelijke positie van den radja van Si Antar maakt hem voor dezen bevreesd, zoodat hij niet goed voor zijne meening durft uitkomen.

Zijne verhouding tot den radja is feitelijk geheel dezelfde als die van T. Bandar.

Hieronder volgt eene lijst der kampongs van het rijk van Si Namanik door de Rajas veroverd en door deze bij hun gebied gevoegd.

1. Pamatang Si Nanamik (de hoofdkampong, residentie dus van de vroegere Toeans van Si Namanik).
2. Bangoen Sariboe.
3. Si Roebe-Roebe.
4. Raga Manik.
5. Manik Raga.
6. Radja Riahan.
7. Pagar Tanga.
8. Manik Tanga.
9. Manik Sariboe.
10. Manik Habean.
11. Manik Siantar.
12. Manik Dolok.
13. Sindar Manik.
14. Manik Kataran.
15. Hoeta Bajoe.
16. Si Mandjalai.
17. Manik Silo.
18. Tamboen.

De T. Bandar is in het bezit van dezelfde Atjehsche rijksinsignes als de Radja van Si Antar. Ook de T. van Si Namanik moet een gouden sabel en een lans hebben; over het algemeen wordt hij minder in rang geacht dan T. Bandar; ook erkent de tegenwoordige T. Si Namanik den radja van Si Antar als zijn opperheer, de Toean Bandar daarentegen niet. Volgens de opgave der hoofden heeft het rijk van Bandar eene bevolking van ± 750 huisgezinnen, Si Antar ± 1000

huisgezinnen en Si Namanik ± 150. De opgave van Bandar en Si Antar, vooral van het laatste rijk, zijn m. i. niet geheel te vertrouwen; het is moeielijk met eenige zekerheid hierin te beslissen; de commissie moest geheel afgaan op de opgave der hoofden; de bevolking leeft zoo verspreid in de ladangs en ver van elkander gelegen kampongs, het gebied is zoo groot en men ziet onderweg en overal zoo weinig menschen, dat men onwillekeurig op de gedachte moet komen, dat de opgave der hoofden nog zeer overdreven zijn; hoe gering dergelijke bevolking voor zulk een uitgestrekt gebied ook mag genoemd worden.

SI LOMPOEJOENG. Geënclaveerd tusschen D. Pariboean, Si Antar en Si Namanik ligt het stadje Si Lompoejoeng met eene bevolking van ± 100 huisgezinnen. De grond behoort tot het directe gebied van den Radja van Si Antar en is door een der vroegere radja's aan den Toean van Si Lompoejoeng geschonken.

De bevolking is echter niet van de marga Si Namanik (waartoe Bandar, Si Antar en Si Namanik behooren) maar van de marga Saragi afkomstig, van Simbolon op Samosir. De Toeans van Si Lompoejoeng zijn nauw verbonden aan de radja's van Si Antar; dezen nemen hunne *poeang balan* steeds uit de familie van Si Lompoejoeng, waardoor de laatste als het ware gelijk in rang is geworden met den radja. De radja heeft om genoemde reden dan ook Si Lompoejoeng zelfstandig gemaakt en den Toean daarvan een stuk land gegeven, afgescheiden van de oeroeng van Si Antar. Si Lompoejoeng verkeert echter in dezelfde afhankelijke positie van Si Antar als Si Namanik en behoort dus tot eerstgenoemd rijk te worden gerekend als een karadjaän daarvan.

De Radjas zijn van de marga Sa Ragi en wel van de ondermarga Sa Ragi Naimoento.

SI POLEHA. Tot de oeroeng van Si Antar behoorende landschappen, die aan het Tobameer zijn gelegen en wel op de hellingen naar deze zijde van het gebergte, zijn:

Si Poleha.

Pariboean.

Hoeta moela.

Tamboe rajah.

Tot Si Poleha behooren echter nog eenige kampongs, die op het gebergte (plateau) liggen, aan den weg van Si Poleha naar Si Antar en wel:

Si Haparas.

Goenoeng Priama

Gara.

Bij deze laatste kampongs is de grens van Si Antar en Si Poleha; aan eene zijde van deze grens liggen nog aan den weg de kampongs Djerlang, Kabeloean, Piningmaratoes en eindelijk Si Lompoejoeng; deze behooren tot Si Antar. Tijdens de komst der commissie te Si Poleha leefde het hoofd, de Toean van Si Poleha in onmin en twist met de overige genoemde kleine landschappen, zoowel met die aan het meer gelegen als met de enkele reeds genoemde kampongs op het gebergte, hoewel deze erkenden vroeger alle onder Si Poleha te hebben gestaan. Het mocht toen echter gelukken de hoofden der verschillende kleine rijkjes tot elkander te brengen en vrede te doen sluiten met den Toean van Si Poleha; alle bezochten de kampong van den laatsten en erkenden hem als hun hoofd; daarentegen wilde men van Si Antar niets weten.

De radja van Si Antar en diens oom, de Toean Anggi, door de commissie herhaaldelijk uitgenoodigd om naar Si Poleha te komen, ten einde hunne eventueele rechten op deze landschappen te doen gelden, voldeden niet aan deze oproeping, zoodat duidelijk hieruit kan blijken, dat Si Poleha en de daartoe behoorende onderhoorigheden als een op zich zelf staand rijk te beschouwen zijn, onafhankelijk van den radja van Si Antar. Deze zoowel als zijn oom verklaarden der commissie te Si Antar trouwens reeds dadelijk, dat Si Poleha het oppergezag van den radja reeds sedert geruimen tijd niet meer erkende.

Het aantal huisgezinnen bedraagt ongeveer als volgt:

Si Poleha	±	130	huisgezinnen.
Pariboean	±	80	id.
Hoeta moela	±	40	id.
Tamboerajah	±	40	id.
Si Haparas	±	30	id.
Goenoeng Priama	±	10	id.
Gara	±	30	id.

Eindelijk moet hier nog gewag gemaakt worden van het landschap Repa, gelegen aan het meer en zuidwaarts grenzende aan Si Poleha. Dit landschapje met 5 kampongs en ± 70 huisgezinnen is van de marga Si Namanik, heeft steeds onder het gezag van den Toean Si Poleha gestaan en tot dit landschap behoord; het is er zelfs uit ontstaan.

De Toean van Repa heeft zich echter tijdelijk onder den T. Dolok Pariboean gesteld, omdat hij in vijandschap leefde met T. Si Poleha. Bij aankomst der commissie te Adji Bata waren vier personen van Si Poleha in het blok te Repa; door tusschenkomst der Tobasche hoofden en die van Parapat mocht het echter gelukken deze lieden los te krijgen, zoodat daardoor de verhouding tusschen Repa en Si Poleha reeds veel beter was geworden.

De Toean van Repa vreest nu hoofdzakelijk Toean Dolok Pariboean; anders zou hij zich zeker reeds weder onder Si Poleha hebben geschaard; aangenomen moet dus worden, dat Repa ressorteert onder Si Poleha, zoodra de Toean Dolok Pariboean tot rede zal zijn gebracht.

[illegible] zamen gevat bestaat dus het gebied, onder [illegible] naam van Si Antar bekend, uit de volgende [illegible]ken:

1. Bandar.

2. Si Antar met Si Namanik en Si Lompoejoeng.

3. Si Poleha met Pariboean, Hoeta moela, Tamboerajah, Si Haparas, Goenoeng Priama, Gara en Repa.

TANAH DJAWA.

Afkomst der bevolking.

De oorspronkelijk bevolking van Tanah Djawa was van de marga Si Tanggang (Poerba). Deze is echter overweldigd door de marga Si Naga, welker bevolking, door Si Namanik uit Si Antar verdreven, hierheen de wijk nam.

De bevolking van Si Naga kwam naar Si Antar van Girsang en Sepangan Boloön, terwijl deze beide landschappen op hun beurt bevolkt zijn geworden door lieden van de landschappen gelegen langs den zuidelijken oever van het schiereiland Samosir, hoofzakelijk van het landschap Oerat.

De radjah van Tanah Djawa is reeds van Gouvernementswege aangesteld evenals de radja's van Si Antar en Tandjoeng Kasau. Hij heeft zeker van de drie het meeste gezag over zijne onderhoorigheden, en ook het uitgestrektste en vruchtbaarste land Toch heeft hij evenmin als de radja van Si Antar eene absolute macht over al zijn onderdanen en het geheele land; dit heeft de commissie tot hare schade moeten ondervinden. De radja van Tanah Djawa moet een zoon zijn, geboren uit eene poeang balan, evenals ook zijne beide collegas, en erkend en bevestigd worden door de geheele bevolking, in de eerste plaats door zijne vier Toengkats, de radja namara (zie boven); dezen zijn de Toeans van Batangija Si Naga, Hatoendoehan, Dolok Pariboean en Merdjandjen.

Staatkundige indeeling.

Wanneer een dezer vier Toeans hem niet erkent, kan hij niet tot radja verheven worden. De machtigste dezer vier heeren is zeker wel Toean Dolok Pariboean, die zich nu als vijand van het Gouvernement heeft doen kennen, door de commissie op hare terugreis van het Tobameer naar Tanah Djawa te overvallen en die reeds vroeger een verbond met de radja's heeft gesloten. Tevens erkent hij niet meer het gezag

van den radja, sinds deze zich bij het Gouvernement heeft aangesloten. Ook vroeger was de band tusschen het rijk van Dolok Pariboean en van den radja van Tanah Djawa al vrij los; herhaaldelijk voerde men oorlog tegen elkander en de radja werd alleen erkend als radja na Opat. Voor zoover mij bekend is, erkennen de drie overige Toengkats den radja als hun heer; ook de beide landschappen Girsang en Sepangan Boloön, aan deze zijde van het gebergte gelegen, verklaren steeds te hebben gestaan onder den radja van Tanah Djawa als karadjaäns van dit rijk, terwijl hun gebied (grond) daarmede een geheel vormt. Blijven dus nog over de aan het meer gelegen landschappen Parapat, Si Bargoeding en Panahatan; deze zijn karadjaäns van Toean Dolok Pariboean en erkennen alleen dit hoofd; zij erkennen wel dat hun grond behoort tot de oeroeng van Tanah Djawa, maar hun eigenlijk direct hoofd is T. Dolok, en zij gaan dus met dezen mede in zijn politiek. Omtrent de hoegrootheid der bevolking van Tanah Djawa en de landschappen die daartoe behooren, kunnen slechts globale cijfers worden aangegeven; het gebied van Toean Dolok kon de commissie niet bereizen evenmin als de daartoe behoorende drie genoemde landschappen. Ik kan echter mededeelen, dat toen wij ons te Adji Bata bevonden, de hoofden dier drie landschappen zich vóór den overval niet vijandig hebben betoond, maar ons herhaaldelijk hebben bezocht. De door mij verkregen opgaven zijn als volgt:

1°. Radja Maligas ± 500 huisgezinnen direct gebied, Girsang ± 400, Sepangan Boloön ± 400;

2°. Toean Dolok Pariboean ± 600 huisgezinnen, Parapat ± 120, Si Bargoeding ± 120, Panahatan ± 150.

In de Oeroeng Tanah Djawa moeten wij dus, den toestand in aanmerking nemende zooals die nu is, het bestaan erkennen van twee zelfstandige rijken, zooals hier boven is aangegeven.

Het eene onder radja Maligas, het andere onder Toean Dolok Pariboean.

Rechten op de gronden.

In Si Baloengoen zijn de hoofden feitelijk de eigenaars der woeste gronden, ja eigenlijk van alle gronden. Daar waar eenmaal sawahs zijn aangelegd en kampongs gebouwd, is het bezitrecht dier terreinen als het ware in eigendom overgegaan op de bewoners: de kamponghoofden en kampongbewoners. Alles wat behoort tot de kampong, als tuinen met vruchtboomen enz., is één geheel geworden, en behoort niet meer tot het geheele gebied; het is eigendom der kampong, en kan alleen wanneer deze geheel verlaten wordt, weder overgaan op den eigenaar, den radja. Evenzoo is het gesteld met tuinen [ladangs] en aanplantingen, die op meer of minder afstand van de kampong liggen; worden deze verlaten, dan vervallen de gronden, evenals de daarop voorkomende aanplantingen, aan den radja. Iemand, die eene ladang verlaat, heeft niet het recht daarvan de boomen of den grond aan een ander te verkoopen; wel kan hij aanplantingen, die in de kampong staan of er althans direct toe behooren, aan het kamponghoofd overdoen tegen een of ander geschenk De eenmaal bewerkte en daarna weder verlaten gronden noemt men *tanah taloen*.

Ieder bewoner der kampong kan, indien er woeste gronden genoeg zijn, daarvan zooveel in gebruik nemen als hij wil; hij betaalt, behalve van padi, van de opbrengst der overige producten 1/10 aan den radja.

In de Tobalanden is de toestand eenigszins anders; hier behooren de gezamenlijke gronden eigenlijk aan de stammarga; de hoofden hebben echter wel degelijk de beschikking over de woeste en onbebouwde gronden; in de meeste gevallen zullen zij bij het afstaan van dergelijke terreinen wel vooraf te rade gaan met hunne onderhoorige mindere hoofden, en dezen ook een gedeelte van de winst geven; verplicht zijn zij daartoe echter niet, evenmin als de Si Baloengoensche hoofden. Uitgifte van woeste gronden zal hier wel weinig of nooit voorkomen, ook in den vervolge niet,

omdat er bijna geene goede gronden beschikbaar zijn. Toch kan een voorbeeld van dergelijke uitgifte hier aangehaald worden, en wel het geval van den heer Schwab, die van de hoofden Paraloengin en Si Djorat van Si Torang tegen een bepaalden prijs een groot stuk boschgrond in het landschap Maranti in huur kreeg, welke concessie door het bestuur echter niet goedgekeurd werd. Ik haal dit voorbeeld aan, daar het duidelijk bewijst, dat waar werkelijk in Toba uitgestrekte onbebouwde gronden aanwezig zijn, evenals in Si Baloengoen, de voorname hoofden die als hun eigendom beschouwen, en het recht hebben ze aan anderen uit te geven in huur of in leen; den grond van de marga geheel vervreemden, kunnen zij echter nooit.

TANDJOENG KASAU. In het rijkje Tandjong Kasau met ± 50 huisgezinnen, doch betrekkelijk juist door de geringe bevolking met uitgestrekte beschikbare woeste gronden, is de radja Itan Ali eigenaar van die gronden; hij geeft die uit en verhuurt die naar verkiezing op denzelfden voet als overal elders op de Oostkust. De hem ondergeschikte karadjaäns en toeans krijgen van de hasil tanah, die geheven wordt van de bereids aan Europeanen verhuurde gronden, een vastgesteld gedeelte. Voor die gronden is bij het sluiten der overeenkomst ook eene vaste huursom in eens bedongen. De radja krijgt van de meeste producten $^1/_{10}$ van de opbrengst of de waarde; ook van die welke worden uitgevoerd.

BANDAR. In het gebied van Toean Bandar is de toestand eenigszins anders dan in Tandjoeng Kasau; hier is ook wel Toean Bandar eigenaar en rechthebbende op de onontgonnen gronden, maar deze zijn alle bereids verdeeld over de verschillende karadjaäns en pertoeanans, zoodat hij, bij eventueele uitgifte aan Europeanen bv., de betrekkelijke toeans in wier gebied die gronden liggen moet hooren; zijn dezen tegen de uitgifte en hebben zij gegronde bezwaren, dan kan Toean Bandar de gronden niet uitgeven. Toean Bandar en zijn ondergeschikte Toeans verklaarden in den Rapat te

Bandar, dat alleen hij het recht had woeste gronden in het Bandarsche aan Europeanen of andere personen uit te geven met den radja van Si Antar.

SI ANTAR, SI NAMANIK EN SI LOMPOEJOENG. De radja van Si Antar en de direct onder hem staande hoofden geven het bovenstaande natuurlijk niet toe, en verklaren dat in de geheele oeroeng van Si Antar (dus ook in Bandar en Si Poleha) alle woeste gronden het eigendom van den Radja zijn en door dezen ook kunnen worden uitgegeven. Hetzelfde verklaart ook de Toean van Si Namanik, die echter moeielijk ten deze meer eene opinie kan hebben, daar hij, sinds hij zijn gebied aan de Rajahs heeft verloren, geheel afhangt van den radja van Si Antar. In Si Antar is de radja heer over de woeste gronden en kan hij die eigenmachtig uitgeven; in de meeste gevallen zal hij ook wel zijne karadjaäns daarin hooren Eene regeling als in Bandar, waarbij alle woeste gronden zijn verdeeld over de verschillende karadjaäns en kampongs, bestaat hier niet, met uitzondering echter van de pertoeanan Dolok Malela. Het gebied van dit district is begrensd; en de radja behoort ook den Toean van Dolok Malela bij uitgifte van gronden te kennen. Deze uitzondering komt daardoor, dat deze Toean van andere afstamming is dan de radja van Si Antar, ofschoon ook van de marga Si Namanik; deze Toeans zijn afstammelingen van de het eerst in het land gekomen hoofden. Si Namanik en Si Lompoejoeng verkeeren ten deze in eenen bijzonderen toestand. Si Namanik heeft geene gronden meer, en Si Lompoejoeng heeft een aangewezen stuk grond van den radja van Si Antar gekregen, waarover deze dus wel nooit eigenmachtig zal beschikken.

SI POLEHA. In het gebied van Si Poleha heerscht dezelfde toestand als in Bandar. De Toean van Si Poleha acht zich onafhankelijk van den radja van Si Antar en beschouwt zich daarom ook alleen als rechthebbende op de woeste gronden in zijn gebied.

Zonder overeenstemming met de onder hem staande Toeans als bijv. die van Pariboean, Hoeta moela, Si Hapoeas enz.

zal hij ook in die streken geen woeste gronden eigenmachtig kunnen uitgeven. In zijn eigen direct gebied kan hij zulks natuurlijk wel.

Zoowel in Si Antar als in Si Poleha wordt van de opbrengst der producten aan den Radja en den Toean een tiende betaald.

TANAH DJAWA. Radja Maligas van Tanah Djawa is eigenaar van de woeste gronden in zijn gebied en kan die naar verkiezing uitgeven; ook die in de landschappen Girsang en Sepangan Boloön; dit erkennen ook de hoofden dezer landschappen; alleen betalen deze laatsten niet de schatting van 1/10 op de producten; wel echter eene belasting op het maken van soloes (Bataksche prauwen). n. l. twee dollar voor elke prauw. In geheel het overig Tanah Djawa, met uitzondering van Dolok Pariboean, wordt de belasting van 1/10 aan den radja betaald.

DOLOK PARIBOEAN, PARAPAT, PANAHATAN EN SI BARGOEDING. De Toeans van D. Pariboean betalen reeds sinds jaren geen schatting meer aan den radja van Tanah Djawa; zij heffen zelf de belastingen in hun gebied, waartoe ook behooren de aan het Tobameer gelegen drie genoemde landschappen. T. Dolok beschouwt zich derhalve ook als eenig heer en eigenaar van de woeste gronden in zijn land en ontkent de rechten van den radja van Tanah Djawa daarop.

RECHTSBEDEELING IN SI BALOENGOEN.

Als regel kan men ook hier aannemen, dat ieder landschap zijne eigene rechtsbedeeling heeft, waarbij de radja of de Toean het oppergezag uitoefent.

Kleinere zaken worden in de kampongs afgedaan door de gewone Toeans. Zaken van meer gewicht en zware misdrijven worden berecht door het landschapshoofd, met de onder dezen staande Toeans en Karadjaäns. De Radja na Opat hebben slechts bemoeienis in de rechtspraak der ver-

schillende landschappen voor zooverre zij daarin geroepen worden; indien het b. v. zaken betreft, die men niet kan uitmaken en waarin alle landschapshoofden en ook de radja behooren te worden gehoord. Ook bij de rechtspraak dus treedt de betrekkelijke zelfstandigheid der landschapshoofden aan den dag.

Doodstraffen worden uitgevoerd op de hoofdplaats van het landschap dan wel in de residentiën der radjas, als de Pamatang Tanah Djawa, Pamatang Si Antar enz., doch ook in Bandar en vroeger in Si Namanik.

Lagoe Boti, 18 Maart 1893.

DE LIJANG NA MOEWAP

EN DE

LEGENDE DAARAAN VERBONDEN

DOOR

R. C. VAN DEN BOR.

Controleur van Padang Lawas.

Op ongeveer 3 palen beoosten de kampong Handio van het landschap Sosa djoeloe in de afdeeling Padang Lawas ligt eene uitgestrekte grot, genaamd lijang na moewap, dat is de stinkende grot, welke naam verband houdt met de groote massa guano welke er verzameld ligt, en afkomstig is van een ontzettend aantal vledermuizen welke er in huist. Handio is van uit de hoofdplaats der afdeeling Goenoeng Toewa geheel te paard te bereiken, en ligt er circa 56 palen van verwijderd; van uit Handio moet echter de reis te voet worden voortgezet. De grot staat in bijgeloovige eer en wordt, volgens de legende, bewoond door de zoogenaamde halak boenijan of halak bonár, een wezen tusschen mensch en geest, dat zelfstandig voortbestaat en onzichtbaar is, doch zich zichtbaar maken kan.

Vroeger, vóórdat de „kompeni" zich in deze streken vestigde, vertoonden de halak boenijan zich nog wel eens aan de menschen, en offerde men hun; sedert echter hebben zij zich teruggetrokken in hunne schuilhoeken en vertoonen zij zich niet meer. Toch blijft men nog vrees koesteren voor die halak boenijan.

De grot bevat twee openingen; de eene, waardoor we binnengingen, ligt vrij open en komt uit in de bedding

eener opgedroogde kleine rivier. Vóór de zware aardbeving van 17 Mei 1892 stroomde er nog water uit, nà dien datum niet meer, en waar het water in de grot zijn oorsprong moet hebben genomen, kon niet worden opgespoord. Voormelde opening is ongeveer een paar manslengten hoog en een vaam breed. De bodem der grot is zeer ongelijkmatig, overal steken grootere en kleinere rotsbrokken uit, zoodat men behoedzaam moet loopen; die rotsstukken zijn alle afgerond, evenals de wanden en het gewelf, klaarblijkelijk een gevolg van de werking van het water, dat het ontstaan der grot ten gevolge had. De bodem is bedekt met eene dikke, hier en daar meer dan 2 voet hooge laag zwarte guano.

Het geraamte der grot moet waarschijnlijk uit graniet bestaan, welke grootendeels overdekt is door nu eens weeke dan weer steenharde kalkverbindingen. Stalagmieten en stalactieten treft men er dan ook in menigte aan, en de druipsteenvorming heeft nog voortdurend plaats, getuige het overal neerdruppelende water.

De wijdte der gangen varieert van ongeveer $^1/_2$ M. tot 2, 3 à 4 M.; die kleinste breedte is echter slechts een paar malen aangetroffen.

Op ongeveer 60 meter van den ingang splitst de gang zich in drieën; de rechter tak loopt dood, metende circa 90 M., de middelste eindigt in een koepelvormige ongeveer 15 M. breede ruimte circa 3 meter hoog. In den rechtopgaanden zijwand komt hier wederom een zijgang uit, welke zijn oorsprong vindt in de linker vertakking.

Na in dezen derden gang ongeveer 100 M. voortgeschreden te zijn, komt men in een reusachtige ongeveer eivormige zaal, waarvan de grootste lengte 38 M. is, terwijl de hoogte op 20 M. kan worden geschat; het gewelf is hier koepelvormig.

Uit deze zaal verder gaande, komt men in een cirkelvormigen gang met een viertal vertakkingen, waarvan er twee op een geringen afstand weder te zamen komen; het

verder beloop der grot is grillig gevormd, en vertoont verscheidene doodloopende kleine vertakkingen.

Op verschillende plaatsen schemert het daglicht door, ten gevolge van scheuren in den rotswand, waardoor vaak een fantastisch, onzeker schijnsel de duisternis onderbreekt; op één plaats treedt het volle daglicht door; hier heeft blijkbaar eene instorting plaats gehad, waardoor een soort koker van een 4 à 5 M. hoogte is ontstaan, zoodat de daarboven groeiende struiken zichtbaar zijn.

Niet ver hier vandaan loopt de grot ten einde; het laatste gedeelte is tamelijk stijgend; de bodem is hier vooral met rotsblokken bezaaid, zoodat het loopen er vrij bezwaarlijk is; de uitgang is verscholen onder dicht kreupelhout.

Zien wij nu hoe de legende luidt.

Behalve door vleermuizen, wordt, zooals wij zagen, de grot ook bewoond door de halak boenijan en deze onzichtbare wezens hebben zich vaak in contact gesteld met het vorstengeslacht der marga Hasiboean in het Oeloe Broemoen-gebied.

Trouwens de familie Hasiboean is zelf van zeer goede afkomst. Zij klimt op tot zekeren Soeltan Iskander Dzoelkarnaini, die Sumatra deed ontstaan en er koning van werd, zetelende te Pagarroejoeng. Een achterkleinzoon van dezen vorst, Soetan Moget Sasaboean, had een zoon, Soetan na Paras en 3 dochters. Een dezer dochters, Radja ni Boedjing geheeten, huwde met een halak boenijan en haar kleinzoon was Permata Sapiak (dat is de cycloop), die met een kleinzoon van evengenoemden Soetan na Paras, met name Ompoe Sodogoran, naar deze streken afzakte.

Van Permata Sapiak hoort men verder niets. Ompoe Sodogoran echter vestigde zich te Laboe Botoeng in Hasahatan, en werd dus de stamvader der marga Hasiboean in Oeloe Baroemoen.

Onder Ompoe Sodogoran's zoon Ompoe Bangoen trok men naar Mondang, en bleef hier 5 geslachten lang gevestigd.

Toen vatte men weer den wandelstaf op, en het was Dja

Boeloeng Botik, alias Mahodoem Pangoloe Bosar, die het eerst bezit nam van Djandji Lobi.

Mangaradja Harang, de kleinzoon van dezen laatsten, was de stamvader van het thans regeerende vorstengeslacht in Sosa Djoeloe, zóó althans volgens den in het archief alhier berustenden stamboom, opgemaakt door Controleur Van Assen in het jaar 1885.

Mangaradja Harang dan had een zuster Si Sende Aloes geheeten, schoon van aanzicht en bevallig van gestalte, en het scheen dat zij de aandacht had getrokken van de halak boenijan, zoodat zij besloten hadden haar ten huwelijk te vragen.

De halak boenijan kwamen uit hun donkere woonplaats te voorschijn, maakten zich zichtbaar, kleedden zich, en begaven zich naar Si Sende Aloe's ouders en dongen naar hare hand, welke gaarne weggeschonken werd, vereerd als men was met het hooge bezoek. De zaak werd beklonken, de djoedjoeran werd voldaan (1), en de dag waarop de bruid zoude worden medegevoerd werd vasgesteld.

Op den bepaalden dag kwamen de halak boenijan met groote plechtigheid te Djandji Lobi ten huize der bruid, maar toen men haar wilde medenemen, verklaarde zij niet te zullen medegaan, wanneer zij niet eerst afscheid had genomen van haar broeder Mangaradja Harang, dien men buiten alles gelaten had.

Haar ouders waren verlegen met de zaak, want inderdaad had men hem niet in de zaak gekend. Men bemoeide zich niet met hem, omdat hij niet wel bij het hoofd was.

Wat men ook deed, Si Sende Aloes bleef onverzettelijk weigeren met de hooge gasten mede te gaan, wanneer zij niet eerst Mangaradja Harang had ontmoet.

---

(1) Daaronder behoorde eene ogoeng, naar 't meisje "ogoeng si Sende Aloes" geheeten, welke thans nog in het bezit is van Patoean Soripada Mahodoem van Djandji Lobi en alleen bij hoogst zeldzame gelegenheden te voorschijn wordt gehaald.

Men liet dezen nu roepen en legde hem het plan om zijn zuster met de halak boenijan te doen huwen voor; hij weigerde echter zijn toestemming daartoe te geven.

De halak boenijan wilden toen de bruid medenemen, maar Mangaradja Harang voorkwam hen, omvatte zijne zuster, en weerhield haar.

Toen kreeg een der halak boenijan een gelukkig denkbeeld; hij haalde een schitterende kris te voorschijn met gouden greep en rijk bezet met edelgesteenten, en bood die Mangaradja Harang aan als djoedjoeran. Deze aanschouwde het schitterende wapen, en greep er met beide handen naar.

Si Sende Aloes, thans alleen staande, werd door de halak boenijan aangegrepen en weggeleid; Mangaradja Harang sprong hen na, maar plotseling waren zijne zuster en de ontvoerders verdwenen.

Hoe het verder met Si Sende Aloes gegaan is in de donkere verblijfplaats der halak boenijan, weet men niet; nooit heeft men iets meer omtrent haar vernomen.

Mangaradja Harang bleef in afzondering voortleven te Djandji Lobi; huwde er, en kreeg een zoon, Dja Dilli genaamd. Geruimen tijd daarna werd hij zelfs vorst van Sosa Djoeloe; dit geschiedde onder de volgende omstandigheden.

Lang voordat hij naar Sosa Djoeloe zou verhuizen, regeerde hier een andere tak van de marga Hasiboean; (1) de laatste radja had vijf zoons, die elkander bij den dood huns vaders de keradjaän betwistten; geen hunner kon zich echter een overwegenden aanhang verwerven, daar de onderhoorigen alle vijf broeders even gaarne wilden erkennen als hun radja. Men besprak den toestand, maar kwam tot geen besluit; reeds besloot men om het geweld te laten beslissen en zou men elkander den oorlog gaan aandoen, toen juist bijtijds de zuster van het aspireerend vijftal met den raad voor den dag kwam, om liever dan den krijg

(1) Namelijk Hasiboean Hapoltahan, terwijl in Djandji Lobi de marga Hasiboean Botoeng gevestigd was.

in het land te roepen, de vorstelijke waardigheid aan een buitenlander op te dragen.

De vijf broeders gaven gevolg aan dien raad: zij togen naar Mangaradja Harang's vader te Djandji Lobi, legden hem hun toestand bloot en verzochten hem hun een radja aan te wijzen.

Mangaradja Harang's vader vond dit voorstel eene welkome gelegenheid om zijn eigen waardigheid aan een jongeren zoon te kunnen nalaten; en zoo beval hij dan Mangaradja Harang als radja van Sosa Djoeloe aan, waarmede gaarne genoegen werd genomen. Mangaradja Harang toog toen naar zijn nieuw rijk, stichtte de kampong Harang en huwde er met eene tweede vrouw, bij wie hij negen zoons en een dochter verkreeg; zijne eerste vrouw en zijn oudste zoon Dja Dilli bleven te Djandji Lobi achter. Eerst veel later verhuisde deze laatste naar Sosa Djoeloe, en vestigde hij zich te Torop. Zijn kleinzoon Soetan Perlindoengan was de stichter der kampong Parapat en werd de stamvader van den hiervoren genoemden Soetan Mangaradja.

De fraaie kris welke hij van de halak boenijan had ontvangen, golok dangijang genaamd, had Mangaradja Harang bij zijn vertrek aan zijn zoon Dja Dilli ter hand gesteld, met de opdracht om die van geslacht tot geslacht te bewaren, zoodat zij thans ook nog in het bezit is van den zoon van den evengenoemden Soetan Mangaradja van Parapat (1).

Een achterkleinzoon van Dja Dilli had een zoon en eene dochter; deze dochter, Si Adatoewa geheeten, huwde en kreeg vier kinderen; hierbij had niets bijzonders plaats. Toen zij echter voor de vijfde maal zwanger was, werd zij bezield door een geest, die door haar als medium (2) sprekende den volke bekend maakte, dat een halak boenijan met name Datoe Boralatoewa de vader was van het verwacht wordende kind, dat den naam zou krijgen van Datoe Bosar.

---

(1) De golok dangijang mag aan niemand vertoond worden, maar behoort bij de begrafenis van den radja van Parapat te voorschijn te worden gehaald; aan mij wilde men zelfs het voorwerp niet laten zien.

(2) Een medium heet in 't Bataksch hasijaren of panijaran.

Si Adatoewa's echtgenoot, Dja Mangadang, die aanvankelijk de zaak niet vertrouwde, werd van zijne ongeloovigheid bekeerd, toen de bevalling had plaats gegrepen, zonder dat men wist hoe en waar zulks geschied was; volgens sommigen zoude zij in de lijang na moewap gebaard hebben, volgens anderen zoude haar zwangerschap plotseling verdwenen zijn.

Hoe dit zij, Datoe Bosar had het levenslicht aanschouwd maar bleef onzichtbaar voor de menschen.

Si Adatoewa verzorgde haar kind, dat men hoorde schreien, zonder het te zien; de houding en de handelingen van de moeder waren geheel als die van eene vrouw die een pas geboren kind verzorgt, maar het kind zelf bleef steeds onzichtbaar. De moeder werd op hare beurt door onzichtbare geesten bewaakt; op raadselachtige wijze werden haar uitgezochte spijzen en lekkernijen voorgezet, en wanneer zij daarvan genuttigd had, verdwenen die weer even geheimzinnig. Den echtgenoot van Si Adatoewa beviel dit alles maar weinig, te meer daar hem door de geesten was bekend gemaakt, dat de kraamvrouw geen vermoeiend werk mocht verrichten, waarom hij zelf den dagelijkschen huishoudelijken arbeid moest verrichten.

Tegen den tijd dat het kind geacht kon worden de eerste moederzorgen te kunnen ontberen, werd Si Adatoewa wederom bezield door een geest, die haren echtgenoot (1) mededeelde dat, daar het eerste geestenkind, Datoe Bosar, in de lijang na moewap was geboren, het tweede geestenkind te midden van de gewone menschen het levenslicht zoude aanschouwen, doch met gepasten eerbied behandeld, en op plechtige wijze gehuldigd moest worden. Dja Mangadang had hier niet veel ooren naar; hij was bevreesd dat de geesten zijner voorvaderen er niet door gesticht zouden zijn, zulk een vreemd wezen onder hunne afstammelingen

(1) Zijn vroegere naam van Dja Mangalang werd toen veranderd in Bajo Radjo Mangadang Bajo Angin Si Pekpengan.

te moeten opnemen. Hij bleef dus talmen met zijn antwoord, en toen verklaarde de geest, dat, daar Dja Mangadang er blijkbaar niet mede ingenomen was, het kind dan ook maar in de lijang zou geboren worden, en dat het klinken van de „sarindo" (het geluid van verren donder, hoog in de lucht) hem met de gebeurtenis zou in kennis stellen.

Drie etmalen nadat de geest zich aldus had geopenbaard, weerklonk de sarindo en Datoe Sarindo was geboren, terwijl het wederom even geheimzinning en raadselachtig toeging als na Datoe Bosar's geboorte.

Nog twee malen baarde Si Adatoewa op dezelfde wijze, het aanzijn schenkende aan Si Dajang ale Boelan en Datoe Hobal Baloeton.

Si Adatoewa stierf op hoogen ouderdom. Toen haar lijk het huis werd uitgedragen, weerklonken zware kanonschoten en een luid klinkenden gordangslag in de lijang na moewap, hoorbaar tot in de kampong (d. i. dus op 3 palen afstands) (1). Zij werd begraven op een heuvel nabij de kampong, waar ook thans nog de begraafplaats is; maar later verklaarden de geesten (2), dat de halak boenijan haar hadden weggehaald en naar de lijang na moewap gebracht, waar zij met haar echtgenoot en kinderen sedert verblijf hield.

En hiermede eindigt de sage van de lijang na moewap.

---

(1) Enkele oude lieden verklaren zich nog te herinneren die geluiden gehoord te hebben.

(2) Dit geschiedde toen de lieden van Parapat door een bala getroffen zijnde, de geesten opriepen; eene aardsche dochter van Si Adatoewa, Si Roemia genaamd, diende toen tot medium. Dat oproepen der geesten heet *parahon* en geschiedt door de gordang op eene bepaalde wijze te slaan, welke wijze heet „gordang ni begoe sijar" of ook wel „gordang sampoeara batoe magoelang", en op de maat waarvan het medium, de hasijaran, gaat „manortor" (dansen). Is het medium dan in den toestand van „sijar-sijaran" gekomen, dan kan men het de vragen doen welke men aan de geesten wenscht voor de leggen, en die de geesten dan sprekende door het bezielde medium weer beantwoorden.

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN,

ONDER REDACTIE

VAN

Mr. J. H. ABENDANON

EN

P. J. F. LOUW.

DEEL XXXVII.

AFLEVERING 3.

BATAVIA.
ALBRECHT & RUSCHE.

's HAGE.
M. NIJHOFF.

1894.

LIJST

VAN WOORDEN IN HET

MALEISCH, HOLLANDSCH, ROTTINEESCH EN TIMOREESCH

DOOR

E. F. KLEIAN.

VERKLARING

DER TEEKENS EN LETTERS DIE IN DE WOORDENLIJST GEBRUIKT WOORDEN.

De *å* voorkomende in het Rottineesch en Timoreesch geeft een doffen *o* klank aan.

De *u* voorkomende in de beide genoemde talen wordt als *oe* uitgesproken.

— boven de *a*, de *i* en de *u* wijst den klemtoon aan.

⁄ boven de *e* en de *o* geeft te kennen, dat daar de klemtoon moet vallen, en de klank dier klinkers scherp is.

\ boven dezelfde klinkers wijst ook den klemtoon aan, doch duidt aan, dat de klank er van dof is.

Waar de klemtoon niet valt, wordt het teeken ◡ boven de klinkers geplaatst.

— duidt de herhaling van het vorige woord aan.

- tusschen twee of meer woorden verbindt de deelen van een samengesteld woord met elkander, of het grondwoord met zijne aanhechtsels.

·· boven een klinker geeft te kennen, dat die lettergreep met een bijzonderen nadruk moet uitgesproken worden, zooals

in de Maleische woorden: kaädaän, peroepamaän, kakajaän, kamoelijaän, enz.

ʼ rechts boven een woord of een lettergreep heeft dezelfde uitspraak als in de Maleische woorden: maʼna (nut), taʼloek (afhankelijk), tidaʼ, tabiʼ, enz.

Waar *enz.* geschreven is, geeft het te kennen dat alle persoonlijke vormen van het genoemde woord (onregelmatig werkwoord) nog niet volledig opgeschreven zijn.

2 achter een woord geeft te kennen dat het genoemde woord tweemaal uitgesproken moet worden.

^ boven twee klinkers in sommige Timoreesche woorden duidt aan, dat die beide klinkers in eens moeten uitgesproken worden.

A

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
Atoer	rangschikken, regelen, in orde brengen.	ăfăfāü (au, beta), măfăfāü (å, angkau), năfăfāü (ndia, ija), măfăfāü (ami, kami), tăfăfāü (ita, kita), măfăfāü (emi, kamoe), lăfăfāü (sila, diorang).	ātol (au, beta) mātol (hå, ang, kau), nātol (in, ija), mātol (hai, kami), tātol (hit, kita), mātol (hi, kamoe), nātol (sin, dijorang).
— an	rangschikking, regeling.	năfăfāük.	atòlan.
Atas	op, boven.	lain.	atnāe.
di —		nai lain (enklv.) lai lain (meerv.)	et atnae.
ka —	naar boven.	lain néu (enk.) lain léu (meerv.)	et fat.
dari —	van boven.	nésik lain (enk.) lésik lain (mrv.)	et faton.
Atap	dak.	sinik.	noh.
roemah —	een huis met atappen dak.	uma sĭnĭdòk.	ume noh.
Atau.	of.	då.	ai.
Adjar	onderwijzen, leeren.	ănóli, mănóli, nănóli, mănóli, tănóli, mănóli, lănóli.	ŭnóni, mŭnóni, nănóni, mĭnóni, tănóni, mĭnóni, nănóni.
koerang —	onbeschaafd.	măléla hădătāk	kamĭhīn fa hadat.
Adjok	nadoen om iemand te bespotten.	hăkĭnŏnóli.	taå.
Ada	zijn, wezen,	—	ètan.
— baik	het is goed	mălòle.	lèkå.
Adoe	aanklagen.	kălāk.	kălāk.
Adik	jongere broeder of zuster.	fādi of fādik.	oli.
Adat	gebruik, gewoonte.	hādak.	hādat.
Arta	bruidschat.	bélis.	bélis.
Arti	beteekenis.	sŏsóak, ndăndāk.	nāon.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
meng —	begrijpen, verstaan.	ălélak. mălélak, nălélak, mălélak, tălélak, mălélak, lălélak.	ŭhīn, mŭhīn, năhīn, mĭhīn, tăhīn, mĭhīn, năhīn.
orang meng — —	een knap mensch.	bătăhóli mălélak.	ătóni ăhĭnet.
Arang	kool, houtskool.	hăĭ kādek.	ātu.
Isteri	vrouw, echtgenoote	săå of săok.	fel.
Asap	rook, damp, stoom.	māsuk	māsuʼ.
ber	't rooken, 't dampen.	nămāsu (enkelv.) lămāsu (meerv.)	nămāsuʼ.
Asam	zuur.	măkéis.	măʼnĭnu.
— djawa	tamarinde.	nĭnīlu.	kiu.
Asin (masin)	zout, zoutig.	māsik.	māsiʼ.
ajer —	zoutwater, zeewater.	tāsi åe.	åe tasi.
Angkat	optillen, opbeuren.	soŭ.	ăĭtī.
ber —	vertrekken.	lāŏ, sóku.	nāo.
Oengkil.	met een spaak oplichten.	dóĭ, fói.	lóĭ.
Angkau.	gij.	å.	hå.
Angin	wind, lucht.	ānin.	ānin.
— timor	oostewind.	ani tīmu	ani tīmu.
— barat	westewind.	ani faak	ani tasi.
— oetara	noordewind.	aai kis	anitbali
— selatan	zuidewind.	ani kónas	anitbanéʼu.
diatas —	boven den wind	nai anin lain	bi anin fafon.
di bawah —	beneden den wind.	nai anin dae	bi anin pinan
Apa	wat, welke, iets	hata; beh	saʼ.
— 2	al wat, alles.	sudi hata	saʼ-saʼ.
meng —	waarom	hata taon, taå lĕë.	inan saʼ.
— chabar?	wat nieuws?	lĕŏbĕh?	ŏnmè?
— sabab?	waarom?	hu hata?	onmè?
— itoe?	wat is dat?	hata ndia?	saʼes nan?
Api	vuur.	hăï	ai
batoe —	vuursteen	bătŭ-ăik	fatu pĕnīte.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
— ²(koenang²)	vuurvlieg	móla	līma'.
Akar	wortel	okak	bāät.
Akoe	ik	au	au.
meng —	erkennen	ăkăhéik, măkă-héik, năkăhéik măkăhéik, tă-kăhéik, măkă-héik, lăkăheik.	lomi.
meng —	bekennen	póä.	mănāku.
Agas	muskiet	nīnik	īmun.
Aloe	rijststamper	āluk	hānu
Alang²	rietgras	fi	hŭmūsu.
Alau	drijven, weg-jagen	få	pòö.
Alah	overwonnen worden	sèngi.	ŭmnéku, mŭmnéku, nămnéku, mĭmnéku, tămnéku, mimnéku, nămnéku.
Alih	verhuizen	huka; lali; bòke.	få'.
Anai²	witte mier	ănădāeh	nāem.
Ambil	nemen; halen	hóï, hāï.	māit.
Oembak	baar, golf	li.	oki.
Emboen	dauw	dīnis.	tāni'.
Amat	zeer; erg.	hik; ănăséli; mănăsélik.	léüf.
Amas	goud.	lilå pilas	noni mănātu'.
Ampat	vier	ha.	ha.
— belas	veertien	sănăhūlu ha	bå'èsam ha.
— poeloeh	veertig	ha hūlu	bå' ha.
— ratoes	vier honderd	nātun ha	nātun ha.
— riboe	vier duizend	lifun ha	nifun ha.
Ampoen	vergiffenis.	dòö; apon	ampon.
Oempan	aas, lokaas	hanik	fūlit.
Antar	brengen	uni, muni, né-ni, méni, téni, méni, léni.	ŭāt, mŭmāt, nŭnāt, mĭmāt, tŭ'āt, mĭmāt, nŭnāt.
—	geleiden	ăfūli, măfūli, năfūli, măfūli, tăfūli, măfūli,	ŭ'sāin, mŭ'sāin, năsāin, mi'sāin tăsāin, mīsāin,

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
		lăfūli.	năsāin.
Antara	tusschen	tălāda	tănānaf.
Anting[2]	oorring	aute[2]	fālo
Oentoeng	geluk	uak; nālek, ook na-nālek.	uan.
ber —	gelukkig	nănāle; mănā-lek	uak.
dapat —	winnen, verdie-nen.	ala, mala, na-la, mala, tala, mala, lala.	an, man, nan man, tan, man, nan.
Antoek	slaperig	tĕ-kānk	sésa.
Andjing	hond	būsa	asu.
—djantan	rekel	busa māne	asu mône.
—betina	teef	busa ina	asu ainaf
—kebiri	een gecas-treerde hond	busa kălālis	asu båek.
—jang tijada dikabiri	een ongecas-treerde hond	busa păĕlāse	asu mănăsa.
Indjak	treden, trappen	tābu; målå; héta	téli.
Oendoer	wijken; schui-ven	nòdòk; hèok.	fonat.
Endah	fraai; interes-sant.	mănāă, mălòle	nălèkå.
Insang	kieuw	nggănggālas	kūngkālas.
Anak	kind	anak; kăkā-nak; anòŏāna; ănĭĭā-na	anah.
— laki[2]	jongen, knaap	tåuanak	ănămòne.
— taroena	jongeling	tăĕānak	ănămòne.
— peram-poean	meisje	Ĭnăānak	ănăfètå
— dara	juffrouw (onge-huwd)	ănăfĕŏānak	ănăfètå
— andjing	jonge hond	busa ana	asu ānah.
Anam	zes	nè	nè.
Oebat	medicijn	mådå; ăĭdòk.	hăŭléū.
— bedil	buskruit	mådå sĭsīlå.	upkénat.
Oebah	veranderen; anders worden	săĭsélu; ăsă-făli, măsăfāli, năsăfāli, mă-săfăli, tăsăfali, măsăfāli, lăsă-	ŭbāni, mŭ-bānī, năbā-ni, mibani, tăbānl, mĭ-bani, nă-

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
		fāli.	bani.
Oebi		ufi	lāku.
— batatas		ufi sina	lāku kāse
— kembili		låle.	lāli.
Oetas	snoer; koord.	dok; ilok.	nånå, pépa.
Obor	fakkel	pèle.	nåpå.
Otak	hersen; merg.	dŏdòlek.	lòlef.
Oedji	toetsen	fóla.	fon.
Oerat	pees	uak.	kèå.
—	vezel, draad.	ilok.	pépa.
—	haarwortel	sāmoek	slāmuf.
Oeroet	met de handen over iets drukkend strijken.	tusi	tusi.
Orang	mensch	bătăhóli	ătóni.
—	men; iemand.	tåu	ătóni.
Oerai	los, losgebonden	pódnk; pólak; poduk hénin; polak hénin.	nătséfi.
—	losmaken	séfi; séĭ, sĕĭhénin.	sèfi.
Awas	voorzichtig.	mănéa.	påå.
Awan.	wolk, regenwolk.	kóäs.	nåpe.
Oesir	wegjagen; verdrijven.	usi; pu, ook usipu.	liū.
Oesoeng	t'met zijn beiden op de schouders dragen.	ndålå.	loi.
Oesik	plagen; tergen	tåå	móki.
Oetara	noord; noorden	ki.	li.
Oewang	geld.	dóik	lóit.
Oekoer	meten.	ūku; sudi.	su.
— an	maat	ŭūkuk of ukuk; sŭsūdik of sudik	sūät.
sa —	een maat	ukuk esa, sudik esa	sūät mèse
Oekir	uitbeitelen; insnijden	doï; funu	naûtu.
Oelar	slang	mènge.	kaûna; kaûnŭmèke.
— bisa	een addersoort	kăisaå	kaûnăsåå.
— ajer	waterslang	ndāki	sāki.

MALEISCH.	HOLLANDSCH.	ROTTINEESCH.	TIMOREESCH.
Oelang	herhalen.	ăsălūa, măsă-lūa, năsălūa, măsă-lūa, tăsălūa, măsă-lūa, lasalūa.	ŭfāni, mŭfāni, năfāni, mifani, tăfāni, mifāni, năfāni.
— [2]	herhaaldelijk	séku[2]; fāli[2]; năsălŭlūan.	fāni-fāni.
Ija	hij, zij.	ndia; ana	in.
Iboe	moeder	ina	aîna.
Itoe	die; dat.	ndia; ndīaka.	nāe.
Itik	eend.	bèbe.	bèbe.
— lijar	wilde eend.	tĕméi.	bĕbĕfūi.
Ajer	water.	åe.	åe of åel.
(orang) Airopa	Europeaan	fīlāna	kăsĕ mūti.
Isi	inhoud.	isin	nèsan.
—	spier; vleesch	isik.	nèsa.
ber —	spieren hebbende; goed in het vleesch zijnde.	kăīsik; măī-sik; ăīsi, măī-si, năīsi, māīsi, tăisi, lăīsi.	mănèsa.
meng —	vullen, laden.	ădāi, mădāi, nădai, mădāi, tădāi, mădāi, lădāi.	ŭlāi, mŭlāi, nă-lāi, mīlāi, tălāi, mīlai, nălăi.
Irop	slorpen	ăsăkò, măsăkò, năsăkò, măsă-kò, tăsăkò, mă-săkò, lăsăkò.	ŭskòn, mūskòn, năskòn, mīs-kòn, tăskòn, mīskòn năskòn.
(h) Isap	zuigen	ăsămūsi, mă-sămūsi, năsă-mūsi, măsă-mūsi, tăsămū-si, măsămŭsi, lăsămūsi.	musi.
Esoek	morgen.	bălăhā, făfāik.	nòka.
— pagi	morgen ochtend	bălăhā făfāin.	noknòka.
— sore	morgen namiddag	bălăhā nåså.	nŏkănmābe.
Ingat	onthouden	ăfăndèle, mă-făndèle, năfăn-dèle, măfăndè-	ŭmnāu, mŭm-nāu, nămnāu, mīmnāu, tăm-

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
		le, tăfăndèle, măfăndèle, lăfăndèle.	nāu, mĭmnāu, nămnāu.
—	denken	dūä; afi.	als boven.
—	herinneren	ăsănéda, măsănéda, năsănéda măsănéda, tăsănéda, măsănéda, lăsănéda.	als boven.
— an	geheugen	dŭdūäk; ăāfik of dŭdūa-ăāfik	nekaf.
Ingoes	snot	pīnu	pīnu; pèlå.
memboewang—	de neus snuiten	he pīnu	tek pèlå.
Ingin	begeeren	dāle; dălĕsāla.	u·kòman. mu·kòman. na·kòman. mi·kòman. ta·kòman. mi·kòman. na·kòman.
Ipar	zwager (slechts tusschen de schoonbroeders)	kéla; kĕlăbāĭ	bāef.
—	zwagerin (de schoonzusters onderling)	hiä.	bāef.
Ikat	binden, vastbinden	pāä, hènge, pŭpūtu.	futu.
— peroet	buikband	tălĭkè of kălĭkè	a·fūtu.
Ikoet	volgen	tūnga.	u·tūin, mu·tūin, na·tūin, mi·tūin, ta·tūin, mi·tūin, na·tūin.
Ikan	visch.	iäk.	ika.
Ekoer	staart.	ikok	ikof.
Ajam	kip.	mānu	mānu.
— djantan	haan.	manu lāluk	manu nāi.
— betina	hen	manu ina.	manu êinaf
telor —	kippenei	manu tålå.	manu tèkå
Ini	deze, dit —	ia	idja.
— dija	deze is het	ndia ia	es i.
Enak	lekker.	mălāda.	na·mīn.
Anjir	naar visch stin-	năbò mami.	få măte.

MALEISCH.	HOLLANDSCH.	ROTTINEESCH.	TIMOREESCH.
	kend		
Anjam	vlechten	läë; ăläʒ, mă-läë, năläë, mă-läë, tăläë, mă-läë, läläë.	uʻkānå, muʻkānå, naʻkānå. miʻkānå, taʻkānå, miʻkānå, naʻnakå.

B

Babi	varken	bafi.	fati.
Batoe	steen	bātu.	fātu.
— karang	rots	pīak.	pūtun.
— gosok	slijpsteen	sak	sahan.
Batas	grens	tå; lāne, ook tålāne	nākat.
—	dijkjes in rijst-velden.	opak	opa
Batang	stam	āok	tāū.
— leher	nek	kăndòuk	kon.
Batoek	hoest	bŏbòŏ	hène.
— kering	teringhoest	nāta	häël.
ber —	hoesten	bòŏ.	hène.
Badja	staal	bai	bĕsīāsu.
Badji	wig	sūkik	sūăk
Badjoe	baadje	bādu	nåså.
Badjak	ploeg	lūku	lūku.
Batja	lezen	les	les
Badai	storm, orkaan.	sāngu	ani näek.
Bara	gloeiende kool	häīkăk.	fūla[6].
Barat	westen.	mūli	pah - uf
angin —	weste wind.	ani faak	ani tasi.
Baris	rij; reeks.	dalak; enok	bālis.
Barang	goed; voorwerp	būas; hūălòăs	bāle
Baring	liggen; neder-liggen	ăkăndŏndò ăå, măkăndŏndò ăå	tūpa
		năkăndŏndò ăå, măkăndŏndò ăå	
		tăkăndŏndò ăå, măkăndŏndò ăå	
		lăkăndŏndò ăå,	
Baroe	de waroeboom	bău.	fău.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
Basah	nat; vochtig	ăkădåe, măkădåe, năkădåe, enz.; ăkăhåe, măkăhåe, enz.	pète.
Basoeh	wasschen.	săfe	safe
— tangan	de handen wasschen	ăfŭi åe, măfŭi åe, năfŭi åe, enz.	båe.
— moeka	het gezicht wasschen	ălåu åe. mălåu åe, nălåu åe, enz.	ŭméu, mŭméu, năméu, mĭméu, enz
Bangoen	opstaan	fóă.	fen.
mem — kan	wekken	făfăe	ŭfèna, mŭfèna, năfèna, mĭfĕna, tăfèna, mĭfèna, năfèna.
Bangau	een soort van reiger	dănååe of dănåe	bŏbåe.
Bapa	vader.	āma.	āma.
Bakar	bakken; roosten; verbranden	tŭnu; hótu.	tunu.
Bākoel	mand; korf	lĕpĕnéu; olik; kapik; niu,	póni, āpuf, kāpis, òkå.
Bagoes	mooi; fraai.	malòle; mănăă	nălèkå.
Bala	leger.	léa.	tå.
—	volk.	măngălāun.	ătóni ana.
Balas	vergelden, weeromdoen, beantwoorden	balas	balas.
Balik	omkeeren	ăsăfāli, măsăfāli, năsăfāli, măsăfali, tăsăfāli, măsăfāli, lăsăfāli.	ŭbāni, mŭbani, năbāni, mĭbāni, tăbāni, mĭbāni, năbāni.
Baloek	balk.	lŭngu; lålå.	tĕbāt.
Baloe	weduwe	ina fālu	bĭfèl banu.
—	weduwnaar	tåu fālu	ătóni banu.
Baoe	reuk, geur, lucht.	bok	få.
Balar	witte vlekken aan handen en voeten.	mŭtĭfåek.	mŭtĭfåe.
Balai-balai.	bank, rustbank	lŏānak.	bāla.
Bawa	brengen, meenemen, weg-	ŭni. mŭni, néni, méni, téni, léni.	usăt, mŭmăt, nŭnăt, mĭmăt,

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
	brengen		tŭtāt, mĭmat, nŭnât.
Bawang	ui.	lăĭsóna.	kălpèå.
Bawah	onder, beneden	dāe.	tăpīnan
di—		nai dāe	et tăpinan.
Bahoe	schouder	ālu	bénak.
— kanan	rechter schouder	ālu kónak	ben kănéŭ.
— kiri	linker schouder	ālu kik.	ben kălī.
Bajar	betalen	tifa	bāen.
Bajang	schaduw	sāŏk	hāfon of māfon.
— manoesija	schaduw van een mensch	sălāå	hāfon of māfon.
Baik	goed	mălòle	lèkå.
Banjak	veel.	bāŭk of bāŭka	fāun.
— kali	vaak.	lāĭ bāŭka.	
Bĕbat	omwinden.	póti of pŏpóti.	āmu.
Bĕbal	dom.	nggóak	kåŭ.
Bĕtapa	hoe	lĕåbè	ŏnmè
Bĕtawi	Batavia.	Mătăbi	Mătăwi.
Bĕtis	kuit	bitibóak	fītin.
Bĕtik (papaja)	papajavrucht	tĭtīmuk	kāut
Bĕtoel	juist, waar, echt	tèë, tĕtèĕk-a	tèbe, nămnèå.
— hati	oprecht van hart	dāle kătémak.	nĕkămnèå.
Bĕtina	vrouwelijk, van dieren	ina.	âinaf.
Bidara	't Koepangsche „kom".	kok.	kisan;kăbūka.
— laoet	't Koep. „kajoe oelar"	ăĭhédu; ăĭbètek	élu.
Bitjara	spreken	kŏkólak	a..
Bĕdil	geweer	sĭsīlå.	kènat.
— boeloeh	proppenschieter	sĭsīlå milak.	kĕnkāka.
Badan	lichaam	āok, ăŏīnak.	āok.
Bidoewan	zanger, zangeres; voorzanger	mănăhèlå	ămnâitis
Bĕrapa	hoeveel	bătŭbé; dĕŭbé; hīda.	fāuk.
Bĕrani	stout, moedig, dapper.	pălāni.	blani.
Bĕrat	zwaar	bèlak; măbèla	măfèna.
Bĕras	gebolsterde	isik.	mnes.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
	rijst		
Bĕrsin	niezen.	kĭsŭfani.	čsŭfāni.
Bĕrsih	schoon.	lāok; lāå-lāå	blisi.
Bĕrnang	zwemmen	āne; ānge.	ŭlåë, mŭlåë, nălåë, mĭ-låë, tălåë, mĭlåë, nălåë.
Bĕrhala	afgod.	māĭk	léü.
Bĕri	geven	fe.	fe.
pem —	gever.	mănăfė	ăfėt.
Bĕringin	indische vijge-boom	pĕpė.	nūnu.
Bĕsi.	ijzer	bési	bėsi.
Bĕsar	groot	mătūa; ĭnăhūk, tŭăīnak.	nāek.
Bangsa	geslacht, stam.	hătăholi; lėå.	ūfes.
Bangsat	iemand zonder bepaalde kost-winning.	măngănănālok	ătåes.
Boeugsoe.	laatst gebore-ne; de jongste.	mūlik; mŭlĭā-nak.	kălīkå.
Bangkoe	bank.	bāngu	bākus.
Bongkar	lossen van la-ding, het on-derste boven halen.	åfe.	pūkâi.
Boengkoes	inwikkelen, in-pakken.	póti; pŏpóti.	āmu.
— an	hetgeen inge-pakt is	pótik	āmut.
mem — badan	het lichaam met een deken of iets anders omwik-kelen	ălūë, mălūë, nălūë, mălūë, tălūë, mălūë, lă'ūë.	tănūs.
Bangkak	gezwollen van een wond.	pėta.	pėtak.
—	opgezet van een dood lichaam, of van den buik door koliek.	ătăfū, mătăfū, nătăfū, mătăfū, tătătū, mătăfū, lătăfu.	fūūn.
Bengkoek	krom.	pėkok.	
Bongkok.	bochel, gebo-cheld.	pŭkŭdåuk	pénu. kūbul.
Bengkoedoe		mănŭkūdu	băkūlu.

MALEICCH.	HOLLANDSCH.	ROTTINEESCH.	TIMOREESCH.
Bangkai	lijk van een gestorvene.	pŏpòlak.	nitu.
—	lijk van een onthoofde.	nĕnétuk	tūkaf.
Bĕkas.	spoor.	tāna; mămā-nak.	nóbif; hūkaf.
Bĕkal	provisie, leeftocht.	lépa, lĕpăng-gès.	bétiٖ.
Bagaimana	hoe.	lĕåbè	ŏnmè.
Bĕgitoe	zoo, zooals dat	lĕåndĭa.	ŏnnā.
Bĕgini.	zooals dit.	lĕåĭa.	ŏn-ĭ.
Bĕlanga.	pot	ūlek.	pāså
— nasi.	pot, dienende tot het koken van rijst.	ule kăkāu.	naĭ hana.
— goreng	pot, voor het braden	ule besi.	tāsu.
— ajer panas	pot, waarin water gekookt wordt.	ule åĕbānas.	kètel.
Bĕlaka	geheel en al.	lāå-lāå; bāsa-bāsan.	ăl-āla.
Bĕlakang.	rug.	mūlĭhāik	sāük.
—	achter	déak	kótif.
Bilalang	sprinkhaan	lāmak.	namat
Bĕlanak	zekere soort van visch.	nāse.	knāsa.
Bĕlit	kronkelen.	fèå.	¡u.
Bĕlang	bont, gevlekt.	kĕkèăk; kŏkò-tok.	kåtåٖ.
Bĕloenggoe	blok (boei).	lānge.	nāke.
Bĕloem	nog niet	bei ta.	ka fe.
Bĕlimbing		nĭnĭlu dăĕlòk.	kĭu kāse
Belandja	uitgeven, verteeren.	ăhéni, măhéni, năhéni, măhéni, tăhéni, măhéni, lăhéni.	lūki.
(orang) Bĕlanda.	Nederlander	Olāua	kaseh muti.
Bĕloedak	een soort van vergiftige slang	kăĭsāå	sāå.
Bĕlah	gebarsten, gespleten.	băĕk; fāngik.	pålå; ăkăpè.
—	barsten.	hĕăbăĕn; hĕă-	pèĕn.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
		făngin	
Bĕli	koopen.	asa	sos.
djoewal —	koopen en verkoopen	bănăăsa.	măkăsósa.
Bĕlirang	zwavel	mănĭla.	bălĭrang.
Bamboe	bamboe	å.	å; kāka.
Poemboengan	nok van een huis.	ūma pūnik	ūmc pènen.
— (boeboengan)	kruin van het hoofd	lĭlĭsuk	båtok.
Binatang	dier, beest.	bāna.	mūĭt.
Binasa	bedorven	nălūtun	léū.
— (bantjoer)		năkălūlūtuk	klati-klati.
— (soembing)		tébi; tébik.	kåbe.
Boentoet	achtereinde.	ikok; būik.	ikon.
Banting	neersmakken, neersmijten.	bāla	mèson.
—	kloppen, slaan.	pŏpókå,	bison.
Bentang	uitspreiden.	lófa.	ūben, mūben, nāben, miben, tāben, miben, nāben.
Benteng	schans, fort.	kota.	kot.
Bintang	ster.	nduk.	fkun.
— timor	de morgenster	ndu ina	fafi nåme.
— barat	de avondster	ndu manuk	fkūnĕnmābe.
— toedjoeh	de zeven sterren	hĭtuk-ala.	hitu énu.
Boenting	zwanger; bevrucht.	kăĭlus.	năăpu.
—	dragen.	ăĭlu, măĭlu, năĭlu, măĭlu, tăĭlu, măĭlu, lăĭlu.	ūăpu, mūăpu, năăpu, mĭăpu, tăăpu, mĭăpu, năăpu.
Bentoek.	gebogen.	fédu; fĕféduk.	låte.
—	buigen.	fénu.	fénu.
Bantal.	kussen.	kăĭlūnu.	ăkănūnu.
— kapala	hoofdkussen.	kăĭlūnu langak	ăkănūnu năkaf.
— goeling.	rolkussen.	kăĭūlunu hŏhóluk, kăĭlūnu, ndăndăek	ăkănūnu hå‹.
Boental.	rond.	bŏbóngok.	kăbūbu.
Bantoe.	helpen; bijstaan	făli; ăsălăĕ, măsălăĕ, năsălăĕ, enz.	tūlun.

MALEISCH	HOLLANDSCH.	ROTTINEESCH.	TIMOREESCH.
Bantah.	woordentwist.	ăhū, măhū, năhū, măhū, tăhū, măhū, lăhū.	măhėk.
Boentjit.	opgezwollen van den buik (van kinderen).	bŭnătéik.	tein nakaŭn-a
—	idem (van oude lieden).	bŏngŏtéik.	naäpnītu.
Bintji.	haten.	ămănāsa, mămănāsa, nămănāsa, enz.	ka anlómif.
Benda.	goed; voorwerp	būas; bŭălóäs.	bāle.
Bandera.	vlag.	dĕdėa.	pĕnpėne.
tijang —	vlaggestok.	dĕdėå āik.	hāu pĕnpėne.
Bĕnar.	waar, gelijk, billijk.	ndos.	nămnėå.
Bĕnang,	draad. garen.	ābas.	ābas.
Bĕnam.	zinken·	ténak.	tes.
—	in heete asch braden.	sofak.	nófal.
Boewaja.	krokodil.	beis; bāïs; fåe.	năībėsi.
Boeboer.	pap, brij.	kăkăŭåek of kăŭåek.	pėok.
Boeboek.	kleine, zwarte torretjes in hout en granen.	fūfuk.	fūfus
Boeboe.	fuik.	būfu.	bófu.
Boeta.	blind.	påkek.	fålå.
Boewat.	doen, maken.	tāå.	måĕ; tāå.
Boewang.	weggooien; wegwerpen.	tapa hénin; pia hénin; léngu hénin.	pólin; bāken.
Boetoeh.	het mannelijk geslachtsdeel.	ūti.	ūti.
Boedjoek.	vleien.	kŏkåe,	kŏkåe.
Botjor.	uitlekken; uitdruipen.	nósi; titi.	lóni.
Bodoh.	dom, onwetend	nggóak.	kåŭ.
Boeroeng.	vogel.	pūik, mănŭpūi.	kålå.
Boerik.	pokdalig.	kŏkòtok.	isu.
Boeroek.	oud, versleten, slecht.	pūluk.	pūnu.
Boeroe.	jachten; op de jacht zijn.	fūni; danga.	liŭ.

Maleisch	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
—	jagen, wegjagen.	zie oesir.	zie oesir.
Boesoer.	boog om te schieten.	kŏkåuk	klaot.
—	boog om katoen van zaden en vuil te zuiveren.	būbūsuk.	sīlå.
Boesoek.	stinkend.	pūluk.	fŏpūnu.
Boenga.	bloem.	bunga.	bunga.
—	bloesem.	būnak.	fūna.
Boeka.	openen.	huka; soi.	fe'.
—	bloot, onbedekt	fóli fóli	natféi.
Boekit.	heuvel.	lètek.	nèten.
Boekan.	niet, neen.	ta.	kăīnif.
Boekoe.	geleding.	būūk.	būūf.
Boelan.	maan.	būlak.	fūnan.
—	maand.	bulak.	fūnan.
Boeloe.	haar, veder, vacht.	būluk.	fūnuf.
Boeloeh.	bamboe	å.	å; kāka.
Boleh.	kunnen; mogen	bole; ăbéĭ, măbéĭ, năbéĭ, măbéĭ, tăbéĭ, măbéĭ, lăbéĭ.	bole; ŭbéĭ, mŭbéĭ, năbéĭ, mĭbéĭ, tăbéĭ, mĭbéĭ, năbéĭ.
Boemi.	de aarde.	dāe.	paha.
Boenoeh.	dooden, vermoorden.	dådå; isa, mīsa, nisa, misa, tisa, misa, lisa.	lålå; u*māte, mu*mate, na*māte, mi*māte ti*māte, na*māte.
Boenji.	geluid.	lik.	hanaf.
ber —.	geluid geven.	ălī, mălī nălī, măli, tălī, mălī, lălī.	
Boeni.	verbergen.	ăfūni, măfūni, năfūni, măfūni, tăfūni, măfūni, lăfūni.	u*kålå, mu*kålå, na*kålå, mi*kålå, ta*kålå, mi*kå lå, na*kålå.
—	zich verbergen.	kèke; bābi.	als boven.
Boewah.	vrucht.	bóak	fūat.
ber —	vruchten dragen.	năbóa en lăbóa (3e. pers. enk.	năfūa (3e. pers. enk. en meer-

MALEISCH.	HOLLANDSCH.	ROTTINEESCH.	TIMOREESCH.
		en meerv.)	voud.)
— djagoeng.	vrucht van mais.	pūlek.	pūne.
— toewak laki-laki.	vrucht van mannelijke toewakboomen.	nggik.	sāna.
— toewak perampoean.	idem van vrouwelijke toewakboomen.	săĭbóa.	nébu, ĭlu.
Bohong.	liegen.	pèkå, pĕpèkå; lèkå; bå-å.	ŭpói, mŭpói, năpói, mipói, tă·ói, mipói, năpói.
Boehi.	schuim.	fūdek, fŭfūdek.	fūlen.
ber —	schuimen.	năfŭlūde en lăfŭfūde (3e. pers. enk. en meervoud).	năfūle (3e pers. enk. en meervoud).
Bah.	vloed; overstrooming.	fa.	nåe năhénu
Baharoe.	nieuw.	béuk.	féu.
—	pas, zoo even.	bèsak-a; lesaka.	fe.
—	eerst; onervaren.	sŏsósak, măkăsŏsósak.	fe. fĕféu.
Bahasa.	taal.	dĕdéăk; kŏkólak.	ăăt.
lagoe —	dialect.	hălăbūik.	nāik.
Bahagi.	deelen, verdeelen.	bāë; măbāë, tabāë, lăbāë.	bāti.
—	uitdeelen.	ndu.	bå.
Beja.	belasting.	bea.	bea.
Bijasa.	gewoon.	mătèmek.	biasa,
—	gewennen.	ătème, mătème, nătème, mătéme, tatème, mătème, lătème.	ŭtèm, mŭtèm, nătèm, mĭ'èm, tătèm, mĭtèm, nătèm.
Bijawak.	leguaan.	băĭăfa.	băĭăfa.
Bibit.	zaaizaad	bĭni, ook bĭnĭnggès.	fĭni.
Bibir.	lip.	dĭlĭdòk.	lūluk.
Bibi.	tante.	tèö.	băbaf.
Beta.	ik.	au.	au.
Bidji	zaad, zaadkorrel.	dèëk.	fūan.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
ber —	zaad hebbende.	kădèëk; mădèëk	măfüa.
Bijar.	toelaten.	déë.	bial.
men—kan.	toelaten, laten staan.	bănuk.	bial.
— saja pergi.	laat ik gaan.	déï àn u.	bial au năo.
Berak.	zijn behoefte gaan doen.	téi; ăngătéik, mă-ngătéik, nangă-téik, enz. en ăngă-déak, măngă-déak, năngă-déak enz.	ŭktéi, mŭktéi, năktéi enz.
Biroe.	blauw.	mămāük.	măte.
Besoek.	morgen.	bălăhă; föămăi, fătăik.	noka.
Bisik.	fluisteren.	ăkŭkūtuk, mă-kŭkūtuk' nă-kŭkūtuk enz.	u‿sèå, mŭsèå, na‿sèa, mi‿sèå ta‿sèå, mi‿sèå, na‿sèå.
Bisoel.	puist, steen-puist.	bĭsŭpāes.	bisu.
Bisoe.	stom.	nggoak; hălătăk.	mon.
Bilas.	verward.	kĭlŭkăkăï, kĭsŭ-kŏkòte.	na‿buta.
Bilang.	zeggen.	ăe, măe năe, măe, tăe, măe, lăe.	ŭtòn, mŭtòn, nătòn, mĭtòn, tătòn, mĭtòn, nătòn.
—	tellen.	hinga; kăï.	sóï.
—	noemen.	ăfăda, măfada, năfăda, măfăda, tăfăda, măfăda, lăfăda.	lasi.
Bilik.	kamer.	loak; kama.	kèăn.
Beloek.	van richting veranderen.	pèlos; bèlok.	bèlok; pait.
Bini.	vrouw, echtgenoote.	săok.	fel.
Bija.	schelp.	nggŏnggåek.	bŭŭ.

T

Ta.	niet, on.	ta.	kaf.
Taboer.	zaaien.	nggăli.	kăkin.

MALEISCH.	HOLLANDSCH.	ROTTINEESCH.	TIMOREESCH.
Taboeng.	holle bamboes om iets in te doen.	tūkek.	tūke.
Tatah.	beitelen, inleggen.	fūuu.	ăkbólu, makbólu, năkbólu, mĭkbólu, tăkbólu, mĭkbólu, năkbólu.
Tadjam.	scherp, puntig.	tānek, mătāne.	naaik.
Tadah.	opvangen.	ătănė, mătănė, nătănė, mătănė, tătănė, mătănė, lătănė.	ătnė, mătnė, nătnė, mĭtnė, tătnė, mĭtnė, nătnė.
Tadi.	pas, zooeven.	nākas-a; bėsak-a.	lèlå.
—	onlangs.	fain-a.	ĕtnėnå.
malam —	gisteren avond.	lĕödăek-a.	ĕtfīni.
baharoe —		nākas ia.	fe› lèlå
Taring.	slagtand.	nólik.	kóni asu.
Tarik.	trekken.	léä; hela.	hel.
Taroem.	de indigo plant	tāuk.	tāum.
Taroeh.	wegleggen.	tāå.	tāå.
—	bewaren.	péla.	péla.
Tari.	dansen.	fóti, fŏfóti.	ăbsò, măbsò năbsò, tăbsò, mibsò, năbsò.
Tasik	zee.	tāsi.	tāsi.
—	landzee, meer	dānå.	nīfu of nèfå.
Tangis.	huilen, weenen.	nggāsi; ki.	kāe.
me—i.	beweenen, inz een doode.	ăkălĕléu, măkălĕléu, năkălĕléu, măkălĕléu, tăkălĕléu, măkălĕléu, lăkălĕléu.	būnu.
Tangan	hand.	līmak.	nīmak.
— kanan.	rechterhand.	lima kónak.	nim ka›néu.
— kiri.	linkerhand.	lima kik.	nim ka›li.
Tapis.	doorzeven.	tapis.	tapis
—	filtreeren	sėë.	tāi.
—an	zeef.	sėëk.	tāi.
—an toewak.	zeef om toewak te filtreeren.	kīkik.	nóki.
Tapak.	palm van de hand.	līma dālek.	nīmak bènan.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
—	zool van de voet.	éi dālek.	băek bènan.
Takoet.	vreezen.	bi	ŭmtāu, mŭmtāu nămtāu, enz.
orang pe —	lafaard.	biāok; pĕlītéis.	ătóni ămtāus.
Tali.	touw.	tali.	tani.
Tanam.	planten,	sèle.	sen.
—	begraven	ătói, mătói, nătói, mătói, tătói. mătói, lătói.	sub nītu.
—	zakken, zinken.	bålå; lå.	mof néu bòla.
Tanah	land, grond, aarde.	dae.	nāin; āfu.
Tawar.	smakeloos.	māmis.	ka nămīnaf.
—	afdingen.	ăkóna, măkóna, năkóna, enz; ălåe, mălåe, nălåe. enz.	ŭsānut, mŭsānut, năsānut, mīsānut, tăsānut, mīsānut, năsānut.
Tahan.	uithouden, verdragen.	tāka; nää.	tahan.
Tahoen.	jaar.	téuk.	ton.
— jang laloe.	het afgeloopen jaar.	mănătālik-a.	ton es nae.
—jang datang.	het aankomende jaar.	mănăfāli.	ton ămnèmat.
Tahoe.	weten	ălélak, mălélak, nălélak, mălélak, tălélak, mălélak, lălélak.	ŭhīn, mŭhīn, năhīn, mīhīn, tăhīn, mīhīn, năhin.
Tahi.	drek, mest, vuil.	tèis.	tèi.
— ajam	kippedrek.	mānu tèik.	mānu tèi.
— koeda.	paardedrek	ndāla tèik.	bikāse tèi.
—besi (karat).	roest.	lŭlūtuk.	besi tèif.
— lalat.	sproeten.	ila nggèok.	mĕ'āna.
— minjak.	het bezinksel van olie.	mina sĕsèk,	mīntèif.
— mata.	oogetter.	māta dŏdòlek.	mătlòne.
— hidoeng.	snot.	pănākāk.	pāntèi.
— telinga.	oorsmeer.	diīdò nggèlan.	lŭktèi.
Tanja.	vragen.	ătāne, mătāne, nătāne, mătāne, tătāne,	ŭtān, mŭtān, nătān, mītān, tătān, mītān, nătān.

Maleisch.	Hollandsch	Bottineesch.	Timoreesch.
Tĕboes.	lossen, vrijkoopen.	mă:āne. :ātāne sói.	sói.
Tĕbal.	dik.	măkāte; kātek.	mătaūban.
djadi —	dik worden.	nămăkāte (Sep enk)	măfānb.
Tĕboe.	suikerriet.	téfu.	téfu.
Tetapi.	maar.	tè.	—
Tĕtap	vast.	năbèle: măhèlek.	năbălah.
doedoeklah—!	zit vast!	măngătūk măhè.e.	tăkă năbălah.
Tĕtak.	houwen, hakken.	tète.	tet
Tĕtoemboe.	een van bladeren gevlochten doos.	ndūnak.	åkåbāle.
Tĕdoeh.	stil, rustig.	nè-nè; lniă [2].	nas-nas.
—	tot rust gekomen.	hai; léa.	nas-nas.
Tempat. —	een stille plaats.	mămāua nes.	bale mnèsamnes.
ber —	onder dak of onder schaduw komen.	sūlu.	tănīnbok of tăkīnbok.
Tĕrātak.	tent.	lāk.	lāāt.
Tĕrbit.	opkomen, uitkomen.	tóda, sai.	sāe.
Tĕrbang.	vliegen.	la.	nătpèn.
— kabawah.	naar beneden vliegen.	lèse.	nătpènensan.
Tertawa,	lachen, uitlachen.	hīka.	māni.
— ketjil (sĕnjoem).	glimlachen.	hūme.	sĭkălūlun.
Tĕroes.	recht door, zonder omwegen	dóa[2] ăkăndò. măkăndò, năkandò, enz.	kon, kŏnŏwāh.
Tĕrang.	licht.	măngălèdok.	mesīne.
—	helder, zuiver.	néuk.	knīnå.
Tĕrong.	zekere vrucht.	lĭlīsuk.	kăūménu.
Tĕropong.	blaaspijp,	fupu hai.	fu ai.
Taroena.	ongehuwde		

MALEISCH.	HOLLANDSCH	ROTTINEESCH.	TIMOREESCH.
	jong man.	tăëănak.	ătóni mŭnif.
Tĕripang.	zeeslak	năfi.	păsŭlŭluf.
Terijak.	schreeuwen.	éki; dólā	kóa[5].
Terima.	ontvangen.	sĭpå of sĭpek.	sĭmå.
Tengadah.	opwaarts zien.	nădå; ăngănālå, măngănālå, năngănālå, enz.	băĭsénu.
Toengkat.	stok.	tĕëăik.	tèas.
— itoe roemah!	stut dat huis.	toba uma ndia; saka uma ndia.	tul ume nan.
Tangkis.	afweren.	sĭŭ..	tik.
Tangkap.	grijpen, pakken,	hòŭ.	hèke$_s$.
Tengkoek.	de nek.	lĕsŭhăĭk, kăndåuk.	tóău; nèon.
Toengkau.	drie steenen dienende tot treeft.	lăŏ.	tŭnaf.
Tengkoerak.	schedel	lăngăsåĕk	năkănŭin.
—	afgeslagen hoofd.	lāngas.	nākaf.
Tangga.	ladder.	hĕdăhŭk.	ĕlăfŭa.
roemah —	huishouding.	ŭmălò.	ŭmĕsnèsan.
Tanggoeng.	dragen, verdragen, op zich nemen.	lépa; ătā, mătā, nătā, mătā, tătā, lătā; ăsā, măsā, năsā, măsā, tăsā, măsā lăsā.	tanggo.
Toenggang.	schuin, omlaag van het terrein.	kăkālak.	sănut.
Toengging.	het achterste omhoog beuren.	būku.	sĭkălóti
Tanggoek.	schepnet.	ndāi.	sålå.
Tenggek.	het op den buik liggen der beesten.	lŭŭ.	tup.
Tanggal.	uittrekken, van kleeren.	ódu; ŏdŭhénin.	poĭtan; mani.
Tinggal.	wonen.	lèå.	ŭmaĭka^s, mŭmaĭka$_t$ namaĭka^s.
—	blijven, achterblijven.	èla; ăbāni, măbāni, năbāni,	mŭmaĭka^s.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch	Timoreesch
		enz.	
—	overhouden, overschieten.	ămă, mămā, nămā, mămā, tămā, mămā, lămā.	māni.
tinggallah disini!	blijft hier!	măhāni ia; mèmeia; kādak ia.	mŭmaîka bi in.
Toenggal.	eenig, alleen.	kīsak	mèse.
Tinggelam.	zinken.	bålå; tèna.	lem.
Toenggoe.	wachten, afwachten.	ăhāni, măhāni, nahani, enz.	pāå.
Tenggoeli.	suikerstroop.	tŭănāsu.	ŏnīnåef.
Tinggi.	hoog.	démak, mădéma.	mnānu.
Tengah.	midden.	tălāda.	tnānan.
— djalan.	te halver wege.	ènå tălādak.	lana tuāna.
— hari.	middag.	lèdå hāna; lèdå-a nămătétu.	mānas nămtétu
— malem.	middernacht.	fătĭlāda.	fai nătnān.
sa —	de helft; half.	séli.	nătŭan.
Tĕpoeng.	meel.	hāde sópuk.	u^s^kokis.
Tĕpoek.	klappen.	fāpa; bapa.	ŭpāsa, mŭpāsa, năpāsa, enz.
— tangan.	in de handen klappen.	tŏtòkă lima.	als boven.
Tĕpi.	zand, boord.	sūŭk; tătāik, ook sŭŭtătāik.	nīue.
— langit.	de horizon.	lălāi hun.	nènå nīnen.
Tĕgoer.	waarschuwen.	kéna; kāĭ.	ŭkāin, mŭkāin, năkān, enz.
—	aanspreken, toespreken.	ăbènga, măbènga, enz.	ŭksè, mŭksè, enz.
Telapak.	handpalm.	lima dalek.	nimak nānan.
Telaga	meer.	dāuå.	nīfu.
—	riviermeer, vergaarbak, kuil	līfu.	bóni.
Tĕlor.	ei.	tòlok.	tèkå.
— ajam.	kippe ei.	mānu tålå.	mānu tèkå.
— boewaja.	krokodils ei.	bei tålå.	tèkå năīnèsi.
— koetoe.	luizen ei.	utu tålå.	butu tèkå.
Tĕloek.	baai, inham.	bāfak.	nīmaf.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
Tĕlan.	slikken, inslikken.	kădå.	ålå.
Tĕlĕntang.	op den rug liggen.	ălènga, mălènga, nălènga enz.	ŭtnèn, mŭtnèn, nătnèn, enz.
Tĕlandjang.	naakt.	tāå hóla; tāå. fóli; fóli²; ăkăhóla, măkăhóla, năkăhóla, enz.	mónas.
Tĕlinga.	oor.	diĭdok.	lūken.
Timba.	emmer van bladeren gevouwen.	hāik,	sapa.
—	scheppen, van water.	ndūi.	kūi.
Tĕmbakan	tabak.	mådå	sbot.
Tembaga.	koper.	liti.	niti.
Timboes.	een gat in den grond met aarde toestoppen.	ăkădòfu, măkădòfu, năkădòfu, măkădòfu, tăkădòfu, măkădòfu, lăkădòfu.	kub.
Timbang.	wegen.	tāi.	tāi.
— an	weegschaal	tătāis.	ăttāi.
—	overwegen.	dŏdò.	tăĭlāsi.
Toemboeng.		pòlok.	no,tòlå.
Tembak.	schieten.	silå.	kènat.
Toembak.	lans, piek.	tè; dongi.	aûni; kăbābel.
Toemboek.	stampen.	pāu.	ŭpāu, mŭpāu, năpāu, mĭpāu, enz.
Timboel.	drijven.	bómu, la.	nătbåe.
Tembolok.	krop, van vogels.	nūtuk.	ăsăkāen
Timboen,	hoop, stapel.	bŭbūak.	tūpu.
ber—².	bij hoopen.	būa-būa.	năbūa.
me—kan.	stapelen.	ăkăbŭbāa, măkăbŭbāa, năkăbŭbāa, enz.	u,būa, mu˘būa na,būa, mi,ba ta,būa, mi,-būa, na,būa
Tambah	voegen, bijvoegen.	bāba.	năbĭan.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
Toemboeh.	groeien.	móli.	móni.
—	ontspruiten.	bŭku.	móni.
ka—an.	de pokken.	lăngok,	boʼuå.
Tempat.	plaats.	mămānak.	bāle.
— doedoek.	zitplaats.	tŭtŭs; tŭtŭk.	bāle tåkå.
— tidoer.	ledikant.	pĕpéŭk.	bale tupa.
— sirih.	sirihdoos.	ndŭnak.	åkå mama
— tembakau.	tabakkoker.	kŏănak.	åkå sbot.
— kapoer.	koker voor kalk.	hăö mămānak.	măkååå.
Tampar.	klappen.	lāpa; tåkå.	pas.
Timpang.	kreupel.	dokak; dŏkăéik.	hai ite.
Tempik.	hevig schreeuwen.	éki; ăsănggāti, măsănggāti, năsănggāti, enz.	uʼbaʼ, mʼuba, naʼbaʼ, mibaʼ, taʼbaʼ, miʼbaʼ, naʼbaʼ.
Tampal.	opplakken, aanplakken.	tāpa.	lāpe.
Toempoel.	bot.	pääk.	naʼmnʼ.
—	stomp.	pŭpŭnguk.	ăutŭka.
Tempoeroeng.	klapperdop.	såë.	pānu.
— loetoet.	de knieschijf.	lălăë-dèëk.	tuk.
Toempah.	uitgestort, vergoten.	sāsi.	saku.
Tempijas.	instuiven.	fiti; pisi.	hsin.
Tempeling.	klappen; slaan.	lāpa; tåkå.	pas.
Teman.	vriend.	tla; lāi; séna, ook tlălāi.	bénoe.
Temoe (ber-)	ontmoeten.	ătòngo, mătòngo, nătòngo; enz ăndā, măndā, nănda, enz; ănéta, mănéta, nănéta. enz.	ŭtòk, mŭtòk, nătòk, enz.; ŭtèf, mŭtèf, nătèf, mltèf, ıătèf, mltèf, nătèf.
Toentoet.	eischen, vorderen.	dŏkŏd'åe; tălbóni.	u'sèke, mu'sèke, na'sèke, enz.
Tantera.	leger.	lea.	to.
Tentoe.	vast, bepaald.	tèë; tĕtèëk of tĕtèëk-a.	tantoe.
Tandjoeng.	kaap; hoek.	nggòlok; tăduk.	pānaf.
Toendjoek.	wijzen; aantoonen.	ătŭdu, mătŭdu, nătŭdu, mătŭ-	

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
		du, tătūdu, mătudū, lătūdu.	lūlu.
Tindjoe.	de hand tot vuist maken.	ăfănggūmu, mătănggūmu, năfănggūmu, enz.	būa of būănīma.
Tanda.	merk, teeken.	tāna	tānal.
—	onderscheiden door teekens.	tādu; tāna.	u'tāka, mu'tāka, na'tāka, enz.
Tenda.	tent.	lălā lāiu.	ŭm-ūme.
Toenda.	sleepen.	tóna.	hel.
Tendang.	met het onderste van den voet schoppen.	båke.	ŭtīk, mŭtik, nătik, mĭtīk, enz,
Tandoek.	hoorn.	sŭsūlak.	sūnaf.
— kerbau.	de hoorns eens buffels.	kapa sŭsūla.	bĭdjāe sūnaf.
— roesa.	de hoorns eens herts.	nūsa sŭsūla.	lus sūnaf.
me —	met de hoorns stooten.	fói; tångå.	fóti; nāut.
Toendoek.	bukken.	bŭkŭtèle.	u'bèsa, mu'bèsa, na'bèsa, enz.; u'lūli, mu'lūli. na'luli, enz.
Tĕnang.	kalm, van het water.	līno².	tāāh.
Tenoen.	weven.	ténu.	ténu.
Tanoer.	oven, bakoven.	fòlong.	fòlong.
Toewa.	oud.	lāsik.	mnāsi.
orang —	de ouders.	tåu lasi-ina, lasik.	ătóni mnasi-. bĭfè mnasi.
orang² —	de ouden (oude lieden).	lāsik-ala.	mnāsi énu.
orang —²	de oudsten of hoofden.	lāsik, lasik ala.	mnāsi.
Tobat.	berouw hebben	pūduk; hèdek.	u'pīs, nu'pīs, na'pīs, enz.
Toebir	diepte in zee.	sāik.	snòban.
Toeboeh.	lichaam.	āok, ăōīnak.	āok.
Toetoer.	zeggen, spreken.	kŏkólak.	u'ūab, mu'ūab, na'ūab, enz.
Toetoep.	sluiten.	kéna.	ek.

MALEISCH.	HOLLANDSCH.	ROTTINEESCH.	TIMOREESCH.
—	met een deksel toedoen.	tătāua.	u:tal, mu·tal, na;tal, mi:tal, enz.
— Toetoep.	met een prop toestoppen.	lèfå.	kèhe.
— moeloet.	hou je mond.	bāe bāfam.	muʼténa.
Toedjoeh.	zeven.	bĭtu.	bĭtu.
— bĕlas.	zeventien.	săuăhūlu bĭtu.	boʼèsam bitu.
— poeloeh.	zeventig.	bĭtu hulu.	boʼbĭtu.
Toedoʼng	deksel, hoed, zonnehoed.	lăĭlèå.	såbe.
Toeroet.	volgen; volgens	tūnga.	uʼtūinmuʼtūin, naʼtūin.
— me —	achter elkander volgen	lătŭtūnga āă.	măkă:ūi.
Toeroen,	naar beneden gaan; afklimmen.	kóna.	sānu.
—	afdalen; afzakken.	låe.	sāuu.
—	ondergaan, van de hemellichamen.	ténak.	tès.
— temoeroen.	afstammeling.	bŏbóngik; tĕĭ·dālek.	mónik.
Toesoek·	steken	dūngu; nātă; pāu; sòdok.	kòke; kāto; kònob; pósu.
— koendai.	haarnaald	sŏsòdok.	pósu.
me —	opstoken.	dŭdūngu of dŭdūngu-păpāu	uʼmūnu, muʼ·mūnu naʼmūnu, enz.
Toewang,	gieten,schenken	dĭä of dĭë.	tósi.
Toewak.	palmwijn.	lālu.	lālu.
Toekar.	ruilen, verwisselen, veranderen.	séluk; săĭsélu.	sèkaʼ.
Toekang.	een ambachtsman.	tūka; ndólu.	tukang; păkāe
Toekok.	slaan, kloppen, uitkloppen.	tòko; tŏtòko, ndòko.	tèkal; bòloʼ.
Tokek.	gekko.	tèke.	tèkeʼ.
Toekoel.	hamer.	liak; tūtuk.	tūʼuʼ.
Toelis.	schrijven.	sūlak.	tūi.
Toelang.	been; gebeente.	dūik.	uūif.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
— moeda.	kraakbeen.	dūi nggŏnggò-tok.	nūi kòtof.
Toeloeng.	helpen; bijstaan.	fāli; lāë.	tūlung.
Tolak.	afstooten, afweren, afwijzen.	tūpu; tipa.	tītel of sītel; sāpol.
Tolih.	omzien.	sūli; līpe.	nik; ŭsnéku, mŭsnéku, năsnéku, enz.
Toeli.	doof.	pākek; păkĕdòlek.	tånå; kåså.
Toema.	luis of vloo?	tūma.	tūme.
Toemit.	de hiel.	ei tīngak.	haen tīkan.
Toewan.	heer, meester.	lămătūak; mānek.	ūsik of ūsif.
Toenas.	uitspruitsel.	nūpuk.	tūnan; ūsan.
ber —	uitspruiten.	nănūpu (3e p. enk.)	nătūn (3e p. enk.).
Toehan.	de Heer.	Lămătuak-a.	usīnèno.
Tijada.	niet, neen.	ta	kāhaf.
Tijarap.	op den buik liggen	ătòno, mătóno, nătòno, enz.	tein bon.
Titik.	druipen.	tīti; nósi.	loni.
Titah.	last, bevel.	pālèta.	plènat.
Tidoer.	slapen.	sūngu; ăngăpéŭk, măngăpéŭk, năngăpéŭk, enz.	tūpa of tup.
Tiram	oester.	tīrīak.	hèof.
Tiroe.	nadoen, nabootsen.	nāna.	kīso nan; nătūi nan.
bapa Tiri.	stiefvader.	āma pāla.	āmaf ăpāfa.
iboe —	stiefmoeder.	ina pāla.	aīnaf ăpāfa.
anak —	stiefkind.	ana pala	āna pāfa.
Tijang.	paal, stijl.	di.	ni
— bandera.	de vlaggestok.	dĕdèå āik.	ni pĕnpène.
Tengoek.	kijken.	ăkănāe, măkănāe, năkănāe, măkănāe, tăkănāe, năkănāe, lăkănāe.	kiso.
Tijap of — [2].	ieder, elk.	èsak-å.	mèse [2].
— [2] hari.	iederen dag.	bĕsĕlāik-a	nèno [2].
— [2] tahoen.	ieder jaar.	sūdi téuk-ala	ton [2].
— [2] orang.	ieder mensch.	sūdi sè	mè
Tijoep.	blazen	fu.	fu.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
Tipis (nipis).	dun.	nīīs.	mănīhis.
Tipoe.	list; bedrog.	lèkå; båså; kédi.	uʼmåe, muʼmåe, naʼmåe, miʼmåe, taʼmåe, miʼmåe, naʼmåe.
Tikar.	mat.	néäk.	nāhe.
— pandan.	mat van pandanbladeren.	néä hénak.	nāhe ckam.
— toewak.	mat van toewakbladeren.	néä sŏsónga.	nāhe nåe.
Tikoes.	muis; rat.	lāfå.	nāfå
Tikam.	steken.	pāu; lóda; dūngu.	uʼpāu, muʼpāu, naʼpāu, enz.
Tiga.	drie.	télu.	ténu.
Tèloer.	gebrekkig uitspreken van sommige letters.	bŏbĕmāk.	låbeʼ of bābeʼ.
Timoer.	het Oosten.	dūlu.	timol
Timoen.	komkommer.	kŏmkómus.	timoen.
Timah.	tin; lood.	ènge.	tnòpas.
— poetih.	tin.	ènge fūlak.	tnop māun.
— hitam.	lood.	ènge nggèok.	tnop mètan.
Tindis.	drukken.	dīna; nèë; tūni; lūni. Ook ăpălūni, măpălūni, năpălūni, măpălūni, tăpălūni, măpălūni, lăpălūni.	tŭmni; uʼtūni, muʼtūni, naʼtūni, miʼtūni, taʼtūni, miʼtūni, naʼtūni; uʼméku, muʼméku, naʼméku, miʼméku, taʼméku, miʼméku, naʼméku.

DJ.

Djatoeh.	vallen.	tūda; måü; mónu.	mófu.
Djati.	djatihout.	dati.	djati hāu noʼnāek.
Djadi.	worden.	dadi.	djali.
—	geboren worden	bóngi.	năhóni.
— toewa.	oud worden.	ămălāsi, mă-	ămnāsi, măm-

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
		mălāsi, nāmalāsi, enz.	nāsi, nămnāsi, enz.
Djarang.	zelden; zeldzaam.	lai᾽esa; kĭkĭşak-a.	nŏmĕsnŏmèse.
Djarak.	op Koepang: damar djarak.	lŭlūk.	paku ton.
— benggala.	op Koep: damar ende.	lŭlū măsănāsi	paku lūnat; paku lūla
Djaroem.	naald.	ndăndāuk.	ānet
Djari.	vinger.	lima kūŭk.	klūlun.
iboe —	de duim.	lima kūŭ inak	klūlun êina.
— teloendjoek	de wijsvinger.	lima kūŭ dŭdūduk.	klūlan lebmāsi
— mati	de middelste vinger.	lima kūŭ tălādak.	klūlun nătnānan
— manis.	de ringvinger.	lima kūŭ ndélik	klūlun nătnā nan.
(—) kelinking	de pink.	lima kūŭ anak	klūlun ana᾽.
— kaki.	teen.	ei kūŭk.	hāena klulun.
Djangan.	niet.	bòök; bòsok.	kâisa᾽
Djaga.	waken, wacht houden.	ănéa, mănéa, nănéa enz.	pāå; bèë.
—	wakker worden	āíe; fóä.	ŭskèke, mŭskèke, năskèke; fen.
Djagoeng.	mais.	pélak.	péna.
— moeda	jonge mais.	pela nūlak.	pen ma᾽kūke.
— toea(kering)	oude mais.	pela tuk.	pen mètå.
— goreng.		pela sĕsénak.	pen béti.
bidji —	korrels van mais	pela dèëk	pena fūan.
Djala.	werpnet.	dala.	sālat.
Djalar.	kruipen	nāma.	năknāma (3e. p. enk).
Djalan.	weg.	ènok; dalak.	lanan; lalan.
ber —	loopen.	lāök.	nāå.
Djaloe.	hanespoor.	nggaik.	lénin.
Djamoe (men —)	iemand op iets onthalen.	ăhāå măhāå nahāå, hāå enz.	tuthāe.
per — an.	feest.	féta, of féta-dåtå	fèset.
Djamoer.	schimmel; paardestoel	pūku.	pu᾽ū.
Djamah.	betasten.	ăfălåe, măfălåe, năfălåe, enz.	nèfå; lèfå.
Djawa.	**Java; Javaan.**	**Djaba.**	**Djabas.**

MALEISCH.	HOLLANDSCH.	ROTTINEESCH.	TIMOREESCH.
asam —	tamarinde.	nĭnĭlu	kĭu.
randa —	gierst.	bètek.	săin.
Djaoeh.	ver.	dok of dok-a; pănāla.	lå.
di —	in de verte.	nāi dok-a; nāi pănāla.	bi lå.
tampat jang—	een verre plaats	dămĕdò.	bale lå
Djahat.	slecht, kwaad	măngălăuk of mănglăuk-a.	măŭfĭnu.
Djahit.	naaien.	sèu; soh. ook seu-sòh.	soh.
Djedjak.	treden, trappen stappen.	lālik; nggāni.	māit.
Djerawat.	uitslag in 't aangezicht.	dĭdĭok; ook dĭdĭo-bètek.	nalèå
Djerat.	strik, vogelstrik	kĭhĭĭk.	klèot
memasang —	strikken spannen.	ăkăhĭkĭĭk, măkăhĭhĭĭk; ră-kăhĭhĭĭk, enz.	uʻklèå muʻ-klèå naʻklèå, miʻklèå taʻ-klèå miʻklèå, naʻklèå.
Djeroek.	citroen.	dèlå	lènå.
Djernih.	helder, zuiver.	néuk; lāok	kninå.
Djangka.	de ruimte tusschen twee beenen.	lélak.	lākak.
Djangkit.	besmettelijk.	dāi; nădāi.	nolaʻ
—	aankleven.	fūdi.	nolaʻ
Djongkok.	hurken.	dākak.	bĭbĭtūi.
Djingkal.	een span.	tènga.	lākat.
Djanggoet.	baard.	sălŭnāok.	kònon.
Djengger.	hanekam.	lālik.	nanin.
Djika.	als; wanneer.	ĭtak-a; būluk-a; māima.	bangkali.
Djam.	uur, uurtijds	lĭū.	òlas.
Djemawa.	trotsch.	kŏāok.	hèŏn.
Djembatan.	brug.	lĕlète.	nète
Djamboe.		ūfa.	djāmu.
Djĕmoer.	in de zon droogen.	hói.	hói.
Djempoet.	halen, afhalen	sóluk.	sènu
Djemoe.	oververzadigd; afkeerig.	nūnūte	len.
Djin.	geest.	nitu.	pāhtūat.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
Djantoeng.	het hart.	bădèëk.	tèkan.
— pisang.		hūni pākok.	uki napaf.
— bitis.	de kuit van 't been.	bĭtĭbóak.	fitna›pòken.
Djoendjoeng.	iets op het hoofd zetten.	su.	su.
Djandji.	beloven.	hélu.	tāen.
— an	belofte; overeenkomst.	hŏhéluk.	lăsĭbāān.
Djenis.	soort	matak.	hūman.
Djawab.	antwoorden.	ătā, mătā, nătā, măta, tătā, mătā, lătā.	ŭtāh, mŭtah, nătāh, mĭtāh, tătāh, mĭtah, nătāh.
men—			
Djoeta.	millioen.	kifon.	—
Djoedjoer.	bruidsprijs.	bélis.	bélis.
Djoeroes	een poosje.	hătĕmātak.	ta›mèla.
Djoekoeng.	schuitje, bootje.	hăkå.	bèlå›.
Djoega.	ook.	båe.	sa.
beta —	ik ook,	au båe.	aumsa.
Djoewal	verkoopen.	sèö; ăsèö, măsèö, năsèö, măsèö, tăsèö, măsèö, lăsèö.	sòsa; ŭsòsa, musòsa, năsòsa, mĭsòsa, tăsòsa, mĭsòsa, năsòsa.
Djoeloer.	golvend voortschieten zoo als slangen.	lådå.	lòlok.
men — lidah.	den tong uitsteken.	bŏlĕmămā.	lòlok man.
Djoeling.	scheel.	sŏkŏlīnok.	mătpénu.
Djoeloek.	op Koepang: rogo.	ålå.	mèö; månå.
Djilat.	likken.	ălăméi, mălăméi, nălăméi, mălăméi, tălăméi, mălăméi, lălăméi.	lāme of lami.
Djinak.	tam.	kămāus.	māus.
—	gemeenzaam.	bĕmāo.	mătāk.
Djiwa.	ziel.	sŏmānek.	smāuan.

Tj.

Tjaboet.	uittrekken.	féä; lésu; ólu.	bok; hósu; mó-

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
			su.
Tjaboet poehoen.	een boom uittrekken.	féä ai.	bok hau.
— pedang.	een zwaard uit de scheede trekken.	lésu tăfa.	hoos sŭni.
— gigi.	een tand uittrekken.	féä nĭsik.	bok nisin.
— tjintjin.	een ring van den vinger trekken.	ólu ndeli.	moos kléni.
Tjabang	tak.	ndănak.	sbăken.
Tjatjar.	pokken.	tăngok.	båuå.
Tjatjing.	worm.	ŭlek: kălătik of sĭkălătik.	iteʻ.
Tjarik (men—)	scheuren.	si.	nătpèsu.
tjorak —	in alle richtingen gescheurd.	săik; nggåbe[2], of nggŏnggòbek.	klăti [2].
Tjakar (men —)	krabben zooals kippen.	ătăkăkăli, mătăkăkăli, nătăkăkali, enz.	sănăkăti.
Tjawat (men —)	het vermaleischte rottineesch: rapa.	lapa.	kalasaki.
Tjajer.	dun, van pap; (het tegenovergestelde van kĕntal).	åek.	åeah.
Tjita.	gebloemd katoen.	témak; sita.	sit.
Tjitjak.	hagedis.	tĕkĕlăbok.	biklŭrĭn.
— terbang.	de vliegende hagedis	băĭăta mă ĭdek.	tăpĭsŭsu.
Tjeritera.	verhaal; vertelling.	tŭtŭik.	mòlok.
Tjĕrmin.	spiegel	tĭtĭlos.	nĭnå.
Tjĕrmai.	(op Koep. tjermele.) Een zekere boom.	sĕiŭmèlek.	săimèleʻ.
Tjengkoek.	kort en krom, van de armen.	lĭmăkåĕk.	nĭmpénu.
Tjongkak.	een soort van spel.	tĕtèngak.	ăkămăleʻ.

Maleisch	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
Tjoengkil.	uitpeuteren; uithalen.	dóĭ; sŭsu; kĭsu	lóĭ; kåe.
Tjoengkil batoe.	een steen uit den grond halen.	dóĭ bătu.	lóĭ fătu.
— gigi.	de tanden uitpeuteren.	sŭsunĭsik.	kåe knĭsin
Tjengkeh.	kruidnagel.	pĕlăsènge.	sèngke.
Tjap.	merk, stempel druk.	dĕdèdek.	mălak.
men —	merken, stempelen.	dède.	mălak.
Tjĕpat.	handig, vlug.	ăsăfèlå, măsăfèlå, năsăfèlå, enz; ăsălèpå; măsălèpå; năsălèpa, enz.	ŭpnăi, mŭpnăi, năpnăi, mĭpnai, tăpnăi, mĭpnai, năpnăi.
Tjĕkek.	wurgen.	kĭdu.	bŭăkèle.
Tjĕlaka.	ongeluk, onheil.	sĭlăka	sĭlăkon.
Tjĕloep.	doopen, dompelen.	déta; bålå.	tep; lep.
Tjondong.	hellen, overhellen.	sòŏ; nătăhī (3e p. enk).	năsnī (3e p. enkel en meerv.).
mata hari —	de zon daalt.	lèdå-a kési.	nènon păit.
Tjindai.	geschilderde zijden of katoenen doeken.	sĭndang.	tòli⁵.
Tjoba.	proeven, probeeren.	sŭdi; sóba.	sóba⁴.
— lihat.	zie eens.	măkănăe sudi.	kis mit.
Tjoebit.	met de hand in het vleesch knijpen.	fĭĭ.	ĭti.
Tjotok.	pikken.	tŭtu; tăla	tèå; lèå
Tjoetjoer.	uitstorten, uitlekken.	tĭti; nósi.	lòni.
Tjoetjoek.	aaneenrijgen, van paarlen of kralen.	nătå	kăton.
Tjoetjoe.	kleinkind.	ŭpuk.	ŭpuf.
anak —	kinderen en kleinkinderen.	ŭpu ăna.	ŭpănak.
Tjoetji.	wasschen, reinigen.	săfe.	săfe.
— moeka.	't gezicht was-	ălåu åe, mălåu	ŭméu, mŭméu,

Maleisch	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
	schen.	åe, nălåu åe enz.	năméu enz.
Tjoeram.	hellend van een vlak.	kăkālak.	sānut.
Tjoeri.	stelen.	ămănākå, mămănākå, năa:ănākå, enz.	ŭbāk, mŭbāk, năbāk, enz.
orang pen —	dief.	nākådā	ătóni ăbākat.
Tjoeka.	azijn.	dósa	suk.
Tjoekoer.	scheeren.	nggéu	éu
pisau —	scheermes.	dåpe nggĕnggéuk.	bèsi éu.
Tjoekoep.	toereikend, voldoende.	dāi.	nóka.
Tjogo.	domkop.	sŏkŏnĭk.	mon.
Tjoemas.	ijdel, doelloos.	låuk.	pălsūm.
Tjahari	zoeken	sanga.	nami.
Tjetek.	ondiep.	kăbāŏk.	pāla.
Tjitjit.	achter kleinkind.	kaik.	ŭpŭtĭl.
Tjirit (men—)		sāli.	pāle.
Tjina.	Chinees.	sina, sĭnăsĭu-	sinas.
Tjioem.	ruiken.	hāe.	nek.
—	kussen.	déï.	mănèk.
Tjinta.	droefheid.	dalehédis.	tu.
Tjelana.	broek.	låpå.	kălăpĭ.
Tjintjin.	ring.	ndéli.	kléni.
Tjampoer.	mengen, vermengen.	sèdok; sĕsèdok of sĕsèok; băbālik; påpå.	sèlå.
Tjabe	spaansche peper.	kūlus.	ūnus.
Tjangkoel.	spade.	tătātis	åte.
Tjemara.	haarbos tot sieraad.	sămāla.	smāla.
—	valsch haar.	sālu.	tūtas.
poehoen —	de kasuarisboom.	kăĭåu.	ăĭò.
Tjendana.	sandelhout.	kăĭnĭtuk.	hăŭméni.
Tjolok.	fakkel.	péle.	nåpå.

D

Di	in, op, bij, te, enz.	nai en ndia (voor 't enkelvoud); lai en	bi; et; es; oi, ona.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
		sila (voor 't meervoud).	
Dabong.	't vijlen van de tanden.	fóla	fon.
Datar.	vlak, vlakte.	mok.	mnèla.
Datang.	komen.	mai.	um.
— disini.	kom hier.	mai ia.	om oi i.
Datoek.	grootvader; overgrootvader.	băĭ.	năĭf.
Datija.	reus.	lăĭhāmek.	ătóni mnānu.
Datjing.	unster, balans.	tătāis.	tāis.
Dada.	de borst.	fānak.	bāsak; ănsāok.
toelang —	't borstbeen.	fănăkóak	nūi ansāok.
Dadap.	(op Koep. deras.)	dèlas.	nènas; nĕnsāe.
— minjak.	deras met groote bladeren.	dĕlămīna.	nĕnsāe nå năek
— tjoetjoek.	deras met kleine bladeren.	dĕlăbédu.	nĕnsāe nå muūtus.
Dara (anak—)	maagd.	ănăfĕōānak.	bĭfè fèlå; fĕtbāun.
boeroeng —	duif.	ku.	kŏlŏūmu.
Darat.	bodem, grond, vaste wal.	dăebénak; mădăklāin.	năĭmèlå; pahamèlå.
Darah.	bloed.	dak.	nas.
ber--	bloeden.	ădā, mădā, nădā, mădā, tădā, mădā, lădā.	ŭthèn, mŭthèn, năthèn, mĭthèn, tăthèn, mĭthèn, năthèn.
Dari.	van, uit, daar.	ème, mème, neme, mème, tème, mème, lème; ūsik, mūsik, nésik, mésik, tésik, mésik, lésik.	ŭkò, mŭkò, năkò, mĭkò, tăkò, mĭkò, năkò.
Dapat.	krijgen, vinden.	bāpu.	năpèni (3e p enk en meerv.
Dapoer.	keuken.	uma dåde nasuk.	ūme bāna
Daki.	roos op 't hoofd.	sŭsūlek.	bnĭas.
—	vuil op 't lichaam.	dădāĭ.	lābi.

MALEISCH.	HOLLANDSCH.	ROTTINEESCH.	TIMOREESCH.
Dagang.			
(ber—)	de kost zoeken door het rondreizen.	sèpå; dāngan.	ŭʼsèpå, mŭsèpå, nasèpå, enz.; lakan.
Daging.	vleesch.	pa.	sīsi.
Dagoe.	kin.	tăkŭdāek.	töltĭmuk.
Dalam.	diep, diepte.	mădéma; demak.	mnānu.
—	in, binnen.	dālek.	nānak.
Dam.	dam.	dama.	lam.
Damar.	fakkel; licht.	dama; bānuk.	pāku.
Damai.	vrede.	måle.	nălèkå.
Dan.	en.	ma.	—
Dānau.	bergmeer.	dānå	nifu; nèfå.
Daoen.	blad.	dak.	no^f.
— pisang.	pisang blad.	bŭnĭdò.	ŭkĭnòʼ.
Dahak.	fluim, slijm.	låtå.	båbå.
Dahi.	voorhoofd.	dĕdéik; ŏdămātak.	īlak.
Dajoeng.	roeiriem.	tūku; sèfe.	fóiʼ.
Doerhaka.	ongehoorzaam jegens de overheid.	mălénalāngak.	bălnèsi.
Dengar.	hooren, vernemen.	ămănène, mămănène nămănène, enz.	nen.
Dengoeng.	loeien, van den wind	nălŭlu (3e p enk).	nălŭʼ (3e p. e. en meerv.).
—	snorren, van insecten.	năkămŭ en lăkămŭ (3e p. enk. en meerv).	naʼmŭʼ (3e p. enk. en meerv).
—	dreunen, van den kogel.	năkămĭu (3e p. enk). lăkămĭu (3e p. meerv.)	naʼmĭu (3e p. enk. en meerv).
—	dreunen, van den donder	nătāta; nănggŭlu.	năbān.
Dĕroe.	loeien, van het vuur.	năkăsā.	năslŭtu
—	loeien, van golven.	nălŭlu, lalulu.	naʼpŭnu.
—	gonzen, van een menigte menschen	òne^2 of bĕòne; mŭe^2 of bĕmŭe.	mŭe^2.
Dengan	met.	å, må, nå, må,	ok, mok, nok,

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
		tå, må, lå.	mok, tok, mok, nok.
Dĕpa.	vadem.	léä.	nèhe.
Dĕkat.	dichtbij.	lūngaka; lūnga[2]	päŭmăk.
Delapan	acht.	fālu.	fănu.
Dempoel.	stopverf.	dūdu.	ek.
—	met werk stoppen.	sūle; dudu.	ek.
Dĕmam.	koorts.	sŭmāi.	mănīn.
Denda.	boete, geldboete.	hūtak, dèna.	lènda; dènda.
—	boete opleggen, beboet worden	ăhūta, măhūta. nahūta, enz.	fe lenda.
Dinding.	want, beschot.	ndak; dini.	nīkit; klūpit.
Dendeng.	gedroogde reepen vleesch.	pabĕbélak.	sisi pènet.
Dinihari.	de tijd vóór het aanbreken van den dag.	lŏlĕpīlak; lŏlĕbălăhăk.	nŏkfăfāi.
Doewa.	twee.	dua.	nua.
Doedoek.	zitten.	ăngătūk, măngătūk, năngătūk enz.	tok.
Doeri.	doorn; stekel.	nggăuk; nggóuk.	ăīkas; kăsūnat.
Doesoen	boschtuin.	tina; mamek.	lène, lèle, póăn.
—	dorp.	nggòlok, tăduk.	kūan.
Doeka.	smart, droefheid	dălĕhédis.	sus.
Doekat.	dukaat.	dŏkăk.	lŏkăt.
Doekoeng.	op den rug dragen.	lūä.	dòngko of lòngko.
Doekoen.	inlandsche arts.	lósi; măfălåe.	mnāne.
Doega.	peilen.	dóma.	su[s].
Doewit.	geld, duit.	dóik.	lóit.
Doejoeng.	de zeekoe.	lūik.	lūi.
Doejoen (ber—[2])	golvend voortgaan.	ino[2] of bĕīno.	măkătūi.
Dija.	hij, zij, hem, haar.	ndia; ana.	in.
Dahoeloe.	voor, vooruit.	ăkăhūluk of măkăhūluk, năkăhūluk, enz.	ūhūn, mūhūn, năhūn, enz.
—	de vorige, de eerste.	măkăhūluk-a; măkăsŏsósak-a măkăsŏsósan-a.	ūuūnun.

Maleisch.	Hollandsch	Rottineesch.	Timoreesch.
Dahoeloekala.	vroeger, in vroegere tijden.	măkăbŭlun-a; făfŭlun a; bĕĭbātan-a.	un ŭunn.
Didih (men—)	het hard koken van water.	năkădåtå (3e p. enk). lăkădåtå (3e p. meerv.)	na*lòt (3e p. enk. en meerv).
Diri.	lichaam, persoon.	āok, ăŏĭnak.	aok.
sen —	zelf.	mèsak-ana.	mes.
Dingin.	koud.	măkălĭnik; măkăsŭfuk.	mănĭki*.
Dijam.	stil zijn; zich stil houden; stil staan.	ne².	ta*ta*.
Dèsa.	dorp.	nggòlok, tăduk	kŭan.
Doemba.	schaap.	biĭlåpå.	bibi kase.

R

Maleisch.	Hollandsch	Rottineesch.	Timoreesch.
Raba.	betasten, aanraken.	ăfălåe, măfălåe, năfălåe, enz.; ăfănggāo, măfănggāo, năfănggāo, enz.	nèfå.
Rabit.	scheuren, verscheuren.	si.	pisu.
Raboet.	van of uit iets losgeraakt.	póduk; pólak.	nătséfi.
me—	losraken.	póduk hénin; pólak hénin.	nătséfi.
Raboek.	tondel, zwam.	dŭdu.	up-bòne.
Rata.	effen.	mătétuk.	mnèla.
Ratoes.	honderdtal.	nătun.	nātun.
sa —	een honderd.	nātun esa.	nātun mèse.
sa—satoe.	een honderd en een.	natun esa ma esa.	natun mese mese.
Ratap. (me—)	huilen, jammeren.	ki.	kăe.
Radja.	vorst, koning.	mānek.	nāi.
— moeda.	prins.	mănĕ-āna.	năĭmnŭke.
Radjin.	ijverig, naarstig.	mănggātek.	măkåe.
saja—	ik ben ijverig.	au mănggāte.	au măkåe.
Ratjoen.	vergif.	mådå mămātes.	lăso.

Maleisch.	Hollandsch	Rottineesch.	Timoreesch.
Rasa.	voelen	ămméda, mămé da, năméda, enz.	ŭména, mŭména, năména, enz.
—	smaken.	nălāda, lălāda.	nămīn.
—	ruiken, rieken.	băĕāla, băĕmāla, băĕnāla, enz.	ŭfói, mŭfói, năfói, enz.
—	meenen.	méda.	ŭāka, mŭāka,
Rapat.	dicht; goed sluitend.	témak.	năāka, enz.
Ramas.	knijpen, kneden.	lūmu; hèë.	kŭmu
Rĕboes.	in water afkoken.	nāsu.	ŭhān, mŭhān, năhān, enz.
Rĕtak.	gebarsten.	nătănggā.	ăkăpè.
Rangkak.	kruipen.	lāek; dūdi.	năknāma.
Ringkik.	het hinneken van paarden.	ăkădī, măkădī, năkădī, enz.	ĕŭklī, mĕŭklī, nĕŭklī, enz.
Rongkok.	met de handen op de knieën rustende, voorover gebukt gaan om ergens onder door te komen.	lói. dūdi.	u'lūli, m'lūli, enz.
Rangkai.	samenverbonden, zooals vruchten aan één tak, enz.	nggik.	ki.
Ringgit.	dollar, rijksdaalder.	păsmān.	pānasmat.
Renggang.	wijd uit elkander, niet dicht	mătănggāk.	tămălålå.
Ringgik.	op iets aandringen.	ăsū, măsū, năsu, enz ; ăkăséti, măkăséti, năkăséti, enz.	suban.
Repang.	horizontaal afgesneden of gevijld, van de tanden.	pāpa.	het.
Roepijah.	gulden.	lŏŭpīa.	lŏpèå.
Ram (eram).	broeien.	lūū.	nūū.
Ramboet.	hoofdhaar.	lăngăbūluk.	năkfūnu.
saoerat —	een hoofdhaar.	ulu dok esa.	năkfūnu nånå mèse.

MALEISCH.	HOLLANDSCH.	ROTTINEESCH.	TIMOREESCH.
Rombak.	afbreken.	åfe.	pŭkāi.
Rĕmang.	halfdonker, schemerdonker.	măkăsăsăpun.	fĕănmăsaf.
Roempoet.	gras.	năü.	hun
Rampas.	met geweld ontnemen.	låså.	tet.
Rantang.	een rottingmand.	lóäk.	kitŭ.
Rintik.	gespikkeld.	kĕkéäk; kŏkòtok.	kòto.
Rantai.	keten, ketting.	nămăsīna.	lante.
Roendoek.	neergebogen, van vruchten.	bĕkŭtė of bĕkŭtèle.	na'bes.
Rendam.	ingedoopt, doortrokken van water.	ène.	năek.
Rendah.	laag.	kăbăök.	pāla.
—	nederig.	låe².	kòle.
Renang (be—)	zwemmen.	ane; ange.	ŭlåe, mŭlåe enz.
Roeba².	iets waarmede iemand omgekocht wordt.	kósu.	hāo.
Roeboeh.	instorten.	lóli; tŭŭ; fói.	nătsèl na.bel (3e p. enk).
Rotan.	rotting, rottingriet.	ŭe.	ŭel.
Roewas.	lid, geleding.	mólak.	móaf.
Roesa.	hert.	nusa.	lus.
Roesak.	bedorven, geschonden, vernield.	nălŭtun măngălăun	nămlétŭ.
Roesoek.	de ribben.	tĕnĕdŭik, kăĭŭsuk.	nui bnăpaf.
Roepa.	uiterlijk voorkomen, zichtbare gedaante.	matan (matak).	hŭman.
— ²nja.	er naar lijken, er naar schijnen.	sanga lèå, nóĭ sanga; nóĭ lèå.	huma².
Rokok.	sigaar, stroosigaar.	lòko.	lòko.
Roegi. (me—)	schade lijden,	héni, ăhéni, ma-	lŭki.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
	verliezen.	béni, năbéni enz.	
Roemah.	huis.	uma; lo.	ŭme.
isi —	huisgezin.	uma isi.	ume nèsan.
— tangga.	huisgezin, huishouding.	ŭmălò	ume.
Rahasija.	geheim.	nămănīnok, nănănăfŭnik.	nīfa.
Riboe.	duizendtal.	lifun.	nifun.
Riboet.	storm, stormwind	săngu, luli.	ani năek.
Ringan.	licht, niet zwaar.	dāŭk (dāŭk-a).	maskafa.
Rejal.	reaal = 2 gulden (op Koep. 1½ gulden.)	lean.	lean.

S

Saboet.	vezelige bast, zoo als die van de kokosnoot.	pŭnuk.	pŭnuf.
Saboeng.	het laten vechten van hanen.	ăkătătālak, măkătătālak, nă-kătătālak enz.	ŭbètab, mŭbètab, năbètab, mībètab, tăbètab, enz.
Saboen.	zeep.	sabu.	sawun.
Satoe.	een.	esa.	mèse.
Sadja (sahadja)	slechts, maar.	kāda. mésan.	mèsa.
Sarat.	vol, volgeladen.	hénuk pūsu²; hénuk kóba², hénuk sasi².	năhén lĕklèkå
Sarang.	nest.	ndŭnuk.	kŭna.
— boeroeng.	vogelnest.	mănŭpŭi ndŭnu	kol kuna.
Saroeng.	sarong.	sīdi, påu.	lipa; tāis.
— pisau.	messcheede.	dåpe mămāna.	besi tapa.
Saāt.	oogenblik.	hātĕmātak.	tasmèla.
Sapoe.	bezem.	săsāpuk, săsāk.	sāpu.
menjapoe.	vegen.	săsāpu; săsā.	săpu.
Sakit.	ziek, pijnlijk.	hédis.	nămèn.
—	ziek zijn, ziek worden.	ămăhédi, mămăhédi, namahedi, mămăhédi, tămăhédi, mămăhédi, lămăhédi.	ŭmèn, mŭmèn, namèn, mīmèn, tămèn, mīmèn, nămèn.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
menjakiti.	pijnigen, bezeeren.	ăhédi, măhédi, năhédi, enz.	ŭmènab, mŭmènab, nămènab enz.
Salah.	mis, verkeerd.	sălak; bŭŭk.	san.
Saoeh.	anker.	naka; năfuk.	bónit.
Sawah.	rijstveld onder water.	bădĕåe of bădåe.	ănĕåek of ănåek.
Sahoet.	antwoorden.	ătā, mătā, nătā mătā, tătā, mătā, .lătā.	ŭtāh, nătāh, mŭtāh, mĭtah, tătāh, mitāh, nătāh.
Saja (sahaja).	dienaar, ik.	au.	au.
Sajoer.	groente.	ăĭdò.	utan.
Sajang.	deernis, medelijden.	sŭe; sŭsŭek.	nek.
Sajap.	vleugel.	lidak of lidek.	ninef.
ber —	gevleugeld.	măĭdek.	mănĭue.
ber —	vleugels krijgen.	ălīde, mălīde, nălĭde, enz.	ŭnĭne, mŭnĭne, nănĭne, enz.
Sabab.	reden, omdat.	hu.	sĕbāb.
— apa?	waarom?	hu hata.	sebab sa.
— itoe.	daarom.	hu ndia.	sebab nan.
Sĕboet.	opnoemen, uitspreken.	sèik.	tek.
Sabĕrang.	overzijde, overkant.	sélik.	bian.
menjaberangkan.	iemand overzetten.	ăkălălādik, măkălălādik, năkălălādik, enz.	ŭlākab, mŭlākab, nălākab, mĭlākab, enz.
Sabĕlas.	elf.	sănăhŭlu esa.	bo èsa mèsa.
Sĕdjoek.	koel, frisch.	măkăsŭfuk of măkăsŭfuk-a.	mănīk.
Sĕdang.	middelmatig.	măndāk.	mănåun
Sĕdap.	lekker, smakelijk.	mălāda.	nămīn.
—	smaken.	nălāda.	nămĭn.
Sĕdĕkala.	altijd, altoos.	séku²; sŭdi fāik a.	nènå².
Sĕdoe.	snikken.	ăsăkĕkédu, măsăkĕkédu, năsăkĕkédu, enz.	seŭl.
Soedah.	ten einde; reeds; al.	så	en.
— habis.	het is ten einde; het is op; het	băsa så.	ok en.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
	is uit		
— lah!	schei uit!	lĕŏndīa, lèona.	nămāut.
Sadija	voltooid, klaar, gereed.	ala, mala, nala, enz	năbālab; sălīa.
Sadikit.	een weinig.	fa, băïānak.	klèŏ.
— sadja.	slechts weinig.	fa mesan; băï-ānak mesan.	klèŏ ah.
Serani.	christen.	sălānik.	slāni.
Serta.	benevens, met.	å, må, nå, må, tå, enz.	ok, mok, nok, mok, enz.
Sĕrang.	aanvallen; aanstormen.	sapu.	nóki.
Sĕrap.	indringen, van water.	nóna.	sai; lisin.
Sĕrai.	welriekend gras.	nāŭ sina.	hu muke.
Sĕsat.	verdwaald.	sala.	sek; san.
Sĕsak.	nauw, zoodat niets er door kan.	ăkăsèë, măkă-sèë, năkăsèë, enz.	ŭsès, mŭsès, năsès, enz.
Sĕsal (menjĕsal).	berouw hebben.	fale of sale.	măīnāsal.
Sangkoet.	ergens aan of in vastzitten; verhinderd.	kāi.	uʼbāke, muʼbāke, naʼbāke, enz; ŭsbāke, mŭsbāke, năsbāke, enz.
Singgah.	op weg ergens aangaan, of aandoen.	tŭli	nesnokan.
Soenggoeh.	waar, werkelijk.	tèë of tĕtèëk-a.	nămnèo.
Soepaja.	dat, opdat.	få.	—
Sĕpat.	wrang.	măkălèëk.	maʼnéat.
Sĕpit.	geklemd.	kābi; hāpi.	năkhāpi (3e p. enk. en meerv.)
—	schaar van krabben en kreeften.	nggèëk.	hābif.
Sĕpĕrti.	gelijk, als.	lèå; nŏnòk-a.	ŏnā.
Sĕpah.	een gekauwde sirihpruim.	sĕsèk.	maf
Saksi.	getuige.	săkăsī.	bŏtbèå.
Sakarang.	nu, tegenwoordig.	nāik-a, bèsak-a.	săkālang.
Sĕkam.	bolster, kaf, ze	uk.	ut.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
	melen.		
Sĕgāla.	geheel, alles.	basan.	ālah.
Sĕla.	tusschenruimte.	lélak; măkābik.	sònan.
Sĕlatan.	het Zuiden.	kóna.	nétt.
Soelasi.	soort van heester.	ndăkĕbūū.	āti.
Salamat.	gezondheid, voorspoed.	sódak.	nălèko.
dengan —	behouden.	ăsóda, măsóda, năsóda, enz.	ūlèko, mūlèko, nalèko, enz.
Sĕlat.	zeeëngte, zeestraat.	bāfak.	féfa.
Sĕlam.	duiken.	sūlik.	sub.
matahari —	de zon gaat onder.	lèdå-a ténak.	man sen tes.
Sĕlendang.	een lange smalle doek.	sălèuang.	māu mnānu.
Sĕlimoet.	dekkleed.	lāfa.	béti.
Samboet.	ontvangen, aannemen.	sīpok of sīpo.	sīmo.
Sambar.	wegsnappen; schielijk wegnemen.	lāū.	nāu; pas.
Soemboer.	het spuiten met water of iets anders.	ăsăpūla, măsăpūla, năsăpūla, enz.	pul.
Samboeng.	aaneenhechten, samenlasschen.	tūti.	tut.
Soembing.	gekerfd; met afgebrokkelden rand.	téhi; tébik.	kòbe.
Sĕmbĕlih.	slachten.	dådå, hålå	hèå.
Soemboe.	de pit van een lamp.	tĕtélu.	sūmbu.
Sĕmboeni.	verbergen.	(zie boeni).	(zie boeni).
Sĕmboeh.	hersteld; weer beter.	hāi.	ūlèkå, mūlèkå, nălèkå, enz.
Sĕmbahjang.	gebed; bidden.	hule.	toti.
Sémbilang.	een soort van zeeaal.	étu.	étu.
Sĕmoet.	mier.	nèëk.	ăsbūit.
Soemsoem.	merg.	dŏdòlek.	lòlef.
Sĕmangka.	meloen.	tītīmu dāfa.	ŏkăuāna.
Sĕmpat.	gelegenheid.	lélak; sódak.	sóna.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
Sĕmpit.	nauw, eng, smal.	măkăblăk.	ma'lènat.
Soempit.	blaasroer.	fūpuk.	sfut; sbut.
Simpang.	van de rechte richting afwijken.	sĭugok; hèok.	păit; făik-a.
Sampan.	bootje, schuitje.	ofa tŭtūdak.	bèlo.
Simpan.	bergen, wegleggen.	péda	ŭpān, mŭpān, năpān enz.
Sampah.	vuilnis, puin.	kădātuk.	ma'lăfus; pūăt
Soempah.	eed; vloek.	så.	sup.
Sampai	tot aan, genoeg.	losa, dāi, ndūku.	tèa.
Sĕmak.	onbegaanbaar; wild struikgewas.	măkătémak.	tèmef.
Samoewa.	alle; geheel en al.	basa of basan.	alah of ailālah
Soenat.	besnijden.	kāda.	héli, ŭhapi, mŭhāpi, năhāpi, enz.
Soentoek.	stuiten, zich stooten.	ăkăfūnu, măkătūnu, năkătūnu, enz.	ŭstūn, mŭstūn, năstūn, mĭstūn, enz
Sendjata.	wapenen.	tānek, tānek-ala,	bāle âikan.
Sandar.	stutten, leunen.	tia, ăsălāda, măsălāda, năsălāda, enz.	ŭsnăit, mŭsnăit, năsnăit, mĭsnăit enz.
Sindir.	spotten.	ăkămūti, măkămūti, năkămūti enz.	ŭmāeb, mŭmāeb, nămāeb, enz.
Sendoek.	lepel.	sūluk.	sòno.
—	scheplepel.	sŏsòdek.	kāno.
menjendoek.	oplepelen.	sulu.	sun.
—	opscheppen.	sòde.	son.
Soendal (ber—)	overspelen, echtbreken.	hŏhònge.	sūnda; fāun.
Sendi.	gewricht.	sĕsésuk.	lokin.
Sendiri.	alleen, alleenlijk.	mésak of mésakana	mes.
Sĕnang.	tevreden.	lòlok; lóak.	lèkå.
Sĕnjoem.	glimlachen.	hūme.	ŭpéun lūlun, mŭpéun lūlun, năpéun lūlun, enz.

MALEISCH.	HOLLANDSCH.	ROTTINEESCH	TIMOREESCH.
Soewara.	stem, geluid.	halak.	hānaf.
ber —	stemmen, luiden,	ăhāla, măhāla, năhāla enz.	măhāna.
Soewangi.	booze geest.	mătăndāni.	ălāut.
Soetji.	zuiver, rein.	lāok.	năknīno.
Saudara.	broederofzuster	tŏlănòk.	óli; bénu.
— laki².	broeder.	nak.	nāo.
—perampoean.	zuster.	fètok.	fèto.
Soerat.	geschrift; brief; boek.	süsūlak.	sūlat.
Soeroet.	ebbe.	méti; māda.	sānu.
Sorong.	toeschuiven; toereiken.	lå.	nóna.
Soerak.	juichen.	ăsăunggāti, măsănggāti, năsănggāti, enz.	hūnun.
Soeroek.	induwen, instoppen.	sèse, dīna.	ses.
Soeroeh.	bevelen, gelasten, laten doen.	ădénu, mădénu, nădénu, enz.	lénu; lélu.
Sore.	namiddag.	nåså; båbok.	mābet.
Soesoen.	op elkander stapelen.	ăkătătānak, makătătānak, năkătătānak, enz.	uʼpāna, muʼpāna, naʼpāna, miʼpāna, tāpana, enz.
Soesoe.	de borsten.	sūū.	sūsun.
ajer. —	de melk, het zog.	suū åe.	susun åen.
menjoesoewi.	zoogen.	sūū.	sus.
menjoesoekan.	te zuigen geven.	ăsūū, măsūū, năsūū, enz.	ŭsūs, mŭsūs, năsus, mīsūs, enz.
ajer—kerbau.	karbauwen melk.	kapa-åe.	sūsu bīdjāe.
Soesah.	zorg, moeite, last.	pūtes; sŏsótak.	sus.
Soesoeh.	haak, spoor.	nggaik.	lénif.
Soengai.	rivier.	le.	nåel.
Soewap.	iets in iemands mond steken.	hāo.	ŭhāo, mŭhāo, năhāo, enz.
makan —	omkoopen.	kòsu.	hāo.
Soeka.	willen, gelieven.	hi.	lomi.
ber —	vroolijk zijn.	ămăhåkå, mă-	mălīn of mălīl.

MALEISCH.	HOLLANDSCH.	ROTTINEESCH.	TIMOREESCH.
		mă̆hâkâ, nămă̆hâkâ, enz.	
Soekar.	moeielijk.	bălădóik.	sūsat.
Soekoen.	de broodboom of diens vrucht.	sūük.	naûnū[illegible].
— kapas.	dezelfde, doch zonder pitten.	sūūmănek.	naûnlăku.
— bidji.	dezelfde, met pitten.	sūükădèĕk.	naûnmăfūa.
Soeling.	fluit.	kīnuk.	fêku.
Soeloeng.	eerste.	ūluk.	năel.
anak —	de eerstgeborene.	ana uluk.	ana năel.
Soelah.	kaal.	pólik.	sūti.
kapala —	kaalhoofd.	langa polik.	nak sūti.
Soeloeh.	fakkel, toorts.	pèle.	nâpâ[illegible].
menjoeloehi.	met een toorts verlichten.	lóti.	tăha, tăna.
Soenji.	onbewoond; doodstil.	nes; līnâ².	bălĕlūman.
Sahaja.	slaaf.	ăta.	ătef.
Sija².	ijdel, nonsens.	lâuk.	lasi lūman.
Sijapa.	wie.	se.	sĕkău
Siboer.	kokosdop met steel om water te scheppen.	ndūndūik.	kūi.
Setan.	de duivel.	nitu.	pah.
Seroeng.	scheef, schuins.	năsălâle	nă[illegible]lólib.
Sirip.	vinnen	lidak.	tūtūif.
Siram.	besproeien, begieten.	pīsi; fūi.	pófi.
Sero.		déak.	sèlâ.
Sirih.	betel.	dăĕdòk	mănus.
Sisir.	kam.	sănk.	sóït; kīli.
Sisip.	ingestoken, tusschen gestoken.	sòdok; ăsăkūe, masăkūe, năsăsăkūe, enz.	kònob; ūsnīf, mūsnīf, năsnif, enz.
Sisik.	schubben.	ūnek.	póat.
Sijang.	dag.	lĕlèlok.	mănas.
—	licht, helder.	măngălèdok.	năkuīno.
Sipat.	grens.	tâ; lăne.	năkat.
Sipoet.	algemeene naam der een-	nggŏnggâe biu	būū.

MALEISCH.	HOLLANDSCH.	ROTTINEESCH.	TIMOREESCH.
	schalige schelpdieren.		
Sisa.	rest, restant, overschot.	lénak.	ténan; klūan.
Sikoe.	elleboog.	līmăsīūk.	siuk.
Siuel.	fluiten met den mond.	kŏlīo.	lŏmākū.
Sen.	cent.	sen.	sen.
Sini.	hier.	nai ia; ndia ia.	bi i of bi idja.
Sitoe.	daar.	nai ndia; ndia ndia.	bi nāe.
Sana.	ginds, ginder.	nai na; ndia na.	pāi nāe.
Sinar.	lichtstraal.	sāāk.	méūsī ie.
ber —	bestralen.	nā-sāä (3e p. enk)	nākuīuo.
Sewa.	huur.	séba.	seb.

P

Patoek.	het pikken van vogels.	tūtu; tāla.	tèo; nābèt (3e p. enk. en meerv).
—	het bijten van slangen.	ka.	lāu.
Patik.	onderdaan, slaaf, ik.	au.	au.
Patah.	geknakt; gebroken.	tépak, tīūk.	nas tīpu.
—	breken, knakken.	tépa, tiū.	īpu.
Padang.	boomlooze vlakte	mok.	mnèla.
Padi.	de rijstplant; rijst.	hāde	āne.
— poeloet.	kleefrijst.	hade dīma; hade kóa.	ane pulu.
Para².	vliering, rek.	lŏānak.	pāna.
Parit.	gracht.	āēlòlok.	lòlok.
Parang.	hakmes.	fèlas.	bènas.
Parau.	schor, heesch.	nākāsēsè.	pŏŏn nas tèin.
— ².	de longen.	bak.	fan.
Paro (saparo).	de helft; eenige.	lūma; bāūnā.	bian.
Paroh.	bek van een vogel.	nggŏnggòlok.	lūluf.
Pari.	de rog.	hāi.	lait.
Pasar.	markt.	pāsak.	māsas.
Pasir.	zand.	sŏlŏkāek.	nuāen.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
Pasang.	paar.	—	—
—	vloed.	lu.	sāe.
Pasoe.	kom, waschkom (aarden).	bāne; paso.	paso.
Papan.	plank.	pāpak.	bèna.
Pakoe.	spijker.	pākuk.	kūsat.
Pakai.	aanhebben, aantrekken, gebruiken.	pāke.	pāke.
Pagar.	heg, ombeining.	pää.	bāhan.
— batoe	steenen heg.	lutu.	baki.
Pagi.	ochtend.	fāfāik.	nókaf.
—2.	in den vroegen morgen.	fāfāīʻānak; lŏlĕbālāhāk; lŏlĕpīlak.	nŏknóka.
Pala.	muskaatnoot.	pŭpula of bŭbūla.	pal.
Paloe.	slaan.	pālu.	bīʻå.
Paman.	oom.	tòŏ; ama.	bābaf.
Panas.	heet, warm.	hanas; mātóbik.	māpūtu.
Panau.	witte vlekken o. d. huid.	hāhāno.	mūti.
Panah.	boog om te schieten.	kŏkòuk.	klāot.
memanah.	het schieten met een boog.	kòu.	ŭklāo, mŭklāo, nāklāo, enz.
Paoes.	de walvisch.	lŭngīlāi.	ika naek.
Paha.	dij.	puk.	pūʻuk.
Pahat.	beitel.	pääk.	pāha.
—	beitelen.	pää.	pāha.
Pahit.	bitter, van smaak.	mākāhéduk.	ménu.
Paja.	moeras.	puk.	åĕpói.
Pajoeng.	regen- of zonnescherm.	lāīlèå.	nèå.
Pajah.	doodvermoeid.	låhå.	haen mat.
Pĕtang.	duister, avond.	mākāhātu, lĕŏdāe.	fāi.
Pĕtik.	plukken.	kétu; séu.	séu.
Pĕti.	koffer, kist.	bālāka.	pānbūat.
Pĕtjah.	stuk, in stukken zijn.	bāĕk; fāngik.	pèë.
Pĕdang.	zwaard, degen.	tāfa.	sūni.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
Pĕrahoe.	schip, boot.	ófak.	bèlo; bnāo.
Pĕroet.	buik.	tèik.	tèik.
isi —	ingewanden.	tĕĭ ătĕ-bāk.	tĕĭk nèsan.
— bĕsar.	de maag.	tĕĭpòŏk.	tĕĭmnāsi.
— moeda	de kleine darmen.	tĕĭsŭŭåek.	tĕĭsūsuf.
— lingkar.	de groote darmen.	tĕĭlūtuk.	tĕĭmètof.
Pĕrtama.	de eerste, vooreerst.	măkăsŏsósak, sŏsósan-a.	mūlāi.
Pĕrtjaja.	gelooven.	ămăhèle, mămăhèle, nămăhèle, enz.	pălsāi.
Pĕrang.	gevecht, oorlog	musu.	mănūa.
ber —	oorlogvoeren.	ătāti, mătāti, nătati, enz.	măkènan.
Pĕrkara.	zaak, onderwerp.	dĕdéăk.	lāsi.
Pĕriksa.	onderzoeken	ălămūla, mălămūla, nălămūla, enz.	uplĭkas, muplĭkas, naplĭkas, enz.
Pĕrgi.	gaan.	u, mu, néu, méu, téu, méu, léu	nāo.
Pĕrlahan.	bedaard, zacht.	kåe²; fa².	klèŏ-klèŏ.
Perampoewan.	vrouwelijk, vrouw.	inak.	bĭtèl.
anak —	meisje, jonge vrouw.	ina-ānak; ănăfĕŏānak of ănătèŏk.	liꝭfèto.
Poernama.	het vol zijn v. d. maan.	năkătéma.	naꝭtèm.
pasang —	springtij.	méti ina.	tasin op.
Parentah.	bevel, last.	păléta.	plènat.
Peroengoes.	lichtgeraakt, driftig.	băūnāsa.	ménu.
Perwira.	heldhaftig.	pă'āni.	mèo.
Perija.	een soort van moeskruid.	păĭĭa.	pnĭa.
Poesaka.	erfstuk	pūᵒāka.	māus.
Pernoek.	pot (aarden of metalen).	ulek.	năĭ.
Parigi.	put.	åĕmātak.	åĕmāta.
Pĕsan.	last van iemand	néiu; hĕhéluk.	tăĕu.

MALEISCH.	HOLLANDSCH.	ROTTINEESCH.	TIMOREESCH.
	die heengaat; laatste woorden van een stervende.		
Pasijar.	wandelen.	kŏkòk.	păsīal.
Pangkat.	verhoogde plaats, verhooging, trap, graad.	mămānak; tătāos	măkānas.
Pangkoe.	schoot.	ifak	âifan.
memangkoe.	op de schoot houden.	ifa.	aif, maif, naif, maif, taif, maif, naif.
Pinggir.	rand, zoom, kant,	sutik; tătaik, ook suti-tătaik.	ninen.
Panggang.	roosten.	dāla.	sèĭ.
Pinggang	de lendenen.	tĭfĭnok.	tnănak.
Panggil.	roepen.	ălò, mălò, nălò, enz.	bóin.
—	noemen.	òke, mòke, nòke, enz.	åèn, måën, nåën, enz.
Panggal.	stuk.	bīak.	tūkas.
ber — [2].	bij stukken.	bĭbīak.	tukas-tukas.
Pinggan.	schotel.	băsīu.	băsīu.
Penglima.	opperbevelhebber van een leger.	lānga mūsu.	năkuūsu.
Papoewa (ramboet —).	kroes, kroesharig.	lānga dūduk.	năkūpat.
Paksa.	dwang.	năkăsétik.	nassèkes.
memaksa.	dwingen.	ăkăséti, măkăséti, năkăséti, enz.	nssèkes mnssèkes, nassèkes enz.
Pĕgang.	houden, vasthouden.	hòtŭ.	nas.
Pĕlangi.	regenboog.	élus.	énus.
Pĕloek.	omarmen, omhelzen.	hòlu.	hå.
Pĕloeroe.	kogel.	isi.	fūaf.
Pĕlihara.	fokken; er op na houden van dieren.	hani.	hao.
—	zorgen, behoeden.	ănéa, mănéa, nănéa, enz.	pĭăl.
Pĕmali.	verboden, onge-	lūnik.	nūni, léü.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
	oorloofd.		
Pĕlita.	lamp.	dĕdèdek.	pălīt.
Pimpin.	het aan de hand leiden.	léä; nūni.	naʼ, tópu.
Pantat.	fundament.	pélik; būik.	boūk.
Pantas.	vlug, handig, vaardig.	ăsălèpå, măsălèpå năsălèpa, enz.	săpăt.
Poentoeng(— api).	een stuk brandhout.	hăĭlūtek.	nūtaʼ.
Pantoen.	gedicht.	bīni.	ne.
Pintoe.	deur.	lĕlésu; sŏsóik.	ènoʼ.
Pantai.	kust; strand.	nāmo.	nāmo.
Pendjara.	gevangenis.	ūma kĕkénak.	ūme hūkum.
Pandjang.	lang.	mănālu of mădālu.	mnānu.
—	lengte.	nāluk of dāluk.	mnānu.
Pindjam.	te leen.	tóna.	tóti.
Pintjang.	kreupel, mank.	dókak.	hai-īte.
Poentjak.	top, kruin	poik.	tūnan.
Pandang.	beschouwen, kijken.	mète; ăkănāe, măkănāe, năkănāe, enz	kiso.
Pending.	zilveren of gouden ceintuur.	penik; tălĭhāk.	pòho.
Pendek.	kort.	kĕkéūk.	pālaʼ.
Pondok.	hut voor tijdelijke verblijfplaats.	lak.	lăăt.
Pandan	pandanus.	hénak.	èkam.
— wangi.	de welriekende pandanus	héna sīna.	bónak.
Pindah.	verhuizen, verplaatsen.	hūka, lāli.	mnānib.
Pandai.	knap.	mălélak.	ăhīnet.
Poendiʼ	zak, beurs, tasch	tónas; ălŭkosu.	aluʼ.
Pandita.	zendeling priester.	păuītan.	pănīīt.
Pĕnoeh.	vol, gevuld.	hénuk.	năhènu.
Pĕnjoe.	schildpad.	kèa.	kè.
Poetar.	gedraaid, gewonden.	ūle; kăkĭŭūle.	năknèo.
Poetoes.	stuk, gebroken, van touw.	kétu, kètuk of kétun.	nătĭek.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
Poetih.	wit.	fūlak.	muti.
Poedji.	prijzen, loven.	kòa; kĭo.	lómi.
— an.	lof, eer	kŏkòa kĭkĭok.	lominĭsan.
Poetjat.	bleek.	fula.	mūtik.
Poetjoek.	jonge spruit.	péduk.	tunan măkūken
Poera².	veinzen, voorgeven.	bāugå, lèkå.	snādja.
Poeroe.	javaansche pokken.	bĭsūlāmak.	maʼnĭnu.
Poewas.	verzadigd, voldaan.	dóak; dŏăhénin	len.
Poesat.	navel, middelpunt.	usek.	usan.
Poesing.	draaien om een middelpunt zooals een tol, een wiel, enz.	ăkălĕlèok, măkălĕlèok, năkălĕlèok, enz.	pai kanĭsu.
Poengoet.	oprapen, plukken.	hèle; ténga.	naĭti.
Poekat.	trek- of sleepnet.	pūăk.	pūăt.
Poekoel.	slaan, kloppen.	lĭū, fépa.	bĭso; nèso.
Poeki.	vrouwelijk geslachtsdeel.	tĭla.	tĭnan.
Poelang.	teruggaan, terugtrekken, heengaan.	făli.	īāni.
Poelau,	eiland.	nūʼak.	pulu.
Poehoen.	stam, boom.	huk.	uf.
memoehoen.	verzoeken, bidden.	hūle; kŏkåe.	toti.
Pijatoe.	ouderloos.	ăʼămāk.	mānat.
Pidjat.	wandluis.	măek.	étu.
—	het zacht tusschen de vingers knijpen.	tède.	tèno.
Piring.	bord, schoteltje.	pingak.	pikaʼ.
Perak.	zilver.	lilå fūlak.	nóni mūti.
Pisang.	pisang.	hūni.	ūki.
Pisau.	mes.	dåpe.	bèsi.
Pipi.	wang.	nasuk.	kinok.
Pikir.	nadenken, overdenken.	dūä; āfi.	uʼāka, muʼāka, enz.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
Pikoel.	het aan beide einden van een stok over de schouders dragen van lasten.	lépa.	lói
Pilih.	uitkiezen, kiezen.	hèle.	naîni.
Pinang.	de betelnootpalm.	pūa.	pūah.
Pihak.	kant.	seli; selik.	bian.

K.

Kabaja.	kabaja.	kăbāe	nŏskòne.
Kaboer.	troebel.	kĕlūpūak.	mĕūkèle.
Kaboes.	donker, tengevolge van nevel of mist.	năkămămāsu.	nămāsu.
Kata.	zeggen.	déä; ăfāda, măfāda, nāfāda, enz.	inākan.
sapatah —	één woord.	dĕdéäk esa.	féfa mèse.
— nja.	zeggende, luidende.	ae, mae, nae, mae, tae, mae, lae.	ak, mak, nak, mak, tak, mak, nak.
Katak.	kikvorsch.	lådångèlek; nggĕnggĕdĕåe.	inăk.
Katik.	dwergachtig.	pănèik.	kòle; pāla.
Katja.	glas.	nggălās.	klas.
Katjang.	boon, erwt.	fūfūe.	fūel.
— hidjau.		fūfūe lūtu.	fūe nūtu.
Katjau.	dooreenmengen, beroeren.	håpå; kăkābok.	ūkīū, mūkīū, năkīū, enz.
Kadang.	somtijds, nu en dan.	lāï² esa.	nŏmèse-nŏmèse.
Karat.	roest.	lūlūfuk.	nāut.
ber —	roesten.	nălūlūtu (3e p. enk.)	nāut.
Karang.	klip.	ūnuk.	put åen.
—	rots.	piak.	putun.
Karam.	verzonken, vergaan	bålå.	lem.
Kasar.	grof, ruw.	sélak.	kāsal.
Kasau.	dakspar.	dŏdóik.	suaf.
Kasih.	liefhebben.	sūe.	nek.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
Kapoer.	kalk.	hāö.	āo.
Kapas.	katoen.	abas.	abas.
Kapak.	bijl.	tāka.	fāni.
Kapan.	wanneer.	făĭhĭda.	lèka'.
Kaki.	been, voet, poot.	èik.	hāef.
berdjalan —	te voet gaan.	lāö èik.	nāo hāe.
Kakak.	oudere broeder of zuster.	kāä.	tātaf.
Kakoe.	hard, stijf, onbuigzaam.	bălăkāik.	ma'tāni.
Kalau.	als.	lèå.	kalu.
Kali.	maal, keer.	lāĭ.	nå.
satoe —	één keer.	lāĭ esa.	nå mèse.
banjak —	dikwijls.	laĭ bātik a.	tèni[2].
Kamoe.	gijlieden, uliеden.	emi, ei.	bi.
Kami.	wij, ons.	ami, ai.	hai.
Kanan.	rechts, rechter.	kona.	nèū.
Kawat.	metaaldraad.	kafa.	kabat.
Kawan.	makker, kameraad.	tiak; nŏnòk.	bènuf.
Kawin.	huwen, trouwen.	sao.	mătsāo.
Kaja.	rijk.	mămăsū̆ĭk.	ămū̆ĭt.
djadi —	rijk worden.	ămăsū̆ĭ, mămăsū̆ĭ, nămăsū̆ĭ, enz.	mū̆ĭ.
ka — an	rijkdom.	sū̆ĭ.	ămū̆ĭt.
seri —	annona.	nòna.	āta'.
Kait (gait).	haak, weerhaak.	kăkāik.	kāi'.
Kail.	hengel.	dòlu.	pītil.
tali —	vischlijn.	tāli dòlu.	tāni tānu.
mengail.	hengelen.	dòlu.	tānu.
Kain.	goed, doek, sarong.	sidi, témak.	mau'.
Kajoe.	boom, hout.	ai.	hāu.
Kebon.	tuin, erf, plantage.	tina; osi.	lène.
Kebiri.	gecastreerd.	kălālis.	bū̆ĭk.
—	castreeren.	ali.	buĭ.
ajam —	kapoen.	manu kălālis.	manu bū̆ĭk.
kambing —	hamel.	biĭ kălālis.	bibi bū̆ĭk.
Kitab.	boek.	sŭsūlak.	sūlat.
Kĕtoek.	kloppen, tik-	délu.	léku'.

MALEISCH.	HOLLANDSCH.	ROTTINEESCH.	TIMOREESCH.
	ken.		
Kĕtam.	krab.	nik.	klin.
Kĕtoepat.		fĭfĭluk; tūäs.	flåiå.
Kĕtijak.	oksel.	lĭlĭbòlok.	snĭnik.
Kedjoet (ter—)	verschrikt, verschrikken.	nggenge.	ŭskèk, mŭskèk, năskèk, enz.
Kĕdjap.	knipoogen.	bāte	ŭbètin, mŭbètin, năbètin, enz.
sa —	een oogenblik.	bătĕmātak esa.	ta⸗mèla mèse.
Kĕtjil.	klein.	ānak.kădĭĭānak	ana-ana.
dari — nja.	van jongs af aan.	nème ānan māi.	na⸗kå ana.
Kĕrbau.	buffel.	kāpa.	bidjāel.
Kĕrtas.	papier.	kăltās. sŭsŭlădòk.	sūlat
Kerdja.	werk, daad, handeling.	bèlak; tătāos; tătāo-nŏnóĭk.	mépu.
be —	werken, doen, handelen.	tāo.	mépu.
Kĕras.	hard, stijf.	nèpek; mănèpe; năhèle.	năhèl.
djadi —	hard worden.	ănèpe, mănèpe, nănèpe, enz ; ăhèle, măhèle, năhèle, enz.	ŭhèl, mŭhèl, năhèl, mĭhèl, enz.
Koersi.	stoel.	kălòsi ; kădèla	tåkå.
Kĕrang.	schelpdier.	nggŏnggåek.	klòman.
koelit —	schelp.	nggŏnggåe låuk.	klòma pòăt
isi —	het dier daarvan.	nggŏnggåe isik.	klomnèsa.
Kĕring.	droog; uitgedroogd.	madak; tuk.	mètå.
pasang —	laagwater, ebbe.	tāsi-a mada.	åen sānu.
daging —	gedroogd vleesch.	pa tuk.	sisi mètå
ikan soedah—	de visch is droog geworden.	īäk-a nămătū så.	ik en mètå en.
kain soedah—	het goed is droog geworden.	sīdi-a māda så.	māu en mètå en.
Kapala.	hoofd, kop; oudste.	lāngak.	nākaf.

MALEISCH.	HOLLANDSCH.	ROTTINEESCH.	TIMOREESCH.
— kampoeng.	kamponghoofd.	lăngănggòlok.	năkkāmpon.
— andjing.	hondskop.	husa langa.	asu nākan.
Kakatoewa.	nijptang.	kăkătūa.	hāpi of hābi.
boeroeng —	papegaai.	kăkāe.	kāe; kăĕmū-ti.
Kĕkang.	toom, gebit.	kăkāk.	kălămòkef.
tali —	leidsel.	lapa.	kālat.
Kĕlapa.	klapper.	no.	nòah.
Kĕlahi (ber—)	vechten; twisten.	ăhū, măhū, năhū, enz.	măhèk.
Kĕloe.	stom.	nggóak; hălătāk.	mon.
Koeloewarga.	maagschap, familie.	nggi-lèå.	asal.
Kĕloewang.	vledermuis.	bāuk.	bāü.
Kĕloepak.	hulsel, kelk.	tanak.	likan.
— mata.	ooglid.	māta. louk.	mata pòăn.
Koeliling.	rondom.	ĕkŏfèå.	fun of pun.
Kĕmarin (kĕlamarin).	gisteren.	hūas-a.	āfiˢ.
Kĕmbali.	weder, terug.	fāli, séluk.	năfāni.
Kĕmbar (anak —).	tweeling.	kădūak.	măkāpa.
Kambing.	geit.	biï-hik.	bibi.
Kĕmoer.	het spoelen van den mond.	ăkămūmu, măkămūmu, năkămūmu enz.	kūukūnu.
Kampoeng.	dorp.	nggòlok.	kampon.
Koempal.	klomp, klont.	bŭhūak.	hūaˢ.
Koempoel.	verzamelen.	ăkăhŭhūa, măkăhŭhūa, năkăbŭbūa, enz.	ūhūab mūhūab, năhūab, mīhūab, enz.
ber —	verzameld bijeen.	bĕbūa.	năbūab.
Koempani.	Gouvernement.	kŏpŏnī.	kūmăpnīa.
Koemkoema.	kurkema.	kūnik.	hūki.
Kĕmoedi.	roer van een schip.	uli.	kămūli.
Kamidja.	hemd.	kămiä.	kămīdja.
Kĕna.	geraakt, getroffen.	nda; lāë.	tóman.
kental.	dik; niet vloeibaar.	līla.	nănès.
Koentoem.	bloemknop, die.	păkok.	kănbof.

MALEISCH.	HOLLANDSCH.	ROTTINEESCH.	TIMOREESCH.
	nog niet ontloken is.		
Kĕntjang.	strak; stijf aangehaald.	năkăpī; năkădèle	năkăbèt.
Kĕntjing.	urine, pis.	måes.	mi.
orang laki-laki itoe kĕntjing.	die man pist	tåuk-a måe.	ătóni năkmi.
Koentji.	slot; sleutel.	nggåek.	létu
Kandara.	berijden.	săë	săe.
Kĕndoer.	slap, loshangend.	năkămăă.	nòăl.
Koendoer.	kalabas.	bòngo.	bòko-åel.
Kandas.	stranden.	hăla.	tu'.
Kandang.	groot hok, perk voor dieren.	lălăe.	ŏŏf.
Koendai.	kapsel.	lăngăfĕfèok.	hūat.
Kĕning.	wenkbraauwen.	măta bŭŭk.	mătan bŭŭn.
Kĕnal.	kennen.	ălèlak, mălèlak, nălèlak, enz.	ŭhīne, mŭhīne, năhīne, enz.
Kĕnjang.	vol, verzadigd.	ăkăbète, măkăbète, năkăbète, enz.	pet; ŭmsèn, mŭmsèn nămsèn, enz.
Koewasa.	macht, kracht.	kŏăsa.	kŏăsa.
Koewala.	monding eener rivier in zee.	olik; ŏlībăfak.	fèta'.
Koewali.	aarden of ijzeren potten en pannen.	ūlek.	năĭ.
Koebang.	modder, modderpoel.	dăuå.	nĭfu.
ber —	zich in de modder baden, zooals de varkens en buffels het doen.	lóli.	kūku.
Koewat.	sterk.	bălăkăik.	ma'tāni.
Koeta.	fort, vesting.	kóta.	kot.
Kotor.	onreinheid.	măngĕĕnggèok.	ma'lăfu, lăhi
Koetak.	vakje, laadje.	pòlok.	pènin.
Koetoek.	vloek, vervloeking.	muk; dăuk, ook mu-dauk.	supat.
Koetoe.	luis.	utu	hutu.
— andjing.	vloo.	tĕkĕmèlak.	asi.

MALEISCH.	HOLLANDSCH.	ROTTINEESCH.	TIMOREESCH.
Koetjing.	kat.	mèå.	mèå.
Koeda.	paard.	ndāla.	bĭkāse.
— djantan.	hengst.	ndāla māne.	bĭkāse kèså.
— betina.	merrie.	ndāla īna.	bĭkāse ëinat.
— betina moeda.	jonge merrie.	ndāla ténak.	bĭkāse tīpu.
anak —	veulen.	ndala ana.	bĭkāse ana.
Koedis.	schurft.	nūä.	mābātas.
orang —	een schurftige mensch.	nūänāäk.	atóni mābātas.
Koedoeng.	verminkt.	mūkuk.	tūkas.
Koera[2].	schildpad.	kéa.	ke.
Koeroes.	mager.	māngālòdok, nggŏiālånk.	mākānāu.
Koerang.	te weinig, niet genoeg.	ta dai.	nābāti.
Koeroeng.	opgesloten, ingesloten.	kena.	óla.
— an.	kooi, vogelkooi.	longa.	óla.
— an.	gevangenis	ūma kĕkénak.	ūme hūkum.
Koerap.	een soort van huidziekte.	bŭbūni.	hūne.
Korek.	steken, graven, peuteren.	nggūe; dūngu; pāu.	kåke.
Kosong.	ledig.	låuk.	lūman.
Koepas.	schillen.	lūfa; ólu.	is.
—	villen.	ali.	pu.
—	pellen.	bóda; fina.	is.
Koepang (¹).	een soort van mossel.	kăbéa.	fatu kåtå.
Koepoe (²).	vlinder.	băbāŏ.	nāpeu.
Koekoes.	kooken door middel van stoom.	suma.	sum.
— an.	een kegelvormig bamboezen of van bladeren gevlochten mandje, waarin rijst gaar gestoomd wordt.	kŭkūsak.	tåbe.
Koekoek (ber-)	het kraaien van een haan.	kŏkóa.	kŏklèŏ.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
Koekoe.	nagel, klaauw.	făngak.	knŭsak.
— tangan.	nagel van een vinger.	lĭma făngak.	nĭmkăknŭsan.
— kaki.	nagel van een teen.	ĕĭfăngak.	hăĕkăknŭsan.
Koelat.	paddestoel op boomen.	pŭku.	pŭŭ.
ber —	schimmelen.	ănggănggănu, mănggănggănu, nănggănggănu, enz.	pŭndjănu.
Koelit.	vel, schil, schors, dop.	låuk.	pòan.
Koemis.	knevel.	nggålåméik.	sukan.
Koenang².	vuurvlieg.	móla.	lĭma'.
Koening.	geel.	mŏmòdok.	målå'.
Koewah.	saus, vleeschnat.	kŭa; pa-åe.	åef.
Koenjoeng (sa—²).	eensklaps.	kăĭbóik.	tăskèk.
Kibar.	zweven, wapperen.	nggăfu of nggăfu².	na'bèkå'.
Kita.	wij, den toegesproken persoon meegerekend.	ita.	hit.
Kidoeng.	liedje, wijsje.	sŏsódak.	ăsĭt.
ber —	zingen, neuriën.	sóda.	si.
Kira.	vermoeden.	ăfi.	ŭăka, mŭăka, enz.
Kirim.	zenden.	hăĭtŭa.	sòuu.
Kiri.	links; linker.	ki; kik.	li.
Kipas.	waaier.	nggĕnggèŭk.	pèse.
— api.	waaier om vuur aan te maken.	nggĕnggèŭ hăi.	pèse ăi.
Kikis.	afschappen, afkrabben.	nggéu.	ini.
Kilat. (ber—)	schitteren, glinsteren van voorwerpen, waarop licht valt.	năngădĭla; năndéla.	năĭĭm.
Kèloer.	meroenggai.	kăĭfŏk.	hăŭĭŏ'.
daoen —	meroenggaiblad.	kăĭŏ-dò.	hăŭĭòno.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
sajoer —		ăĭdò kăĭòk.	uta hăŭfò
Kilik.	onder den arm dragen.	ăsălīli, măsălīli, năsălīli, enz.	ŭsnīni, mŭsnīni, năsnīni, enz.

G.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
Gaba'.	de schachten van den sago-boom.	bèba.	bèba'.
Gatal.	jeukte, met jeuk geplaagd.	măkètek.	măhāta.
—	jeuken.	măkète.	măhāta.
Gadjah.	olifant.	nggădi.	—
Gadjih.	loon.	nggăli.	kăi.
Gading.	olifantstand; ivoor.	nggădi.	sīkal.
Gadai.	pand; het verpanden.	nggāde.	tālu.
Garis.	schrappen, aanstrijken.	kŭik.	tŭi.
Garoek.	krabben.	kăkālu.	péu.
Garam.	zout.	măsik.	măsi'.
Gasing.	tol.	pŏpòdek.	pīol.
Gagak.	kraai.	ka.	ka'.
Galak.	vurig.	méluk, mămélu.	ménu; bălāni.
Gali.	graven.	kali.	hāni.
Gajoeng.	siboer.	ndŭndŭik.	kŭi'.
Getar (gemetar.	beven, sidderen.	dèle; bèbe².	ŭtăi, mŭtăi, nătăi, enz.
Getah.	plantengom.	dīdīte.	līte'.
—	plantensap.	dak.	hăŭ åen.
Gerak.	bewegen, zich bewegen.	ăkăhăle, măkăhăle, năkăhăle, enz.	ŭăun-ok, mŭăun-om, năăun-ok, mīăun-om, tăăun-ok, mīăun-om, năăun-ok.
Girgadji.	zaag.	hŏhòlok.	hèå
meng —	zagen.	hålå.	hèå.
Geroh (meng-)	snorken.	ăsănggålå, măsănggålå, năsănggålå, enz.	ŭkòn, mŭkòn, năkòn, mīkon, tăkòn, mīkòn, năkòn.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
Gerham.	een kies.	nènak.	kónik.
— an.	kakebeen.	tĭmik.	sŭik.
Goerita (ikan-)	inktvisch.	pădo	kăko.
Geredja.	kerk	nggălèi.	kièi.
boeroeng —	de musch	lălăo.	pen ăĭmăsu.
Ganggoe.	plagen, tergen.	ăkăsĕsèbok, mă-kăsĕsèbok, enz.	óki, móki, no-k', moki, toki, enz.
Gelas.	glas.	nggălăs.	klas.
Gelang.	armband.	sŭek; lèle.	nĭti.
Gelap.	duister, donker.	măkăhătuk, kĭkĭuk; kĭkĭ buk.	mési ókan.
Geli.	vies.	mălŭa.	hŭnun.
—	kittelen.	măkèla.	măhèi.
Gambir.		nggăme.	kăme.
Gampang.	gemakkelijk.	mŭdak.	ma'nŭl.
Gemoek.	dik, vet	ăok; măăo.	pok.
Goentoer.	donder.	tătas.	lòtos.
Gantoeng.	hangen, ophangen.	lålăë	ŭpóni, mŭpóni, enz.
ter —	hangende.	låĕ²; dòko³	năkpóni.
Goenting.	schaar.	nggŭnggŭtek.	kătéli.
meng —	knippen.	nggŭte.	kătéli.
Ganti.	in de plaats van iets anders komende.	săĭsèlu.	sèka.
Gandjal.	stutten.	tia.	sŭki.
Gonderang.	trom.	lăbu.	tŭtu.
Gendoeng.	dragen.	kòŏ.	ŭskău, mŭskău, enz.
Genap.	vol; voltallig.	tésa.	nămtĭsi.
Goetji.	aarden kruik.	nggŭsi.	kusi.
Gong.	gong.	mèkå.	sène.
Goegoer.	afvallen.	móŭ; mónu.	natkŭ.
Goela.	stroop.	tŭănăsu.	óni.
— batoe.	suiker.	tŭăhătuk.	ŏnĭfătu.
Goeling.	rollen.	loli; lŏlóli.	håel.
Goeloeng.	oprollen.	lŭnu.	nŭun.
Goena.	nuttig, nut.	sóa; sŏăndă	djălif.
Goenoeng.	berg.	lètek.	nèten.
Gojang.	schudden.	lĕléuk.	hèko; bèko.
Goreng.	braden.	sĕséna.	ŭoéti', mŭoéti' enz.

MALEISCH.	HOLLANDSCH.	ROTTINEESCH	TIMOREESCH.
ikan goreng.	gebraden visch.	iä nănăsĕsénak.	ik béti'.
Goesar.	boos, toornig.	ămănāsa, mămănāsa, nămănāsa, enz.	ŭtò', mŭtò', nătò', mĭtò', enz.
Goeha	grot, spelonk.	lèak; lūak.	fātu bola'.
Gosok.	wrijven, schuren.	låse; ăhūtu, măhūtu, năhūtu, enz.	tum.
— pisau.	het mes wetten.	fŏfóla dåpe.	fon bèsi.
Giring[2].	schelletjes.	kĭlèik.	bāno.
Gigit.	bijten.	ka; sāu; sāfa.	lāu; sāu.
Gigi.	tand.	nisik.	nisik.
Gila	gek.	kămūlus.	ămăūnut
djadi—	gek worden.	ămūlu, mămūlu, nămūlu, enz.	ămāun, mŭmāun, nămāun, enz.
Gilang	glinsteren.	năndéla.	nălĭm.
Giling.	malen; wrijven.	ūle; kènok of kĕkènok.	tòle.

L.

Laba[2].	spin.	bŏlāu.	naba[2].
Sarang—	spinneweb.	bŏlāu ndūnu.	năbnāba e tănīn.
Laboe.	pompoen.	nggèlas.	båkå'.
Laboeh.	neerlaten.	dŏdòkon.	ŭpóni, mŭpóni, enz.
—	neerhangend.	dòko[2].	năkpóni.
ber—	geankerd zijn.	sè.	bāke; tok.
Lata.	kruipen.	nāma.	nònok.
—	slingeren, van planten.	nălŏlònge (3e p. enk).	năknāma.
Ladjoe.	snel, vlug.	lai[2].	lāba.
Lada.	peper.	lada.	lada.
Ladang.	droog bouwland.	tina.	lèle of lène.
Larang.	verbieden.	bålå; kèna.	tal.
—an.	verbod.	óla.	ătālas.
Lari.	hard loopen.	ălāik, mălāik, nalaik, enz.	āen, māen, nāen, māen, tāen, māen, nāen.
—	wegloopen,	ălāi, mălāi, nă-	als boven.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
	vluchten.	lāi, enz.	
Langit.	uitspansel, hemel.	lălāi.	nènå.
—[2].	verhemelte van doek.	lălā lāik.	tènel.
—[2].	gehemelte in den mond.	tănălāik.	kālek.
Lapar.	honger.	lāäs.	ămnāhas.
—	hongerig zijn.	ămălāä, mămălāä, nămălāä, enz.	ŭmnāha, mŭmnāha, nămnāha, enz.
Lapis.	laag.	tādak	knāpa.
ber — [2].	in lagen op elkander gestapeld.	tāda[2]; lăkătătādak.	knāpa-knāpa.
Laki.	man, echtgenoot.	săok.	mòne.
orang — [2].	man, mannelijk	tåuk.	ătóni mòne.
Lagi.	nog, zelfs.	bei.	feʼkah.
Laloe.	voorbij, gepasseerd	séli.	kånåʼ.
Lalat.	vlieg.	pèna.	ăkbèå.
tahi —	sproeten.	ila nggèok.	ina mètan.
Lama.	lengte of duur van tijd.	dok of dok-a.	lå.
—	oud.	lak; pălāk.	muaʼ.
— [2].	eindelijk.	doʼ.	lå-a-lå.
Laoet.	zee.	tāsi.	tāsi.
Lawan.	tegen.	lāban.	lāban.
Lajar.	zeil.	la.	pène[2].
Lain.	een ander, anders.	fèëk.	kăīnif.
orang —	een ander mensch.	hătăhóli fèëk.	ătóni būte.
Lajoe.	verwelken, verdorren.	māle.	măknène.
me —	maleisch.	mălāi.	aʼkāse.
Lĕbah.	bij, honigbij.	fāni.	oni.
ajer —	honig.	fănīåe.	ŏnībān.
Lĕbih.	meer, over, te meer.	lénak.	nèsi.
me — i.	meer hebben.	ăléna, of ăkăléna, măléna of măkăléna, nălé-	nèsi.

Maleisch	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
		na of năkăléna, enz.	
Lĕtoes.	openspringen, barsten.	kādi ; ndălăbă-ĕn.	pè›.
Lĕtoep.	ploffen, ontploffen.	lāpu ; låde.	năfīs.
Lĕsoeng.	rijstblok.	nésuk.	ésuk.
Lingkar.	kronkelen, ineengerold.	lĕlèke.	néū ; ūku
Langkah.	stap, schrede.	nggānik.	lakat.
me --	stappen.	nggāni.	laka.
Langgar.	voorbij.	séli.	tănhāi.
Lĕpas.	loslaten.	pôĭ op pôĭn.	nafetin.
Lekat (me—)	aankleven.	tāpa ; dīdīte.	tāpe›.
ter --	aangekleefd.	năkătāpa (3e p enk.) nakadite (3e p. enk.).	măktāpa.
Lĕkas.	gauw.	lāi²; sūlè.	lāba.
Lagoendi.	een soort van struikgewas.	ăkīlénak.	tăstāsi-nå.
Lĕlah.	vermoeid.	sóta ; māngu ; ămăkāi, mămăkāi, nămăkāi, enz.	hāe.
Lĕmboet.	zacht, week, teeder.	băngănāuk of măngănāuk.	mănūl.
Lamboeng.	de zijde v. h. lichaam.	bŏhóak ; kăīūsuk.	bnāpak.
Lembah.	dal ; valei; laagte.	bāfak.	nånå›.
Lambai.	zwaaien, wuiven, wenken.	nggāpek.	nāpen.
Loempat (ber-)	springen.	ăkăbóku, măkăbóku, năkăbóku, enz.	tăīkléti.
Lempar.	gooien.	pia ; tāpa ; tūū;	póli.
—	weggooien.	piahénin ; tăpăhénin;tūūhénin.	póli.
Loempoer.	slijk, modder.	tāne ; puk.	hòma›.
Limpah.	de lever.	atek.	aten.
Loempoeh.	verlamd ; lam van leden.	lūūk ; lūūèik.	hăĕbūa›.
Lintah.	bloedzuiger.	kĕlūmātuk.	lāke›.
Lantai.	vloer van plan-	léäk.	nèsat.

MALEISCH.	HOLLANDSCH.	ROTTINEESCH.	TIMOREESCH.
	ken of gespleten bamboes.		
Lender	fluim.	låtå.	håhå.
—	slijmerig.	nălŏlóla (3e p. enk.).	năŭkaˢfīli.
Lindoeng.	achter iets verborgen, bedekt.	bābi, kèke.	nănīni-on.
Lobang.	gat, kuil	bòlok.	bòlaˢ.
Loetoet.	knie.	lŭnŭlāngak.	tuk.
ber —	knielen.	sènek lŭnŭlāngan.	léŭ tu.
Loetjoet.	los; ontglippen.	pŏĭhénin; pŏdŭhénin; pŏlăkhénin.	tăkpósi.
Loedah.	speeksel.	āpe.	hāpe.
Loewar.	buiten.	déak.	mòne.
di —	buiten.	nai déak.	et mòne
ka —	naar buiten gaan.	déak neu (3e p. enk.).	poi.
Loeroet.	afstrijken, afstroopen.	kólu.	nónu of hónu.
Loeri.	een soort van papegaai, lorrie.	nggia.	kitaˢ.
Loewas.	wijd, uitgestrekt.	loa¹. lapa².	mèŭnŭăn.
Loesa.	overmorgen.	bĭnésak.	méu.
Loepa.	vergeten.	lĭlī hénin; ăfăndèle hénin, măfăndèle hénin, enz.	nīkan.
Loeka.	wond.	bīsu.	pāpaˢ.
Loemoet.	kroos, wier.	lòpu.	ănĭtéi.
ber—an.	uitgeslagen door vochtigheid.	pŭkŭāi.	pŭndjāuu.
Loenas.	de kiel van een vaartuig.	kénik.	tòkon.
Loenak	zacht, doorweekt.	nåbå².	plol-a-plòlo.
Lebar.	breed, wijd.	lóak; mălóa.	mèŭnŭăn.
Litjin.	glad; glibberig.	módi²; tălĭmódis.	măékin.
Lidah.	de tong.	mak.	mak.
Lidi.	de nerf der bladeren van de palmboomen.	līdik of līdak.	kètaˢ.

Maleisch.	Hollandcsh	Rottineesch.	Timoreesch.
Lijar.	wild, niet tam.	kăīlīs.	naᶊpūs.
Lipat.	vouwen, plooi-en.	dīku.	li .
Lilin.	was; waskaars.	līlik.	nīniᶊ.
Lilih (me—).	vloeien.	fa.	sāi.
Lima.	vijf.	lima.	nim.
Limau.	citroen.	dèlå.	lèlåᶊ.
Lihat.	zien.	īta, mīta, nīta, mīta, tīta, mīta, līta.	it, mit, nit, mit, tit, mit, nit.
Leher.	hals.	lĕsūhāïk.	tóäk; nèok.
Lenggang.	slingeren van de armen.	låpe.	ŭnònen, mūnò-nen, nănònen, enz.

M

Maboek.	bedwelmd; dronken.	māfuk.	māfu.
Mata.	oog.	mata.	mātaf.
— ajer.	bron, wel.	åĕmātak.	åĕmātaᶊ.
— hari.	de zon.	lèdå.	mānas.
Mati.	dood, einde.	māte.	māteᶊ.
ka — an.	de dood, het sterven.	mămātes.	ămātes
Marah.	toorn.	nāsak.	toäs.
—	toornig zijn.	ămănāsa, mă-mănāsa, nămă-nāsa, enz.	ŭtòᶊ, mŭtòᶊ, nătòᶊ, mītòᶊ, tătò, enz.
Mari.	hierheen, kom-aan!	māi.	aum; um.
— sini.	kom hier.	māi ia.	moi i.
kasana ka —	her- en der-waarts.	néu mai; leu mai.	néum nem.
Masak.	gaar.	tāsak.	nămtās.
—	rijp.	lātuk.	nămnātu.
Masin	zout; brak.	masik.	māsi ah.
Makan.	eten.	ūä, mūä, nāä, mīä, tāä, mīä, lāä.	ūah, mūah, nah, mūah, na; mīah tah, miah, nah.
— an	spijs, voedsel.	nănāäk.	mnāhat.
Maki.	uitschelden.	āāli; lălāngu: āāli-lălāngu;	ākan, mākan, nākan, mākan,

MALEISCH.	HOLLANDSCH.	ROTTINEESCH.	TIMOREESCH.
		ăāli-dŏdóki.	tākan, mākan, nākan.
Malas.	lui, traag.	pèla.	ŭpèh, mŭpèh, năpèh, mĭpèh, enz.
ka — an.	luiheid, traagheid.	pĕpèlak.	ăpèhet.
pe —	luiaard.	pĕlătūa.	ăpèhet.
Malam.	avond, nacht.	lĕödāek.	tāi.
sa —	van nacht.	lĕödāe.	mābe.
sa —	gepasseerde nacht.	lĕödāek-a.	fini.
Maloe.	beschaamd; verlegen.	māe.	māeh.
ka — an.	schande.	mămāek.	ămāet.
Mamak.	kauwen.	ale.	ŭtāmu, mŭtāmu, nătāmu, mĭtāmu, enz.
(di) Mana.	waar?	nai be?; lai be?	es me? et me?
ka — ?	waarheen?	be néu? be léu?	moi me?
Manis.	zoet, lief	măkèk.	mĭnóni.
Manoesija.	mensch	hătăhóli.	ătóni.
Manik[2].	koralen.	hénu.	īnuh.
Maoe.	willen.	nāu.	lómi.
Main.	spelen.	ăkămĭnak, măkaminak, năkămĭnak, enz.	ŭbāe, mŭbāe, năbāe, mibāe, tăbāe, enz.
Martel.	hamer, moker.	tūtuk; līak.	tūtu'.
Marika itoe.	zij, hen, hun.	sīla; āla.	sin.
Mariam.	kanon	pŏpóka.	ken-uf.
Maski.	hoewel, ofschoon.	māe.	maski.
Mangkok.	kop, kom.	māngo.	māko.
Mĕngkal.	halfrijp van vruchten.	mătămòdok	mòlok.
Mangga.	mangga.	pāo	ūpun, héum.
Minggoe.	zondag.	mămāsok.	klèi.
Maka.	en.	na.	hāo.
Mampoes.	grove uitdrukking voor mati.	ndŭădak; ndŭăndălăānak.	māte.
Mimpi.	droom.	mèïs.	ŭmnāit.
—	droomen.	ălămèï, mălămèï, nălămèï, enz.	ŭmnāi, mŭmnāi, nămnāi, enz.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
Minta.	vragen, verzoeken.	òke, mòke, nòke, mòke, tòke, mòke, lòke.	tòti.
Manteri.	raadsheer.	tamūkung; mănēsīo.	tămūkun; mănāsi.
Mantah.	rauw.	mātak	māteᶳ.
—	onrijp.	nūlak, măkănūlak.	mănūke; măkūke.
Moentah.	braken, overgeven.	mūta.	loᶳ.
Moentjoeng.	bek, snuit.	nggŏnggòlok.	pāᵘan.
Mandoer.	mandoor.	măndò.	kābu.
Mandoel.	onvruchtbaar, kinderloos.	kălătédis.	kīu.
Mandi	zich baden.	ădīu, mădīu, nădiu, enz.	ūnīu mūnīu, nănīu, enz.
Mandera	vlag.	dĕdèo.	pen-pène.
Mĕnang.	winnen, overwinnen.	āla, māla, nala, mala, tala, mala, lala.	an, man, nan, man, tan, man, nan.
Mĕnantoe.	schoonzoon.	mŏnĕféuk.	mŏnĕféuᶳ.
—	schoondochter	fĕtŏfèuk.	nānef.
Moewat.	inhouden, laden.	fūa.	fua; săeb.
Moedjoer.	gelukkig.	mănālek.	mănūaᶳ.
Moeda.	jong.	mūlik; mūlĭának.	mūnit.
—	onrijp.	nūlak; nūlăānak.	makūke.
Moedik.	naar de bovenlanden gaan.	ndăē.	săe.
Moerah.	mild.	mădālek.	nek lèko.
—	goedkoop.	dāūk-a.	măkāfa.
Moesoeh.	vijand.	mūsu.	mūsu.
Moeka.	gezicht; aangezicht.	mata panak.	hūmak.
Moekah (ber-).	overspelen.	hŏhònge.	fănun.
Moewal.	misselijk.	năsăiĕléu.	ănsăoken băek.
Moela (ber-).	eerst, vooreerst.	sŏsósak; makasŏsósak.	un-ūnun.
Moeloet.	mond, bek.	băfak.	fèfak.
Mahal.	duur.	bèlak a	maᶳfèna.
Medja.	tafel.	mèi.	mèi.
Miring.	hellen, overhel-	sŏŏ; nătăhī (3e	nasni (3e p.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
	len.	p. e.)	enk. en meerv).
Merah.	rood.	pīlas.	mèˢ.
— toewa.	donkerrood, bruin.	pila bălăng-gèok.	meˢ pūu.
— telor.	dooier.	nătuk.	kmòlon.
Memang.	van zelfs, oudtijds.	mèmak.	mèman.
Minoem.	drinken.	īnu, mīnu, nīnu, mīnu, tīnu, mīnu, līnu.	īou, mīnu, nīnu, mīnu, tīnu, mīnu, nīnu.
Minjak.	vet, olie.	mina.	minaˢ.

N

Nachoda.	scheepsbevelhebber.	ănăkóda.	ănkòl.
Nasi.	gekookte rijst.	kăkāu.	mākaˢ.
Nama.	naam.	nādek.	kānaf.
dapat —	een naam dragen, heeten.	ănāde, mănāde, nănāde, enz.	ŭkănab, mŭkănab, năkānab, enz.
diberi —.	een naam geven.	tói.	als boven
Nanah.	etter.	nānak.	åen.
Naoeng.	lommer.	săök.	hāfon, māfon.
Naik.	stijgen, bestijgen	săë.	săe.
—	klimmen.	kāe, hène.	săe.
Nangka.		suūkaboa băëk.	tăĭónif.
Nafas.	ademhaling.	hăhăek.	snăsak.
ber —	inademen.	hāe.	ŭsnās, mŭsnās, năsnās, enz.
Negeri.	stad, hoofdplaats.	nūsak, ĭngŭlāi.	kuan.
Nanti.	wachten, afwachten.	ăhāni, măhāni, năhāni, enz.	pāo.
—	zullen.	măhāni.	pāo.
Nona.	jongmeisje.	fèö; fĕöānak.	liˢfèto; fĕtnāi.
Njonja.	mevrouw.	ĭnāmānek.	fĕnāi.
Nira.	ongegist palmsap.	tūa; tŭămātak.	tūaˢ, tŭămīna.
Nipis.	dun.	niĭs.	măuīhis.
Nila.	bereide indigo.	tăuk.	tānm.
Nenek.	grootvader.	băĭ.	năĭf.
—	grootmoeder.	bèi.	beif.

W

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
Watas.	grens, grenspaal	tå; lāne.	nākat; tol.
Wadja.	staal.	bāi.	wai; bĕsiāsu.
Waroe=baroe.	nieuw.	bāu.	fāu.
Wangi.	welriekend; geurig.	bŏménik.	fŏbóna.
— baoenja.		năbò méni (3e p. enk.).	năfò bóna (3e p. enk.).
minjak —	geurig water.	mīna kăbò ménik.	mīna fŏbóna.
Warta.	berichten.	bènga.	lāsi.
Wang.	geld.	dóik.	lóit.
Welanda.	Nederland; Nederlander.	Olāna.	kase mūti.

H

Habis.	op, niet meer voorhanden.	basa.	åke.
Haboe.	asch, stof.	āfu.	āfu.
Hati.	hart, gemoed.	dāle.	ātef.
Hadap.	het met de voorzijde naar iets toekeeren.	ăsāle, măsāle, nasāle, măsāle, enz.	bănīnéun.
ber —^{2} an.	tegenover elkander staan.	lăsăsāle mātak.	măbāui néun.
meng —	zich wenden.	ăngănālo, măngănālo, năngănālo, enz.	băīséun.
Haroes.	stroom.	alos; fa.	ālos.
Harap	hopen.	ămăhéna, mămăhéna, nămăhéna, enz.	hālap.
—	hoop.	nămăhénak.	hālap.
Hari.	dag.	fāik.	nènå.
berapa —?	in hoeveel dagen?	faik hida?	nènå fāuk?
kapan —	onlangs.	fāin-a.	et nènå.
ini —	dezen dag.	fāik ia.	nènåi.
Harta.	rijkdom.	sūī.	māus.
Harga.	prijs, waarde.	bélin-a.	ūpan.
ber —	kosten.	ăbéli, măbéli,	măūpa.

Maleisch.	Hollandsch.	Rottineesch.	Timoreesch.
		năbéli, măbéli, enz.	
Hangat.	heet, door vuur.	nămăhăna (3e p. enk).	mănătim.
Hangoes.	verbrand; weggebrand.	kădek; pŭtuk.	pŭtu.
meng — kan.	verbranden.	ăkāde of ăpŭtu, măkāde of măpŭtu, năkade of năpŭtu enz.	ŭpŭtu, mŭpŭtu, năpŭtu, mĭpŭtu, tăpŭtu, mĭpŭtu, napŭtu.
Haloes.	fijn.	lŭtuk.	mnŭtu.
Hamis.	naar visch riekende.	māmi.	fomāte.
Hanja.	slechts, maar.	kāda	al.
Hanjoet.	drijven.	bómu	ŭtbåe, mŭtbåe, năthåe, enz.
Haroe biroe.	overlast; storend.	sèbå².	lāfu².
meng — kan.	overlast maken.	ăkăsĕsèbok, măkăsĕsèbok enz.	måĕ ka na lèkof.
Harimau.	tijger.	mĕŏăsu.	āsu
Haloewan.	voorschip, voorsteven.	langak.	ŭnu; năkaf.
Halija.	gember.	lija.	năĭèl.
Hamboer.	strooien, uitstrooien.	nggāli.	kākin; kĭfun.
ter — an.	verstrooid.	lèka²; nggèla²; nggali².	băbåen
Hampedal.	de maag van vogels.	bókuk.	ākif
Hampedoe.	de gal (de blaas)	héduk.	énuf.
—	de gal alleen.	hĕdŭåek.	ĕnŭåen.
Hampir.	bijna.	ĕlăkāik-a; ĕlăfăk-a.	păŭmăk.
Hampas.	afval, bezinksel.	sĕsèk.	kăĭf.
Himpoen.	verzameling.	ŭnuk.	tŭpu.
meng —	verzamelen.	ăŭnu, măŭnu, năŭnu, enz.	tŭpu.
Hantoe.	spook.	nĭtu.	pah tŭaf,
boeroeng —	een soort van uil.	pănā.	bāos.
Henti (ber)—.	ophouden.	hāe.	năsnās.
ber — lelah.	uitrusten.	hăhāe.	năsnās.

MALEISCH.	HOLLANDSCH.	ROTTINEESCH.	TIMOREESCH.
Hinti	loeren, beloeren.	măku; măŭ; ăkămămăku, măkămămăku, năkămămăku, enz.	nu.
Hantjoer.	opgelost, gesmolten.	nåe.	nåe.
--	verbrijzeld; vergruisd.	năkălŭlŭtuk (3e p enk.)	klătĭs-klătis.
Hoeboeng	aaneenvoegen, aaneenlasschen.	tuti.	tut.
Hoetang.	schuld, geldschuld.	hŭtak.	tŭsa.
Hoetan.	bosch, woud.	lăsi; nŭla.	năsi.
binatang —	wild dier.	băna fŭi.	mŭï fui.
Hoedjoeng.	uiteinde, uiterste punt.	pédak.	tŭnaf.
Hoedjan.	regen.	ŭdan.	ŭlan.
— rintik.	règen in enkele droppels.	ŭdălĭlĭtik.	săbkăni; năkăpi.
— panas.	regen bij zonneschijn.	ŭdălèdok.	ŭlmăn.
Hoedang.	garnaal.	påĕk	påes.
Hoeloe.	voorste, begin, oorsprong.	lăngak, huk.	năkăf.
— pisau.	't hecht van een mes	dåpĕăik.	bĕsihăuf.
Hoenoes	het uit de scheede trekken, ontblooten	lésu.	nósu; hósu
Hitam.	zwart.	nggèok.	mètan.
Hidjau.	groen.	mămăŭk.	măte.
Hidoeng.	de neus.	pănak.	pănaf.
Hidoep.	levend.	nălăok.	móni.
—	leven, groeien.	móli.	móni.
Hiris	snijden, kerven.	săda; săsăda; kăda; kăkăda, lĭlå.	sal, héli.
Hilang.	verdwenen, verloren.	måpå.	ŭmnéku, mŭmnéku, nămnéku, enz.
Hitoeng.	rekenen.	hinga; kăĭ; leke.	soĭ.

J

Maleisch.	Hollandsch	Rottineesch.	Timoreesch
Ja (ija).	ja.	hèi; hó.	hāo; hó.
Joeta (djoeta).	millioen.	kifon.	—

NJ

Njāla.	vlam.	pīlak.	pīnan.
Njamoek.	mug.	nīnik.	īmun; bāsin.
Njawa.	ziel, levensgeest.	sŏmānek.	smānaf.
Njanji.	zingen.	sóda.	si.
Njĕdar.	diep, vast, van den slaap.	ămänè; mămănè, nămănè, enz.	fin.
Njah (enjah).	weg!	hèok!	fònat; mŭskòt.
Njiroe.	rijstwan.	ŏòkå.	tūpas.

Eenige Madoereesche versjes,

raadsels en spreekwoorden,

MEDEGEDEELD

DOOR

H. VAN DEN SPIEGEL.

[illegible]

1. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

2. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

3. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

4. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

5. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

6. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

7. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

8. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

9. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

10. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

11. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

12. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

13. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

14. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

15. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

16. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

17. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

18. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

19. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

20. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

21. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

22. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

23. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

24. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

25. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

26. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

27. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

28. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

29. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

30. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

31. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

32. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

33. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

34. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

35. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

36. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

37. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

38. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

39. [illegible]

40. [illegible]

41. [illegible]

42. [illegible]

43. [illegible]

44. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

45. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

46. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

47. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

48. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

49. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

50. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

51. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

52. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

53. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

54. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

55. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

56. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

57. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

58. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

59. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

60. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

61. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

62. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

63. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

64. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

65. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

66. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

67. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

68. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

69. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

70. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

71. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

72. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

73. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

74. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

75. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

76. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

77. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

78. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

79. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

80. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

81. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

82. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

83. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

84. [illegible]

85. [illegible]

86. [illegible]

87. [illegible]

88. [illegible]

89. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

90. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

91. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

92. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

93. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

94. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

95. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

96. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

97. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

98. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

99. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

100. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

1. [illegible]
2. [illegible]
3. [illegible]
4. [illegible]
5. [illegible]
6. [illegible]
7. [illegible]
8. [illegible]
9. [illegible]
10. [illegible]

[illegible]

1. [illegible]

   [illegible]

2. [illegible]

   [illegible]

3. [illegible]

   [illegible]

4. [illegible]

   [illegible]

5. [illegible]

   [illegible]

6. [illegible]

   [illegible]

7. [illegible] ([illegible])

   [illegible]

8. [illegible]

   [illegible]

9. [illegible]

   [illegible]

10. [illegible]

    [illegible]

11. [illegible]

    [illegible]

12. [illegible]

    [illegible]

13. [illegible]

    [illegible]

14. [illegible]

    [illegible]

15. [illegible]

    [illegible]

16. [illegible]

[illegible]

17. [illegible]

[illegible]

18. [illegible]

[illegible]

19. [illegible]

[illegible]

20. [illegible]

[illegible]

21. [illegible]

[illegible]

22. [illegible]

[illegible]

23. [illegible]

[illegible]

24. [illegible]

[illegible]

25. [illegible]

[illegible]

26. [illegible]

[illegible]

27. [illegible]

[illegible]

28. [illegible]

[illegible]

29. [illegible]

[illegible]

30. [illegible]

[illegible]

31. [illegible]

[illegible]

32. [illegible]

[illegible]

33. [illegible]

[illegible]

34. [illegible]

35. [illegible]

EENIGE MEDEDEELINGEN OMTRENT HET VOORKOMEN VAN GEOPHAGIE IN DE RESIDENTIE TAPANOELI. [1])

In zijne „Handleiding voor de vergelijkende volkenkunde van *Nederlandsch-Indie*" bespreekt wijlen Professor Dr. G. A. WILKEN het voorkomen van geophagie in dezen Archipel (Hoofdstuk I § a) Het navolgende, speciaal de Residentie *Tapanoeli* betreffende, moge dienen tot aanvulling daarvan.

De gewoonte van aarde-eten komt in deze Residentie vrij algemeen voor, maar voornamelijk in Baros, Siboga, de Batang-Taroe-districten, Angkola, Sipirok, Padang Lawas, Groot en Klein Mandailing, Batang-Natal, Oeloe en Pakanten, Natal, Toba en Silindoeng. Op Nias zou zij slechts in de binnenlanden van het Zuidelijke deel en dan nog alleen in tijden van hongersnood voorkomen.

Omtrent het ontstaan dezer gewoonte wordt in *Sipirok* eene overlevering verhaald. In vroegere tijden werden n.l. veelvuldige oorlogen gevoerd tusschen de verschillende kampongs, gepaard gaande met hongersnooden. Nood gedwongen nam men alles te baat om den honger eenigszins te stillen en zoo kwam men ook tot de ontdekking, dat zekere soort klei eetbaar, zelfs smakelijk was, waarom men er ook veel gebruik van maakte. Sedert is deze gewoonte bestendigd.

---

1) Uit opgaven, verkregen door tusschenkomst van den Heer A. L. VAN HASSELT, destijds Resident van Tapanoeli, werd door den Heer E. W. L VON FABER, ambtenaar ter beschikking van den Directeur van O. E. N., deze nota samengesteld. De ontvangen monsters werden in handen gesteld van den Heer J. HAAK, militair apotheker der 2e klasse, die ter zake verwees naar de mededeelingen van den Heer J. J. ALTHEER in het XIII deel van het Natuurkundig Tijdschrift.

De eetbare aarde: „bangé", „bangei", „tanah" — of „tano bangé" wordt in soorten gevonden in kleilagen langs berghellingen, rivieroevers en op vlakten. Zij is zeer weinig vruchtbaar en draagt òf in het geheel geen, òf slechts een schralen plantengroei, zooals ilalang, dorre grassoorten en eenig mager struikgewas.

De soorten verschillen in kleur en watergehalte; die welke gevonden wordt op berghellingen is bruin of grijsrood; die afkomstig van rivieroevers, lichtgrijs of geelachtig wit van kleur, soms doorsneden met roode of gele aderen.

De roode, fijne en minst waterhoudende soort is de meest gezochte.

Verreweg de grootste hoeveelheid bangé wordt door de consumenten zelven ingezameld; slechts op enkele plaatsen vormt zij een weinig belangrijk handelsartikel. In Toba ruilt men haar op de markt (onan) in tegen padi.

De smaak is zuurachtig, soms ziltig, terwijl de bangé een eigenaardige geur (haroem) heeft.

Alvorens voor het gebruik geschikt te zijn, ondergaat zij eene eenvoudige bereiding. Zij wordt in kleine koekjes gesneden of tot balletjes gevormd, met wat zout vermengd of eenige dagen in een zak bewaard, die vroeger zout bevatte (in *Mandailing* is deze zak uit biezen vervaardigd) en daarna in de zon of boven het gewone haardvuur in mandjes van gevlochten pandanbladeren of op rekjes of roosters van gespleten bamboe [bamboe in Groot Mandailing en de Batang Taroe districten „raga-raga" of „salajam" genaamd] gedroogd [in Gr: Mandailing en Batang Natal = disaleh]. Hiermede is de geheele bereiding der bangé afgeloopen.

Zij wordt voornamelijk gegeten door zwangere vrouwen, die er dagelijks één à twee koekjes of balletjes van nemen. Zij gebruiken haar als een opwekkend, zenuwsterkend middel. De onaangename gewaarwordingen gedurende de zwangerschap, zooals misselijkheid, schijnen er door te verminderen, eveneens de barensweeën, terwijl men

eindelijk beweert, dat het kind er krachtiger en gezonder door wordt.

Is deze periode voorbij, dan behouden de meeste vrouwen de gewoonte van bangé eten, ja, raken er soms zelfs aan verslaafd.

Ook mannen en kinderen eten deze aarde, maar dan meer als versnapering, de laatsten ook wel uit aardigheid, uit zucht tot nadoen.

Bij kleine hoeveelheden na den maaltijd gebruikt, schijnt zij de spijsvertering te bevorderen; maar overmatig gebruik veroorzaakt soms hevige constipaties Als bepaald geneesmiddel wordt zij hier en daar, o a in Sipirok tegen buikloop (baramoenji) aangewend

Alsdan wordt zij in water geweekt, de troebele vloeistof met curcuma, zout en vruchtenzuur vermengd en zoo den patient toegediend.

Wat betreft de gevolgen van het bangé-eten, hierover loopen de meeningen nog al uiteen. Men vindt vermeld, dat langzame uittering er het gevolg van is, en dat oogziekten er door verergeren, maar niet ontstaan Verreweg de meesten beweren dat zij, mits matig gebruikt, geheel onschadelijk is. Toch schijnen enkele vrouwen, eenmaal eraan gewend, zich niet meer aan het bangé-eten te kunnen onttrekken, en vervallen zij bij onthouding tot zwaarmoedigheid.

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN,

ONDER REDACTIE

VAN

Mr. J. H. ABENDANON

EN

P. J. F. LOUW.

DEEL XXXVII.

AFLEVERING 4.

BATAVIA. | 's HAGE.
ALBRECHT & RUSCHE. | M. NIJHOFF.

1894.

TWEEDE BIJDRAGE

TOT DE

KENNIS DER OUDHEDEN

VAN

JAVA (1)

DOOR

A. G. VORDERMAN.

(*Corresp. der Kon. Akad. van Wetenschappen.*)

RESIDENTIE BANTAM.

A. SANGHIANG DENGDEK.

(District Menes, afdeeling Tjaringin).

1. Ruw bewerkt onbekend beeld.

Omgeven door eenige hanjoewang-boompjes (2) bevindt zich vlak bij de desa Sanghiang dengdek een ruw bewerkt beeld, ongeveer 1 meter hoog, dat in vereering staat bij de bevolking. Vóór het beeld liggen eenige steenen waaronder een afgeplatte, die gedeeltelijk doorboord is. Het beeld zelf is hoogstwaarschijnlijk van Polynesisch type.

(Mededeeling van den adspirant-controleur J. H. Ziesel).

B. POELOE PANAITAN.

Prinsen-eiland, afdeeling Tjaringin.

2. Twee steenen beeldjes.

Op een tocht, die de wedana van Tjaringin ondernam op

1) Zie deel XXXVI, pag. 481 e. v.

2) Calodracon jacquini (Planck).

het onbewoonde Prinsen-eiland tot inspectie van den triangulatiepaal die op den top van den Goenoeng Raksa is opgericht, trof hij twee beeldjes aan in ongeschonden staat, die gemakkelijk te vervoeren zijn.

Omtrent den aard dier beeldjes is mij niets ter kennis gekomen.

(Mededeeling van den Regent van Tjaringin Raden Adipati Koesoema Ningrat.).

RESIDENTIE PREANGER-REGENTSCHAPPEN.

C. TJITJALONG

(District Pasir pandjang, afdeeling Soekapoera).

Op ongeveer een paal afstand van de hoofdplaats Manondjaja bevindt zich op het gebied der desa Tjilangkap een bron, die uitstekend water oplevert en soms in zeer droge tijden in de behoeften voorziet van drinkwater voor de meer gegoede personen uit de kota. Nabij de bron is in der tijd een kleine badplaats gebouwd door Raden Toemenggoeng Wira Tanoe Baja, vader van den tegenwoordigen Regent van Soekapoera.

Op een klein terras staan in de badplaats, tegenover elkander, twee steenen oudheden waarvan de beschrijving hieronder volgt.

3. Ganeça.

Van verweerde zandsteen, waarvan de stratificatie evenwijdig loopt aan het achtervlak. Is vermoedelijk uit het laatste tijdperk van den Hindoe-tijd, daar de bewerking te wenschen overlaat. De attributen in de beide rechter voorarmen zijn geschonden. In de 1e linkervoorarm is het etensnapje en in de 2e de haak te herkennen. Slangvormige oepawita. Zit op een soort lotuskussen, dat erg verweerd is, evenals het achterwaarts omgebogen bijenkorfvormige hoofdversiersel. Hoogte 75 cM. Dit beeld is vroeger ge-

haald van den Goenoeng Indaradja uit de desa Tjiparai, district Bandjar, waar zich thans nog eenige oudheden bevinden.

4. Lingga.

Tegenover het beeld staat los op een gemetseld voetstuk een lingga, oogenschijnlijk van andesiet. Het onderste derde gedeelte is vierkant, het middelstuk achtkant en het bovenste derde gedeelte cylindrisch. De hoogte bedraagt 74 ctm. Deze steen wordt lingga kentjana d. i. gouden lingga genoemd, en is hierheen gebracht door bovenvermelden Raden Toemenggoeng, die hem van den Goenoeng Lingga Kentjana heeft doen overbrengen, gelegen in het district Kawassen op het gebied der desa Tjitjapar.

Bij deze lingga wordt door de bevolking geofferd, wanneer de sawahs beplant worden.

D. WAROENG BOEA.

(District Bandjar, afdeeling Soekapoera).

5. Steenen olifant.

Op ± 100 roeden van den grooten weg, die van Manondjaja naar Bandjar leidt, wordt bij Batoe gadja een steenen olifant aangetroffen, die de grootte heeft van een karbau en erg verweerd is.

(Mededeeling van den Regent van Soekapoera, Raden Adipati Wira Adi Ningrat).

E. GOENOENG SANGKOER.

(District Bandjar, afdeeling Soekapoera.)

6. Steenen pad.

Dicht bij de triangulatiepaal, die op den top van den Goenoeng Sangkoer is opgericht, wordt een steenen pad (bangkong) gevonden in de gewone zittende houding, doch zij is in het midden dwars doorgebroken. De lengte moet ongeveer 4 voet en de hoogte 2 voet bedragen.

(Mededeeling van den Regent van Soekapoera voornoemd.)

Hoewel bij dit beeld niet geofferd wordt, zoo bestaat er te Bandjar nog een overblijfsel uit den tijd, waarin dit beeld vereerd werd.

De groote pad namelijk is voor de inwoners angkěr, d.i. dat men daar gelooft dat iedere Bandjarees, die zulk een dier kwaad doet, ziek zal worden, of dat hem een ongeluk zal treffen. Bovendien mag het woord „bangkong" niet door hen uitgesproken worden, doch moet het vervangen worden door „bangkis."

F. GOENOENG INDARADJA.

(District Bandjar, afdeelnng Soekapoera).

7. Joni en Lingga.

In het gebied der desa Tjiparai, van waar ook de sub 28 beschreven Ganeça afkomstig is, bevinden zich een joni en een kleine lingga, met een steenen bank.

Bovendien ligt daar een prismatische steen, die rědjěki geacht wordt, d.i. dengeen die hem kan oplichten geluk aanbrengt.

(Mededeeling van den Regent van Soekapoera voornoemd).

G. PANGANDARAN.

(District Kalipoetjang, afdeeling Soekapoera).

8. Graf van Sech Djagong.

Aan het Zuiderstrand der Preanger zijn de Mauritsbaai en de Dirk-de-Vriesbaai door een zeer smalle landengte van elkander gescheiden, welke landengte het bergachtige schiereiland Panandjoeng met den vasten wal verbindt. Op die smalle strook ligt de kampong Pangandaran, door visschers bewoond, en in den laatsten tijd voorzien van een eenvoudigen pasangrahan.

Het kalksteen gebergte van het schiereiland bevat o. a.

een prachtige grot, die zoowel aan het strand der Mauritsbaai, als meer binnenslands betreden kan worden. Nabij den landingang zijn steenen opgericht, die een oude begraafplaats aanduiden.

Deze begraafplaats staat bij de kampongbewoners in even groote eer als de naam van den Sech, van wien beweerd wordt, dat hij aldaar den Islam ingevoerd heeft.

Vreemde bezoekers, die naar den oorsprong van die grafteekens informeeren, wordt iets anders op den mouw gespeld, want zelfs het uitspreken van den naam van SECH DJAGONG mag niet geschieden door de kampong-bewoners. Dit gaat zoover, dat zij voor het woord djagong een ander aangenomen hebben, zoodat de Zea mays daar ter plaatse „djantoengan" genoemd wordt.

De bekende schilder RADEN SALEH heeft indertijd Pangandaran bezocht, en daar door eenige huurlingen van elders afkomstig, na een sedekah te hebben gegeven, de graven doen omwoelen in de hoop aldaar gouden preciosa's te vinden, aangezien het hem bekend was dat men in overoude oorlogstijden soms schatten begroef en op de plek grafsteenen plaatste, in de verwachting dat de overwinnaars, de gewone eerbied voor graven in acht nemende, den grond onaangeroerd zouden laten. In die verwachting echter is RADEN SALEH teleurgesteld geworden. Na zijn terugkomst te Batavia werd hij in een voor hem hoogst onaangename zaak gewikkeld (de bekende Bekasi-onlusten), een omstandigheid, die door de lieden uit Soekapoera natuurlijk aan het schenden van het heilige graf van SECH DJAGONG werd toegeschreven.

9. Nandi, Joni en Lingga.

Onder hoog geboomte, waarnevens codiaeums (poèring) staan, wier stam 1 dM. middellijn heeft, bevinden zich bezuiden kampoeng Pangandaran twee overblijfsels uit den Hindoetijd, t. w. een joni en een nandi, naast elkaar geplaatst en beide uit wadas gebeiteld.

De joni is nog vrij goed gebleven, heeft 95 cM. in het vierkant bij een hoogte van 65 cM. In het gat staat een cylindrische zuil die van onderen in vier hoeken uitloopt, en aldaar 50 cM. in het vierkant is, terwijl de middellijn 40 cM. bedraagt. De nandi gelijkt op een caricatuur van een dergelijke voorstelling, en is erg verweerd, daar de lagen, waaruit de wadas bestaat, door regenwater ingevreten zijn.

De bult is hoog en de staart rechts naar voren tegen het lichaam aan opgericht. De lengte bedraagt 95 cM.

10. Platte steenen cylinder.

In de kampoeng Pangandaran ligt voor het huis van den loerah op den miniatuur aloen-aloen, een bewerkte platte cylindervormige steen met afgeronden zijrand. De steen dient tegenwoordig tot dorpel voor de woning, doch is afkomstig van de plaats waar de nandi staat.

H. TJIKEMBOELAN.

(District Tjikemboelan, afdeeling Soekapoera).

11. Twee Lingga's.

Op het erf van den kawedanan te Tjikemboelan bevinden zich twee kleine lingga's van andesiet, zeer fraai en zuiver afgewerkt, die daar door den tegenwoordigen wedana gebracht zijn van het schiereiland Panandjoeng (zie sub. G).

Hun hoogte bedraagt 41$^1/_2$ cM.

Het onderst 3e gedeelte is vierkant en is donkerder van kleur dan het overige gedeelte, vermoedelijk omdat het in den lateren tijd in den grond gestaan heeft. Het middelstuk is achtkantig en het bovenst 3de gedeelte cylindrisch, van boven plat afgerond.

Een dezer lingga's is door mij opgezonden naar het Bataviasch Genootschap.

J. GOENOENG PAROENG.

(District Faroeng, afdeeling Soekapoera).

12. Twee onbekende beeldjes.

Volgens mededeeling van den Regent van Soekapoera

moeten zich op den top van den Goenoeng paroeng twee steenen beeldjes bevinden.

J. PAROENG POENTANG.

(District Soekaradja, afdeeling Soekapoera-kollot.)

13. Verzameling van oude voorwerpen.

In een huis naast den misigit worden te Paroeng poentang eenige oudheden bewaard, wier bezit door een der vroegere wedana's in eere werd gehouden, doch waarnaar tegenwoordig bijna niet wordt omgezien. In een kistje zijn eenige porceleinen potjes, versteende schelpen en knikkervormige moestika's opbewaard. Bij de collectie behooren een oud verroest vuursteengeweer, en een zadel van oud Javaansch model, met uitgewerkt koper beslagen, waaraan later eenige lederen riemen schijnen te zijn aangebracht.

Het zadel, werd mij medegedeeld, was van de Portugeezen afkomstig. Niemand der aanwezigen wist zich dien vorm te herinneren, hoewel het model nog in Midden- en Oost-Java bij senennans gebruikt wordt, en een wijziging daarvan nog tegenwoordig door den kleinen man in Lamongan in gebruik is.

Ook in het Tassikmelajasche moeten zich eenige dergelijke zadels bij een keboejoetan bevinden.

K. GAROET.

Hoofdplaats der afdeeling.

14. Kleine verzameling steenen beeldjes.

Op het erf van Dr. Rupert staan vijt kleine steenen beelden, Polynesisch type, slecht en grof bewerkt, in zittende houding, de voorarmen tegen de borst aangesloten, de handen saamgevouwen en opgericht, in de houding van njembah.

Eén er van heeft uitpuilende oogen.

Zij zijn afkomstig van Tjikapoendang, een kina-onderneming benoorden Bandoeng, district Oedjoenbroeng koelon. Een ander kleiner beeldje, eveneens van Polynesisch type, met naar achteren gerichte haartooi, is zonder ornaat in hurkende houding, met opgetrokken knieën tot aan de kin.

Het is afkomstig uit het Zuiden van Soekapoera kollot, waar het door een der militaire opnemers gevonden is.

Nog verdient vermelding de aanwezigheid van een bovenstuk van een beeldje, afkomstig uit het Trogonsche, dat beter bewerkt is en met de echte Hindoe-type overeenkomt. Het vertoont een weelderig krullende haartooi, naakte borsten, oorhangers en halssnoer.

L. SANGHIANG RORONDJATAN.

(District Wanaredja, afdeeling Limbangan.)

15. Steenen voorwerpen.

Drie paal lang is de weg, die, alleen voor lichte voertuigen bereidbaar, van den grooten postweg naar boven leidt tot aan de kampong Sadang van de desa Pèèr.

Daarna wordt de weg te steil en moet men te paard verder, maar na iets meer dan 1 paal op deze wijze afgelegd te hebben, moet men van het paard stijgen, daar het pad, schuins tegen den Pasir Sanghiang op, zoo steil wordt, dat ook dit vervoermiddel te kort schiet.

Het smalle pad is langs de steilte van den pasir aangebracht, waarbij een lange rei hanjoewangboompjes tegen eventueele ongelukken in het links liggend ravijn moet beschutten. Amechtig bereikte ik, niet dan na eenige malen gerust te hebben, een kleine bemoste plek waar ki-njatoe en hanjoewangboomen (1) hun schaduw verspreiden over eenige steenen. Deze moeilijke tocht had ik ondernomen, naar aanleiding van een gesprek met iemand, die vroeger in het Garoetsche als adspirant-controleur had gediend en de plek

1) Een dezer laatste bezat een diameter van 19½ cM.

bezocht had, en onbekend als hij was met de werkelijke vormen dezer symbolen, mij de voorstelling gegeven had van een prachtige joni en dito lingga daar aan te treffen. Groot was dus mijne teleurstelling slechts eenige kunstmatig gerangschikte platte steenen te vinden, die weinig bijzonders aanboden.

Het eerst ziet men de pantja lika, een verzameling platte steenen, waaronder een vrij groote platte horizontaal ligt, terwijl een andere, in den vorm van de leuning van een ouderwetsche stoel, verticaal daarachter staat.

Aan weerskanten is die leuning geflankeerd door twee platte steenen, die in vorm aan gekromde golloks doen denken. Het geheel moet voorstellen de zitplaats van een oud Hindoevorst, zekeren Perboeliman Sindjaja, in zijn jeugd Raden Hane genaamd, wiens kinderen eerst in 1525 tot den Islam overgingen.

Eenige passen verder staat een lange smalle wigvormige steen schuins in den grond geplant; hij wordt de rorondjatan genaamd, en is ongeveer 8 voet hoog.

Bij dezen steen, die zeker een lingga moet representeeren, wordt even als bij den lingga kentjana van Tjitjalong sedert overoude tijden door de bevolking geofferd tijdens het planten van de rijst. Nog eene bijzondere macht, moet volgens het Inlandsche bijgeloof deze steen bezitten, door dengeen die de hand op het bovenste uiteinde kan leggen, geluk aan te brengen, in den vorm van een talrijke nakomelingschap, doch dit kan niet anders dan springende geschieden.

Hoewel dit bijgeloof, evenals het offeren bij het planten der rijst, aan den phallus als symbool van vruchtbaarheid herinnert, en vermoedelijk dateert van den voor-Islamitischen tijd, zoo wordt toch deze imitatie-lingga door de vereerders beschouwd als de wandelstok van zekeren Kjahi Santen.

M. TJANGKOEAN.

(District Tjikemboelan, afdeeling Tjitjalengka).

16. Joni-Lingga- en Çiwa (?)

Garoet is de plaats van waaruit gewoonlijk verschillende

uitstapjes gemaakt worden, die beloond worden òf door indrukwekkende natuurtafereelen (Telaga bodas, Papandajan) dan wel door liefelijke panorama's (Tjipanas, Sitoe Bagendit en Sitoe Tjangkoean.)

Sitoe Bagendit heeft van de beide laatstgenoemde meren de meeste aanloop, maar wanneer er geen volksfeest is, gelijk éénmaal s'jaars pleegt te geschieden, loont een tocht naar dit meer niet de moeite en evenmin de kosten, want op natuurschoon kan het niet bogen. Anders is dit met het verder afgelegen meer Sitoe Tjangkoean. Om dit te bereiken moet echter een heele reis ondernomen worden, want het ligt Oostelijk van Lèlès, de hoofdplaats van het district Tjikemboelan. Echter is het per as te bereiken langs een binnenweg, en dan overtreft de indruk verre de verwachting. Tusschen glooiende beplante heuvels in ligt het meer. Een panggoeng is op een der heuvels opgericht en schuitjes (rakit) liggen gereed om den bezoeker het genot van een watertochtje te doen smaken, alles volgens tarief, door den Controleur van Trogong vastgesteld. Is het vischrijke meer een bezoek overwaardig door de lieve ligging, de dicht begroeide eilandjes, die het geheel, vooral bij een watertochtje, fantastisch maken, ook uit een ethnologisch en historisch oogpunt verdient het groote belangstelling De eilandjes toch dienen tot laatste rustplaats van de overblijfselen van beroemde voorzaten der Inlandsche bevolking, o. a. van Soenan Pangadĕgan, ook wel Soenan Wira Nata Koesoema geheeten, de invoerder van den Islam in deze streken, die in Kramat Poeloe Gedeh begraven ligt. Het vroegere eilandje waarop de kampoeng Tjangkoean ligt, is thans door aanslibbing of wel door daling van de wateroppervlakte een schiereilandje geworden en dit is wel het meest interessante van de plaats. Een kleine nette kampong, waarvan het hoofd, Bapa Rali, tevens pakoentji is van de graven, bestaat uit 2 rijen van 3 huizen.

Evenals bij de Badoei's in Bantam, mogen er nooit meer

gezinnen in wonen dan het vast bepaalde getal, dat hier 6 bedraagt. Bovendien zijn drie zaken, als angkĕr, verboden en deze zijn: het spelen op den gamelan, het medebrengen van honden, en het schieten met vuurwapenen; zelfs bij pogingen tot vangen van kapellen wordt men beleefd verzocht dit te laten, gelijk den magang gebeurde die mij op mijn tocht vergezelde.

Na aan wal te zijn gestapt, geleidt de pakoentji den bezoeker door een dicht begroeide plek tot onder een reusachtige kiara, waar zich de heilige plaats bevindt en waar, tusschen fragmenten van Hindoe-overblijfselen, Mohammedaansche graven worden aangetroffen.

Astana Dalem Arib Mohamed heeft daar de hoogste vereering. Afgebroken lingga-stukken liggen overal verspreid en dienen zelfs tot grafpaaltjes of tot omwanding van een soort terras. Er is een joni zonder lofwerk, waarop een beeld is geplaatst dat sterk verweerd en geheel met mos begroeid was, doch dat op de hoogte van de lendenen dwars doorgebroken is. Na het mos verwijderd te hebben, bleek het een persoon (Çiwa?) voor te stellen in zittende houding.

Neus en ellebogen zijn gemutileerd. Het rechterbeen hangt af over een lotuskussen.

Op de knie rust de geopende hand van den rechterarm. Het linkerbeen is in de knie gebogen, terwijl de voetzool dwars tegen de binnenzijde van de knie van het andere been aansluit. Tusschen de beenen komt de kop van een stier als drager te voorschijn, in het front gezien.

Oorhangers en oepawita zijn nog duidelijk te herkennen. De hoofdtooi daalt neder ter zijde van den hals. Hoogte van het beeld 61 cM.

N. GOENOENG LOEMBOENG.

(District Rongga, afdeeling Bandong).

17. Groote hoeveelheid overblijfselen van porcelein en aardewerk.

Op den Goenoeng Limboeng wordt in het bosch op een

plek een groote hoeveelheid scherven van aardewerk en porselein als kommen en borden aangetroffen, doch, zoover mijn onderzoek zich uitstrekte, bevonden er zich geen gave voorwerpen.

Bij de inlandsche bevolking heerscht het denkbeeld dat daar vroeger een stad geweest is (bekas negri), doch meer waarschijnlijk is het een offerplaats geweest.

O. TJISONDARI.

(District Tjisondari, afdeeling Bandong).

18. Gouden Hindoe-muntjes.

Op een sawah dicht bij de desa Tjisondari stond een saoeng, die herhaaldelijk weder opgebonwd moest worden, daar de hut meermalen door brand verloren ging. Dit verdroot den eigenaar, die toen de hut elders plaatste en den grond, waarop zij gestaan had, tot sawah ging bewerken. Bij die gelegenheid, trof hij in den grond een 360-tal harde zwarte korrels aan, in grootte overeenkomende met djagong zaden, doch die bij afkrabben en oppoetsen uit „mas moeda" bleken te bestaan. Aldus de mededeeling van den wedana van Tjisondari.

Deze goudstukjes werden naar den toenmaligen Regent van Bandong opgezonden, die ze den Resident toonde, en daarna terugzond naar den vinder.

Deze verkocht ze, waardoor zij hier en daar verspreid zijn geraakt, terwijl de meeste koopers ze tot ringen of andere sieraden versmolten hebben. Eèn, dat nog in het bezit was van Raden Rangga Soeria Darma, den wedana voornoemd, werd door hem, bij mijn bezoek te Tjiwidej a an het Genootschap aangeboden.

De muntjes zijn zoo groot als djagongkorrels, hebben een ronden vorm, hier en daar ingedeukt, zooals thans nog enkele Siameesche muntstukken, terwijl er een afdruk van een teeken of letter op voorkomt.

Batavia, 21 December 1893.

VERSLAG

OVER EEN

BABAD BALAMBANGAN,

DOOR

Dr. J. BRANDES.

(*Zie Not.* 3 *December* 1893, *bladz.* 163.)

Van den Heer H. STEINMETZ te Bandawasa werd een afschrift ontvangen van een *babad* Balambangan, door hem opgespoord naar aanleiding van eene opmerking van hier uit onder zijne aandacht gebracht, nadat van hem omstreeks het midden van Juli 1893 het afschrift was ontvangen van de *babad* Bĕsuki en de *babad* Bandawasa, waaromtrent in de Augustus-vergadering (zie Not. XXXI (1893), bladz. 124, en Bijlage VIII) verslag werd uitgebracht.

Het ontvangen stuk, een 17 bladz. fol. groot, is een proza tekst, afkomstig uit Banjoewangi, van den luitenant-Chinees aldaar, die het aan zijnen collega Tjoa Liang Gie te Bandawasa toezond. Buitenop wordt het als „*boekoe dari tjerita bàbatnja negri Blambangan*" gekenmerkt. Beter is de omschrijving van den inhoud aan het begin van het stuk zelf, als *anjĕriyosakĕn kawontĕnanipun para-pangeran kala ing djaman kina, awit nĕgari Kaḍawung, dumugi nĕgari Banjuwangi,* waarmede bedoeld is dat hier achtereenvolgens iets verhaald wordt van de heeren (*pangeran's,* vorsten) van Kĕḍawung, Matjan putih en Balambangan, van welken de laatste zich onder de Kompĕni stelt, en de sints dien tijd in die streek regeerende regenten van Balambangan, Pampang en Banjuwangi.

Het is mij niet bekend of dit stuk een eigen gesteld

verslag van de lotgevallen der streek, om het zoo eens uit te drukken, te achten is, dan wel een excerpt van een anderen tekst. De *babad* Balambangan, die vertegenwoordigd wordt door Jav. Hss. B. G. n°. 63, heeft met dit Javaansche overzicht van het beloop den geschiedenis van het uiterste oosten van Java slechts weinig gemeen. De episoden, die in die *babad tĕmbang* zoo uitvoerig, nauwkeurig en keurig op maat beschreven worden, zijn hier slechts oppervlakkig, en foutief medegedeeld. Van vergelijken kan overigens geen sprake zijn, doch dit korte overzicht biedt, ook met het het oog op die episoden, weder enkele bijzonderheden, dat eene lezing van het stuk niet onbeloond blijft Tegenover die andere *babad*, die onder de beste Javaansche geschiedkundige geschriften een der eerepalmen verdient, zoodat het te betreuren is, dat zij slechts fragmentarisch (de 33 eerste zangen) toegankelijk is of werd, wint dit overzicht het, omdat het de geschiedenis dieper ophaalt en verder voortzet. Meer dan die andere *babad* zou dit stuk recht hebben op den naam *sadjarah* in de meer gewone beteekenis van geslachtsregister of geschiedenis van een bepaalde familie aangeknoopt aan den geslachtsboom. Doch, zooals reeds elders werd opgemerkt, mag men het *sadjarah* in die fraaie *babad* niet in dezen zin opvatten, maar wordt het er gebezigd eenvoudig in de beteekenis van geschiedenis in het algemeen, zooals ook elders in dat boek blijkt. Dit overzicht daarentegen, dat zich zelf intusschen zoo niet noemt, zou *sadjarah* in de gewone beteekenis kunnen heeten, daar althans de meesten der *pangeran's* (heeren) en *bupati's*, die hier achtereenvolgens genoemd worden, tot elkander in familie-relatie staan.

Zeer kort en beknopt wordt hier iets medegedeeld: over Tanpauna (van Kĕḍawung); over Tawang alun en Wila; hoe Tawang alun Matjan putih sticht, en verdere lotgevallen van hem; over Sasranĕgara; over Pangeran dipati; over Danurĕdja (= Purba, die Balambangan grondvest); over Danuningrat (den vorst van Balambangan, die in 1763 dit rijk aan de

Hollanders aanbood); voorts over het rechtstreeksche Balische bewind onder Gusti ngurah Kĕṭut; de regenten Mas Anom en Mas Tĕka (Wĕka); de regeering van Pangeran Wilis (na zijn terugkeer van Bali); het regentschap van Sutanĕgara; den opstand onder Pangeran Djagapati (den zoogenaamden valschen Pangeran Wilis te Bayu); het regentschap van Wangsengsari; Wiraguna (die Banjuwangi sticht); Mas Wiraguna; Suranĕgara; en Wiryadanuningrat.

Deze laatste regeerde tot einde 1867. Daar zijn opvolger, Pringgakusuma, met name wordt genoemd, doch van diens benoeming tot regent niet wordt gewaagd, mag aangenomen worden, dat dit overzicht, of het geschrift waaruit het werd getrokken, van vóór dien tijd dagteekent.

Het kan verder vóór 1832, tot zoover als het thans loopt, niet zijn vastgelegd, want in dat jaar was het, dat Wiryadanuningrat regent werd.

Voorts schijnt het, dat Dr. F. Epp, de schrijver van Schilderungen aus Ostindiens Archipel, Heidelberg 1841, en Schilderungen aus Holländisch Ost-Indiën, Heidelberg 1851, — welk laatste boek mij niet toegankelijk is, — blijkens zijn opstel Banjoewangi in het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, 1849, II, 241 en volgg., bepaaldelijk bladz. 258 en 259, met dit proza-overzicht, of althans met den inhoud er van, bekend is geweest. Mag men hieruit met het oog op dat overzicht eene gevolgtrekking maken, wat men zeker niet doen mag aan de hand van hetgeen voorkomt in Bleeker's Fragmenten eener reis over Java, in hetzelfde tijdschrift, in hetzelfde deel, op bl. 138, dan zou het in 1849, vermoedelijk reeds in 1841, hebben bestaan, en dus tusschen 1832 en dat jaar zijn vervaardigd.

Omtrent den inhoud dient opgemerkt te worden, dat men hier van de oudere legendarische geschiedenis van Balambangan maar zeer weinig, zoo goed als niets, vindt; zelfs begint hier het verhaal van de lotgevallen van oost- of eigenlijk Balambangan vrij laat, en zijn ons, bepaaldelijk uit oudere Hollandsche berichten en de *babad* tanah Djawi, gemakshalve

zij de lezer verwezen naar de door Meinsma uitgegeven prozabewerking, verschillende oudere ondervindingen van die streek, zij het dan ook maar oppervlakkig, bekend.

Uit deze bronnen toch blijkt, met zekerheid, dat Balambangan,— om het oudere hier te laten rusten,— veroverd werd onder Sultan Agung (— 1645 A. D.), daarna kwam onder Balische suprematie, maar daarop toch weder door Mangkurat I (1645—1677 A. D.) werd aangetast, tijdens wiens regeering het zich zelf aan de Mataramsche overheersching schijnt te hebben onttrokken.

Bl. 255—257 van die *babad* Tanah Djawi wordt de verovering van het gewest tijdens Sultan Agung beschreven. De toenmaals daar regeerende *bupati* (hier wel zelfstandige, of van Bali afhankelijke [1]) regent) vraagt en krijgt hulp van Bali, onder Dewa Lĕngkara en Dewa agung, en hun onderopperhoofden Pandji Bĕleleng en Pandji Matjan Kuning; hij sneuvelt echter (of zoo als het heet verdwijnt), Balambangan wordt veroverd, en zijn zoon Ki mas Kĕmbar wordt in zijn plaats als vasal van Mataram, na eerst naar Mataram gevoerd en daar beëedigd te zijn, tot regent aangesteld.

Op bladz. 260 heet het verder, en men is daarmede in den tijd van Mangkurat I gekomen, *sira paḍa ngaluruga marang ing Balambangan, sabab ing mĕngko wis di-rĕbut marang wong Bali.* De veldtocht, welke hiervan het gevolg was, die onder de *tumĕnggung's* Wiraguna, Danupaya en Mataram, vindt men op bl. 267. Balambangan wordt weer veroverd; nu worden de bewoners, mannen en vrouwen, een 500, naar Mataram overgevoerd; men wil naar Bali oversteken, doch kan dit niet; de Balineezen komen naar Java; er heeft een zeegevecht plaats, waarbij dezen op de vlucht geslagen worden [2]).

1) Bij de Jonge, Opkomst enz., V, 170, leest men sub ddº. Juni 1631 »den Coninck van Bali pretendeert haar (Balambangan's) beschermheer te zijn." Vergl. ook ibid., 201 (1633) en 204 noot (1633), en de stukken over Bali in 1633 gepubliceerd door Leupe, in de Bijdr. T. L en Vk. v. N. I., nieuwe reeks, I, 1 en volgg. De tochten onder Sultan Agung hadden, zooals men weet, in 1637 en 1639 plaats.

2) Deze veldtocht had plaats in 1647, zie het verhaal van van Goens, in Bijdr. T. L. en Vk. v. N. I., IV, bl. 334.

Nog onder de regeering van Mangkurat I geraakt Balambangan weer onder het juk van Mataram van daan, zooals het in de *babad* bladz. 294 heet, onderwerpt het zich aan Galesong (het bekende hoofd der Makasaren), *tiyang ing Kĕḍiri sapangetan dumuginipun ing Prabalingga Balambangan sampun sami nungkul sĕdaya ḍatĕng radja Galesong.*

Blijkens de Hollandsche berichten, men zie de Jonge, Opkomst enz., VI, 201, geschiedde dit laatste omstreeks het midden van 1676 A. D. Na dien tijd heeft Balambangan niet meer onder Mataram of het straks dit vervangende Kartasura gestaan. Trouwens spoedig daarop ontstond, met zijn hootdzetel in het Pasuruhansche, het rijk van Wiranĕgara, die onder zijne namen Surapati en Untung meer bekend is, en geraakte Balambangan weder onder de suprematie van Bali, in 1697 A. D., zie de Jonge, Opkomst enz., VIII, 83. Gedurende de periode van 1676, of iets vroeger, tot 1697 A. D. schijnt het een zelfstandig bestaan gehad te hebben, zich uitstrekkende over Banjuwangi, Bĕsuki en Prabalingga, dit laatste althans om de zuid.

Deze periode moet voor de Balambanganers een glorietijd geweest zijn, ook al heeft het voornamelijk in de tijdsomstandigheden gelegen, dat het te dien dage, na eeuwen, zijne zelfstandigheid, die het vroeger in langgeleden tijden werkelijk had bezeten, voor kort herkregen had.

Het spreekt van zelf, dat de vorst, die toenmaals in Balambangan aan het bewind was, meer dan anderen bij zijne onderdanen zoo niet geliefd, dan toch geacht werd, en dat hij in hunne overlevering eene belangrijke plaats is gaan innemen, en zich om hem enkele hunner voor hen belangrijkste tradities hebben geschaard.

In dit opzicht neme men het wonderbaarlijke, dat er voorkomt in het proza-overzicht, in de pericope, die loopt over den eersten uitvoeriger behandelden vorst of diens *guru*, voor wat het is, want deze vorst is juist die, welke gedurende die glansperiode van Balambangan er het bewind voerde, Tawang alun, de „Tawoen aloen" van de Hollandsche stukken

van dien tijd [1]). Want mag het al zijn, dat er hier aan hem ook zaken worden toegeschreven, bijv. de stichting van Matjan putih, dat ouder wezen kan, maar in ieder geval niet zoo heel oud is, zie Veth, Java, II, 211, die hij niet verrichtte, het overige, verreweg het meerendeel van het verhaalde, is juist op hem toepasselijk, zooals o. a. duidelijk aan den dag komt uit hetgeen van zijne zonen en van de daarop volgende (vernieuwde) Balische overheersching wordt bericht.

Het is mogelijk, dat de naam Tawang alun ook nog door andere heeren van Balambangan is gedragen, zooals Prof. Veth, op de in de noot zoo even aangeduide plaats, mededeelt op gezag van Hageman, Handl. enz., I, 164, zie ook bladz. 122 en 141 van diens Handleiding. Volgens een geslachtsregister uit den Oosthoek, waarvan hier een gedeelte zal worden overgenomen, zou dit echter niet het geval zijn.

Hageman geeft, bl. 121 en 122:

1. Kiai Lemboe Menak Srogo, te Tenger;
2. Menak Djambar, te Poeger;
3. Menak Soemende, Dipati, Blambangan;
4. Menak Gandroeng, Dipati, Blambangan;
5. Menak Werdadi, te Lemadjang;
6. Menak Loempat, Pangeran Blambangan;
7. Pangeran Tawang aloen, Matjan poeti;
8. (1638). Soemendė Tawang aloen, soesoehoenan.

Dat andere geslachtsregister luidt:

1. Brawidjaja;
2. Lĕmboe Nirata, ook genaamd Lĕmboe Nisraja;
3. Menak Simbar, adipati van Poeger;
4. Menak Soemende, adipati van Blambangan;
5. Menak Gadru, adipati van Babadan;
6. Menak Werdati, te Loemadjang tĕngah, genaamd adipati Tepasana;

1) Zie van der Chijs, Kapitein Jonker, in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXX, 37 (1680); de Jonge, Opkomst enz., VII, 297 (14 Mei 1680); VIII, xxv, noot 2 (1683 en 1685); en Veth, Java, II, 408.

7. Menak Lumpat te Blambangan, genaamd Soenan Rĕbut payung;
8. Pangeran Kĕdawung te Blambangan, genaamd Soenan Tawang aloen [1]).

De overeenkomst is in het oog loopend, maar in verband met hetgeen men beneden vinden zal, dat de Tawang alun die den *susuhunans*-titel aannam, nog *pangeran* van Kĕḍawung wordt genoemd, hij het ook was die zich aan Mataram onttrok, het zijne zonen ook weer zijn geweest die door hun onderling twisten op nieuw de Baliers in Balambangan hebben gelokt, en deze feiten, ieder op zich zelf en in hun opvolging, uit de comtemporaire berichten der Hollanders, blijken juist te zijn, daar wordt bericht: dat het hoofd van Blambangan in 1676 zich aansloot bij de belagers van Mataram, in welken tijd Mangkurat I nog leefde († 1677); in 1680 de „Gouverneur Tawoen Aloen" door een Hollandsch gezantschap „voor zijn vorst den Sousouhounan" (Mangkurat II (1677—1703)) wordt „geintroduceerd", waaraan hij weigert gehoor te geven; in 1691 en 1692 het hoofd van Blambangan susuhunan wordt genoemd en betiteld, in officieele stukken en brieven, uit welken tevens blijkt, dat de bedoelde persoon Tawang alun heette, reeds oud was, en vele zaken had beleefd; deze Tawang alun in 1691 is overleden, en daarop die twisten tusschen de prinsen dadelijk volgden, eindigende in een nieuwe overheersching door Bali in 1697; dan schijnt die tweede *silsalah* nader bij de waarheid te komen dan de eerste.

Dat de hier vooral bedoelde Tawang alun, zoo er meerderen geweest zijn, toch als de belangrijkste zal moeten worden beschouwd, blijkt ook uit de door den Heer Steinmetz gezonden proza *babad*. Daarom volge, om het lezen van de inhoudsopgave, die wij straks geven zullen, te vergemakkelijken, hier nog een genealogische tabel, bij hem be-

1) En als zoon van deze: Lanang dangiran of Kayi Brondong, dien men als een broeder van een Tawang alun en den vader van Kyai Anggawangsa (den in 1678 aangestelden regent van Surabaya), bij Hageman, Handl. enz. I, 141 (§ 28) terugvindt.

ginnende en dus van hem uit in neergaande lijn, van de het meest op den voorgrond tredende personen, met verzwijging van alle anderen, die ook genoemd worden.

- Tawang alun
  - Pangeran dipati
  - Sasranĕgara
    - Danurĕdja
      - Danuningrat
      - Wong agung Wilis
  - *Wiraguna*
    - Mas alit
    - Mas Talib
      - Suranĕgara
      - *Wiryadikusuma*
        - Wiryadanuningrat.
    - *Mas Rĕmbĕk*

De personen, wier namen hier met cursieve letter zijn gedrukt, zijn geen vorst of regent geweest van Balambangan (of hoe de streek anders heette). Slechts Mas Rĕmbĕk (= Pangeran Djagapati, of volgens de Hollandsche berichten de tweede (valsche) Pangeran Wilis) zou nog als bazoodanig kunnen gelden. Volgens de opvatting der Balambanganers was hij het zeker. Dat ten opzichte van dezen persoon, het hoofd der lieden, die zich te Bayu hadden genesteld, hetgeen in deze Javaansche proza *babad* voorkomt, belangrijk verschilt van de mededeelingen der Hollanders, kan men beneden ontwaren. Mogelijk is wat daar verteld wordt, onvolledig. Dat hij zijn aanhang in hoofdzaak had te danken aan zijn afkomst van Tawang alun zou geheel begrijpelijk zijn; men herinnere zich slechts dat te dien tijde Wong agung wilis reeds verbannen was, en vreemde bewindhebbers door de Hollanders over Balambangan waren gesteld, iets waaraan zij later door de aanstelling van Wiraguna (Mas Alit) zelf een einde hebben meenen te moeten maken.

Het moet den lezer, als mij, treffen, dat ook hier, in Balambangan, met het op het tooneel verschijnen der Hollanders, die zich eerst door Surapati's krijgsbedrijven geroepen hebben gevoeld, zich meer met oost-Java te bemoeien, van een eigenlijk zich herinneren van geschiedkundige feiten gesproken worden kan. Dit is een trek, die aan

haast alle Javaansche *babad's* eigen is, alsof de Javanen met dat oogenblik, dat niet overal hetzelfde was, tot een zich-bewuster leven zijn gekomen.

Om de historische waarde van dit Javaansch geschiedverhaal eenigszins in het licht te stellen, maar vooral om den lezer de contrôle zelf dadelijk wat te vergemakkelijken, werden aan de inhoudsopgave hieronder eenige aanteekeningen toegevoegd, die gemakkelijk uit te breiden waren geweest, doch waarin men het belangrijkste, naar gehoopt wordt, vereenigd vindt.

INHOUDSOPGAVE.

Anjĕriyosakĕn kawontĕnanipun para-pangeran [1]) *kala ing djaman kina awit nĕgari Kĕḍawung, dumugi nĕgari Banjuwangi* luidt de inleiding, of wil men titel van dit historisch overzicht, hetwelk daarop verhaalt

dat er een *pangeran* was Mas Tanpauna [2]) geheeten, en dat deze vijf kinderen had: Mas Tawang alun (z.), Mas Wila (z.), Mas ayu Tundjung sari (d.), Mas ayu Mĕlok (d.) en Mas ayu Gringsing (d.).

Van dezen volgt Mas Tawang alun [3]) zijn vader, na diens dood, als *pangeran* van Kĕḍawung [4]) op. Mas Wila wordt

---

1) *Pangeran* wordt hier gebezigd met de oude beteekenis van vorst. Wat nu *pangeran* is, heette vroeger *raden*. In nog vroegeren tijd had ook *raden* (*rahadyan* en *hadyan*) deze waarde, terwijl als prins *dyah* werd gebruikt, dat nu nog voortleeft in *kadeyan* (*kadang kadeyan, kadyahan*) en *Djurudeh* (*djuru dyah*).

2) Deze naam is bekend uit de Damarwulan legende, waarin men er nog een Tanpauni naast heeft gewrocht. Het is de naam van een wezen, persoon of godheid uit den voortijd, die zich in Damarwulan incarneerde of door Tunggul manik in hem geïncarneerd werd. Hij komt in alle redacties voor, want Roorda van Eysinga heeft in zijn Handboek, III, 1, bl. 553 een stuk overgeslagen of een gebrekkigen tekst gehad.

3) Over Tawang alun, of meerdere personen van dien naam, werd boven in de voorafgaande opmerkingen reeds iets gezegd; verder zie men de aanteekeningen beneden.

4) Er ligt een Kĕḍawung iets beoosten de plaats, waar Balambangan eens lag. Doch misschien dient hier ook te worden gewezen op de zoogenoemde Kuṭa

zijn *patih* met den titel *pangeran patih* [1]), een titel, die in dit overzicht geregeld aan den *patih* wordt gegeven. Als Tawang alun een vier jaren *pangeran* is geweest, tracht Wila hem door verraad te verwijderen (*pitĕnah*). Tawang alun voorkomt dit door zich vrijwillig terug te trekken. Hij vraagt zijnen broeder in zijne plaats *pangeran* te worden, en zich zijn zuster Mas ayu Tundjung sari als *pangeran patih* toe te voegen. Hem zelf geve hij een 40 man om hem te vergezellen naar Bayu [2]), waar het nog een wildernis is, *alasing Bayu*, en waar hij zich zal gaan vestigen, *mĕrḍukuh*. Wila, die zeer verheugd is, daar hij sinds lang er al naar verlangde, vraagt hem zijn zegen voor zijn bewind.

Bij Tawang alun sluiten er zich evenwel veel meer aan, zoodat het aantal der huisgezinnen vertegenwoordigende lieden (*somah*) wel tot 2000 klom. Zes jaar later belaagt Mas Wila hem op nieuw. Het zijn Mas ayu Tundjung sari en Pangeran Wiratruna, die hij tegen hem naar Bayu zendt. De strijd duurt 2½ jaar, en schijnt te eindigen met den dood van den *pangeran* van Kĕḍawung (Mas Wila), die door zijne zuster

---

Kĕḍawung, een overblijfsel van een muur van gebakken steen nabij Gambirrana in het Djĕmbĕrsche (district Tanggul), zie Verbeek, Oudheden van Java, bl. 321 (no. 649), en vergl. Babad Bandawasa, zang XIV, in Not. Bat. Gen. XXXI (1893), bijlage VIII.

[1]) *Pangeran patih* is hier geregeld de titel van den *patih*, die veeltijds de opvolger is van den vorst, hier *pangeran*, *ratu* of *prabu* genoemd. Als zoodanig is *pangeran patih* hier ook gelijk aan *pangeran adipati* (*anom*) op Midden-Java. In één geval schijnt er hier, in dit overzicht, bij de zonen van Tawang alun, zie beneden, onderscheid te zijn gemaakt. Een van dezen, Pangeran mas Matjanapura heet ook *pangeran dipati*; naast hem is zijn broeder Sasranĕgara *pangeran patih*. In de Babad Balambangan zou het schijnen, dat de uitdrukking ook voorkwam. De spelling van dat geschrift maakt het intusschen geheel onzeker wat bedoeld is *patih* of *dipati*. Dat het in zang I, strophe 10, geen *patih* zijn kan, is duidelijk; en zoo opgevat heeft de *pangeran* (vorst) van Balambangan daar een titel, die aan een van zijne onderhoorigen toekomt. De vorst van Balambangan, waarover het begin van de babad Balambangan tĕmbang loopt, was intusschen vermoedelijk *pangeran patih* geweest, tijdens de regeering van zijnen vader. Deze bijzonderheid van het Balambangansche spraakgebruik blijkt wel uit dit stuk, niet uit de *babad tĕmbang*.

[2]) De eigenlijke ligging van deze plaats kon ik niet uitvinden.

Mas ayu Mĕlok (als *prabu*) wordt opgevolgd. Mas ayu Gringsing wordt nu *pangeran patih.*

Doch Tawang alun verlaat Bayu toch. Hij gaat *tapa* aan de Z. O. zijde van den *gunung* Raung [1]), te Pangahbĕkten. Reeds na 7 dagen zegt een stem uit de lucht (*tan katingal*) hem, naar het N. O. te gaan. Hij zal op zijn weg een witten tijger (*matjan putih, sima pĕṭak*) ontmoeten, dien moet hij gaan berijden, en waar deze hem zal afzetten, in de wildernis van Sudyamara, daar moet hij een stad bouwen, dien hij naar dien tijger moet benoemen. Tawang alun gaat in de hem aangewezen richting, ontmoet den tijger, die hem daarop zuidwaarts draagt, tot hij hem op een gegeven oogenblik afzet. Op die plek bouwt nu Tawang alun, na zijn volk van Bayu te hebben gehaald, de stad Matjan putih, waarmede men 5 jaar en 10 maanden bezig is (?). Na deze wederwaardigheden regeert hij daar nu als eerste *pangeran* van Matjan putih [2]).

Zijne kinderen bij de *padmi* (de gelijkgradige vrouw), Dewi Sumĕkar, de dochter van Arya Buleter, zijn Pang. mas Matjanapura (z.), Pang. patih mas Sasranĕgara (z.), Pang. mas Gadja binarong (z.), en Pang. mas Kĕrtanĕgara (z.). Kinderen van hem bij *sĕlir's* waren Mas dalĕm Wirarodra (z.), Mas dalĕm Wilasastra (z.), Mas dalĕm Wilakrama (z), Mas dalĕm Wiratmadja (z.), Mas dalĕm Wiraguna (z.), Mas dalĕm Wirayuda (z.), Mas dalĕm Wiradjaya (z.), terwijl Arya Djayaraga [3]), Arya Djagapati, Arya Buleter, Arya Matjan guguh, Arya Budut, Arya Kĕḍot en Arya Parus vermeld worden als zijn *kamisĕpuh*, de *pĕpaku's* van de

1) Ook hier Raung, evenals in de babad Bandawasa, zang X, zie Not. Bat. Gen. XXXI (1893), in Bijlage VIII.

2) Omtrent de stichting van Matjan putih vindt men bij Veth, Java, II, 210, een andere overlevering medegedeeld. Dr. F. Epp noemt Tijdschr. N. I., 1849, II, bl. 258, Tawang alun ook. Zie ook Bleeker in Tijdschr. N. I., 1849, II, 138, en Stöhr, Die Provinz Banjuwangi in Ost-Java, bl. 41. De ligging is voldoende bekend uit de er nog voorhanden ruïne.

3) Onder de gezanten uit Balambangan, die in 1690 te Batavia waren, was er een zoo geheeten.

kuṭa Matjan putih, de *agulagul*, die ieder over 7000 man staan, en die Matjan putih zeer gezien, of liever ontzien maken.

Voorts had Tawang alun nog een *guru* (*paguron*), Mas Bagus Wangsakarya, die later in de *ḍusun* Tjungking [1]) begraven werd (*sinarih*).

Met deze gaat hij, gevolgd door zijn vier zonen bij de *padmi*, en de zeven *mĕngga*(*la*)'*s* (de *agulagul's*) en 500 *pikul*-lieden, *seba taun* (de jaarlijksche hofreis doen) naar Jogyakarta (waarmede zooals zoo dadelijk blijkt hier bedoeld is Mataram) [2]).

In Mĕntaram geeft dan de *kandjĕng sinuhun* Senapati Tjakraadiningrat audientie. Ook deze heeft een *guru*, Pangeran Kadilangu, die het recht heeft evenals de vorst op een *kaṭil gaḍing* te zitten. Alle *bupati*'s van de *tĕngahan* zijn er aanwezig; het zit er vol tot aan de *widjil pingkalih*. Op de *alun-alun* vermaakt men zich met *slodoran*. Tawang alun en zijnen *guru* wordt een plaats aangewezen op een *lemek prangwĕdani*, vóór den *sinuhun*. Zijne zonen zitten achter hem. De *sinuhun* zegt hem zijne zonen het spel te gaan laten zien. Dat verstaat men slechts in Mataram, zegt

1) Iets bewesten het tegenwoordige Banjuwangi.

2) Het gebruik van den naam Jogyakarta hier trekt de aandacht zeer. Doch het is zeer moeielijk er de juiste waarde van na te gaan. Het latere Jogyakarta wordt herhaaldelijk Mataram genoemd. Hier kan het omgekeerde zijn geschied. De naam Mataram (Mĕntaram) zelf komt in het vervolg hier geregeld voor. Dat de pangeran van Balambangan, die hier bedoeld is, zich, nog vóórdat Kartasura ontstond, in 1676 of iets vroeger aan Mataram onttrok, zie de Jonge, Opkomst enz., VI, 201, is juist, en uit ibid., VII, 297 (14 Mei 1680) mag men afleiden dat hij Tawang alun heette. Daarom moet met Sinuhun Senapati Tjakraadiningrat Mangkurat I bedoeld zijn. Tjakraadiningrat herinnert gedeeltelijk aan Sultan Agung's naam Anjakrakusuma, gedeeltelijk aan den zijne. Mogelijk heeft hier een verwarring plaats gehad met den naam van den *panĕmbahan* van Madura. Het *senapati* komt voor in den titel der vorsten van Midden-Java. De bekende Senapati kan niet bedoeld zijn, hoewel intusschen ook wel wordt bericht, dat deze Oost-Java reeds veroverde; zie bij Raffles, History of Java, 2e ed., II, 257, onder 1469. Daarop wijst ook wat Bosch, in zijne Aanteekeningen over de afdeeling Bondowoso (residentie Besoeki), Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., VI, 472, mededeelt, doch zeer wel gevloeid kan zijn uit een stuk, als dat waarvan hier een inhoudsopgave wordt gegeven.

Tawang alun, doch als zij op de *alun-alun* komen, durft niemand het met hen te wagen, waarom zij naar de *paṇḍaniti* (*pantjaniti*) terugkeeren, waar het volgende plaats heeft.

Pangeran Kadilangu [1]) vraagt Mas bagus Wangsakarya om zijn *kris*; hij heeft, zegt hij, al lang dorst. Hij krijgt deze, trekt haar, en slurpt er aan, als aan een flesch. Het lemmet wordt water, totdat het gevest alleen overblijft. Dit en de scheede geeft hij terug, tot grootspraak vervallende, wat Wangsakarya zeer ontstemt, vooral omdat het ten aanschouwe van de *bupati's tĕngahan* geschiedde. Deze vraagt nu aan den *sinuhun* of hij de hem aangedane schande aan diens *guru* vergelden mag. Als hem dit toegestaan is, verheft hij zich, klapt hij in zijn handen en zegt hij tot zijne *kris* niet anders dan: „Gagak (zie heette die *kris*), kom buiten!" Het breeder bovengedeelte van het lemmet vertoont zich daarop in de borst en de punt er van in de lage lendenen van Kadilangu, die bloed braakt en sterft. Tawang alun's zonen verheffen zich nu ook, ḍagen op Balische wijze en in het Balineesch [2]), de grooten van Mĕntaram uit, en zeggen de suzereiniteit op. De zeven *agul-agul's* stijgen te paard, en rukken als *gadja mĕta* klapperboomen uit. De audientie wordt opgeheven, en de *sinuhun* trekt zich zonder iets te zeggen in de kraton terug (*kundur plarasan*, gewoonlijk *tanpalarasan*). Ook Tawang alun gaat met de zijnen weg, en wel zonder afscheid te nemen (*tanpapamit*).

Men roept hem, als men weder huiswaarts is gekeerd,

1) Wie met dezen *pangeran* Kadilangu bedoeld is, hangt natuurlijk af van den persoon, die schuilt in den *sinuhun* Senapati Tjakraadiningrat, wiens *guru* hij was. De *babad* tanah Djawi (Meinsma) is ten opzichte van de personen, die zoo heetten, niet duidelijk. Pangeran Kadilangu (= Sunan Kali djaga = Djaka Said) kan het moeielijk wezen; deze was een tijdgenoot van den Senapati-Panĕmbahan Natapradja van Adilangu, dien Mangkurat II naar Oost-Java medeneemt (Babad tanah Djawi bl. 348), kan het volgens dit verhaal ook niet zijn geweest, daar de *pangeran* Kadilangu, van wien hier gesproken wordt, reeds dood is (zie beneden) als Tawang alun zich aan Mataram onttrekt, dus vóór 1677. In de babad tanah Djawi wordt intusschen tusschen de beide hier genoemde *pangeran's* geen andere vermeld.

2) Dit zou doen vermoeden, dat Tawang alun eigenlijk van Balische afkomst was.

nu zelf uit tot *kandjĕng sinuhun* [1]). Matjan putih bloeit zeer. Hij sterft oud en wordt begraven in de *alas* Mlĕtjutan [2]).

Zonder met iemand zijner broeders of een der *agulagul's* eerst te overleggen, volgt Sasranĕgara, de tweede zoon van Tawang alun, die *pangeran patih* was, zie boven, zijnen vader op, omdat hij meende dat hij de oudste, en zulks dus onnoodig was. Men vereenigt zich daarom tegen hem, om hem af te zetten. Hij regeert 7 dagen (er staat jaren, *tahun*, doch men zie beneden). Nu had hij onder anderen Mas ayu Gaḍing van Pasuruwan gehuwd, en bij deze een dochter, Mas ayu Surabaya en een zoon, Mas Purba, terwijl de *ĕmban* van den laatste Bok Tjina was. Dat jongentje was toen 3 jaar oud.

Als Sasranĕgara bespeurt, dat men hem wil omsingelen (*adjĕng ngĕpung ḍatĕng ipune*), begeeft hij zich naar de *paseban*, laat hij zijn krijgskreet hooren, en trekt hij zijn kris *si* Sanggabuwana. Er onstaat een hevig gevecht. Slechts Mas ayu Gaḍing, Mas Purba en Bok Tjina ontkomen door de vlucht, en Mas ayu Surabaya, omdat zij zich had aangesloten bij haren oom (*uwak*), den *pangeran dipati*, waarmede slechts bedoeld kan zijn pangeran mas Matjanapura, zie boven en beneden. Sasranĕgara wordt eindelijk door Ngĕbei Sutanangga met de *djimat* Baru Kliṭik van Mas bagus Wangsakarya, den *guru* van Tawang alun, gedood. De strijd had zeven dagen geduurd.

Nu wordt Sasranĕgara's oudere broeder Pangeran dipati *pangeran* van Matjan putih, wat hij drie jaren is geweest [3]).

1) Dat Tawang alun den titel Susuhunan heeft gevoerd, blijkt uit de Jonge, Opkomst enz., VIII, 79 (11 Dec. 1692), vergeleken met de reeds opgegeven plaatsen VI, 201; VII, 297 en VIII, 68 en 75, en met volkomen zekerheid uit stukken op het oud-archief hier, waarvan Mr. J. A. van der Chijs mij inzage gaf.

2) Zijn dood had plaats kort na 18 September 1691 tijdens het gezantschap van Jan Barvelt en Jan Francen naar Balambangan, zie de Jonge, Opkomst enz., VIII, 76 en 79.

3) Voor de onlusten tusschen de zonen van Tawang alun zie men de Jonge, Opkomst enz., VIII, 76 en 79, waar intusschen, nadat er eerst van twee prinsen, Senapati (= Sasranĕgara hier) en Matsjianagara is gesproken, ook nog verhaald wordt, dat, nadat de tweede na den dood van den eerste 't veld behouden had, hij op zijne beurt door zijn broeder Matsjanapura werd vervangen.

Vernemende dat de zonen van Tawang alun na hun vader's dood onderling in twist zijn geraakt, zenden nu de *dewa agung* van Klungkung en Tjukurḍah van Mĕnguwi Gusti maḍe Karang asĕm en Gusti gĕḍe Pandji Kĕrtanĕgara (van Buleleng) met 900 man naar Java [1]). Dezen bereiken Tandjung Djadjang [2]), waar de eerste met 400 man aan wal gaat. De overigen landen onder den tweeden te Banju alit [3]). Pangeran dipati en Pangeran Kĕrtanĕgara (4e zoon van Tawang alun) hooren dit. Zij begrijpen tegen den vijand niet opgewassen te zijn. Zij vluchten over Garahan [4]) naar Bĕsuki, en van daar naar Prabalingga. Mas ayu Surabaya nemen zij mede. Haar laten zij te Prabalingga achter, als zij zelf doorgaan naar Mĕntaram, want zij huwde daar met den *adipati*, en werd zoo de moeder van Garud, van wien Mas Djayadipura afstamt, daar diens vader Mas Kura een zoon was van Mas Anom, den zoon van dezen Garud. Een andere kleinzoon van hem, die als zijn vader Mas anom heette, wordt gequalificeerd als de Mas anom, die in Klungkung is geweest.

De beide Balische *bupati's* komen te Matjan putih. Zij vinden het verlaten. Zij roepen de *punggawa's* bijeen, en berichten, dat zij gekomen zijn om een einde te maken aan de twisten; de oudste der overlevende prinsen moet *ratu* worden en een jongere *patih*, maar nu vinden wij niemand, zeggen zij, en daarom vragen wij u (*ku-takoni*) wie naar uwe meening nu *ratu* moet worden. Men moet maar zoeken of er nog iemand is. Ngabei Sutanangga vindt nu Mas ayu Gaḍing met haren zoon Mas Purba en diens *ĕmban*, in het bosch Laban djati. De *ĕmban* verdween daar,

1) Vergl. de Jonge, Opkomst enz., VIII, 83 (1697), waar gesproken wordt van een Gusti Pandi (Pandji). Over vroegere overheerschingen van Balambangan door Bali werd in de inleidende opmerkingen reeds iets gezegd.

2) Dit moet op de oostkust van Banjuwangi, in de nabijheid van Kĕtapang gezocht worden. De naam komt ook voor op de zuidkust.

3) Aan de oostkust bezuiden Banjuwangi.

4) Misschien is hier bedoeld de weg over Gradjahan en Sĕmpolan, vgl. Not. XXIV (1886) bl. 41, en Bosch, Aanteekeningen over de afdeeling Bondowoso, in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., VI, 476.

en zoo kwam dat bosch aan den naam Laban Tjina. Men brengt Mas Purba tot de Balische bupati's. Hij wordt tot *ratu* aangesteld, en er wordt voor hem, omdat Matjan putih vervallen was, een nieuwe stad gemaakt te Widjenan [1]), die den naam Balambangan krijgt [2]). Mas Purba was 8 jaren oud, toen hij *pangeran* van Balambangan werd. Als zoodanig droeg hij den naam Pangeran Danurĕdja. Sutanangga werd zijn *ĕmban*.

Gusti maḍe Karangasĕm en Gusti gĕḍe Pandji Kĕrtanĕgara keeren naar Bali terug, en nemen de *pusaka* (*wasiyat*) wapenen mede.

Pangeran Danurĕdja, de jonge vorst, maakt een nieuwe *kuṭa* in de wildernis Kĕbrukan. Zijne kinderen heetten Mas ayu Ganuh (d.), Mas Nuwong (z.), Mas ayu Panḍawadjaya (d.), Mas ayu Tapati (d.), en Mas Sirna (z.). Ook hij sterft oud. Hij wordt begraven te Tuban. Dewa njura noemden hem de Balineezen.

Sutanangga, die ook sterft, laat een zoon na, Singamumponi, die zijn vader in zijn post opvolgt.

Na den dood van Danurĕdja zendt de Dewa agung van Klungkung Gusti gĕḍe Lanang Den pasar, met 40 man en een *agul-agul* van Klungkung, Rangga Satata, naar Balambangan; deze laatste om in diezelfde functie in Balambangan op te treden. Tot *prabu* wordt Mas Nuwong aangesteld, met den naam Pangeran Danuningrat [3]). Pangeran patih wordt Mas Sirna, met den titel Wong agung Wilis.

---

1) Men vindt een Widjenan, iets bewesten Matjan putih.

2) Zoo zou Balambangan, de plaats en de naam, van betrekkelijk jonge dagteekening zijn. Dit wordt o. a. geloochenstraft door de oudere Europeesche berichten. De vorm van dezen naam Balamboangan vindt zijne verklaring in het Banjuwangische dialect, dat van ꦧꦭꦩ꧀ꦧꦺꦴꦲꦔꦤ꧀ of van ꦧꦭꦩ꧀ꦧ꧀ꦮꦔꦤ꧀ spreekt. Voor dezen vorm vergelijke men wat ik in de voorafgaande opmerkingen bij de *babad* Bandawasa zeide, zie Not. XXXI (1893), bijlage VIII.

3) Met hetgeen hier over dezen vorst voorkomt loopt gedeeltelijk het eerste gedeelte van de *babad* Balambangan *tĕmbang* (zang I—X) parallel. Daarvoor zij de lezer verwezen naar Tijdschrift Ind. T. L. en Vk., XXXV, bl. 453 en volgg. Hier dient er echter op te worden gewezen, dat zijn naam Danuningrat (even min Mas Nuweng of Nuwong) daar niet voorkomt, en daar ook niet blijkt,

Pangeran Danuningrat heeft 4 kinderen: Mas Sutadjiwa (z.), Mas ayu Bali (d.), Mas ayu Tĕlaga (d.) en Mas ayu Tundjung (d.),

Pangeran Wong agung Wilis heeft er zes: Mas Sratdadi (z.), Mas Kĕntjĕling (z.), Mas Todjong (z.), Mas Bĕrod (z.), Mas Rumad (z.) en Mas ayu Prabu (d.). Mas Rumad heette later Mas Surawidjaya en is in het Pugersche geweest [1]).

De 5e zoon van Tawangalun (uit een *sĕlir*) Mas dalĕm Wiraguna, zie boven, heeft een zoon Mas bagus dalĕm Wiraguna. Deze blijft slechts *putra* na zijn vaders dood, en heeft 6 kinderen: Mas Suratman (z.), Mas alit (z.) [2]), Mas Talib (z.) [3]), Mas ayu Nawang sasi (d.) [4]), Mas ayu Raintĕn (d.), en Mas ayu Patih (d.); voorts nog een zoon Mas Rĕbĕk [5]), uit de desa Pakis, in Badung [6])

Als Danuningrat twee jaar over Balambangan heeft geregeerd, zendt de Dewa agung van Klungkung Gusti gĕḍe Lanang Den pasar nog eens met een opdracht, die door Danu-

---

dat Mas Sutadjiwa zijn zoon is, of meer in het algemeen, dat hier in Balambangan de zoon steeds de functie van *patih* vervult, zie de aanteekeningen boven. De houding van Wong agung Wilis tegenover hem wordt hier als daar op een zelfde wijze geschetst, doch onder aanvoering van bijzonderheden, waarover daar niet wordt gerept. Het aanbieden van Balambangan aan de Compagnie geschiedde in 1763. Zijne gelijkgradige vrouw, die later met Tjakraadiningrat V van Madura huwde, heette Nawangsasi, zie beneden en de *babad* Balambangan *tĕmbang*, zang IX, 21 en 22, ook het einde van zang X. Het „vermoedelijk" in noot 1 bladz. 457 (Tijdsch. Ind. T. L. en Vk., XXXV) kan vervallen; bij de verwijzing naar de Jonge, Opkomst enz., XI, 75 voege men nog bladz. 455. Zij was tevens de zuster van Mas Alit en Mas Talib, de beide latere Wiraguna's, zie beneden en t. a. p. bij de Jonge.

1) Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat deze Surawidjaya dezelfde is als waarvan sprake is in de babad Bandawasa, in zang X, zie Not. B. G., XXXI (1893), in Bijlage VIII, en vgl. Bosch, Aanteekeningen over de afdeeling Bondowoso (Residentie Bezoeki), in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., VI, 483.

2) Over deze, zie beneden.

3) Over deze, zie beneden.

4) Deze huwde, zie boven, met Danuningrat, en was zijn *padmi*, later huwde zij met Tjakraadiningrat V van Madura, zie ook nog beneden.

5) Beneden Mas Rĕmpĕga.

6) Uit Badung moet men vermoedelijk afleiden dat er een Pakis op Bali is bedoeld. Ook in Banjuwangi bestaan verschillende plaatsen van dezen naam.

ningrat niet wordt opgevolgd. Deze maakt Mas Sutadjiwa *patih*, waarover Wong agung Wilis, — men houde in het oog, dat deze dat was — zich achteraf gezet voelt. Deze gaat als kluizenaar leven, aan de *pasisir kidil.*

Nu was er een Bugis hoofd, Daeng Pagĕrsah Pagĕr ruyung, gekomen, met 800 man, die zich te Bongpakĕm [1]) hadden gelegerd. Danuningrat ontbiedt daarom Rangga Satata, en heet hem hen te verdelgen. Deze bekent dat niet te durven, als Wong agung Wilis hem niet helpt. Singamumponi wordt nu door Danuningrat gezonden om deze dat te bevelen. Het antwoord van Wilis is, dat hij meent geen broeder te hebben, want dan zou deze wel alles met hem hebben gedeeld, nu kan hij op zijne beurt niet helpen. Nauwelijks evenwel is Singamumponi met dit antwoord vertrokken, of hij komt tot andere gedachten. Hij moet zich niets te verwijten hebben, meent hij, en, als zijn broeder zich tot hem wendt om hulp, dan moet hij die geven. Midden in den nacht gaat hij rechtstreeks naar Rangga Satata, begeleidt hem in alle stilte naar Bong pakĕm, waar hij het bijwoont, dat Rangga Satata de Bugineezen verslaat. Wilis neemt daarop weer afscheid en verdwijnt. Den volgenden morgen bericht Rangga Satata Danuningrat, dat hij met Wilis's hulp hen heeft verslagen, doch wordt niet geloofd, daar ook Singamumponi voor deze verschijnt, en bericht dat Wilis geweigerd heeft te helpen. Singamumponi komt dan, door Danuningrat naar Bongpakĕm gezonden, met bloed door de op de lijken azende kraaien bespat terug.

Wat later krijgt Mas Sutadjiwa bij het *ngabĕn djangkrik* met Rangga Satata ongenoegen. Danuningrat beveelt deze daarom te krissen (*tuwĕk*). Men leidt hem naar de *setra,* doch het gelukt niet Nu tracht men hem te dooden door *gĕtes* (?). Ook dit gelukt niet. Slechts door worgen (*djirĕt lawih wĕnang*), zegt Rangga Satata, zal men hem kunnen dooden. Danuningrat verschaft de *lawih wénang.* Vóór zijn dood belooft

1) Hetzelfde als Tandjung pakĕm?

Rangga Satata zich te zullen wreken, wat hij op dat oogenblik niet kan doen [1]).

Naar aanleiding van deze beide vergrijpen zenden Dewa agung van Klungkung en Tjukurḍah Mĕnguwi Gusti Maḍe Ngurah Sĕkar met 30 man om Danuningrat te halen. Deze zegt nog niet te kunnen, maar dat hij hem dadelijk zal volgen [2]). Als de Balische gezant weer vertrokken is, gaat hij echter, zich van zijn schuld bewust, met zijn zoon Sutadjiwa naar Gĕmbong [3]). Hij wendt zich tot de Kompĕni [4]) en vraagt om hulptroepen, die de kommandant hem toezegt, doch eerst later zelf zal komen brengen. Zoo gaat Danuningrat, Sutadjiwa te Gĕmbong latende, terug. Weer te Balambangan zijnde, wordt hij nogmaals naar Bali op ontboden. Gusti ngurah Gelgel komt met 30 man hem halen, en op Bali gebracht wordt hij gedood, door de hand van Ki Dubur, uit de *ḍesa* Sese (van Mĕnguwi). De dewa agung en de Tjukurḍah zenden Gusti Ngurah Kĕṭut, met 40 man, als hun *wakil* naar Balambangan [5]).

Ook de kommandant komt daar, met kompĕni's troepen [6]). Hij legert zich in Banju alit. Gusti ngurah Kĕṭut overlegt met de grooten van Balambangan wat hun te doen staat. Mas Anom en Mas Tĕka [7]) raden, alleen de Balambanganers met de Hollanders te laten vechten. Als dit goed gevonden

1) Dr. T. Epp heeft in Tijdschr. N. I., 1849, II, bl. 259, vergeeflijker wijze hetgeen in deze alinea wordt verhaald, vermengd met wat boven van de broedertwisten na Tawang alun's dood voorkomt. Vermoedelijk is het hem zoo verteld.

2) Hier ongeveer begint de *babad* Balambangan *tĕmbang*.

3) Pasuruhan.

4) Dit geschiedde, zooals reeds is gezegd, in 1763.

5) Gusti ngurah Kĕṭut heet voluit Gusti ngurah Kĕṭut Kabakaba. In de Hollandsche stukken heet hij gewoonlijk, als in de babad Balambangan *tĕmbang*, Gusti Murah. Naast hem trad Kuṭa bĕḍah op.

6) Dit geschiedde in 1767. Ook hetgeen hier in de met dezen zin beginnende alinea verhaald wordt, is in de *babad* Balambangan *tĕmbang* behandeld, in Zang XI—XXIII. Hierachter vindt de lezer ook van dat gedeelte van die *babad* een inhoudsopgave.

7) In de *babad* Balambangan *tĕmbang* Wĕka. Ook Epp geeft Tijdschr. v. N. I., 1849, II, 259, Wikko. In de Hollandsche stukken vindt men Mas Anom en Mas Uno. Dit Uno is vermoedelijk *ino*, dat kroonprins beteekent, en dus ook aan *putra* en *wĕka* gelijk is.

is, trekken zij uit, doch besluiten zich dan tegen de Balineezen te wenden. Ook schrijft Mas Anom naar Pampang [1]), dat men Gusti ngurah Kĕṭut moet dooden als hij daar komen mocht. Nu trekt Gusti ngurah Kĕṭut toch zelf tegen Banju alit op, waar de Hollanders zich in staat van tegenweer hebben gebracht. De Balambanganers keeren zich tegen hem. Hij bespeurt dat. Zijne volgelingen worden afgemaakt. Zelf kan hij nog trachten naar Bali te vluchten, doch te Pampang wordt hij vermoord. Zonder verder vechten worden de Hollanders meester van Balambangan, en Mas Anom en Mas Tĕka worden tot *tumĕnggung kasĕpuhan* en *kanoman* aangesteld.

Wong agung Wilis, die ook naar Bali is geweest, komt in Balambangan terug [2]). Nu stellen de Hollanders hem tot *pangeran* van Balambangan aan. Het rijk bloeit en de Hollanders maken een *lodji* te Banju alit. Zijne grooten, bepaaldelijk mas dalĕm Pugĕr, zetten den nieuwen *pangeran* tot verraad aan. Hij waarschuwt hen. Men luistert niet, en lijdt een nederlaag voor Banju alit, waarna de Hollanders de *kuṭa* Balambangan innemen en in brand steken. Wilis vlucht, hoewel hij niet mede had gedaan, naar de *desa* Blimbing (iets lager Blimbing sari) [3]). Men achterhaalt hem en neemt hem gevangen, en hij wordt naar Selong verbannen.

De Kompĕni maakt nu een *lodji* te Pampang. *Bupati*

---

1) Bezuiden Banju alit, aan de baai van Pampang.

2) Dit geschiedde in einde September 1767, zie Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXV, bl. 456 noot 4, en de verwijzingen daar, die nog aangevuld moeten worden met de Jonge, Opkomst enz., XI, 457, waar men van Pangeran Wilis nog leest: „die met deeze zijne zoons naar Banda gerelegeerd geweest, maar van Rosingain gedrost, van Ceran op Baly (voor de tweede keer) gekomen en daar overleden is." Wat hier in dit overzicht, wordt gezegd, dat hij naar Ceylon werd verbannen, is onjuist. De reden van de fout ligt zoo voor de hand, dat een ieder haren oorsprong begrijpt. Met het oog op het volgende, herinneren wij er hier aan dat Adriaan van Rijke in 1768 in Banju alit werd belegerd, en dat ook in dat jaar Wilis, en met hem Mas Anom en Mas Uno (= Mas Wĕka, hier Mas Tĕka) verbannen werd, zie de Jonge, Opkomst enz., XI, 138.

3) Iets bewesten Banju alit.

kasĕpuhan wordt Mas Sutanĕgara, Mas Suratruna wordt *patih*, en Mas Wangsengsari *patih djĕksanĕgara* [1]).

Zoo staan de zaken, als *ki* Rĕmpĕga [2]), uit de desa Pakis, die een zoon van *dalĕm* Wiraguna was (zie boven), en als *panakawan* bij den *djĕksanĕgara* diende, wegloopt en zich met velen nestelt in de wildernis van Bayu [3]). Men roept hem uit tot *pangeran*, met den naam Djagapati. Wel 2000 man sluiten zich bij hem aan, én hij verschanst zich. Sutanĕgara en Suratruna worden door de Hollanders van verraad beschuldigd, gegrepen en naar Selong gebannen [4]), terwijl zij Mas Wangsengsari tot *tumĕnggung* van Pampang verheffen [5]), en

1) Na de verbanning van Wilis, Mas Anom en Mas Wĕka worden Sutanĕgara en Wangsengsari tot regent aangesteld, zie de Jonge, Opkomst enz., XI, 138. In de Hollandsche berichten zijn Wangsengsari en *djĕksanĕgara* (daar steeds als eigennaam voorkomende) twee verschillende personen, van wie de tweede eerst na de verbanning van Wangsengsari en Sutanĕgara, die vóór Juli 1771 plaats had, zie de Jonge, Opkomst enz., XI, 139 en 143, optreedt. Hier is Wangsengsari en *djĕksanĕgara* dezelfde persoon, en is in plaats van den in de Hollandsche berichten met Wangsengsari aangeduiden persoon Suratruna getreden, zie beneden.

2) Boven heet hij Rĕmbĕk. Wat hier van dezen nakomeling van Tawang alun wordt verhaald, maakt het duidelijk, dat met hem de persoon is bedoeld, die elders (de valsche) *pangeran* Wilis heet. Dien naam draagt hij hier niet. Dit zou hier zeer goed in onvolledigheid kunnen schuilen, men zie bij voorbeeld het laatste gedeelte van de pericope in dit stuk, die over Danuningrat loopt. Zijn afkomst intusschen, zooals die hier geschetst wordt, zou, de tijdsomstandigheden in aanmerking genomen, op zich zelf den aanhang, dien hij zich verwierf, duidelijk kunnen maken. Dat hij *panakawan* bij den *djĕksanĕgara* is geweest, leest men ook bij de Jonge, Opkomst enz. XI, 220.

3) Zie boven, waar verhaald wordt hoe Bayu indertijd door Tawang alun als het ware gewijd was.

4) Selong is ook hier onjuist. Over hunne verbanning werd in een voorafgaande aanteekening reeds gesproken, evenals over de verwarring omtrent Wangsengsari en Suratruna.

5) Blijkens de Hollandsche berichten werd na de verbanning der beide vorigen Kartanĕgara (Kartawidjaya) tot regent aangesteld, zie de Jonge, Opkomst enz., XI, 139, 227, 233, en hem als nevenregent toegevoegd Djĕksanĕgara, ibid., XI, 143. Van den eerste wordt hier in het geheel niet gesproken, de tweede is hier met Wangsengsari aangeduid, zie boven. Deze beide nieuwe regenten werden later gedimoveerd, overgeplaatst, zie de Jonge, Opkomst enz., XI, 455. In het overzicht hier wordt iets lager gezegd, dat Wangsengsari, daar slechts aangeduid met *djĕksanĕgara*, naar Ceylon werd verbannen, wat ook daar weer onjuist, doch ook zeer verklaarbaar is.

hem Djurukuntji als *pĕpatih* toevoegen [1]). De Hollanders trekken tegen Bayu op, en maken een *lodji* te Latĕng [2]). Eerst na twee jaren wordt Bayu genomen [3]).

Van de kinderen van *dalĕm* Wiraguna (zie boven) waren er vier, twee mannelijke en twee vrouwelijke, door Panĕmbahan Rasamala van Bĕngkalan [4]) krijgsgevangen weggevoerd (*bayong*, frequente spelling, voor *boyong*): Mas ayu Nawangsasi (d.) [5]), Mas ayu Raintĕn (d.), Mas Alit (z.) [6]), en Mas Talib (z.) [7]). Als nu ook *tumĕnggung* Djĕksanĕgara (hier anders Wangsengsari, zie boven) naar Selong verbannen is geworden, en de *petor* met *patih* Djurukuntji overlegt, wie nu *bupati* zal worden, dan wijst deze op de genoemde prinsen. Panĕmbahan Rasamala zendt hen gaarne terug, en Mas Alit wordt tot *tumĕnggung* Wiraguna aangesteld [8]).

Na eenigen tijd vraagt en krijgt deze *tumĕnggung* verlof

---

1) Dezen Djurukuntji vindt men ook genoemd bij de Jonge, Opkomst enz. XI, 242, waar nevens hem nog een Bawalĕksana voorkomt, dien men hier mist.

2) Men vindt een Latĕng iets benoorden Banjuwangi, en een ander iets benoorden de plaats, waar vroeger Balambangan lag. Vermoedelijk is dus het laatste bedoeld; zoo spreekt ook Epp, in Tijdschr. N. I., 1849, II, 259, van „Banjualit met den binnenpost Lating."

3) Dit geschiedde 11 October 1772, zie de Jonge, Opkomst enz., XI, 228.

4) Hier zijn in den Panĕmbahan Rasamala van Bangkalan genoemden persoon twee Tjakraadiningrat's vereenigd, Tjakraadiningrat V, die tot 1770 leefde, en diens kleinzoon en opvolger Tjakraadiningrat VI, 1770 — 1780. Het naar Java terugkomen van de beide prinsen, waarvan zoo dadelijk gesproken wordt, had eerst na 1770 plaats, dus na den dood van Tjakraadiningrat V, gedurende wiens leven zij naar Madura gingen, of zooals het hier heet *ge-boyong*-t werden. Eerst onder Tjakraadiningrat VI keerden zij terug, zie beneden. Aan wien van de beide vorsten de naam eigenlijk toekomt, bleek mij niet.

5) Deze was de *padmi* en weduwe van Danuningrat, die met Tjakraadiningrat V van Madura gehuwd is geweest, zie boven en de Jonge, Opkomst enz., XI, 455. Zij mocht niet naar Balambangan terugkeeren, daar de Hollanders bevreesd waren, dat dit tot ongeregeldheden aanleiding geven zou. Dat de Nawangsasi, hier en boven als zuster van Mas Alit en Mas Talib genoemd, dezelfde vrouw is als die *padmi* van Pangeran Pati, en met Tjakraadiningrat V huwde, blijkt op de aangehaalde plaats bij de Jonge met volkomen zekerheid.

6) Zie boven en beneden.

7) Zie boven en beneden.

8) In 1773, zie de Jonge, Opkomst enz., XI, bl. xxx en 455; de Jonge verwijst zelf ook nog naar bladz. 242 en 271.

een stad te Banjuwangi te stichten Men verhuist van Pampang daarheen, en spoedig bloeit de plaats [1]).

Zijne kinderen, bij de *garwa padmi*, zijn Raden ayu Dewilah (d.), Raden Suradiwirya (z.) en Raden ayu Dewilah (d.) [2]).

Na acht jaren geregeerd te hebben overlijdt hij te Sĕdayu [3]).

De volgende *tumĕnggung* is Mas Talib [4]). Hij krijgt den naam Mas Wiraguna, heeft acht kinderen: Raden Suwiningrat (z.), Raden Suranĕgara (z.), Raden Suryaadikusuma (z.), Raden Tjandrakusuma (z.), Raden Tedjaadikusuma (z.), Raden Surabrata (z.), Raden ayu Ratnadi (d.), Raden ayu Sĕkarwati (d.), regeert zes jaar, en schijnt, als hij oud geworden is, reeds bij zijn leven, door zijn zoon Suranĕgara te worden opgevolgd [5]).

---

1) De legende van den naam Banjuwangi vindt men medegedeeld bij Veth, Java III, 1082 en de verwijzingen daar. Dat zij het onderwerp uitmaakt van de in verschillende redacties voorkomende *kidung* Sri Tandjung werd in het licht gesteld door Dr. H. N. van der Tuuk in zijn Notes on the Kawi language and literature in Journ. of the R. A. Soc. of Great Britain and Ireland, New series, XIII, 55. Volgens de Europeesche contemporaire stukken vestigde men zich te Banjuwangi op Hollandsch initiatief, omdat de plaats zooveel beter gelegen was, zie de Jonge, opkomst enz., XI, bl. XXXI.

2) Dit laatste behoeft geen fout te zijn. De eerste zou bijv. jong kunnen zijn gestorven.

3) Bij de Jonge, Opkomst enz., XII, 25, leest men: De regent.... van het oostergedeelte dier landschappen is mede op weg geweest, om dit bewijs van dependentie te geven, doch heeft het ongeluk gehad tusschen Touban en Lassum door zeeroovers aangetast en in het gevecht tegen hen dood geschoten te worden; in wiens plaats tot regent is aangesteld een broeder van den gesneuvelde, die bij de ingezetenen zeer geacht is en tot het regentschap de vereischte qualiteiten heeft" (Jaarbrief van 1782).

4) Dat deze een broeder van den vorigen regent is, leert het voorafgaande en de vorige aanteekening. Volgens Hageman, Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XIII, bl. 263, die hem ten onrechte een zoon van den vorige noemt, zou hij in 1812 gepensioneerd zijn. Een stuk op het oud-archief te Weltevreden, uit 1813, noemt hem in dat jaar als nog in functie. Het *nĕm taun* in den tekst is dus foutief. Over hem handelt dus ook bijv. § 170 bij de Jonge, Opkomst enz., XII, bl. 511 (1799, en XIII, 189 (1803).

5) Deze was regent in 1820. Zijne benoeming moet dus hebben plaats gehad tusschen 1813 en dit jaar. Wanneer bleek mij niet, zooals uit de vorige aanteekening volgt. Tot 1824 heette hij Suranĕgara, na dat jaar Suraadinĕgara.

Hoe lang deze regeert, heeft men verzuimd te vermelden. De formule waarin het uitgedrukt zou zijn geweest, komt in het overzicht half voor, het aantal jaren wordt er echter niet in genoemd. Hij sterft oud.

Na hem komt *raden bupati adipati* Wiryadanuningrat aan het bewind [1]). Deze was de schoonzoon en een neef van den vorigen regent, een zoon van Wiryaadikusuma (Surya adikusuma (?), zie boven). Raden Pringgakusuma wordt *pĕpatih* [2]).

TOEVOEGSEL.

HET TWEEDE GEDEELTE

VAN DE

BABAB BALAMBANGAN

tembang.

Voor de 10 eerste zangen van deze *babad,* waarvan de *pupuh's* als volgt beginnen:

1. [illegible]
2. [illegible]
3. [illegible]
4. [illegible]
5. [illegible]
6. [illegible]
7. [illegible]
8. [illegible]
9. [illegible]
10. [illegible]
11. [illegible]

---

1) Aangesteld 4 April 1832. Eerst later, sints 1852, heet hij Wiryadanuadiningrat, vóór dien tijd Wiryaadinĕgara.

2) Pringgakusuma volgde later Wiryadanuadiningrat als regent op. Hij werd aangesteld 16 November 1867. Na hem had men in Banjuwangi nog sints 31 Jan. 1881 Arya Suganda, sints 28 Febr. 1888 Astrakusuma, en sints 21 Febr. 1889 Arya Surengrana, den tegenwoordigen regent.

12. [illegible]
13. [illegible]
14. [illegible]
15. [illegible]
16. [illegible]
17. [illegible]
18. [illegible]
19. [illegible]
20. [illegible]
21. [illegible]
22. [illegible]
23. [illegible]
24. [illegible]
25. [illegible]
26. [illegible]
27. [illegible]
28. [illegible]
29. [illegible]
30. [illegible]
31. [illegible]
32. [illegible]
33. [illegible]

verwijzende naar Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXV, bl. 453—457, geven wij hier nog een overzicht van het vervolg van dat boek, van zang XI tot en met zang XXIII.

In dat gedeelte toch wordt nog hetzelfde behandeld als men aantreft in de alinea van het proza-overzicht van de geschiedenis van oost-Balambangan hiervoren, die daar volgt op de pericope over het bewind van Danuningrat, den Pangeran pati van de babad Balambangan *tĕmbang*, nl. hetgeen er voorviel na den dood van Danuningrat tot ongeveer op den tijd van het terugkeeren van Wong agung Wilis van Bali, in einde September 1767.

Dat dit feit, en dus ook wat daarop volgde, in de *babad tĕmbang* gemist wordt, omdat deze, doordat zij onvoltooid bleef of het toegankelijke afschrift niet volledig is, abrupt eindigt in 1692 A. J. (Maandag 9 Juni 1766 — Vrijdag 29 Mei 1767 A. D.), werd t. a. p., bl. 456, noot 4, reeds medegedeeld, en behoeft hier dus slechts even in herinnering te worden gebracht.

Het overige gedeelte van het boek is op zich zelf zeker niet minder interessant, doch loopt over gebeurtenissen, welke plaats hadden buiten de streek, waartoe zich het proza-overzicht bepaalt, en mogen wij dus hier, waar het slechts om de met dat overzicht parallel loopende gedeelten van die *babad tĕmbang* te doen is, laten rusten.

Als Gusti Murah (Kĕṭut Kabakaba) en Kuṭa Bĕḍah, die van Bali naar Balambangan zijn gezonden, zich geinstalleerd hebben, stellen zij (Zang X. 25) tot *mantri wĕdana* Mas Anom en Mas Wĕkah (Wĕka) [1]) aan, omdat dezen *priyayi bumi* zijn. Zij geven hun o. a. de opdracht de mooie jonge meisjes en de rijken aan te wijzen, dan zullen zij dezen hun goed kunnen ontnemen. Men heeft zich onder hun bestuur geschikt, maar verscheidenen der *sĕntana's* van den gewezen vorst van Balambangan blijven zich in het gebergte en op het platteland schuilhouden.

Rĕtna Nawangsasi [2]), de *padmi* van Pangeran pati (Danuningrat), die naar Balambangan teruggezonden was, is zeer bedroefd; niet minder hare dochter Rĕtna Angrang. Ook Sutanĕgara [3]) is dat.

(Zang XI.) (Als de schrijver met zijn verhaal zoover is gevorderd, d. w. z. beschreven heeft hoe de laatste vorst

1) Met Mas Wĕka moet Mas Uno der Hollandsche berichten bedoeld zijn, zie de aanteekening boven.

2) Zie de aanteekeningen boven.

3) Wie deze Sutanĕgara, die ook in Zang I—X, als *patih*, vgl. de Jonge, Opkomst enz. XI, 79, voorkomt, eigenlijk is, blijkt ook uit het proza-overzicht niet, dat intusschen later terecht van hem vermeldt, dat hij regent van Balambangan is geworden.

van Balambangan is gevallen, en het rechtstreeksche bewind van Bali daar gevestigd is geworden, onderbreekt hij het (*gĕmpaling tjarita*). Hij heeft namelijk eenige zaken mede te deelen, die men weten moet om het vervolg van het verhaal goed te begrijpen. Er zullen personen van het tooneel verdwijnen, die in het vorige gedeelte een rol speelden, en anderen optreden, van wie men moet weten wie zij zijn.

Wat daarvan de reden is en wie in hun plaatsen optreden, verhaalt de schrijver als volgt:)

Te Batawiyah is er een vergadering van den Raad. De Gouverneur-Generaal Pan dĕr Par [1]) heeft in de *gĕḍong pagĕlaran* zijne 12 (opperste) officieren bij zich en zijn *patih* [2]). De laatste zou Dĕler Direktur [3]) hebben geheeten. Ook is de Kumĕsaris [4]) aanwezig. Als men goed dronken is (*ŭuru dawa*), gaat men aan het beraadslagen, o. a. over de vervanging van den Gouverneur van Samarang [5]) en den gezaghebber te Surabaya [6]), omdat dezen daar reeds 3 jaren waren geweest, volgens den schrijver de periode, waarna zulks bij de Kompĕni volgens de bepalingen geschieden moest. De *patih* stelt voor de eerste betrekking Djowanis Pos [7]) voor. De overigen kunnen zich met die voordracht vereenigen en Vos neemt het aan. (Zang XII). In den speech van den Gouverneur-Generaal omschrijft deze de aan Vos geschonken macht als heer over de geheele Oostkust van Djawa, over Surabaya en Sumĕnĕp, met het recht dood-

1) Petrus Albertus van der Parra, 1761—1775.

2) Dit is een der vele voorbeelden van de gewoonte van den schrijver dezer *babab* alles wat de Hollanders betreft op inlandsche wijze voor te stellen, of het daarmede toe te lichten. Dit gedeelte is grootendeels in dien trant. Het is onnoodig dit overal te laten uitkomen.

3) = de tegenwoordige Vice-president van den Raad van Indië.

4) Kommissaris voor de zaken van den inlander, die beneden dan ook als introductor fungeert, iets wat, zooals Mr. van der Chijs mij inlichtte, onder anderen ook al tot zijn moeielijk te omschrijven werkkring behoorde.

5) Van Ossenberch, te Samarang van 26 October 1761 tot 13 Mei 1765.

6) Hendrik Breton, gezaghebber te Surabaya van 1763 tot 30 Juli 1765.

7) Johannes Vos, te Samarang van 13 Mei 1765 tot 24 Juli 1771.

vonnissen te vellen, regenten te ontslaan en aan te stellen en hetzelfde te doen met *petor's*. Vos neemt afscheid, gaat scheep, en bereikt Samarang. De *dĕler gupĕnur* daar, van zijne komst reeds verwittigd, heeft de *bupati's* van de Oostkust reeds opgeroepen; den *panĕmbahan* van Madura [1]), de beide *bupati's* van Surabaya, Tjandranagara en Djayadirana; (Natakusuma) van Sumĕnĕp; de regenten van Pasuruwan. van Bangil, van Prabalingga; die van Sidayu (den zoon van den *panĕmbahan* van Madura) [2]), van Tuban, van Lasĕm, van Djuwana, Rĕmbang, Djapara, Dĕmak, Paṭi, en Kudus. Ook die van de *bangkilen* zijn er, aan wier hoofd de regent van Samarang staat (evenals de *panĕmbahan* van Madura over die van de *bangwetan*). Ook dezen zijn *wuru dawa*. De *prabu dĕler* deelt hun mede, dat hij aftreden gaat, om naar Batavia terug te keeren. Hij neemt afscheid van hen, en zegt hun, dat zij hem reisgeld moeten geven (*paḍa njangonana arta*). De *panĕmbahan* van Madura geeft daartoe bevel, en zoo wordt er een ontelbare som bijeengebracht, die zorgvuldig wordt opgeborgen. Op dat oogenblik doet Vos, die genaderd is, zijn komst door kanonschoten weten, en spoedig daarop treedt deze *mantri* van Batavia, de *tumĕnggung mayor*, binnen. Na eenige festiviteiten geeft van Ossenberch het bestuur over. De secretaṛis en de tolk worden geroepen. het benoemingsbesluit van Vos wordt voorgelezen, enz.

Na het vertrek van Sĕmbereh informeert Vos naar den Oosthoek. De *panĕmbahan* wijst er op, dat Bĕrton's tijd om is. Vos laat nu het Bataviasche besluit omtrent Kopĕgrun [3]), op dat oogenblik *petor* van Djĕpara, aan deze geven [4]).

---

1) Tjakraadiningrat V, 1745—1770, sints 1761 Panĕmbahan Tjakraadiningrat.

2) Raden Tumĕnggung Suradiningrat, die later zijnen vader niet opvolgde. omdat hij juist erg ziek lag, zie Palmer van den Broek, Geschiedenis van het Madoeresche vorstenhuis, Tijdschrift Ind. T. L. en Vk., XX, 286.

3) Mr. Johan Everhard Coop-à-Groen was petor te Djapara, toen hij 30 Juli 1765 tot gezaghebber te Surabaya werd benoemd; † Sept. 1769, zie de Jonge, Opkomst enz., XI. 129, noot 1.

4) Eigenaardig is het dat de regent van Samarang Suradimĕnggala hem aan Vos aanwijst, *nulya wau ki dipatya, ing Sĕmarang lon angutjap, kang mung-*

Reeds den volgenden dag moet hij, met de huiswaarts keerende regenten, naar Surabaya vertrekken, terwijl hem wordt medegedeeld, dat Bĕrton tot gouverneur van Baṇḍan is benoemd.

Men vertrekt. (Zang XIII.) Het leven van den *panĕmbahan* gedurende die terugreis, wordt door den schrijver niet voorbijgegaan. De andere *bupati's* waren voornitgezonden om Coop-à-Groen aan de Kali Mas te kunnen ontvangen. Ook de *panĕmbahan* bereikt Surabaya. Opgesteld zijn daar de regenten van Sidayu, Taṇḍĕs (= Gĕrsik), Lamongan, Pasuruwan, Prabalingga en Bangil. Die van Surabaya gingen dadelijk naar de *lodji*. Vos passeert Gĕrsik, salueert, en wordt gesalueerd, en loopt onder een driewerf afbranden van het geschut te Surabaya binnen. Na de gewone formaliteiten heeft ook hier de overgave van het bestuur plaats. Coop-à-Groen geeft Bĕrton den brief van Batavia [1]). Deze is niets in zijn schik, doch laat dit niet blijken, maar, als hij den brief gelezen heeft, is het hem toch aan te zien, dat hij zich schaamt. Hij geeft alle

geng wingking sang prabu, punika petor Djĕpara. De *petor* wordt aangesproken met *ki Gĕḍong*; zoo heeten zij hier ook *gĕḍong gĕḍe*, en *kumpĕni gĕḍe*.

1) Eigenaardig, doch geenszins ongewoon, is de hier gebezigde uitdrukking van verontschuldiging. Coop-à-Groen zegt, *tĕmbunge apait djuruh*, het volgende: *amba anarukrama* (ik ben onbeleefd) *tuwan tampiya tulis, suratira gunadur ing kiṭa mirah* (de naam van het kasteel te Batavia, gewoonlijk *kuṭa intĕn* geheeten),, *sampun dados manah, ulun darmi anglampahi*. De brief zelf is hoogst curieus. Hij volgt hier in zijn geheel. *Pengĕt ungĕling nawala, layange sri narapati, sang prabu ing Batawiya, kang amĕngku tanah Djawi, tuhu ratu Kompĕni, kang nama djendral gurnadur, nagara Batawiya, lah ḍawuha ing kang abdi Indrik Bĕrton kang amĕngku Surapringga,, wiyosing kang punang surat, yen sira asih mring kami, pan dja runtik ing manah, adja sira dadi ati, sira ngong-djungdjung linggih, prayoga nama gupĕnur, mĕngku lodji ing Waṇḍan, Tĕrnate dadya sawidji, lah bubara, sarawuhe suratingwang., kang gumanti linggihira, pan iya kang bĕkta tulis, anĕnggih petor Djapara, lah asraha den agipih, pirangbara ing bendjing, yen wagĕda awakingsun, andjungdjung linggihira, asal salamĕta urip, sampun titi tamate punang nawala*. Breton werd 30 Juli 1765, zie boven, benoemd tot gouverneur van Ternate, en later, 2 December 1766, tot gouverneur van Ambon, niet van Banda. De schrijver heeft hier Banda en Ambon verward, het is hem te vergeven, en de beide op elkander volgende benoemingen met elkander tot een gecombineerd.

zich *tumĕnggung* Tjandranĕgara bevindt, den *ngabei* van Prabalingga, Puspakusuma, bij zich, die bericht komt brengen van den uitslag der zending van zijn spion naar Balambangan, Sĕtrayuda 1), dien hij had medegebracht, en die een onderzoek naar de Engelschen daar had ingesteld. Deze bevestigt de geruchten. De *sakebĕr* ziet het gevaar in, dat er voor de Kumpĕni in gelegen is, en zendt dadelijk een bode naar Samarang, dien hij over land laat reizen om den brief zoo spoedig mogelijk bezorgd te krijgen.

Die bode vindt den Gouverneur bij zijn vrouw zitten, en overhandigt den brief, waarvan de lectuur den gouverneur dadelijk den secretaris en de officieren 2) doet ontbieden, om met hen te overleggen. Allen zijn het eens, dat het het beste is Balambangan te veroveren, maar meenen ook, dat Madura daarbij helpen moet. Daarop (Zang XV) schrijft Vos een brief aan den Gouverneur-Generaal.

Deze wordt door twee personen over zee overgebracht, die Pulo Damar 3) en Pulo Putri 4) passeeren en zoo Batavia bereiken. Zij begeven zich tot den *komĕsaris*. Zij worden door deze tot den Gouverneur-Generaal gebracht, dien zij in zijn tuin bezig vinden met naar zijne planten te zien, er rondwandelende met zijne *sĕlir's*, ook de verschillende beelden, die daar staan, in oogenschouw nemende 5). De *komisaris* liet zich eenige ma-

1) Eenmaal Tjitrayuda.

2) Str. 56, *sukĕrtaris tanapi paraupsir, artine upsir iku, mantri nungguk wong Djawa, sukĕrtaris djurutulis artinipun.*

3) De eilanden Edam en Alkmaar voor Batavia.

4) Een andere naam voor het eiland Onrust.

5) *Kotjapa sri naranata, ingulatan kapanggih ing taman sari, ninggali papĕṭetan,, midĕr midĕr lawan parasĕlir, aningali gambar wawangunan, awarnawarna gambare, tuhu kalangĕnan ratu, kang piniṇḍa gambaring putri, dinulu lir ngudjiwat, warnane pan ayu, kang piniṇḍa putri Tjina, kang sawĕneh gambare putri wĕlandi, andjrah gambaring ewan.* Hoe weelderig van der Parra te Batavia (op den weg naar Djakatra en te Weltevreden) gewoond heeft is bekend, en zijn tuin beroemd. Wie zich daarvan eenig denkbeeld wil vormen, verwijzen wij hier naar de afbeeldingen van Johannes Rach, genoemd in den Catalogus der afdeeling Nederlandsche Kolonien van de Internationale Koloniale en uitvoerhandel tentoonstelling (1883) te Amsterdam, bl. 60 en 61, no. 23 en 50 — 53.

len even in de poort zien. De G. G. wenkt hem naderbij te komen, en gaat dan met den brief in zijn hand dadelijk naar binnen. Hij leest en herleest den brief, terwijl onderwijl de boden en de *komisaris* naar huis zijn gezonden, zint er den ganschen nacht over, en ziet, evenals Vos, het gevaar er van in, dat de Engelschen zich in Balambangan zouden nestelen. 's Morgens vroeg ontbiedt hij de *paramantri's*, den *patih* en de *niyaka's* 1). In den brief vraagt Vos niet alleen Balambangan, maar ook Malang tenonder te mogen brengen. Men beslist met Vos mede te gaan. Zijne zendelingen zelf krijgen dat antwoord mede. Langs Tandjung tanah 2) en den *gunung* Roban 3) komen zij weer thuis.

Te Sĕmarang, waar den gouverneur een *satriya* Prasman 4), Maṇḍareezen, Mĕkasaren, lieden van Tĕrnati en Banḍan, Sĕrani, Pĕrtĕgis en Bugis ten dienste staan, maakt men alles reeds voor den strijd gereed om klaar te zijn, als er bevel van Batavia komt. Men heeft er alle schepen vergaard (*patjalang agung, pramayang*), en men blaakt van krijgslust. De gezanten komen terug. De brief van den G. G. wordt staande aangehoord, en, als hij voorgelezen is, nemen allen hun hoeden af, en worden de kanonnen van de lodji losgebrand, terwijl men juicht. In den brief *marang ki dipati, kang djumĕneng gupĕnur Sumarang Mistri Djoanis namane*, wordt Vos gewaarschuwd op zijn hoede te zijn voor de twee vorsten (Sala en Yogya, sints 1755), en geen *bupati's* zich in den strijd te laten mengen, *yen ngadu bupati Djawa, lamun mĕnang mĕnawa gĕḍe kang ati, akeh amrih ginandjar*; slechts Madura mag helpen, en als deze belooft de zaak tot een goed einde te brengen, kan hij zijn gang gaan. Vos gaat in persoon naar Surabaya. (Zang XVI). Alle dragonders worden medegenomen. Hun baadjes zijn geel (*kulambine sutra djĕnar*), die der soldaten zwart (*badju tjĕmĕng*). Veldheer wordt Balĕng-

1) *Paraidĕler, sukĕtaris, kumisaris* en *sagriba* (scriba).

2) Udjung tanah is een kaap aan de kust van Tjĕrbon.

3) In Pĕkalongan, beoosten de hoofdplaats Pĕkalongan.

4) Wie of wat hier bedoeld is, is mij niet duidelijk. Beneden in Zang XXIII wordt van een *sareyan* Parĕman (= Prasman ?) gesproken.

kĕr,de *kommandan gĕde* [1]). De regent van Samarang blijft niet achter. Men bereikt Surabaya, waar de *sakebĕr* de hoofden der *mantjanĕgara* (der *bangwetan*) vereenigd heeft, en Tjakraadiningrat ook reeds aanwezig is, en in kennis is gesteld van het genomen besluit en den eisch, dien men hem stelt. Alle vaartuigen moesten ook hier bijeengebracht worden.

In de vergadering, waarin Tjakraadiningrat gelijkgradig met den gouverneur zit, houdt zich de *sakebĕr* eerbiedig op een afstand. Behalve de regenten van Sumĕnĕp, Surabaya, Gĕrsik, Pasuruhan, Bangil, Prabalingga en Sidayu, welken laatste gelijke eer gegeven wordt als aan den regent van Surabaya, zijn ook de kommandanten opgekomen van Pasuruhan (Panigro) en Madura, en de *petor's* van Sumĕnĕp en Tandĕs (Gĕrsik) [2]). De lager gegradueerden en de verschillende corpsen staan buiten geschaard. De speech van Vos maakt den indruk op den *panĕmbahan*, dat men hem maar half vertrouwt, doch hij belooft te doen wat men van hem vraagt. Tjandranĕgara en Djayadirana moeten nu alles gereed maken. Aan Balĕngkĕr wordt Panigro toegevoegd. Deze wijst, als er naar iemand gevraagd wordt, die hun den weg zal kunnen wijzen, op Tĕpasana [3]) en Bapa Anti [4]), die dat op zich nemen. De regent van Bangil, Suradjaya, wordt aan Balĕngkĕr medegegeven

80 dragonders en 400 man gaan scheep. De *panĕmbahan* geeft Tjakranĕgara [5]) als *pangandjur ing prang* mede, met Pandji Suraadiningrat, raden dĕmang Kartayuda en 5000

---

1) Erdwijn Blanke was sints 1763 hoofd van de militie in het Gouvernement van Java's Noord Oostkust en dus de kommandant van Sĕmarang, zooals hij elders in het boek wordt aangeduid.

2) Wie op dat oogenblik kommandant op Madura was, weet ik niet, vermoedelijk was Jan Daniel Gondelag toen reeds daar, vgl. zang XXVII, 31. Te Sumĕnĕp was Jan Jacob Boohn, en te Gĕrsik Mr. Pieter Ras *petor;* hunne namen worden in de babad evenwel niet genoemd.

3) Over Tĕpasana, zie men Zang I—X.

4) Hoe 's mans naam luidt is onzeker: Kanti, Anti of Lanti. Vermoedelijk Anti, daar Lanti zijn oorsprong kan hebben uit een zekere wijze van spelling en aan den naam herhaaldelijk *bĕkĕl* voorafgaat, terwijl Kanti uit *bapak* Anti ontstaan zou kunnen zijn.

5) Een zoon van hem uit een *sĕlir*.

man. De inlandsche en de Hollandsche troepen worden uiteen gehouden. Panigro en Balĕngkĕr gaan met de Maṇdareezen den anderen vooruit. De zee is als overdekt met honderden vaartuigen. (Zang XVII.) De *panĕmbahan* zelf blijft bij den Gouverneur te Surabaya om met hem in overleg te blijven.

In Balambangan heeft men van de nadering der vijanden reeds gehoord. Mas Anom, Mas Wĕka, Puspaningrat, en Sutanĕgara [1]) bevinden zich bij Gusi Murah en Kuṭa bĕḍah. Mas Anom krijgt bevel te Kapanasan een *benteng* te maken. Gusi murah zal zelf den vijand tegen trekken. Dĕmang Ulung wordt over Djĕmbĕr naar Panarukan gezonden, en moet de lieden van Pugĕr, van Sĕṇṭong, Pagĕrden en Rĕnĕs [2]) ($\pm$ 3000 man) tegelijkertijd daarheen medenemen. Wayahan [3]) wordt met een brief naar Bali gezonden. Mas Anom is in stilte hartelijk verheugd over de komst der Hollanders. Op dat oogenblik komt er een bode van Panarukan. Zoo snel als men kan, trekt men daarom dadelijk op.

Te Panarukan hadden zich tot tegenweer 1000 man opgesteld, onder de *bekĕl's* [4]) van Pugĕr, Djĕmbĕr, Rĕnĕs, Pagĕrden en Sĕṇṭong, met Dĕmang ulung aan het hoofd [5]). Ook de *dĕmang* van Panarukan en zijne *kantja's* stonden gereed. De Hollanders bereiken de plaats, onder een noordwestestorm [6]), zoodat zij dus eigenlijk te kiezen hebben tusschen een dood in de golven of een dood op het slagveld; een ieder zou in zulke omstandigheden moedig geweest zijn. De Madureezen landen. Panigro meent dat het de vijanden zijn, die te water zijn gegaan, en beveelt op hen te schieten. Gagak baning's krijgs-

---

1) Wie deze personen eigenlijk waren, is niet duidelijk, doch men zie de aanteekening beneden, bij Zang XVIII, en boven bij Zang XIV.

2) Bij de Jonge, Opkomst enz., XI, 244, leest men Sabrang of Rĕnĕs. Sabrang ligt beoosten Pugĕr.

3) *Wayahan* wisselt af met *bĕkĕlan* en *bĕkĕl*. Vermoedelijk is hier bedoeld Wayahan Kotang. In Zang XVII is deze echter reeds weder terug.

4) Het in deze *babad* herhaaldelijk voorkomende *bĕkĕlan* was oudtijds algemeen zeer gebruikelijk, niet alleen op Oost-Java, maar ook in West-Java.

5) Die dus Panarukan reeds bereikt heeft.

6) Dan is het hoogst moeielijk daar te landen.

geschreeuw maakt de zaak echter duidelijk. Ook landen er nu 80 Hollanders. Gagak Sora van Djĕmbĕr en Ki Kapulaga [1] slaan op de vlucht. De *lurah* van Pugĕr, de *bĕkĕl* Dangḍang sĕngari, houdt stand, en tracht den anderen moed in te spreken o. a. door te zeggen, dat de Hollanders bij dag niet kunnen zien (*yen siyang matane lamur, kabeh matane Wélanda*), dan schieten zij mis. Doch nauwelijks ziet hij dat de Madureezen komen, of hij gaat zelf ook op de loop. Ook de *dĕmang's* van Panarukan doen dit. Hen roept de Komanḍan echter aan, met den raad, zich te onderwerpen Tisman [2]) en Bradjawana, vluchten wel eerst nog verder, doch worden het spoedig eens, dat dat het beste is wat zij doen kunnen. Zij verzamelen verschillende etenswaren, en bieden dezen als huldeblijk aan. De Hollanders hebben zich onderwijl gelegerd. Tĕpasana en Bĕkĕl Anti brengen Tisman en Bradjawana in het kamp. De laatste wordt teruggezonden om de Panarukaners te roepen om zich te onderwerpen. Een der *dĕmang's* van die plaats, Bradjapati, was gevlucht.

Nu wordt er besloten dat Panigro te Panarukan zal blijven en Balĕngkĕr naar Balambangan gaan zal. Dit laatste zal snel geschieden, om den vijand daar voor te wezen. Alle *punggawa's* zullen met hem medegaan. Panigro zal het westen en zuiden regelen en naar Surabaya bericht van de verovering van west-Balambangan zenden.

Balĕngkĕr trekt over land voort met 400 *kompĕni's* soldaten, 400 Manḍareezen, 200 Makasaren en Bugineezen, en de Madureezen, begeleid door Tĕpasana Ook de

1) Bij de Jonge, Opkomst enz., XI, 245 (1773), wordt een gewezen regent van Djĕmbĕr van dezen naam vermeld.

2) Zie Babad Bĕsuki, zang V, in Not.B. G., XXXI (1893), bijlage VIII. Bij strophe 57 en 58 daar had gewezen moeten worden op de Jonge, Opkomst enz., VI, 203, „tot over de rivier van Loebawang, trokken wij naar Massoekij, Domongh, Katta, Lokkadiang en Palandingam tot hunne uiterste werken te landwaarts in" (1676), eene plaats waarop door Prof. Veth, Java, II, 354, noot 2, reeds de aandacht is gevestigd, en waaruit blijkt, dat de naam Bĕsuki reeds veel vroeger voorkomt dan de voorstelling in de babad Bĕsuki zou doen vermoeden.

schepen met den krijgsvoorraad gaan verder, met kruisers, als Bali soms wilde helpen. Spoedig is men Tjaṇḍi bang gepasseerd.

Te Balambangan heeft *dĕmang* Ulung, die van Panarukan is weggevlucht, intusschen het bericht gebracht, dat de vijand die zooeven genoemde plaats reeds voorbij is getrokken. Gusi Murah zendt Kuṭa bĕḍah met de Balineezen 1) over Papakĕm, en trekt zelf over Kĕtapang terug. Hij ontbiedt ook Mas anom uit Kapanasan. Kuṭa bĕḍah bereikt de *kali* Papakĕm. Wayah Kotang en *bĕkĕl* Sĕnting, die met 8 man naar Tjaṇḍi bang waren geweest, komen van daar haastig vluchtende terug. Nauwelijks hebben zij Kuṭa bĕḍah bereikt, of ook de kumpĕni's troepen naderen, die hen hevig beschieten, en daarna, evenals de Madureezen, handgemeen met hen worden. De Balambangers, die gaarne zouden zien, dat Kuṭa bĕḍah door de Hollanders zou worden afgemaakt, vluchten, daarna ook de Balineezen; dezen worden gevolgd door hun hoofd. Mas Anom stuit onderweg op hen, doch gaat ook op de vlucht. Ook Gusti Murah doet dat, als hij begrijpt dat Kuṭa bĕḍah verslagen is.

Dan slaan de Madureezen aan het plunderen, en (Zang XVIII.) laat Balĕngkĕr een kampement maken te Banju alit, in *kupinging tjeleng ambungkar bumi* (= 1692 A. J. = 1766/67 A. D.). Balĕngkĕr slaat nu voor te trachten de onderwerping zonder verder vechten te verkrijgen, wat de Madureesche prinsen liever niet zien. Tĕpasana en Bĕkĕl Ati (Anti) worden gezonden om met de grooten van Balambangan te overleggen. Den eerste had Puspanĕgara 2) vroeger reeds toegezegd te zullen toetreden, zoo de Hollanders maar kwamen. Hij verschijnt reeds met den middag (*lingsir wantjinireng rawi*), met Mas Anom, Ki Wangsengsari

1) *Kuṭa bĕḍah ingiring punggawa Bali, awĕtara tiyang sewu, lan wadya Balambangan, lalantjaran lampahe wong agung Wangsul, tan ana angangge busana, samya tjatjawĕtan gilik „wong Bali pĕlen sadaya, sabidjiya tan ana ingkang kabiri, mila kĕndĕl purun lampus, tan ana njaṇḍang iman.*

2) Vermoedelijk dezelfde als boven.

en Ki Puspaningrat [1]), juist als Tĕpasana wil gaan. Balĕngkĕr meent eerst, dat deze zoo spoedig terug is, omdat de vijand weer gekomen was. Zij leggen den eed af, doch Balĕngkĕr vraagt daarnevens naar een bewijs voor hun trouw. Hij eischt de hoofden van Kuṭa bĕḍah en Gusi murah van hen. Het wordt hem toegezegd.

Onder weg overleggen zij [2]) onder een *kusambi*-boom, waar hen Mas Ularan [3]) en Mas Wĕka vinden.

Gusi Murah had reeds gehoord van hetgeen er geschied is, en is niet gerust. Kuṭa bĕḍah raadt naar Bali te vluchten, ook omdat men van daar geen hulp zendt, doch daarvan wil Gusi Murah niet hooren (XIX). Men moet Mas Anom en Wangsengsari met hun familie zoeken en afmaken. Pĕrangalas, Bĕkĕl Sĕnting en Wayahan Kotang worden daartoe uitgezonden. Zij gaan met de 70 overgebleven Balineezen. Zij komen te Loganta. Als zij zien hoevelen er daar om de gezochte personen vereenigd zijn, houden zij halt. Men had daar het plan reeds gemaakt naar Lopangpang te tijgen om de Balineezen te lijf te gaan. Pĕrangalas roept om Mas Anom. Er ontstaat een gevecht. Wangsengsari wordt gewond. Bĕkĕl Sĕnting sneuvelt, evenzoo Dĕmang Ulung [4]). Pĕrangalas vlucht naar Lopangpang.

Gusi Murah wapent zich, en doet zijne vrouwen (een prinses van Tabanan, en een andere van Djalantik) en zijn *sĕlir's* (een dochter van den *bĕkĕl* van Balambangan, en een uit Kabakaba) weten, dat hij ten strijde zal trekken. Ook Kuṭa bĕḍah heeft zich gewapend, en beiden gaan naar Loganta.

(Zang XX.) Gusi Murah's *garwa* volgt hem, als hij het huis uittreedt. Zij wil met hem mede, en dat hunne kinderen,

1) Puspanĕgara blijkt hier een oudere broeder te wezen van Tĕpasana. Mas Anom en Puspaningrat zijn kinderen van Puspanĕgara of van Tĕpasana. en Wangsengsari schijnt een kleinzoon van een van dezen te zijn. Vergl. ook Zang XIV en XVII. Wat boven werd gezegd, dat het niet duidelijk is wie deze personen eigenlijk zijn, wordt daarmede niet opgelost. Ook hier blijkt niet in welke verhouding zij staan tot de Balambanganssche *pangeran*-familie.

2) Puspanĕgara bleef in het kampement.

3) Ook genoemd bij de Jonge, Opkomst enz., XI, 78.

4) Doch zie beneden.

een meisje van 12 en twee jongens, één van 8 en één van 2 jaar, ook medegaan. Hij geeft toe. Doch nauwelijks is dit geschied, of Pĕrangalas stormt met de vluchtelingen binnen. Nog besluit Gusi Murah met de 40 nog restende, niet gewonde, manschappen den naderenden vijand te Kapanasan te weerstaan, doch deze nadert reeds, met Mas Anom en Wangsengsari voorop, Mas Ularan in de achterhoede. Gusi Murah zendt zijne vrouwen naar binnen, van daar uit zullen zij het gevecht kunnen zien. Kuṭa bĕḍah wordt neergeschoten, als hij op den vijand losstormt, het bepaaldelijk op Mas Anom gemunt hebbende, en Gusi Murah wordt, als nu ook hij vooruittreedt, aan den dij gewond. Hij geeft nu aan allen die hem nog resten, een dertigtal, bevel op den vijand los te stormen. Pĕrangalas raakt gewond. De Balambangers deinzen terug, doch houden, ziende dat zij niet vervolgd worden, spoedig weer stand. Ook de 90 Maṇḍareezen van Lopangpang zijn uitgetrokken. Zij zien Gusi Murah vallen en zich neerzetten. Hij roept zijne vrouwen, want alle Balineezen zijn gewond en er is geen uitredding meer. Hij doorsteekt zijne vrouwen, (Zang XXI) en zijne kinderen. Als de Maṇḍareezen dat zien, en dat zijne *sĕlir's* daarop vluchten, begrijpen zij, dat hij zich ten doode heeft gewijd. Zij omsingelen hem en maken hem af. Mas Anom, Mas Wĕka en Wangsengsari naderen. De slachting is vreeselijk geweest. Het is verschrikkelijk de gewonden te zien. Wie nog leeft houdt zich dood, doch wordt toch afgemaakt. Pĕrangalas, Dĕmang Ulung [1]), en Kuṭa bĕḍah wordt het hoofd afgeslagen. Het lijk van Gusi Murah wordt door de Maṇḍareezen aangewezen. Ook zijn hoofd wordt afgeslagen, en men brengt het met die der anderen naar den Komaṇḍan. (Zang XXII) Mas Ularan blijft in de stad.

Men bericht den Komaṇḍan den afloop, en tevens dat er één der Balische *mantri's* Wayahan Kotang, gemist wordt, van wien men niet weet of hij gesneuveld, dan wel gevlucht is. Op dat oogenblik komt de *ngabei* van Bangil, Surawidjaya [2]), met

1) Deze was vroeger reeds elders gesneuveld.

2) Volgens Zang XVI was hij hem vroeger reeds toegevoegd.

een brief van Vos, waarin deze Balĕngkĕr bericht hem Surawidjaya achterop te hebben gezonden, omdat hij meent, dat hij meer hulp van inlandsche zijde noodig hebben zal, en om hem bij de regeling van Balambangan behulpzaam te zijn. Balĕngkĕr meent dat Tĕpasana en Bĕkel Anti die uit die streek zelf zijn, dat wel zouden kunnen, en dezen moeten hem dus maar helpen. Hij zendt aan Vos te Surabaya bericht van de verovering.

(Zang. XXIII.). Vos, te Surabaya, ontvangt tijding van Panigro en spoedig daarop van Balĕngkĕr. De eerste bericht hem omtrent Panarukan en de *bangkilen*, en dat hij nog niets naders omtrent den uitslag van de tocht naar oost-Balambangan heeft vernomen; de tweede dat Balambangan is veroverd en de beide *djĕdjĕnĕng's* van Bali gedood zijn. Nu ontbiedt Vos Panigro, die de oproeping ontvangt, juist dat hij met den *sareyan* Parĕman (lees: Parĕsman?) [1]) zit te praten. Uit den brief verneemt hij tevens zijn bevordering tot *kapitan* [2]). Snel, als hij altijd in zijn handelen is, maakt hij zich gereed, want zegt de schrijver een karakteristiek van hem gevende, *ḍasare kĕras manahe, satriya kĕbat atjukat, solahe ambĕranjak, tjitranja langkung abagus, kakadang purun kasoran,, yen kala arsa lumaris, tan arsa lampah baita, kuda kĕras karĕmĕne, yen kala lampah ḍaratan, lalakon tigang dina, den-lampahi mung sabĕḍug, yen lumampah sasanḍĕran.* Hij draagt den *ngabei* van Prabalingga en den *sariyan* Prasman de zorg voor Panarukan op, en rijdt zoo snel weg, dat (zijn lijfoppasser) *si* Kĕla hem ternauwernood bij kan houden, en zich stuk rijdt [3]).

Balĕngkĕr bouwt een *benteng*, die goed voorzien wordt van krijgsbehoeften. Allen hebben zich onderworpen, en helpen onder de leiding van Tĕpasana. Slechts Wayahan kotang is nog niet gevonden. De Madureezen loopen nog steeds het land af. Vos [4]) raadt Balĕngkĕr, hem prijzende voor

1) Vergl. de aanteekening boven bij Zang XV.

2) Voor deze benoeming zie de aanteekening boven bij Zang XIII.

3) *Si Kĕla tansah kaponṭal, aneng wingking atĕbah, konṭole den-ĕla abuh, asring nguyuhakĕn darah.*

4) Ook diens brief word hier met saluutschoten geeerd.

hetgeen hij verricht heeft, goed op zijn qui vive te blijven voor Bali; Balambangan moet een woestenij blijven, en ieder, die zich verzet, doode men. Onwillige hoofden moeten naar Samarang worden opgezonden.

Na een halve maand is in Balambangan alles op orde gebracht. Tot *wĕdana mantri* wordt Mas Anom en zijn broeder (*sakadange*) [1]) aangesteld. Tĕpasana wordt *wĕdana* van de *sĕntana's* (?), evenals de *ngabei* van Bangil, die daarover verontwaardigd is [2]). *Kabayan* wordt Bĕkĕl Anti. Wangsengsari wordt *mantri mardika, datanana wĕdanane.*

Daarop eindigt de zang met een zin, waarvan de beteekenis verre van duidelijk is [3]).

---

1) Mas Wĕka = Mas Uno der Hollandsche stukken.

2) De zin is onduidelijk, ook Tepasana kan hier de verontwaardigde wezen.

3) Er staat: *Kotjapa kang wadya desa, muwah parabĕkĕlan, estrine kinĕrig sampun, ingkang sami rara kĕnya.* In het verband hier zoekt men eerder iets goeds in de uitdrukking dan wat anders, daar Balambangan voorloopig tot rust is gekomen. Doch wat de bedoeling er van is, weet ik niet.

NOVEMBER 1893, Weltevreden.

DWERGHERT-VERHALEN

UIT DEN

ARCHIPEL,

DOOR

Dr. J. BRANDES.

MALEISCHE VERHALEN.

De door den Heer H. C. Klinkert in 1893, onder den Hollandschen titel „De Pĕlandoek djinaka of het guitige dwerghert, naar een ander Maleisch handschrift voor de pers bewerkt", uitgegeven Hikayat pĕlanduk djinaka.

In de inleiding bij de mededeeling omtrent de *Hikayat pĕlanduk djinaka,* die door den Heer H. C. Klinkert in 1885 gelithographeerd is uitgegeven, werd er reeds op gewezen, dat er minstens nog een tweede Maleische *pĕlanduk* tekst bestond, en dat dezelfde vruchtbare beoefenaar van het Maleisch ook van dien tekst reeds een tweetal episoden had bekend gemaakt, in zijne „Bloemlezing uit de Maleische geschriften, ten behoeve van de Gouvernements inlandsche scholen en van hen, die het Maleisch met Latijnsche karakters beoefenen", verschenen te Leiden in 1890 [1].

Kort na het afdrukken van die mededeeling, zag ook die tweede *pĕlanduk*-tekst, in 1893, en weder door het toedoen van den Heer Klinkert, in zijn geheel het licht, wat nu

1) Aldaar bl. 44—54.

de gelegenheid geeft ook van hem hier een volledig excerpt te leveren, waar oorspronkelijk slechts over die beide episoden zou kunnen zijn gerefereerd.

Uit de Voorrede door den Heer Klinkert gevoegd bij zijn uitgave van dezen tweeden *pĕlanduk*-tekst, dien hij den Maleischen titel حكاية فلندق جناك يڠ كدو ترسالن درفد نسخة لاين gaf, blijkt, dat zoowel die twee episoden als de nu ook verschenen volledige tekst van die andere *pĕlanduk*-bewerking, ontleend zijn aan een der handschriften van de India Office, voorheen het East India House [1]), te Londen, in welks verzamelingen indertijd drie Hss. van de Hikajat pĕlanduk djinaka, die geen groot verschil in lezing opleverden, werden aangetroffen door Dr. H. N. van der Tuuk [2]). De tekst, waaraan de Heer Klinkert, in 1890, ontleende wat men t. a. p. in zijne Bloemlezing vindt en die welke Dr. van der Tuuk aanleiding gaf tot het schrijven van hetgeen voorkomt in het Tijdschrift voor N. I., 1849, I, 388, en door mij bij het behandelen van den anderen *pĕlanduk*-tekst reeds overgenomen werd, zijn dus één, zooals men dan ook bevestigd vinden kan door eene lezing van de eerste bladzijden dezer nieuwe bijdrage van den Heer Klinkert tot vermeerdering der kennis der Maleische letterkunde.

Aan de genoemde bladzijden dier Bloemlezing, 44—54, beantwoorden in de uitgave bl. 63—78 (einde van den tekst), met dien verstande, dat hetgeen men aantreft op bl. 75—78 van de uitgave, in de Bloemlezing slechts fragmentarisch is weergegeven, en ook het overige niet altijd woordelijk hetzelfde luidt. In de uitgave van den volledigen tekst is de verhaaltrant iets uitvoeriger zou men kunnen zeggen, doch hetgeen men in de Bloemlezing hier en daar

1) Cohen Stuart zegt in Bijdr. T. L. en Vk. van N. I., Nieuwe volgr., VI, 149, „de Mss., die voorheen in 't East India House bewaard werden, zijn thans overgebragt naar India office (Cannon row, Whitehall)".

2) Tijdschrift voor N. I., 1849, I, 388. Zij droegen de no's 67, 96(*a*) en 373 (*c*).

mist, is voor het grootste gedeelte tevens van een geheel ondergeschikt belang, zoodat het hier slechts noodig is er op te wijzen, dat op bladz. 47 dáár, tusschen de woorden ..... *sambil bĕrdiri* en *satĕlah sudah iya mĕmbatja mantĕra*, op regel 3 een gedeelte is overgeslagen, hetwelk de bedoelde *mantra* in *pantun*-vorm bevat, en voorkomt op bladzijde 66 der editie van het geheel.

Voorts levert de Bloemlezing Indraloka als den naam van den beer, en Sĕri Indĕra als dien van den *napuh*, tegenover Indralogam en سري اندراو = Sĕri Indra w(ira?) in de uitgave van 1893. Voor dit laatste zie men ook Klinkert's aanteekening bij bladz. ١٧, reg. 6 v. o., op bladz. IX.

Aan het slot van den tekst leest men تمّة فد سنة ١٢١٩ تاهن ب, een schrijf-, lees- of drukfout voor ١٢١٦, 1216. Want dit moet het zijn, zooals blijkt uit de omstandigheid, dat 1216 Hidjrah = 1801/2 A.D. wel met een jaar ب overeenkwam, maar 1219, dat met een jaar Alip parallel ging, niet.

Het jaartal leert ons, dat deze tekst òf uit dat jaar is, òf reeds in dien tijd bestond en dus ouder is.

OVERZICHT.

Inleiding.

1. De *pĕlanduk* sticht vrede tusschen de geiten en de tijgers.
2. Hij bindt, en begraaft den reus, die de dieren kwelt.
3. De aap onderwerpt zich niet.
4. Hij zoekt zijn toevlucht bij den olifant, die onderworpen wordt; vervolgens bij
5. Den leeuw, die ook wordt onderworpen; daarna bij
6. Den krokodil, die omkomt.
7. Eindelijk vindt hij zijn straf, doordat de *pĕlanduk* hem verleidt een wespennest stuk te maken.

INHOUDSOPGAVE.

De geschiedenis van den *pĕlanduk djinaka,* hoe deze schrander en slim alle dieren in het woud bedroog (*pĕri bidjaksana panday iya bĕrbuwat dusta sĕgala binatang didalam hutan rimba bĕlantara.*)

Inleiding. Eens was er een *pĕlanduk* in de wildernis bij den berg Indrakila, op een vlakte [1]) die groot en ruim voorzien was van voedsel voor de daar zeer talrijke dieren van het woud. Deze *pĕlanduk* zon er bij gelegenheid eens op, hoe hij het aanleggen zou om de dieren allen aan zich te onderwerpen. Hij ging daartoe naar *lalang* (*pohon lalang*), rolde er zich in, zoodat de bloemen hem aan het lijt bleven zitten en hij een geheel wit uiterlijk kreeg, en een oude *pĕlanduk* scheen [2]). Nu was er een *pongsu* Djĕntaka, en een als een mat platte, met groen mos begroeide steen en daarbij stond een *payong*-vormige *burĕksa*boom. Dien steen noemde hij den *batu djamrud* (زمرد) en dien boom de *payong eram-eram kuning* (ايرم ٢ كونڠ). Daar ging hij zitten.

1. (Bladz. 2 — 14.) In het oosten (*di sabĕlah matahari hidup*) was de vlakte Sayodjana kaindĕraan [3]) en in het westen (*pada sabĕlah matahari mati*) een berg, welks naam niet vermeld is. Voorts was er oud en jong bosch, waar duizende troepen tijgers huisden. De *pĕlanduk* beklom dien berg, keek naar het oosten en zag die tijgers, keek toen naar het westen en zag daar duizende troepen geiten [4]), en besloot tusschen deze beide diersoorten vrede te stichten. Hij daalde

1) *Maka iya duduk kapada suwatu rimba ...... dan padang itu,* als ware *padang* en *rimba* synoniem.

2) Vergl. vooral hierbij hetgeen Dr. van der Tuuk mededeelde in Tijdschr. N. I., 1849, t. a. p.

3) سيوجان كائندراٴن

4) كمبڠ ڬورن en كمبڠ رندق

neder van den berg, *sĕloka's* opdreunende en *pantun's* aaneenvoegende [1]):

انچق امام مودق برڬاله   هندق منجرت سُيكر مربه
جوك دڠن انڬره الله   كرج يڠ سوكر منجاد موده
عبد القادر ممبلي چرمن   هندق تو نيمڠ مندي برليمو
دڠن تقدير رب العلمين   كمبڠ بردامي دڠن هربمو
دبله٢ درافت جيتن   ممفلس اكن چمار
كهندق الله توهن يڠ غان   ممبري عقل بدي سمفرن

Hij begeeft zich tot de geiten. De koning der geiten heet hem welkom. Hem vertelt de *pélanduk*, dat hij een *wali* Allah ontmoet heeft, dat deze hem gezegend had en bevolen 3 jaar 3 maanden en 3 dagen als kluizenaar te leven, hem een *doa* had geleerd, en doen weten dat, als hij aan zijn voorschrift had voldaan, zijn gebeden steeds gevolg hebben zouden. Die *doa* luidde: هڠ دعا راج سليمان كرامن كاتبين حببكو دركان حببكو جبرائيل ممباو فرمان دڠن بركة دليل قران.

Hij had er aan voldaan en zich op de *pongsu* Djĕntaka gevestigd. Hun kon hij reeds doen weten, dat vóór 2 à 3 dagen er verspieders van de tijgers waren gekomen van den berg Indrakila, doch dat hij dezen met zijn *doa* had teruggejaagd. Drie dagen achtereen was dat zelfs geschied, maar hij had op die wijze voorkomen, dat zij tot de geiten waren doorgedrongen. Als men het niet geloofde, moest men maar naar den *pongsu* Djĕntaka komen. Daar waren rijpe *buwah lakum* [2]) en was jonge *lalang*, men kon daar in grooten getale eten, en behoefde er niet beangst te zijn. Allah, zijn profeet en des *pĕlanduk*'s leermeester zou-

1) Deze en de andere *pantun's*, welken de tekst bevat, geven wij hier allen weer, omdat het mogelijk is, dat zij, hier of daar, een integreerend deel der *pĕlanduk*-verhalen uitmaken, en het dan van belang is dat daarop worde gewezen. Zij maken evenwel den indruk van niet anders te zijn dan Maleische stijlfranje. Over het geheel zijn zij zeer gemakkelijk te verstaan, doch leveren sommige nog onbekende of onverklaarde woorden; een enkele kan ook wel eens fout bevatten. Men zie hetgeen de Heer Klinkert in zijne Voorrede en zijne Aanteekeningen opmerkte.

2) De wilde wijnstok, niet *lagum* als in den anderen *pĕlanduk*-tekst.

den helpen om dat geringe gevaar (*bĕla yang sĕdikit itu,* nl. die tijgers) af te weeren, mits daarbij één ding in het oog gehouden werd, zij moesten hun flink in de oogen zien, op hun achterste pooten gaan staan, met hun hoofden draaien als wilden zij stooten en dan zeggen: ,,Dat beduidt nu heelemaal niets; zoo weinig als er nu komen is niet eens voldoende, dat wij er ieder één krijgen", enz. De koning der geiten en zijn volkje stemmen toe, en zeggen, dat zij erg begeerig zijn weer eens tijgervleesch te proeven, en dat zij ergen honger hebben. Als het blijkt dat hij waarheid heeft gesproken, en zijn middeltje helpt, zullen zij zich aan hem onderwerpen.

Alsnu begeeft hij zich naar de tijgers. Hun vertelt hij omtrent zijnen *guru,* den *wali Allah* hetzelfde, en spelt hun op den mouw, dat de opstandingsdag nadert, daar de zwakke dieren sterk zijn geworden en de sterken onderwerpen en opeten zullen, en dat de geiten [1]) er over beraadslaagd hebben den tijgers te lijf te gaan. Zij wilden den *pongsu* Djĕntaka voorbij trekken, maar hij had ze met zijn *doa* tot staan gebracht. Men mocht den volgenden dag iemand zenden om te zien of het niet zoo was. Als het zoo is, dan zal men ook hier zich onderwerpen. Na een *sair* (*madah*) te hebben opgezegd:

هڠ توه فركي بربورو   دغ ساجي مڠتم فادي
دڠن بركة ڤڠاجر ݢورو   بارغ كچيت سهجاکن جادي

gaat de *pĕlanduk* weer huiswaarts.

Den volgenden dag zendt de koning der tijgers 2 à 3 zijner *anak tjutju* op inspectie uit. De geiten, wier bekken door het eten van de *boewah lakum* rood zijn gekleurd, en bij duizendtallen tot den *pĕlanduk* zijn gekomen, doen als deze hun had gezegd. De *pĕlanduk* zegt zijn *doa* op; aan deze voegt hij nog toe:

ريبت رنته سارعل الده مڠمبت جانه مڠوسر ربه مڠكوق رايسي ددالم فتير چران بورت دانس فدت ترتوتف تركنچي برت سارت سفرتي باتو

---

1) دمب دان كمبغ ݢورن ببراف جنس فد كاون كمبغ دان بيري٢ كمبڠ رندق

De jonge tijgers worden bevreesd, meenen dat slechts de *doa* van den *pĕlanduk* hen gered heeft, en vluchten weg. De *pĕlanduk* stelt de geiten gerust. Dit doet hij ook de tijgers, waarbij hij zijne rede met de volgende *pantun* kruidt:

سكورمب دالم چفو باتو دبله هڠ فوله
كلكون دنيا باپق تيفو سوات سده كفراوله
رمبيا مود دكايت جاڠن مڠيسڠ هربب تالي دتارك
دنيا سده اخر زمان مك عادة جادي تربالك

Hij bepraat hen beiden onderling vrede te maken. Den volgenden dag ontbiedt hij èn den koning der geiten èn dien der tijgers, en laat de tijgers en de geiten elkander de hand reiken. De wederzijdsche angst verdwijnt. Beiden brengen den *pĕlanduk* hulde. Deze neemt den naam Sahi Alam di rimba (شاه عالم درمب) [1]) aan, en brengt de tijgers bij een meer *(wĕlahar)* vol visch, en de geiten naar een bergvlakte of dal [2]), dat Antabĕranta [3]) heette en waar een vijver en veel gras was. Vervolgens beveelt hij hun, op een audientie, hun eigen huisvesten weer op te zoeken, maar om de 3 dagen tot hem om zijn zegen te komen. Zoo werd de *pĕlanduk* als vredestichter tusschen de tijgers en de geiten beroemd.

2. (Bladz. 14—30.) Nu was er een beest *(binatang)* [4]) كرق كمف geheeten, dat onlangs van den berg Mahabiru was gekomen, en het den dieren zeer lastig maakte; wat hij maar te pakken kon krijgen, verslond hij. Voor hen was het niet om te harden. De *rusa*, de *kidjang*, de *sapi*, de *sĕladang*, de *landak*, de *bĕruwang* en de *sĕrigala* houden

---

1) Voor dit Sahi Alam di rimba vindt men ook hier enkele malen Sah Alim di rimba (شيخ عليم درمب), wat in den anderen *pĕlanduk*-tekst zijn gewone titel is; nu en dan noemt men hem *radja di rimba*.

2) *Suwatu padang antara pada kaki gunung itu.*

3) انت برانت

4) Een soort draak dus. Later evenwel heet het dat het een *gĕrgasi* (ݢرݢاسي), reus, is.

daarom raad. De *bĕruwang* en de *sĕrigala* stellen voor om hulp te zoeken bij den *pĕlanduk*, op den berg Indrakila, den *pungsu* Djantaka, die, zooals verteld wordt, de koningen der tijgers en der geiten tot vrienden had gemaakt De *sĕrigala* begeeft zich als afgezant tot hem. De *pĕlanduk* voorspelt zijn komst, na eenige *bidji buwah bulang* te hebben geteld. [1]) De *sĕrigala* wordt toegelaten, schetst de rampen die hun reeds overkomen zijn, en belooft een algemeene onderwerping der dieren, zoo de *pĕlanduk* zal helpen, door hun vijand te dooden. Deze belooft dat, daarbij den *madah* bezigende:

روتن دبله هندق دجاٴت هڠ توه فرکي بربورو
دهولو الله برکت محمد دڠن افوه فڠاجر ݢورو

Over 3 dagen zal hij hem gaan pakken, en de *radja* [2]) *harimaw* en de *radja kambing* zullen hem dooden. De beste tijd daarvoor zal zijn de (dan invallende) Dinsdag 10 Moharam. De *sĕrigala* gaat dit den dieren berichten. Deze besluiten zich aan den *pĕlanduk* te onderwerpen, als het goed afloopt. Op den vastgestelden tijd beveelt deze den tijgers en de geiten zich links en rechts van den weg, waar de *gĕrgasi*, als hij zijn *paksa* zal gaan zoeken, langs zal komen, verborgen op te stellen, maar dadelijk te voorschijn te komen, als zij geroepen worden. Zelf gaat hij op den weg een gat graven. Spoedig daarop komt de *gĕrgasi*. De *pĕlanduk* maakt hem wijs, dat hij aan het graven is, omdat de wereld vergaan zal, en dat hem voorspeld was dat op dien dag een *gĕrgasi* van zijn naam bij hem komen zou. Daardoor gaat ook de reus aan het graven. Nu maakt de

---

1) بولڠ transcribeer ik hier als de Heer Klinkert in zijn Bloemlezing. Zoo er gelezen wordt *bolong*, *bidji buwah bolong*, doorboorde vruchtepitten, zou de uitdrukking op iets als *tasbeh*, rozekrans, wijzen. In no. 6 is intusschen sprake van een boom برنام فوهن بواڠ

2) Dit *radja* in de Maleische verhalen, dat men bij de Bataks terugvindt in hun *radja i* en *dja i*, bijv. in *Djai Landuk*, en het Jav. *sang* voor de dierenamen in de fabels zijn in wezen volmaakt hetzelfde.

pělanduk een *simpay* voor den reus, om dezen wat meer stevigheid te geven, zegt hij. De *gěrgasi* doet ze om ellebogen, knieën en hoofd, tot zijn lichaam geheel omgeven is, tot zijn voeten toe, waarbij de *pělanduk* hem helpt. Als hij zich niet meer bewegen kan, springt de *pělanduk*, na het uitspreken van de *madih*:

فوهن بردي بيدار مڠكل سمڤي دراوت اورڠ سبرڠ
دالم بودي بچار عقل سمڤيله موت سده سكارڠ
لنتي دڤاته اوله لقسمان چران دراڤت دالسكن
ستله سمڤي كڤد ماساڽ دمان داڤت دساله‌كن
بنتڠ تابر د دالم كمبت كرنجي دبله د دالم ڤراهو
انتڠ تياد داڤت دسمبت مليڠكن الله جوك يڠ تاهو
سڠكهڤون كتنجڠ كاين بيدوري دانس جنترا
سڠكهڤون باڤق مرك يڠ لاين دماتكن سام شاه عالم درمب

met een schreeuw op zijn hoofd, roept de tijgers en de geiten, en beveelt dezen hem te slaan. Verontwaardigd vraagt de *gěrgasi* den *pělanduk* af, waarom hij hem, zijn stiefvader, *bapa tiri*, dat aandoet Om hem te straffen, is het antwoord. Hij laat hem stompen en slaan en bevuilen (كنچڠ د كڤال). Als dit geschiedt, springt de *pělanduk* van het hoofd af, *oleh sangat busuk tahi harimaw dan hantjıng tahi kambing*; haast zou hij zelf geraakt zijn, en spoedig daarop verdrinkt de *gěrgasi* [1]). Op den rug van den tijger keert de *pělanduk* naar zijn *astana* terug, waar de dieren van het woud hem nu hun hulde komen brengen, en hem loven. Slechts de koning der apen, der leeuwen en der olifanten verschenen niet [2]). Na een zedenpreek laat hij hen gaan. Om

1) Dit tafereel is in den tekst, evenals de overigen, nog verder uitgewerkt. Het gegevene kan als een staaltje dienen. In Maleische teksten vindt men zulk „boerenbesluit", zooals wij dat plegen te noemen, herhaaldelijk. Een bijzonder fraai staaltje levert het slot van de Maleische bewerking van de Djaran Sari Djaran Purnama.

2) Ook de koning der krokodillen onderwerpt zich niet, zie beneden n°. 6, doch dit wordt hier niet vermeld.

de drie dagen moeten zij opkomen. Dan geeft hij *pantun's* ten beste, evenals achtereenvolgens ook de tijger, de beer, de jakhals, het rund, het hert, de *kidjang*, de neushoorn en het varken. Als volgt:

Sapĕrti pantun orang dĕhulu kala:

سيرة للت ددالم فون   كلادي تمبه دفنتي
اورڠ الت بوكنكه تون   سكارڠ جاه صحبة دان هندي
كوڤيت هلي ددالم چاون   فاهت جاڠن داوكركن
كيت برستيا سام سبڤس   وعد جاڠن دمنكركن
جكلو تمبه تانم ممفلس   سري دبنتڠ نقسمان
جك سڤكه تولس اخلاص   برچري جاڠن لام بهين
فاڬر٢ فوهن چابي   بوه لرق ددالم چفو
سده٢ بادنم هندي   رسان هندق اكن برتمو
چندان ددالم چران   تانم جارق دكمفڠ چين
جك تون تند سمفرن   جاڠن فرڬي لام بهين

Maka disahut oleh radja harimaw pantun tuwan seh itu maka iya pon bĕrpantun:

ڬرود بايو تربڠ ملمبڠ   برهادف كفوهن فاوه جڤڬي
سبد تون شيخ كامي جنجڠ   عادت تياد دسابهكن لاڬي
بورڠ مربه ماكن كرنجي   فروفق داتس انجڠ
جك همب مڠوبهكن جنجي   سريبو كوتق همب جنجڠ

Satĕlah sudah maka disahut oleh radja kambing sĕraya bĕrpantun:

بيره كلادي دكڤكت كمبڠ   تاتڠ لرق ددالم فون
كاسه منجاد داره داڬڠ   تاك بوله برفارق همب دڠن تون
ناسي كوڤيت نڤكڠ هايم   اكر لرق ددالم فتي
لاڠت سيڤت دنيا فون كارم   تياد برفارق سمفي كماتي

Maka lalu disahut oleh radja bĕruwang:

چيڤ عارف انق نوڠ بسر   سورڠ برنام بڤتار كيري
كفد تون شيخله تمفت دهارف   كمان لاك ممباو ديري

Maka disahut oleh radja sĕrigala sĕraya bĕrpantun:

سري نار فادك تون   اورڠ دكده بركوت دبومي
پاو ترسره كفد تون   كمان لاك ممباو ديري

Maka disahut oleh radja sapi sĕraya bĕrpantun:

تنق ݢاله ددالم فاي   فراهو مودق فرݢي كهولو
جك تون شيخ تياد ڤرچاي   بيرله همب برسمفه دهولو

Maka disahut oleh radja rusa sĕraya bĕrpantun:

سي دڠ بستاري منجادي تيلم   دڠ ورن ممباو چران
اداكه متهاري تربت مالم   اداكه بولن سهاري فرنام

Maka disahut oleh radja kidjang sĕraya bĕrpantun:

فتي درافت اوله سلمفاري   بلاچق دجال كنا فاري
ايتله فترا مرك يڠ بهاري   وعد تياد داوبه لاݢي

Maka lalu disahut oleh radja badak sĕraya bĕrpantun:

بورڠ حج تربڠ كحج   سمفي كحج ماكن فادي
بارڠسياف منكركن جنج   انق اسلام ماسق صراني

Maka lalu disahut oleh radja babi sĕraya bĕrpantun:

بورڠ اڠكڠ راج فقسي   تربڠ كرس لاك بربوبي
تياد سياف منكركن جنجي   فد شاه عالم مڤره ديري

3. (Bladz. 30 — 36.) De apenkoning bespreekt met zijne onderdanen, op een *rambutan* boom, de verrichtingen van den *pĕlanduk* tegenover de dieren, die allen even dom er ingeloopen zijn. Men wijst hem op het dooden van den *gĕrgasi*, wat een weldaad was. Doch de apenkoning zegt nogmaals, dat het alles bedrog is, om hen allen te vangen. Dit alles werd door Tun Bĕruwang en Tun Sĕrigala, die achter een boom verstoken zaten, aangehoord. Vertoornd nemen zij het voor den *pĕlanduk* op. Dan gaan zij tot deze en verhalen hem alles. Hij zegt den aap te zullen dooden. De beer en de jakhals vragen verlof voor hem den aap te bevechten. Dit wordt goed gevonden. Hij schenkt hun genadeblijken en staatsiekleederen, en geeft hun de titels Sri Indralogam en Sri Indrakilat, den eerste aan den beer, den laatste aan den jakhals. Zij trekken met hun troepen op en bevechten de apen, de beeren op de boomen en de jakhalzen op den grond. Er sneuvelen velen, waaronder een *hulubalang* der apen, Kilat udara geheeten. De overlevende mannetjes-apen vluchten, de vrouwtjes en de

jongen worden gevangen genomen, en Indralogam en Indrakilat begeven zich weer tot den *pĕlanduk.*

4. (Bladz 34—49). De aap vlucht naar den olifant Hem zegt hij, dat hij den beer en den sĕrigala niet kon staan, omdat zij titels van den *pĕlanduk* hadden gekregen. Hij mag bij den olifant blijven en deze zal den *pĕlanduk* of diens afgezanten, als hij dezen zendt, wel antwoord geven [1]). Indralogam (den beer) en Indrakilat (den *sĕrigala*) zegt hij dan ook, dat hij hen met zijn staart wel in zee zou kunnen werpen, en dat hij den aap niet afgeeft. Zij berichten dit aan den *pĕlanduk,* die den olifant gelijk geeft, doch hem in *pantun's* als volgt schildert:

دبله٢ ڤسان   ڬاته دتيکم ددالم ڤادي
انشاء الله اد مسان   ڬاجه دتلن اولر ليدي
ڬولي لاکر هاڠت   ڤاته ڬاته دالم ڤراهو
ڬاجه چلاک کفرساڠت   کهندق الله تياد تاهو
تون امبل اورڠ دبدراک   کاچڠ ڤارڠ دڬولي جوک
باڠ دقبول اڤاله دعاکن   ڤڠاڤس هاڠ دموک
تڠکف ڤانه در تاجر   هندق دڤربوت سڠکر مربه
چاکف ڬاجه سده ترلنجر   مساکن داڤت لاک داوبه
ممقلم تون اداله باتڠ   بنار ددالم دولڠ
جکک لاک بلم اله   شاه عالم بلمله ڤولڠ

Hij zendt daarop Indrakilat terug om den olifant te doen weten, dat hij zelf met hem wil بربنتس [2]); wie het verliest,

---

1) Met het oog op de aanteekening boven vermeld ik hier, dat de oliphant om den aap gerust te stellen zijn kracht schildert met de volgende uitdrukking:

اکن ڤلندق ايت بنانڠ کچل دڠن سکفل تاهيک ترتمڤ کاءتس کفلان ڤون نسچاي راتله دڠن بومي اين

2) Volgens den Heer Klinkert in zijne Aanteekeningen *bĕrbentes.* In zijn Nieuw Maleisch-Nederlandsch woordenboek met Arabisch karakter naar de beste bronnen bewerkt, 1893, geeft dezelfde *bĕntas* of *bĕntus* = *benteh,* schoppen tegen de beenen, als spel. In von de Wall's wdb. vindt men s. v. op gezag van C(rawfurd) *bantus,* ergens tegen stooten. In de *sair* Pĕlanduk, zie beneden, wisselt بربنتس af met بنتيس.

onderwerpe zich aan den ander. De olifant stemt toe. Den volgenden dag gaat de *pĕlanduk* op den rug van den tijger naar den Indrakila. Hij kijkt daar uit naar een *tunggul* بلنتن [1]), dan doet hij of hij zijn devotie doet, en zegt de volgende *doa* op
فريت فرمفغ كديمو نماك انق ڠنتر بو-ي اك
برديري دبومي الله اكن ݢاجه برديري فد تلر سبوه سيدي
ݢوروك سدي كفداك بركة دعا بڠند على اه اك سيدنا
على . . . . ، ننتو بڠند رسول الله بركة لا اله الا الله
ومحمد رسول الله مستجاب دعاك

Daarna klimt hij op den rug van een geit, en gaan zij naar den olifant. Alle dieren worden in slagorde geschaard. Als zij naderen, klimt de aap in een *bĕringin* om het te zien.

De olifant is zeer verwonderd. Op de *padang* Indrakila gekomen, houdt de *pĕlanduk* halt bij de *tunggul* بلنتن. Als de olifant komt, stijgt hij af, en gaat hij daarop staan, roept allen tot getuigen op voor den wedstrijd, strekt zijn poot uit en zegt een mantra op
فرمفغ فربندو كيمون نماك اكونه انق سكندر
بومي اڠكو برديري فد تلر سبوه اك برديري دبومى الله
سيدي ݢوروك مك سدي كفداك بركة دعا يڠ مستجاب
بركة لا اله الا الله ومحمد رسول الله اه اكوله انق بڠند على
هريمو الله

De olifant vraagt hem, waarom hij zich zoo tegen den tronk aandrukt, en de *pĕlanduk*, in antwoord, hem, of hij dan niet weet, dat Hanuman, toen deze van Langkapuri terugkwam, en zijn sprong nam, dat tegen den voetprint van *nabi* Adam deed. De olifant wordt boos en trapt hem (*bentes*). Hij trekt zijn poot stilletjes iets weg, zoodat slechts de tronk wordt

1) Een korte boomstronk, volgens Klinkert, in zijn Wdb. i. v. *bĕlantan*. De tekst spreekt hier evenwel van سوات تڤڠل بلنتن نمان اكن تمفت راج ݢاجه مڠحكمكن سڠل رعيتن سفرتي رومه بسرن „zoo groot als een huis"; ook voor het vervolg dient men aan te nemen, dat in بلنتن de naam van een boomsoort (of van een zeer hard wortelhout) schuilen moet, daar er later sprake is van de باتڠ بلنتن اين

geraakt. Dan steekt hij zijn poot weer uit en noodigt den olifant het driemaal te doen, dan zal hij hem op zijn beurt *bentes*. De olifant bezeert zijn poot, dat hem de tranen in de oogen schieten. Nu de beurt aan den *pělanduk* is, zegt deze de *banir* (wortelblad) van den *bělantan* stuk te zullen schoppen [1]). De olifant vindt dat goed. De *pělanduk* schopt tegen een wormstekige plek. Tot driemaal toe gaat hij er met zijn poot doorheen. De olifant, die dit nu ook nog tracht te doen, lukt het niet. Hij valt ondersteboven. De *pělanduk* loopt om hem heen, naar zijn staartzijde, steekt hem in den rand van zijn hoef, dat hem de tranen weer in de oogen schieten, springt dan op zijn kop en steekt hem met zijn slagtand. Daardoor wordt de olifant, die scheen te willen wegloopen, tot staan gebracht. Hij bukt en onderwerpt zich. Na eenige *sair's* van den *pělanduk*

ڤون برايسي بوه ڤره   تلق بله ددالم كنتڠ
تون جاڠن ساعت كڤره.   تمڤلق الله سݢرا اكن داتڠ
چمڤدق دكايت كايت   دلورت جلاتڠ برباتڠ
جك هندق هيدڤ بايك   ماوله توروت كات اورڠ
تانم كدودق در ڤتاني   سيره دكدي چين هيدڤ
اڤ ݢراڠن اين بسر سهاج   تياد برݢون سوات علمو
تياد اكن كتم ڤادي بركمل٢   رنتي دتمڤ برڤوسڠ ڤوسڠ
هيدڤ تياد دڠن عمل.   باݢي انجڠ دڠن كوچڠ

begeleidt de olifant deze naar zijn verblijf, waarna allen naar hunne plaatsen terug gaan.

5. (Bladz. 49—62.) De aap vlucht nu naar den leeuw. Deze heerschte op de 8 bergen, Mĕrtjudewangga (مرچودوڠݢ), dicht bij de vlakte Antabĕranta. [2]) Dezen vertelt

1) Een geheel nieuw voorstel dus, en wel hetzelfde als dat van de *mopow* (een vogel) aan de *langkow* (wilde koe) in het Toumbulusche verhaaltje bij Niemann, Bijdragen tot de kennis der Alfoersche taal in de Minahasa, 1866, bl. XIII; vergl. Med. Ned. Zend. Gen., XXX, 293.

2) De beschrijving van het verblijf van den leeuw, *maka disana ada pula suwatu pohon bĕringin bĕrbandjar-bandjar disini suwatu batu djamrud maka disitulah astana radja singa*, verdient de aandacht, hoewel zij een fout moet bevatten, want één boom kan moeielijk *bĕrbandjar-bandjar*, op een rij staan.

hij nu, wat er is geschied, en vraagt hem hem te wreken De leeuw belooft het. Indralogam en Indrakilat komen den aap uit naam van den *pělanduk* opeischen. De leeuw spaart hen, omdat zij anders het bericht van zijn weigering niet zouden kunnen overbrengen. [1]) Zij stellen den *pělanduk* van de beleedigende woorden van den leeuw in kennis De *pělanduk* laat zijn onderdanen oproepen. Den volgenden dag verzamelen dezen zich. 's Morgens vroeg ziet de *pělanduk* een jager met een *sumpitan*. Deze jaagde op *punay*, die zich aan *tjěri*-vruchten te goed deden. Als de jager zijn *sumpitan* even neerlegt, steelt de *pělanduk ipoh* (pijlvergif) van de blaaspijlen, en neemt hij wat *buwah tjěri*, dien hij met zijn *taring* bekrast en met die *ipoh* besmeert. Op den rug van den olifant gaat hij vervolgens naar het verblijf van den leeuw, waar hij met die *tjěri*-vruchten gaat zitten spelen en gooien. Hij noodigt hem uit, hem, wiens zekere sprong nooit miste en die alles verslindt, zijn twee *tjěri*-vruchten te grijpen en op te eten. Als hij dat doen kan, dan zal hij zich aan den leeuw onderwerpen. Daarbij spreekt hij er een *mantra* over uit:

هڠ چري مها چري   سنتاڤن بتار برم
دعاکّ يڠ تياد برچري   بکيم جوکّ براوله کرم
چري در اندرا سيلن   بوه ستر دالم فادي
جکّ بوه چري سده دتلن   هابس کمتر تولڠ دان سندي

en werpt ze op. De leeuw grijpt ze en verslindt ze. In een oogenblik geraakt hij geheel van streek. Men raadt hem den *pělanduk* spoedig om genade te vragen Hij doet dit. De *pělanduk* maakt van klei, waarover hij deze mantra uitspreekt:

بوه کلينڠ ددالم چفو   اورڠ چين مودق برکاله
راج سيڠ کناله نيفو   دهله دڠن تقدير الله

een tegengift. De leeuw neemt het in, herstelt, en beschenkt den *pělanduk* met een schoon en kostbaar gewaad.

---

1) Ook hier weer *bapa tiri*, zoowel van den leeuw tegenover den *pělanduk* gebruikt, als omgekeerd. De uitdrukking komt ook nog verder beneden voor.

Ook de overige koningen krijgen geschenken. De *pĕlanduk* neemt afscheid, want zijn *guru* mocht hem eens komen bezoeken. De leeuw begeleidt hem. Hij bewondert wat hij ziet, en blijft den nacht bij hem over. Ook hij moet om de drie dagen tot den *pĕlanduk* komen.

6 (Bldz. 63—70.) 1) Nu gaat de aap zijn toevlucht zoeken bij den *buwaya*, en belooft deze den *pĕlanduk* te staan. De twee *bĕntara's* van Sahi Alam di rimba, de beer Indralogam en de *sĕrigala* Indrakilat hooren ook nu weder het gesprek aan, en, nadat zij er den *pĕlanduk* in kennis van hebben gesteld, zegt deze, dat men wat wonderlijks zien zal, dat hij reeds in zijn *sastrawan* (handboek) en de Djayasampurna heeft gekeken. Hij absenteert zich, zooals het heet, steelt een plank en *gĕtah*, smeert de gom op de plank, en legt deze waar de *buwaya* gewoon was zich te zonnen. Dan keert hij terug, neemt hij een lange *kulit kayu* (stuk boombast) en maakt er een *pandji-pandji alam* (wereldwimpel) van, bindt deze in den top van een *bulang*- 2) boom, en gaat dan met die *kayu nipis kulit* als een stok, in zijn poot, zitten. 3)

Al zijn onderdanen verzamelen zich. Hij zegt een mantra op

بورڠ ڤال يڠ برتلر	سارڠ سارت دانس باتو
تتکال بواي نايك برجمر	برت سارت سڤرتى باتو
برتلر دانس باتو	داڠکت سارڠ لالو ڤچه
برت سارت سڤرتي باتو	لکتن ڤرت سڤرتي ݢتة
ݢتة جال دسرکڤ داڠکت	ترکاتڤ تتکال مڠڠکت
ملت ڤون ترکاتڤ	سده سديا ڤڠجارن ݢوروك
مك سديالة ڤداك	برکة دعا يڠ مستجاب

1) Dit gedeelte, no. 6 vindt men, evenals het volgende en laatste no. 7, ook in Klinkert's Bloemlezing uit de Maleische geschriften enz., bldz. 44—54.

2) Lager, in no. 7, wordt gezegd dat de *pĕlanduk buwah* بولڠ en *daun* لالن eet. Aan het einde van het boek (bl. 78) intusschen weer *daun* لالڠ.

3) Volgens den Heer Klinkert, zie zijn Wdb., is *nipis kulit* de naam van een soort van boom met licht timmerhout. De naam is vreemd. In verband met hetgeen onmiddellijk voorafgaat, heeft het er eenigszins den schijn van dat hier en lager *kulit kayu nipis* gelezen moet worden.

voorspelt, dat de olifant en de tijger den *buwaya* zonder eenige moeite of eenig doodsgevaar zullen dooden. Hij geeft vele geschenken en reikt titels uit aan den *kambing* en den *domba*, die *bĕntara kanan*, den *kalday* en den *biri-biri*, die *bĕntara kiri* worden. De olifant wordt Bandahara Gĕntar alam, de leeuw Maharadja Alam pahlawan, de tijger Sĕri Gambira alam, het hert Paduka Indra tjawang, de neushoorn Radja Indrabumi; de *kidjang* Sĕri Indra sura, het rund Paduka Indra santosa, het stekelvarken Mĕgat dunya, de *napuh* Sĕri Indra W (ira?), en het varken Sĕri Radja Indra dewa sungkur. Nu zendt hij een *mantri* om naar den *buwaya* te gaan zien. Als deze terug is, gaat hij op des olifants rug zelf tot hem, die nu op de plank kruipt, en daaraan vast kleeft. Hij laat hem met den *kayu nipis kulit*, door den olifant en den tijger afmaken. De aap wil vluchten. De *pĕlanduk* beveelt hem niet te laten ontsnappen, wat echter toch geschiedt, waarna men huiswaarts keert.

7. (Bladz. 70—80) [1]) Den volgenden morgen verzint hij nu, om den aap er in te laten loopen, het volgende. Eerst maakt hij zich op een afgebrande *huma* met houtskool geheel zwart, waardoor hij onkenbaar wordt. [2]) Dan zoekt hij een wespennest [3]), en bindt hij zich een touw aan zijn poot. Daarop zoekt hij den aap, en doende alsof hij hem niet ziet, houdt hij onder den *rambutan*-boom, waarop deze zit, een monoloog, waarin hij vertelt, dat hij een dienaar van des *pĕlanduk's* vader is. De ziel van den *pĕlanduk* zou geborgen zijn in dat wespennest, de *pĕti njawa* van den jongen *pĕlanduk*. Gaarne zou hij zien, dat diens vijand die zieledoos stuk maakte, dan toch zou de *pĕlanduk* zeker omkomen. Dat het dien dag nog zou gebeuren, kon men opmaken uit het versleten zijn van het touw, dat hem aan zijn poot zat. De aap laat zich de plaats, waar het

1) Ook in Klinkert's Bloemlezing.

2) Indertijd had hij zich geheel wit gemaakt, zie de inleiding van den tekst.

3) سارڠ تبوهن

nest is, aanwijzen. Men maakt het stuk, en de aap en zijn volk worden door de wespen hevig gestoken. [1]) De *pĕlanduk* gaat naar huis, en reinigt zich in een vijver, zoodat hij er weer uitziet als voorheen. Hij overdenkt bij zich zelf het feit, dat de aap zich aan hem niet wil onderwerpen, maar nu toch *kĕna disĕngat oleh tabuhan itu,* door de wespen gestoken is, en gaat dan slapen. Zijne onderdanen komen hem met den morgenstond weer hun opwachting maken. Hij vertelt hun, dat de aap en diens volgelingen allen door zijn vloek gezwollen lichamen hebben gekregen. Hij predikt hun daarop nogmaals de grootheid en de kracht van de *doa*, die hij van zijn *guru* verkreeg, en laat hen dan allen weer huiswaarts gaan, om om de drie dagen bij hem hun opwachting te komen maken.

Einde. In het jaar 1219 (*lees* 1216) Ba.

Eene vergelijking van de beide, door den Heer Klinkert in het licht gegeven Maleische *pĕlanduk*-teksten [2]) doet zien, dat men met twee geheel verschillende redacties dier verhalen te doen heeft. Niet alleen verschillen zij naar het luid der

---

1) Deze wespennest-episode vindt men terug in de Sundasche dongeng De schildpad en de aap, men zie daar nl. de 6e episode, in den Sundaaschen tekst van A. W. Holle, bl. 12, in den Hollandschen van K. F. Holle, bl. 16, en in den Maleischen van A. F. von de Wall, bl. 15. Evenzoo treft men hem aan in Riedel's Ijai jah wohoh pirah un aasaren woh raranihan ne touw un Buluh, Batavia 1870, bl. 2, waar evenwel de aap den *langkow* de poets speelt. Deze versie vindt men in het Tompakĕwasch vertaald terug in Jellesma, Bijdragen tot de kennis van het Tompakĕwasch, Verh. Bat. Gen., XLVII, 1e stuk, bl. 52. Voorts vindt men het verhaal in een Tjam'sche redactie en de vermoedelijk daaruit ontstane Annamitische, zie Excursions et Reconnaissances, XIII, 87 en IX, 409.

2) Van dien, welke in 1885 verscheen, gaf de Heer Klinkert in hetzelfde jaar bl. 27 en 28 ook terug in zijn „Facsimile's van eenige Maleische handschriften, ten dienste van hen, die zich in het lezen van Maleisch-Arabisch letterschrift willen oefenen", men zie aldaar bladz. 79 en 80. Ten opzichte van de noot bij het 7e verhaal, in mijn referaat, wees Dr. Snouck er mij op dat de tekst daar geschonden zou kunnen zijn en dus geen sprake van Tabalkan, maar van een *(di) tabalkan* van طبل in staatsie begeleiden.

woorden, ook de inhoud is niet dezelfde, en dat, zoowel omdat ieder verhalen bevat die in de andere redactie niet worden gevonden, als omdat parallele verhalen geheel uiteenloopen; en zoo is er ook in de voorkomende eigennamen een enorm verschil [1]).

Daarin, kan men zeggen, zijn zij onderling gelijk, dat beiden de episoden met de tijgers en de geiten, die met den reus en het daaropvolgende zich onderwerpen der meeste dieren, de onwilligheid van den aap, en de episoden met den leeuw, met den olifant, en met den krokodil geven, doch veel verder gaat de overeenkomst niet.

In den tekst van 1893 onderwerpt zich de beer tegelijk met de andere dieren, die dat doen, en vormt dus zijn huldebetoon geen afzonderlijke episode. In deze redactie onderwerpt zich ook eerst de olifant en dan de leeuw pas, en niet eerst de leeuw en dan de olifant, als in die van 1885. Zoo vindt men er de opsomming der dieren met hun eigennamen niet in het verhaal van den wedstrijd met den olifant, als in den tekst van 1885, maar in de episode van den krokodil, terwijl de drie laatste verhalen van de redactie van 1885 (de rivier leeg gedronken, de iteratie van het binden en dooden van den reus, en de mier en de olifant) er gemist worden, en in plaats daarvan het verhaal van het wespennest, dat, zooals uit de aanteekening boven blijkt, een belangwekkend verhaal is, voorhanden is.

Vergelijkt men de parallele verhalen onderling, dan zijn het vooral de episoden met den leeuw, met den olifant en met den krokodil, die belangrijke verschilpunten opleveren.

In de episode met den leeuw moet naar het schijnt, al is zij het niet, in de redactie van 1885, de *sumpitan* een belangrijk detail zijn, en wordt één der *buwah djaladjala* met mieren gevuld. In die van 1893 is de *sumpitan* wel beschouwd van geenerlei waarde, want de *pĕlanduk* neemt het pijlgift, en doet dat in *buwah tjĕri*. Zoo moet ook

1) Behoudens in den naam van den *pĕlanduk*, en dit nog taliter qualiter, bestaat er geen overeenkomst.

de leeuw, in de redactie van 1885, door de *waringin*-boomen springen, en is het in die van 1893 om zijn *mĕnjambar*, zijn toespringen of toeschieten op zijn prooi, te doen.

Niet minder groot is het verschil bij den wedstrijd met den olifant. In den aanvang komen de episoden met elkander overeen, behoudens dit verschil dat het scheenbeen schoppen in den éénen tekst met بنته en in den anderen met بنتس wordt aangegeven, doch spoedig neemt in de redactie van 1893 het verhaal een anderen loop, als daarvoor het stukschoppen van het ijzerharde wortelhout van de بلنتي in de plaats treedt.

Ten opzichte van het verhaal van het met den krokodil gebeurde is het verschil volkomen. In den tekst van 1885 wordt de krokodil met *tuba* bedwelmd, maar begenadigd, in die van 1893 op een met gom besmeerde plank geplakt en gewelddadig gedood.

Zooals reeds is gezegd, wordt het vervolg van de redactie van 1885 in die van 1893 niet aangetroffen. Dat de 9e episode er van (de *bis* van het binden en het dooden van den reus) een iteratie van de 2e is, werd bij het behandelen van den tekst van 1885 reeds opgemerkt. Zonder twijfel is het eene uitbreiding van dien tekst, en men mag vermoeden, dat op die wijze en daarom, ook het laatste verhaal er aan toe werd gevoegd. Op zulk eene opzettelijke uitbreiding wijst reeds de uiting van den schrijver, die men aldaar op bl. 54 aantreft. Blijkbaar is hij, als hij zegt, „dat men met de *pĕlanduk*-geschiedenissen nooit uitverteld zou raken", aan het einde van zijn eigenlijke vertellingen gekomen, en voegde hij of een der latere afschrijvers er slechts nog het een en ander bij, om die stelling te bewijzen, in zijne keuze, ten minste wat het 9de verhaal (die iteratie) betreft, niet zeer gelukkig zijnde.

Zelfs als in dien het eerste door den Heer Klinkert uitgegeven tekst die drie laatste verhalen werkelijk een toevoegsel zijn van vroegeren of van lateren tijd, waaromtrent straks nog iets zal worden opgemerkt, ook dan nog, is het

verschil tusschen de beide redacties van zulk een aard, dat men ze als van elkander onafhankelijk zal hebben te beschouwen. Rechtstreeks is de eene op de andere zeker niet gegrond. Overeenkomst is er slechts te constateeren voor zoover zij beiden gezamenlijk op een prototype wijzen, dat daarom nog niet op schrift behoeft te zijn geweest.

De tekst, welke het laatst werd uitgegeven, dunkt mij ouderwetscher, en belangwekkender, doch daar staat tegenover, dat in de andere redactie bepaaldelijk de episode met den leeuw om de grootere zonderlingheden, die er in voorkomen, in vergelijking met den parallel, op zijne beurt weer van grootere oorspronkelijkheid schijnt te getuigen.

Van dien in 1893 uitgegeven tekst is het bestaan, reeds in het begin van deze, de 19e eeuw, uit het jaartal aan het slot, met zekerheid op te maken. Bij den anderen tekst is men niet zoo gelukkig. De door mij om hun onvolledigheid zelfs niet eenmaal vermelde gegevens voor de tijdsbepaling aan het einde ook van dezen tekst aan te treffen [1], kunnen geen het minste resultaat geven, en men is dus voor het bepalen der posterioriteit of anterioriteit op de teksten zelf aangewezen.

Nu doet het er, waar twee geschriften niet rechtstreeks uit elkander zijn ontstaan, niet veel aan toe of het eene qua tekst al ouder is dan het andere, hoewel dit te weten ook van belang kan wezen. Immers de mogelijkheid blijft bestaan, dat het meest ouderwetsche, de grootste oorspronkelijkheid, juist in de jongere redactie voorkomt. Hier, waar het de beide Maleische *pĕlanduk*-teksten betreft, die de Heer Klinkert het licht deed zien, diende er zelfs zoo even reeds op te worden gewezen, dat in een bepaald geval die tekst, welke zich overigens als minder origineel voordoet, het in deze richting van den andere toch weer wint.

In een zeker opzicht zal het den lezer een eigenaardig

1) Men leest er bladz. 88: *tamatlah hikayatnja Pĕlanduk djinaka kapada duwa bĕlas hari bulan Saban dan kapada hari Isnen djam pukul lima pĕtang hari, di kampong* ڬالڠ *tĕrsurat.*

criterium dunken, dat hier boven tot een grootere oorspronkelijkheid geconcludeerd werd om de grootere zonderlinghe-den, die in een verhaal aangetroffen werden Wij kunnen daarbij nu nog niet uitvoeriger stil staan, doch zullen daarover te zijner tijd duidelijker worden.

Wat hier ter plaatse nog dient te worden medegedeeld is dit, dat er behalve de beide in 1885 en 1893 verschenen proza-teksten ook nog een metrische werd gedrukt, en dat deze, een steendruk-uitgave, onder den titel Sair pĕlanduk (1)· te Singapore verscheen in 1301 = A. D. 1883/84, dus reeds vóór de Heer Klinkert het publiek zijnen eersten *pĕlanduk*-tekst aanbood.

Over deze *sair* kunnen wij echter zeer kort zijn.

Het is onnoodig ook over haar een uitvoerig verslag te geven, daar men volstaan kan met te constateeren dat zij berust op dezelfde redactie als vertegenwoordigd wordt door dien het eerste (in 1885) door den Heer Klinkert uitgegeven tekst.

Zij geeft hem in typischen *sair*-taal en - trant, breedsprakig, doch tevens zeer gebrekkig weer, tot en met de 8ste episode (de rivier leeg gedronken).

De volgorde der verhalen is er eenigszins in onderbroken.

Reeds dadelijk vindt men op bladz. 2 de onderwerping van den beer, terwijl de episode van de geiten en de tijgers, en die van den reus eerst voorkomen op bladz. 10 en 17, midden in het verhaal van den wedstrijd met den leeuw, dat, na eene mededeeling over de onwilligheid van den aap, op bladz. 5 begint, maar toch eerst op bladz. 23 een einde neemt Daarna treft men er nog in aan den wedstrijd met den olifant (bladz. 23); het onderwerpen van den krokodil (bladz 40); en het leeg drinken van de rivier (bladz 49). 2)

Men mist er dus de iteratie van het geval met den reus, en den strijd tusschen den mier en den olifant,

---

1) Aan het begin van den *sair* zelf heet het *Sair Sang Kantjil.*

2) In het geheel bestaat de tekst uit 52 bladzijden, klein kwarto.

de twee laatste episoden der uitgave van 1885, die zich trouwens, zooals hier indirect bevestigd wordt, reeds als toevoegsels tot den oorspronkelijken vorm van dezen tekst voordeden

Niet alleen in deze bijzonderheden wijkt de *sair* af van haar proza-tegenhanger, ten minste als men ter vergelijking kiest den tekst der uitgave van 1885, waarop zij, die eerder verscheen, in geen geval gebaseerd is

De door den *pĕlanduk* in no. 5 (de leeuw) gebruikte vruchten heeten er *buwah tjĕla* en niet *buwah djala-djala*; de beer heet er سڠکوان en niet Sangkuna; de naam van den jakhals is er سنتکي, niet Sĕntika, en in de episode van den olifant wordt gesproken van بربنتس en (in imperativo) بنتيس (bl. 37) [1]), en zoo zijn er nog andere kleinigheden [2]), omtrent verschillende waarvan men niet met zekerheid kan uitmaken, of zij in deze inderdaad van beteekenis zouden moeten worden geacht, dan wel alleen zijn voortgesproten uit de vrijheid van den *sair*-maker. Wij noemden daarom hier alleen eenige der exacte details, zooals men de gegevene en soortgelijke zou kunnen betitelen.

Zooals reeds opgemerkt werd, geeft de *sair* de door haar geteekende *pĕlanduk*-verhalen gebrekkig weer. Als zoodanig kan de lezing ervan dan ook niet worden aanbevolen. Qua *sair* zelf. zou zij als type kunnen dienen, en is de lezing, vooral als deze gepaard gaat met de lectuur van den parallelen proza-tekst, zeer leerzaam. Ontboezemingen van den auteur hier en daar tegenover den lezer, met wien hij zich op een zeer vertrouwelijken voet bevindt en voor wiens kritiek hij niet bevreesd is, omdat hij weet, dat hij op groote welwillendheid kan rekenen, ook omdat men even slecht leest of hoort, als hij vertelt, en uit zijne herinnering wel aanvult wat er mocht ontbreken, daar de behandelde onderwerpen door de bank oude bekenden zijn, worden ook

1) Vgl. de aanteekening boven.

2) Bijv. ڤابو als naam van den neushoorn (bl. 38) in plaats van ڤايوء.

hier niet gemist. Alles is, zooals dat in een *sair* behoort te wezen, schetsachtig en in geijkte termen, meestal slechts zeer langzaam vooruitsukkelende, om dan plotseling met een vaart voort te schieten, en dáár weer onverwachts af te breken, waar men het misschien het allerminst verwachten zou, zóó dat men af en toe niet weet waar men zich in het verhaal bevindt, om dan weer even een oogenblik helder te worden, maar spoedig daarop, onder den invloed van de vier hooge toonen in iedere versafdeeling, en de oude bekende hoogdravende uitdrukkingen, weer in een soes te geraken. Gelukkig is het voor de beoefenaren der Maleische letterkunde, dat op dezen regel eenige uitzonderingen bestaan, en enkele *sair's* zich gunstig onderscheiden

GOENOENG GADJAH,

RADEN BRATASENA EN DEWI ARIMBI.

EENE DESA-LEGENDE,

UIT HET

JAVAANSCH,

DOOR

J. KNEBEL.

Assistent-Resident van Pamalang.

In overouden tijd bestond er een hofstad, genaamd Plawangan, gelegen aan de huidige grens van de regentschappen Tegal en Pamalang, en in die stad woonde een koning, genaamd Arimba, die de gestalte had van een Raseksa, buitengewoon groot, met saamgeklonterde haarbos; met oogen als twee zonnen; met slagtanden, zoo groot als de hoorn van een wilden stier, aan weerszijden van zijn muil, die zoo groot was als de ingang van een grot, en met een stem, als het gerommel van den donder.

Hij was gedoscht in een kleed, met edelgesteenten bezet; met een diadeem, borstplaat, arm- en polsbanden, oorringen, rinkels aan de enkels, alles van goud en bezet met juweelen, paarlen, robijnen en agaten, zoodat hij er uitzag als een berg, die in brand stond, van alle zijden stralen en flonkerend.

Die koning Arimba nu was opvolger geworden van zijn vader, genaamd Praboe Kesarwa, omdat deze zich, op hoogen leeftijd, terugtrok als kluizenaar, vergezeld van een leger, geheel bestaande uit Danawa's.

Daar alle omliggende vorsten bang waren, onderwierpen

ze zich en brachten cijns op aan koning Arimba van Plawangan.

Koning Arimba had eene zuster, genaamd Dewi Arimbi, die eveneens Danawa was.

Nu geviel het, dat de Dewi eens een luchtje ging scheppen in den koninklijken lusthof (op den huidigen dag het onderdistrict Taman) en dat ze daar ontmoette Raden Bratasena, den tweeden zoon van Pandoe.

Het was haar dadelijk aan te zien, dat ze van haar stuk raakte; dat ze...... nu ja, maar Raden Bratasena wilde niets van haar weten — omdat ze zoo leelijk was.

Dadelijk maakte ze rechtsomkeert, keerde terug naar haar vorstelijken broeder, koning Arimba en hing een verhaal op van het gebeurde..... precies zooals het niet gebeurd was, doch natuurlijk ten nadeele van R. Bratasena.

Koning Arimba was erg boos en maakte zich op, om eene ontmoeting te hebben met R. Bratasena.

Na vraag en wedervraag werd men handgemeen, en werd koning Arimba overwonnen.

Hij spoedde zich daarop naar zijn vader, Begawan Kesarwa, en verhaalde aan dezen zijn wedervaren in den strijd tegen R. Bratasena.

De Begawan bracht hem tot kalmte en vermaande hem, om toch vooral geen vijandschap te plegen tegen een zoon van Pandoe, die in broederlijke vriendschap leefde met de goden; doch liever in minzaam overleg met hem te treden, en hem zelfs hulp te bieden, waar dat gewenscht werd.

Maar koning Arimba was stijfhoofdig en volgde den raad zijns vaders niet op; — hij begon te huilen en smeekte om een olifant als rijdier.

De Begawan verbaasde zich over die bede, zuchtte en peinsde op een middel (om aan het verzoek van zijn zoon te kunnen voldoen), daar een heusche olifant niet sterk genoeg te achten was (voor het gewicht van Arimba).

Op eenmaal was hij besloten, liet een berg halen, en wat

hij in zijne verbeelding geboetseerd had, kwam plotseling te voorschijn: — een olifant.

Dezen gaf hij aan zijn zoon met de geheime mededeeling, dat wanneer deze olifant, in het gevecht gebracht, mocht komen te vallen, de berijder dan, zonder verwijl, op de vlucht moest slaan, omdat die val het voorteeken was, dat Arimba het onderspit zou delven in den strijd.

Doch op dat oogenblik hield koning Arimba zich overtuigd, dat hij overwinnaar zou blijven in den strijd tegen R. Bratesena, omdat hij een olifant had als rijdier.

Fluks werd deze gezadeld, bestegen en voortgedreven, om Bratasena op te sporen, en niet zoodra kreeg Arimba Bratasena in 't vizier, of laatstgenoemde werd overrompeld.

Deze worstelde, waggelde en viel plof! nêer op den grond.

Daarvandaan kreeg een desa in het district Waribaja den naam van Kedokan-amba [1]).

Een tijdje daarna, toen R. Bratasena huiswaarts keerde, ontmoette hij koning Arimba, die juist bezig was, om zijn olifant te drenken aan de rivier.

Zonder beraad sloeg hij den olifant op den kop en wel zoodanig, dat deze op de plaats dood bleef.

Met zijn dood veranderde hij weer dadelijk in een berg — en van daar nu de naam Goenoeng Gadjah.

***

Koning Arimba, die fluks van den olifant was afgesprongen, werd gegrepen, doch ontglipte aan de hand van R. Bratasena, zoodat deze alleen het haar en den diadeem in de hand hield.

De diadeem werd in gruis geslagen tegen den grond; het haar liet los, zoodat Arimba ontsnappen kon en onderdook in de rivier, terwijl er op het water niets achterbleef als haar en bloed.

---

1) Zie de zoogenaamde verklaring op pag. 394.

Tot den huidigen dag draagt alsnu de grensrivier van de afdeelingen Tegal en Pamalang den naam van kali Ramboet.

En zoo zijn er nog meer sporen achtergebleven in dit land, die herinneren aan den strijd tusschen koning Arimba en Raden Bratasena, doch die eerst later kunnen worden saamgevlochten tot eene aanvulling of geregelde voortzetting van het verhaalde.

* * *

Keeren we terug naar het oogenblik, dat koning Arimba deelgenoot gemaakt werd van de valsche klachten zijner zuster.

Toen hij vernomen had, wat zijne miskende zuster onder tranen had meegedeeld, gaf hij dadelijk last aan zijne Danawa's, om post te vatten in het bosch van Soemedo en in de andere bosschen (om den schuldige optesporen.)

Al dadelijk ontstond er geschil over de uitvoering van die opdracht: eenige Danawa's beweerden, dat ze hadden op te rukken naar het oosten, anderen naar het westen; — en van daar nu kreeg de dessa, waar dat geschil plaats had, den naam van Padoeraksa.

Toen nu alle hofgrooten vertrokken waren, maakte ook koning Arimba zich op, om te gaan zoeken, en wel langs een *zijweg*.

Daarvandaan draagt de desa daar, tot den huidigen dag, den naam van Simpangan.

Niet zoodra had men Bratasena ontmoet, of men overviel hem.

Deze viel en kwam in zittende houding te recht op den grond (anjdjagong.) [1])

Daarvandaan draagt de plek, waar dat plaats had, thans den naam van desa Wedjagong.

* * *

Al den tijd, dat R. Bratasena daar nêerzat, peinsde en zon hij op een middel, om zich op koning Arimba te wreken.

---

1) In Tegal = linggih, lenggah.

Hij sloop (analoesoep) daarop in het woud, en verzamelde daar steenblokken, om die te slingeren tegen den dalem van koning Arimba.

Daaraan hadden de desa's haar ontstaan te danken, die den naam dragen van Panoesoepan en Watoekoempoel.)

De dalem van koning Arimba werd door de steenblokken van Bratasena verbrijzeld — welke handeling den naam gaf aan de desa Krasak.

Koning Arimba maakte wêer jacht op R. Bratasena en trof hem aan, op het oogenblik, dat hij zich te slapen nêerstortte (anggloso) op de aarde — en dit is de oorzaak van de benaming der desa Pagongsoran. [1])

Bratasena werd wèer onverhoeds overvallen; hij hief zich op en stortte wêer neer met zoo 'n kracht, dat er een breede deuk van kwam in de aarde, evenals een breed afgedamd vlak (keḍōkan) — zoodat die plek tot heden den naam draagt van Kedokan-amba.

* * *

Ook moet nog worden verhaald, dat koning Arimba, na zijn nederlaag, plotseling verdween, als geest rondwaarde en zijn verblijfplaats koos op den berg Soenja [2]) (Tjirebon), die den naam kreeg van Goenoeng-goenḍoel en een plaats des gebeds werd voor lieden, die haakten naar rijkdom.

* * *

Ook mag niet worden vergeten, te melden, dat, toen Dewi Arimbi vernam, dat haar broeder overleden was, gevallen in den strijd tegen Bratasena, zij zielsbedroefd was en dag en nacht weende, ... zoodat hare tranen samendruppelden tot een stroom.

Vandaar de rivier, die nog heden den naam draagt van Waloeh. [3])

---

1) Die 't verband begrijpt, mag het zeggen.

2) = koṭong, soewoeng, zooveel als goenḍoel, dat ook kaal beteekent.

3) Loeh bet. traan.

Van die Waloeh uit, wipte [1]) Dewi Arimbi naar het Oosten — en daarvandaan draagt het gehucht Sigedjlig zijn naam.

Verder ging ze op den blooten grond liggen (ngloengsar) ergens op een tegalveld, gaf zich daar over aan zelfkastijding, sliep niet, at niet, en hield zich in strenge afzondering, tot zelfmoord.

Daaruit sproot de naam voort van de desa Tegal-oesar.

* * *

Te langen leste kwam er een Dewa tot haar, genaamd Resi Narada, die haar vroeg, wat ze van plan was, en wat wel de reden was van hare afzondering.

Dewi Arimbi vertelde de waarheid: dat ze smachtte van verlangen, om den geliefden Bratasena wêer te zien; maar dat deze haar had verstooten, omdat ze de gestalte had van een Danawa, en daarom smeekte ze, dat ze mocht beschonken worden met de gedaante van de schoonste Widadari, en mocht haar dat niet te beurt vallen, dat ze dan maar liever sterven zou.

Dadelijk riep de heilige Narada de Widadari's op (daarom bestaat daar nog heden de desa Widadaren) en noodigde Dewi Arimbi uit, om daaruit eene gestalte te kiezen.

Werkelijk koos ze en wel die van de hoofd-widadari, Dewi Soeprabaïni genaamd, waarop aan veertig Widadari's werd opgedragen, om Dewi Arimbi te tooien en te blanketten (maëssi).

Dat was de oorsprong van den naam der desa Paëssan in het district Wiradesa (Pekalongan.)

* * *

Nadat Dewi Arimbi getooid was, was ze geheel van voorkomen veranderd en zag ze er uit als Dewi Soeprabaïni.

1) Gedjlig bezigde mijn Tegalees als schildering van dien sprong.

Daarop werd haar gelast. om Raden Bratasena nogmaals op te zoeken, onder verzekering van Resi Narada, dat ze nu niet meer door R. Bratasena zou worden verstooten.

Daarop ging ze op reis.

Niet zoodra had ze R. Bratasena ontmoet, of hij vroeg haar: wie ben-je? Ze antwoorde: ik ben Arimbi.

R. Bratasena glimlachte en voelde zich blijkbaar door haar aangetrokken, doch was te beschaamd, om nader te komen, omdat hij haar vroeger afgestooten had.

Hoe komt 't toch — zoo vroeg hij — dat, wanneer ik rechts ga, gij me rechts in den weg treedt, en gij me links den pas afsnijdt, wanneer ik links ga?

Omdat — aldus antwoordde Arimbi — mij eene openbaring van de godheid gewerd, dat ge mijne toekomstige echtgenoot zijt.

Bratasena stond erg beteuterd, omdat hij zich maar al te zeer van schuld bewust was, als moordenaar van haren broeder, terwijl hij bestemd was, om zijn zwager te worden.

(Van die ontmoeting nu van Dewi Arimbi met R. Bratasena ontleent de deşa Sitemoe haren naam.)

Maar — zoo hernam eindelijk R. Bratasena — ik ben nog heelemaal niet van plan, om je man te worden; maar, weet je wat, ik stem er in toe, zoodra je me een staatsiekleed hebt gemaakt, met de bintoeloe-adji [1]) als batik, en wel lang en breed genoeg, om door mij gedragen te worden.

(Van daar de desa-naam Banjdjar-dawa)

*
* *

Dewi Arimbi vond de opdracht van R. Bratasena al zeer wonderlijk, omdat ze nog nooit zoo iets gemaakt had, en daarom wendde ze zich af, keerde huiswaarts en zonderde zich weêr geheel van de wereld af.

1) Evenals de dodot van Bimâ.
Zie woordenboek onder bintoeloe.

Die afzondering was dadelijk van invloed op de natuur, want eene aardbeving deed de aarde schudden en kraken; de zon verduisterde en de bergen waggelden.

Toen daalde Resi Narada neder en vroeg: wat hebt ge me te verzoeken, Arimbi?

Ze antwoordde, dat de heilige dat zeer goed wist.

Resi Narada werd schijnbaar door schrik bevangen, en sprak: 't is waar, ik heb ongelijk: zoo even werd u door uwen aanstaande opgedragen, om een dodot te maken, met bintoeloe-adji als batik, en ge kunt dat niet; maar wacht een oogenblik.

Resi Narada ontbood daarop de Widadari's en droeg haar op, Dewi Arimbi behulpzaam te zijn in het vervaardigen van de dodot.

Niet lang daarna was de dodot gereed en, na een vaarwel aan Dewi Arimbi, trokken Narada en zijn gevolg, de Widadari's, terug naar het verblijf der hemelingen.

Toen ze vertrokken waren, toog Dewi Arimbi terug naar het Westen, met oogmerk R. Bratasena op te sporen en hem de dodot aan te bieden.

* * *

Middelerwijl had Bratasena zich ergens verwijderd (nisih) naar een plaats, waar hij met zijn volgeling Ki Loewah Semar zat te keuvelen over Dewi Arimbi: — dat ze nu zeker wel niet zou terugkeeren; dat hij toch eigenlijk spijt had, haar dat verzoek om die dodot te hebben gedaan, en dat hij wel dacht, dat 't voor haar niet mogelijk zou zijn, hem die te verschaffen.

(Aan die verwijdering van Djajasena ontleent de desa Panisihan haren naam).

* * *

Maar het duurde niet lang, of daar verscheen Arimbi met de dodot.

Bratasena was erg in zijn nopjes, en wel eensdeels, omdat hij Arimbi terugzag, anderdeels om de dodot zelve. Daarop werd Arimbi geliefdkoosd en met *uitgezochte* woordjes gepaaid (welke uiting de oorsprong is van den naam der desa Wanasrengga), en nadat ze elkaar als man en vrouw hadden erkend, gingen ze samen baden in de kom [1]) van Petemaran, nadat ze zich omwonden hadden met de dodot [2]).

Na het bad, gingen ze zitten keuvelen en vroeg Arimbi aan R. Bratasena, wie, naar zijne gissing, de opvolger zou zijn in het koningschap, waarop Bratasena antwoordde, dat de wettige erfgenaam dat natuurlijk worden moest, en koning Arimba immers nog een broeder had.

Dat is waar ook — hernam daarop Dewi Arimbi — hij heeft nog een jongeren broeder, genaamd Bradjamoesti. Maar op dat oogenblik leeft hij nog als kluizenaar op den berg Banjoemoedal; [3]) . . . en dus . . . als er nu uwerzijds geen bezwaar bestond, . . . zie, dan zou u den vorstelijken dalem kunnen betrekken Doch Bratasena wilde daar niets van weten.

Daarop vertrok hij en stichtte de desa Amerta.

Dewi Arimbi voerde hij met zich, doch onder voorwaarde, dat ze haar goud en juweelen zou achterlaten.

Alleen de ponjdjèn [4]) en wat daarin was, kon ze meenemen.

Langs den geheelen weg door het woud werd telkenreize het een of ander uit de ponjdjèn gestrooid, en daardoor zult ge er nog ten huidigen dage overal wortels aantreffen, die een genezende kracht hebben voor alle ziekten.

---

1) Bédji, alsnog over in den naam van de desa.

2) Mijn Tegalees zoekt de oorsprong van den desa-naam *djebed*, in de omwinding (*oebed*) met de dodot. Lucus a non lucendo, dacht me.

3) Als vroegere hermitage wordt aangemerkt de badplaats van Tjempakawoeloeng in het district Banjoemoedal.

4) Ponjdjen is de zak, waarin door de vrouwen de medicament-zakjes te zamen bewaard worden.

* * *

Een inwoner van de desa Djipro weet me alsnog meetedeelen, dat hij van zijn neef, die vroeger werkzaam was bij de triangulatie, vernam dat de olifant, van het voorhoofd tot aan den staart, eene lengte had van 672 Rijnl. voet, en van den bovensten staartwervel tot aan den voet eene hoogte van 432 Rijnl. voet.

ERRATUM.

(*Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., deel XXXVII*).

Bladz. 120, reg. 9 v. o. staat:
sĕbab ingĕtan saja d a r i Poeloe Tjoendoeng
lees:
sĕbab ingĕtan saja d a t a n g Poeloe Tjoendoeng

BLADVULLING.

WARUNG, BATA, en WANGAN

(*Warung botĕn wangan* of het eethuis waar men zonder geld terecht komt), verkort volgens de Tjantri (Tjangtri of Tjatri), alias Bayan budiman, Zang XXIV, 28—36, Ms. Orient. bibl. Acad. Lugd. Bat. 1822.

Een verhaal van drie vrienden, of (het) *nis̤ta, madya* en *utama* (daarvan in het licht gesteld). Het slechte (*nis̤ta*) er in is dat zij nooit uitgingen, het schappelijke (*madya*) dat zij niet in hun levensonderhoud trachtten te voorzien, en het goede (*utama*) dat zij zulke dikke vrienden waren, en alles deden wat zij elkander opdroegen. De oudste heette Warung (eethuis, draagbare eetwinkel), de middelste Bata (= Botĕn, volgens een eigenaardige spelling, niet, zonder) en de jongste Wangan (met dubbeltjes (?), var. Singan). Warung beteekent iemand met een langen neus, Bata iemand met groote (goede, verziende) oogen, en Wangan iemand met lange armen (vingers). Zij zaten steeds bij elkander en gingen nooit uit om hun kost te zoeken. Warung zeide maar: „Ik ruik een *duren* (doerian)", en dan zeide Bata: „Ik zie haar daar ginds", en Wangan daarop: „Hier heb ik haar al". En dan aten zij haar met hun drieën op. Op een zelfde wijze ging het met een *nangka*, een *poh* (*mangga*), enz., en zoo leefden zij in goede doen en gemakkelijk, en nu noemden hen sommigen wel slecht en arrogant (*durdjana, kuwasa*), maar anderen meenden, dat zij uitstekende lieden (*djalma utama*) en begenadigden van den Heer waren.

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN,

ONDER REDACTIE

VAN

Mr. J. H. ABENDANON

EN

P. J. F. LOUW.

DEEL XXXVII.

AFLEVERING 5.

BATAVIA.
ALBRECHT & RUSCHE.

'S HAGE.
M. NIJHOFF.

1894.

TETTUMSCH- MALEISCH WOORDENLIJSTJE

DOOR EEN

MISSIONARIS.

De taal, waarvan hier een woordenlijstje gegeven wordt, is de Tettumsche taal. Het Tettum wordt gesproken door een groot gedeelte der bevolking van het eiland Timor. Niet alleen is het Tettum de gebruikelijke taal in bijna alle rijkjes van Midden-Timor, maar ook meer Oostwaarts, in het gedeelte aan het Portugeesch Gouvernement onderworpen, wordt het door velen gesproken; echter wijkt het daar merkbaar af van het Tettum zooals het in Midden-Timor gesproken wordt, hetgeen blijkt uit een Portugeesch-Tettumsch woordenboek, door een Portugeesch missionaris Sebastiaõ da Silva in 1889 te Macau uitgegeven. Het volgend woordenlijstje geeft zuiver het Tettum weer zooals het gesproken wordt in Fialaran, een der voornaamste rijkjes van Midden-Timor. Daar eerlang een meer volledige woordenlijst Tettum-Hollandsch gereed zal zijn, is het voldoende hier alleen iets te laten voorafgaan omtrent de uitspraak.

Algemeene regel: Een klinker voor 2 medeklinkers is kort.

ā met het teeken — als in baal, maan.

a zonder teeken is kort zooals in lak, van.

e zonder teeken is lang als de eerste e in eten.

è met accent grave ` wordt uitgesproken als de e is het Fransche woord père.

ĕ met het teeken ◡ is kort als in pret, het.

o zonder teeken is lang als in over.

ŏ met het teeken ◡ is kort als in och, dok.

ō met het teeken — klinkt als ou in de Engelsche woorden bought, brought.

i zonder teeken is lang als in hier, ieder.

ĭ met het teeken ‿ is kort als ik, mis.

oe als in moeder.

De klemtoon valt bijna altijd op de voorlaatste lettergreep; bij enkele woorden, waar de klemtoon op de laatste lettergreep valt, is dit aangegeven door een accent aigu ′ daarboven te plaatsen.

Tettum.	Maleisch.	Tettum.	Maleisch.
A.		**A.**	
āboet.	akar.	āmi.	kami.
āhan.	teladan.	ānar.	arang.
ahoe.	kapoer.	ānin	angin
ahoe kadessan.	aboe.	aoe.	bamboe.
ai.	kajoe.	aoe betoen.	„ betong.
ai bāloen.	peti.	aoe diak.	„ benang.
ai bāree.	kandji.	aoe etar.	„ nipis.
ai foean.	boewah.	aoe foei.	„ doeri
ai foenan.	boenga.	assoe.	andjing.
ai kabellak.	papan.	assoe odan.	tangga.
ai kamelin.	kajoe tjandana.	āt.	djahat.
		atan boedaq.	sahaja-hamba.
ai kaweék.	gajit (deri kajoe.)	atĕn.	limpah.
		atoe.	akan-nanti.
ai kroes.	kajoe tsalib.	ātoes.	ratoes.
ai lolŏn ida.	batang kajoe.	āwan.	bessoq.
ai horak.	obat.	āwan sāwan.	bessoq pagi.
ai tāhan.	kojo.		
ai tāhan issin mānas.	obat demam.	**B.**	
ai tāhan latik.	obat tjatjing.	bā.	pigi.
ai moroek.	obat.	baä.	pagar.
ai tāran.	doeri	baba.	gendang.
ai deloen.	tjabang.	babāät.	pahat.
ain.	kaki.	babonoerai.	gendi.
akkar.	sagoe.	babassi.	toetoel
ālin.	adéq.	babebar.	koepoe-koepoe.
āmăn.	bapa	baboeli foeoek.	sanggoel ramboet.
āmán.	djantan.		

Tettum.	Maleisch.
bāboet.	tipoe.
babonoe.	laboe.
babottŏn.	dahi.
badáin.	toekang.
badinas.	radjin.
bādoet.	damar.
bā halikoe.	pigi pariksa.
bā hikar.	poelang.
bakmāmoek.	sia-sia, pertjoemah
baliran.	baliring.
bāloe.	sablah.
bāloe mai.	sablah sini.
bāloe bā.	sablah sana.
bāloen.	satengah.
bandera.	bandera.
bādoe.	larang.
baoer	bijang lala, palangi.
bāroek.	malas.
basoek.	terlaloe sekali.
bassar.	pasar.
basso.	pasoe.
batar.	djagoeng.
batar foelin.	battang djagoeng.
batar tohi	djagoeng loeroeh.
bebe.	bebeq.
beeĭk.	bodoh.
beeĭn.	tjoetjoe.
bee.	neneq.
bee ossan.	barang poesaka.
bee sia.	neneq mojang.
bele.	boleh.
bĕlaár.	bingoeng.
beloe.	sobat.
benar.	melantjong.
beni ain.	sapatoe.
bèr.	soeka.
bĭssi.	bessi.
bĭssi tālik.	ranté bessi.
bibi.	kambing.
bibi roesa	roesa.
bikan.	piring.
biet.	koewat.
biti.	tikar.
boean.	orang soewanggi.
bobi.	telandjang.
boea.	pinang.
boeboe.	bangkaq.
boeka.	tjari.
boela.	gila.
boenak.	bajam.
boeoen.	toempoel.
boesa.	koetjing.
boetan.	pertjoemah.
boetan.	kantjing.
boeti liman.	gelang.
bahoak.	barang barang.
bokar.	kasar.
bokoer.	gemoq.
boloe.	panggil.
bossŏ bossŏk.	poera-poera.
bossoe.	kinnjang.
bossŏk.	djoesta.
bŏt.	besaar.
bŏtes.	basah.
bottir.	botel.
brāni.	brani.
brekoe.	lantaq.

D.

Tettum.	Maleisch.
dāda.	hela, tareq.
dadáar.	sama-sama.
dādi.	djadi.
dadír.	ginta.
dādoe.	dadoe.
dādoer.	pasoengan.
dahoer.	pesta.
dāka.	djaga.
dāla.	kali.
dāla ida.	satoe kali.
dālan.	djalan.
dāle.	tjerita.

Tettum.	Maleisch.
damboea.	djeroeq besaar.
dāme.	damej.
dau daun.	baroe tadi, sebentar.
daoen.	djaroem
dassin.	datjing.
dāto.	datoe.
dean.	gégèr.
dee.	sadja, djoega.
dekoe.	ketoq.
dekŏr.	?
dekŏr dadír.	tareq lotjeng.
dere.	poekoel.
dia.	peletokan-djibak.
diāboe.	séthan.
diak.	baai.
diak lioe.	lebeh baai.
dikoer.	tandoeq.
dila.	papaja.
diman.	toembaq
dinella.	djandella.
dioek.	toeli.
dirak.	bekilap.
dodan.	kassian, sajang.
dodŏk.	antjoer.
doeboen.	asap.
doedoe.	toelaq.
doeloer.	teman.
doïs.	boesoeq.
doit.	doewit.
dŏko.	gojang.
E.	
emi.	ank' orang—kamoe.
emma.	orang.
emma gïntiéw.	orang gintiel (kapir).
emma konteratoe.	orang berdagang.
emma kiïk.	orang ketjil.
emma matas.	orang moeda.
emma maté.	orang mati, bangké.
emma knaŏk.	orang pentjoeri.
emma rai seloek	orang asing.
emma sewa.	koeli, boedjang.
etoe.	nasi.
etoen.	bagian.
F.	
fāän.	djoewal.
faè	bagi.
fahi.	babi
fahi foeïk.	babi hoetan.
fahi rahoen.	boeloe babi.
fai.	toemboeq.
fāli.	berganti-ganti.
fāloek.	djanda.
fāloen.	boengkoes.
faneti.	peniti.
fāroe.	badjoe.
fāroe ain.	tjelana.
fassi.	tjoetji.
fatin.	tampat.
fatoek.	batoe.
fehan.	rata.
fehoek.	obi.
feloe.	tampat sirih.
fèn.	bini.
fĕto.	parampoean.
fĕton.	soedara parampoean.
fĕtŏr.	fetor.
fiar.	pertjaja
fila.	baliq.
fila hikar.	poelang.
fila rai.	baliq tanah.
fini.	bibit.
firi.	tareq.
fisoel.	bisoel.
fita.	fita.
fitoen.	bintang.
fities.	blakang betis.

Tettum.	Maleisch.
fŏ.	bri-kassih.
foean	djanton.
foedi foedik.	sebentaar.
foehoek.	boeroeq.
foei.	toewang-salin.
foei wai.	moeda (deri manoesia)
foeoek.	ramboet.
foekoen.	boengkoel.
foelan.	boelan.
foenan.	boenga-kembang.
foenoe.	moesoeh.
foèr.	kotor.
foerak.	énnaq.
foetoe.	ikat.
fŏhatènè.	kassih tahoe.
fŏhŏk.	brani.
fŏhŏ.	goenoeng
emma fŏhŏ.	orang goenoeng.
folin.	harga.
folin todan.	mahal.
fon.	baroe.
fore.	katjang
fore rai.	katjang tanah.
fŏs.	bras.
fŏta.	belah.
fŏti.	angkat.
H.	
hā.	makan.
haboesik.	lepas.
hādak.	bali.
hadaóe.	rampas.
hādat.	hadat.
hadèr.	bangkit.
hadinan.	kasih slamat datang.
hadomi.	kassian-kaseh.
haè.	roempoet.
haè manla'in.	alang-alang.
hahí.	beterejaq.

Tettum.	Maleisch.
hahi timir rahoek.	berdjenggoet
hahoé.	moelai.
hahoelin.	simpan.
hahoris.	beranaq.
hai.	api.
hai naraka.	api naraka.
hakaát.	berkalahi.
hakāra.	soeka-man.
hakdioek.	bermain.
hakerĭk.	toelis.
hakfoenin.	semboeni diri.
hakiak.	piara.
haklai.	goerdi.
haklāran.	kaseh-mengaseh.
haknaoek.	belandja
haknia.	berloetoet.
hakoak.	peloq.
hākoer.	langgar.
hakói.	tanam.
hakŏtoe.	bekin poetoes
hakribi.	bintji, bingis.
halái.	lari.
haláŏ.	lapar.
hālĭk.	koeliling.
halikoe.	pariksa.
hālo.	bekin.
hālo bĭssi.	berprang.
hālo diak.	bekin baai.
hālo sāla.	bekin dosa; bekin salah.
hālo seloek.	oebah.
haloea.	loepa.
halón.	harap.
hameno.	berdjandji.
hamoekit.	bekin miskin.
hamōs.	bekin brissih.
hanái.	kassih hormat
hanānoe.	menjanji.
hanaŏ.	mentjoeri.
hanassa.	tertawa.
hanāwa.	berhenti.
haneha.	takan; tindis.

Tettum.	Maleisch.	Tettum.	Maleisch.
hanessa.	atoer.	hedan malai.	nanas.
hanit.	lekat.	heen.	tinggal.
hanoïn.	ingat, pikir.	heïn.	bali-bali.
hanorin.	adjar.	hela.	meninggalken.
haoe.	saja, kita	hemoe.	minoem.
haoe mïssa.	saja sendiri.	heenlai.	toenggoeh, nanti doeloe.
haráik.	bekin rindah.	hètan.	dapat.
haráik an.	soembah soedjoed.	heti.	bekin kentjang.
hare.	padi.	heti hŏŏ.	koedjoet.
haré.	lihat.	hias.	lipat.
hare we.	sawah.	hikar.	kombali.
harík.	bediri.	hili.	pileh.
harís.	mandi.	hira hira.	bebrapa.
haró.	beraus.	hiroes.	bintji.
haró koeda.	kassih minoem koeda.	hiroes.	dada.
		hisiek.	siram.
haroeka.	kassih parintah	hiti.	beranaq, memangkoe.
haas.	mangga.		
hasaè.	kassih naik.	hitoe.	toedjoeh.
hasaè nawan.	bernapas.	hodi.	bawa.
hasái.	kassih kaloewar.	hoe.	tioep.
		hoedi.	pisang.
hasan.	pipi.	hoeït.	pidjit.
hasée.	tanja . . . siapa	hoen.	pohon.
haseï.	mendjadikan.	hoesak.	sambal.
hasoroe.	bertemoe.	hoesar.	poesat.
haat.	ampat.	hoesoe.	minta, tanja.
hatáa.	menjahoet.	hŏhella.	hantar.
hatādan.	tanda.	hois.	pras.
hataoek.	takoet.	hois soesoe wèn	pras soesoe.
hatĕkĕ.	pandang, intip.	hola.	ambil.
hatènè.	tahoe.	hola feto.	berbini.
hati.	tjaboet.	hŏŏ.	boenoeh.
hatioe.	pikoel.	hoöek.	maoe.
hatoeda.	prang, berprang	horak	penjakit.
hatök.	bekin sedia.	horak noeka.	— poeroe.
hawaï.	piara.	haran.	merasa.
hawaï lawarïk oan.	piara anak.	horan.	tjioem.
		horïk.	tinggal.
hawái.	djemoer.	hŏri seik.	kalmari.
hean.	dajoeng.	horoen.	njali.
heas.	lipas.	hosi.	deri.
hedan.	pandan.	hosi nèbè.	— mana.

Tettum.	Maleisch.
hosi nèë.	deri itoe.
hŏtoe.	lantas, habis.
hŏtoe hŏtoe.	samoewa.
hŏtoe ona.	soedah habis.
I.	
iboen.	moeloet.
iboen soehoen.	bibir.
ida.	satoe.
ida ida.	masing-masing
iha.	ada; di.
iha oïn.	kahadapan, di moeka.
iha nèbè.	di mana.
iha nèë.	di sini.
iha nèëba.	di sana.
ikan.	ikan.
ikoen.	ekor.
inan.	mama, iboe, betina.
inoer.	hidoeng.
issin.	badan.
issin mānas.	demam.
istori.	stori.
ita.	beit' orang, angkau.
K.	
kāban.	loedah.
kābas.	benang.
kabi.	?
kābi dawa.	kapas.
kaboé.	katoepat.
kaboear.	boendar.
kāboek.	boenting.
kāboen.	proet.
kaboén.	berkoempoelan.
kadeli.	tjintjin.
kadera.	karossi.
kadidin.	temboq.
kadōr.	kotor.

Tettum.	Maleisch.
kadoewak.	kambar.
kaèr.	pegang.
kaèr heen.	gadé.
kafé.	koppi.
kaháak.	loteng.
kabŏ.	mandiki.
kaho oeloen moroek.	timoen.
kahoer.	tjampoer.
kakaoer.	berterejaq.
kakĕhŏ.	kipas.
kakĕkoek.	gojang tanah.
kakoetak.	oetaq.
kakorat.	girgadji.
kakorŏk.	leher.
kālan.	malam.
klāran.	antara, satenga.
iha klāran.	di tengah.
kaleoek.	bengkoq.
kalioek.	terlaloe sekali.
kaloan.	awan.
kāloe.	kaloe.
kamarwái.	djempoel.
kamerona.	litjin.
kamoedi.	kamoedi.
kandāti.	kandati.
kānĕk.	loeka.
kansera.	sewa
kanoroek.	tengkoq.
kārak.	kikir.
karaloeni.	bantal.
kāroek.	kiri.
kasehĕt.	tjeper.
kas māmoek.	gigi soedah habis, trada bergigi.
kassa.	?
kassa kādoe.	koedis.
katak.	bilang.
kateri	goenting.
kati.	kati.
katoewas.	toewah (orang).
kaut.	térong.
kāwa.	kawat.

Tettum.	Maleisch.	Tettum.	Maleisch.
kāwĭn.	kawin.	koenir.	koening.
kĕdōk.	djaoeh.	koenoes.	tjili, lada.
kèë.	gali.	koeoe.	petik.
kei.	jang.	koeran.	koerang.
kellen.	paha.	koerit.	garis.
kĕta.	djangan.	kofoe.	glas.
kĕta lai.	toenggoeh.	kohi.	tangkap.
kiak.	piatoe.	koï.	tjoekoer, garoq.
kidoen.	pantat.	koï koeda.	garoq koeda.
kiïk.	ketjil.	koïk.	koedis.
kiki.	gemeter.	kŏko.	tjoba.
kilat.	bedil.	kŏkŏrék.	berkoekoek.
kilat rahoen.	obat bedil.	kole.	lèlah, tjapeh.
klaĕk.	balang.	kolin.	pasiaar.
klekat.	kodok.	kona.	kena.
kleoer.	lama.	kontĕratoe.	berdagang.
kloeni.	bantal.	koöes.	doekong.
kloetis.	biawaq.	kōr.	goroq.
klāmar.	djiwa.	kosse.	gossoq.
kmālar.	djiwa.	kossar.	kringat.
kmaan.	moerah, ringan.	kŏta.	kampong.
kmetis.	tetap, kentjang.	kŏtoek.	blakang.
knāban.	timba.	kraik.	bawah.
knābir.	lapis.	kraoe.	karbo.
knābir tolloe.	tiga lapis.	krāwa.	monjet.
knaär.	sapoe.	kreïs	hampir, dekat.
knoehar.	bawoe.	krekas.	koeroes.
knoehar doïs.	bawoe boesoeq	kreŏk.	seraq.
knoehar morin.	bawoe wangi.		
knāwar.	pekardjakan.	**L.**	
knoean.	toengkat.		
knoeroe.	sendoq.	lā.	tida.
knossin.	roesoq.	labadáin.	laba laba.
koa.	potong.	laën.	laki.
koä metan.	gagaq.	lahŏ.	tikoes.
koāna.	kanan.	lai.	? doeloe.
kŏbo.	paparoe.	terik lai.	bitjara doeloe.
kŏdo.	djokdjok.	lai lais.	tjepat.
koeak.	lobang.	lais.	lekas
koeda.	koeda.	lāka.	menjala.
koëk.	langgar.	lakateoe	koekoer.
koekoer.	goentoer.	lākan.	bernjala.
koelit.	koelit.	lāke.	boeka.
koemoe.	ramas.	lākon.	hilang.

Tettum.	Maleisch.
lāla r.	lalar.
lalārit.	baloeng.
lāle.	tida
lalean.	langit.
lalenŏk.	tjermin.
laleo.	tendah.
laleŏk.	lajang.
laleo loro.	pajong.
lalĕte.	djambatan.
lali.	?
lali wèn.	tjat.
laloean.	kandang.
laloran.	ombaq.
lān.	lajar.
lānoe.	maboq.
laŏ.	djalan.
laŏ rai.	djalan kaki.
laŏ lioe.	djalan troes.
lāran.	dalam.
lāran moras.	doeka tjita
las.	bangkawan.
latan.	sarahkan.
latik.	tjatjin.
latŏŏ.	trada sampe.
lawārĭk	anaq.
lĕkan.	djemoe.
lelas.	goeling, poetar.
lelĕn.	koetoeq.
leoen.	padang.
leoet.	bekas kaki.
leŏn.	tedoeh.
lèr.	batja.
lessoe.	stangan.
letten.	atas.
lia.	perkara, bitjara.
lia foean.	perkataän.
lian.	soewara.
liboer.	koempoel.
liĭs.	miring.
lika.	oesa.
lilin.	lilin.
lima.	lima.
liman.	tangan.

Tettum.	Maleisch.
liman foean.	djari.
lioe	lebeh, laloe.
lioe nāran hŏtoe-hŏtoe.	lebeh deri samoewa.
liras.	sajap.
lissa.	bawang.
lita.	mendjahit
loa	?
loa talin.	kalabang.
loean.	lebar.
loeak.	lekoq.
loekoe.	sellam.
loeli.	pemali.
loeloen.	goeloeng.
loetoe.	pagar.
loï.	pikoel.
lŏko.	tingka.
lŏlōs.	sekali.
lŏŏ.	kampong ketjil.
loöe.	bri hormat.
loöe soedoer.	soembah soedjoed.
loráik.	soré.
loro.	mata hari.
lorŏn.	hari.
lōs	betoel.
lossin.	loesin.
lŏtoek.	haloes.

M.

Tettum.	Maleisch.
maär.	tebal, banjaq.
māās.	angoem.
maäs.	koerang koewat.
maät.	kikir.
mādat.	apioen.
mai.	datang.
makáas.	kakoe.
makdādi.	timah.
makdādi kabellak.	timah sereh.
makdādi wetan.	timah hitam.

Tettum.	Maleisch.
makdādi moetin.	timah poeti.
makĕkĕs.	tjarit
makerĭk.	toetoel.
makĕrona.	litjin.
māko.	mangkoq.
malái.	melajoe
malirin.	dingin.
māloek.	teman.
mama.	mamah
mamar.	lemboet-manis
mameran.	kilat
māmoek.	kossong.
mānas.	panas.
mānĕ fō.	mantoe.
mānoe.	ajam.
mānoe aman.	ajam djantan.
mānoe inan.	ajam betina.
mānoe knoek	sarang
mānoe foelk.	boeroeng.
mānoe rahoen.	boeloe.
mānoe kāras	langit langit moeloet.
mānoe tolloen	telor.
maoefinoe.	bahaja.
maoen.	kaka.
maoes.	djinaq.
mārak.	bekas-tanda.
māran.	kring.
massin.	?
massin mèr.	garam.
massin midar.	goela.
masik.	maski.
matak.	mangkal-mantah.
matan.	mata.
matan dele.	boeta.
matan foekoen.	alis.
matan nikir.	djoeling.
matan kroät	mata tadjam.
mate	mati.
matènĕk.	bisa.
mean	mas-merah.
mear.	batoq.
meda	medja.
messak.	sendiri.
metis.	tetap-koewat.
metan	hitam.
mie.	kintjing.
midar	manis.
mina.	minjaq.
miraën.	ani ani.
mĭste.	misti.
moät.	hoetan.
modo.	sajor
modŏk.	koening.
moĕ.	maloe.
moekit.	miskin.
moerak.	oewang.
moeta.	moentah.
moetin.	poetih
monoe.	djatoh.
moras.	sakit.
moras todan.	sakit paja.
morin.	wangi.
moris.	hidop.
moroek.	pait.
mōs.	brissih.
mot.	tinggelam.
mota.	soengei.
moti.	kring.
mŏtoek.	angoes.
N.	
naan.	soedara laki-laki.
naän.	daging.
naän māran.	dinding.
naän wèn.	koewah.
nabō.	tengoh.
nafetoe.	meroeboekan.
nai.	Radja, toewan.
nain.	orang jang poenja.
nai loelik.	padri.
nai naik.	plan plan.
nahoa.	beranaq (deri binatang).

Tettum.	Maleisch.
nahoha.	tengoh.
naka.	nangka.
nakāri.	mentjeré.
nakbossir.	loetjoet.
nakdāko.	toempah.
nakdŏko.	bergojang.
nakláik.	lajoe.
nakmatĕk.	tedoeh.
nakoekoen.	kalam, glap.
nakonoe.	penoeh.
nakrüt.	lekat.
nakroĕ.	pitjah.
namŏto.	berhenti.
namŏtoek.	angoes.
nakseha.	kabanjakan.
nanān.	lidah.
nāni.	bernang
nanoetak.	koekoe.
naŏk.	pentjoeri.
nāran.	nama.
narí.	gonggong.
nāroek.	pandjang, tinggi.
naroma.	trang, siang.
nassoe.	reboes.
nassoe naān.	reboes daging
natolloe.	bertelor.
nāwan.	napas.
nāwan saè.	marah.
nawé.	melèleh.
nean.	gigi.
nèbé.	mana, jang, apa
nèë.	ini.
nèë ba.	di sana.
nèëk.	semoet.
nèn.	anam.
neŏn.	hati.
neŏn āt.	doeka tjita.
neŏn diak.	soeka hati
neŏn foerak.	hati enaq.
neŏn kmetis.	hati tetap.
neŏn moras.	sesal.
neoek.	sangkal.
nessoen.	lesoeng.

Tettum.	Maleisch.
nia.	dia.
nia deek.	soedah.
nian.	gigi.
nian kās.	gigi besaar.
nian.	dia poenja.
niïs.	nipis.
niïhāt.	pidjat.
niki.	boeroeng tikoes.
nima nimak.	salamanja
niniek.	agas.
ninin.	pinggir.
no.	dan, djoega, dengan.
noe.	kalapa.
noeka.	poeroe.
noenèë.	bagitoe.
noenoek.	bisoe.
noeoedar.	seperti.
noeoesa.	bagimana.
noerak.	moeda.
noeroe.	sendoq.
noewèn.	santan.
nohoén.	salamanja.
nokbiét.	paksa.
nolaën.	berlaki.
nŏnŏk.	dijam.

O.

Tettum.	Maleisch.
o.	angkau, atau.
oan.	anaq ketjil.
lawarik oan.	anaq.
oan fĕto.	anaq prampoean.
oan hawaï.	anaq pijara.
oan kiak.	anaq piatoe.
oan kiïk.	anaq ketjil.
oan mānĕ.	anaq laki-laki
oan oda.	sedikit.
oan sei soesoe.	anaq penjoesoe
oda matan.	pintoe.
oè.	rotan, tjamboq.
oeat.	oerat.

Tettum.	Maleisch.
oekoen.	parintah.
oeloek.	doeloe.
oeloek bee sia.	doeloe kala.
oeloen.	kapala.
oema.	roemah.
oema sabŏr.	dapoer.
oema gre.	gredja.
oema lalatak.	tjitjak.
oeroe.	bonda.
oet.	dédak.
oetan.	hoetang.
oetoe.	koetoe.
oewan.	ondé.
ohak.	bawa.
ohin.	sekarang, ini hari.
oïn.	moeka, patoet.
oïn nalái.	poesing.
oïn nakoekoen.	pening.
oi.	?
oi oik.	roepa-roepa.
oras.	djam.
oras loro fālin.	moesim kamaro.
oras we laŏk.	moesim hoedjan.
ossa.	binatang.
ossan.	oewang.
ostomak.	ringgit.
ŏtas.	oemoer.
R.	
rā.	darah.
rahoen.	boeloe.
rai.	tanah taroh.
rai kakekkoek.	gojang tanah.
rai nahāboek.	silam.
rai nakdŏko.	gojang tanah.
rai naroma.	siang.
rai henĭk.	pasir.
rai inoer.	tandjong.
rāma.	panah.
rāma issin.	anaq panah.

Tettum.	Maleisch.
raŏk.	lambong.
rāte.	koeboer.
reĭ.	tjioem.
rèn	boekit.
resin.	lebeh.
ri.	tijang.
ria.	ipar laki-laki
rihoen.	riboe.
riti.	tambaga
ro.	praoe.
roa.	depa.
roein.	toelang.
roewa.	doewa.
rohan.	watas.
rohan ida.	sapottong
rona.	dengar.
rōs.	gossoq.
S.	
sa.	apa.
sabān	saboen.
sabi.	koentji.
sabrakka	djeroeq manis.
saè.	naik
saĭ.	kaloewar.
sakar.	lawan, tjatjar.
sakar wèn.	bijang, tjatjar.
sāla.	sala, dosa.
salaák.	pendopo.
salattak.	baroe moelai isi
saloba.	tampat sambal
sama.	indjaq.
sama ain.	sanggoerdi
samea.	oelar.
sapeo.	toppi.
saër.	menjapoe.
sarin	ramboe.
sasānan.	prioeq.
saseĭk.	pentjoeran.
saseloen.	penganti.
sasoeït.	sisir.
sasŏro.	boeboer.
sāwan.	pagi.

Tettum.	Maleisch.
see.	siapa.
see.	masi.
see dauk.	belom.
see la mai dauk.	belom datang.
sĕlién.	etje.
sella.	sella
seloe.	bajar, ganti.
seloek.	lain.
semo.	terbang.
sĕnoeloe.	sapoeloe.
sĕrebak.	kedjoet.
sĕroin an.	sèndér.
serĕwiesoe.	kardja.
seti.	sesaq.
sewa.	sewa.
sia.	dia orang.
sien.	masam, asam.
silaka.	berkalahi.
simoe.	tarima.
sidi.	toebroeq.
sidi fatoek.	toebroeq batoe
siwi.	sembilan.
soè.	boewang.
soebar.	semboeni.
soboe.	bongkar, rombaq.
soei.	memandoeq.
soekat.	oekoer.
soeli.	meleleh.
soenoe.	pasang.
soeoe.	bengkoq
soeoe ain.	bekin bengkoq kaki.
soera.	hitoeng.
soera moetoe.	djoemlah.
soerat	boekoe, soerat
soerik.	pedang.
soesar.	soesah.
soesoe.	soesoe.
soesoe wèn.	ajer soesoe.
soesoek.	njamoq.
soet.	sangkan hidoeng.
soeta.	soetra.
soi.	kaja.
soï battar.	patah djagoeng.
soïn.	soedah.
solŏk.	kirim.
solŏk soerat.	kirim soerat.
sona.	tikam.
sona battar.	goreng djagoeng.
sona nodi diman	tikam dengan toembaq.
soroek.	?
soroek bā.	moendoer.
soroek mai.	kamari.
sorti.	oentoeng.

T.

Tettum.	Maleisch.
tā.	potong.
tabé	tabé.
tādoe.	kalihatan.
taei.	poekoel.
taei makaás.	poekoel kras.
taës.	salin.
taha.	parang.
tāhan.	dawon.
tais	kain, pakean.
tais fĕto.	sarong.
tais manĕ.	selindang.
tāka	toetoep.
tākan.	sirih.
tāla.	gong.
tāli.	tali.
tālik.	atsal
tāma.	masoq.
tān.	sebab.
tānis.	menangis.
tān nèĕ.	sebab itoe.
tanoetoek.	pemoekoel. martil.
tān sa.	kenapa, mengapa.
tāoe.	loempoer.
taoe.	boeboeh, taroh
taoe taan.	tambah.

Tettum.	Maleisch.
taoe masin.	boeboeh garam.
tāra.	gantoeng.
tāran.	doeri.
tasak.	masaq.
tassi.	laoet.
tata.	gigit.
tatak.	rapat.
tebe.	tandaq.
tebĕs	soengoeh.
tekaboen.	ampedal.
temi.	seboet.
teni.	lagi.
teïn.	masaq.
teïn etoe.	masaq nasi.
tèn.	taai.
teoer.	oesir.
terik.	bilang
teroes.	tahan.
tetak.	tjintjang.
tetoe.	timbang.
tetoe tahila.	sama brat.
tián.	soedah.
mai tián.	soedah datang.
tiloen.	telinga.
timir.	djanggoet
timir rahoek.	djenggoet
tinan.	tahon.
toba.	tidor.
todan.	brat.
toĕ.	berkalahi.
toean.	tambah, toeloeng.
toebi.	koewé-koewé
toebi rahoen.	tepong.
toeboe.	toemboeh.
toeda.	limpar.
toedik.	piso.
toeir.	toeroet, ikoet.
toekar	toekar.
toekoe.	poekoel.
toekoe hira.	poekoel brapa.
toela.	moewat.
toeloen.	toelong.
toen.	toeroen.
toer.	loetoet, doedoek.
toeroe	tiris.
toessan.	denda.
toewa midar.	nira.
toewa moroek.	toewaq.
toewa nassoe wèn.	ajer goela
toewa āra.	araq.
toewa siek.	tjoeka.
toewan.	toewan
tŏko.	toke.
tŏlek.	main gila.
tollak.	maké.
tollan.	telăn
tollo.	siram.
tolloe.	tiga.
tomak.	intero.
tōn.	tempo, waktoe
tone.	djalan.
tŏŏ	sampé.
tŏōs.	kebon.
tōs	kakoe.
tora.	djoewawoet.

W.

Tettum.	Maleisch.
wain.	?
wainhira.	kapan.
wain roewa.	loesa.
waïn.	banjaq.
wāloe.	delapan.
wāni.	madoe
wāai dāban	sarang madoe.
wāni wèn.	ajer madoe.
we.	ajer.
we merak.	ajer boetaq.
we mōn.	ajer trang.
we morin.	ajer wangi.

YOGYAKARTA,

DOOR

Dr. J. BRANDES.

De het laatst op Java ontstane residentie-*kraton* is, zooals bekend is, Ngayogyakarta adiningrat, de zetel van de sultans van Yogya, gesticht door Amangkubuwana I, die zich in 1755 de helft van het rijk van Java verwierf, naar den omvang, dien het toenmaals nog had.

Over den naam van deze *kraton* [1]), en haren oorsprong, is reeds vrij veel door anderen opgemerkt.

Het schijnt niet overbodig nog eens opzettelijk eenige plaatsen uit verschillende geschriften onder de aandacht te brengen, die met het oog op dien oorsprong niet van belang ontbloot zijn.

Het zal echter noodig zijn eerst iets in de geschiedenis terug te gaan, en ook het een en ander te zeggen over oudere *kraton's*, meer bepaaldelijk Karta, Kartasura en Surakarta.

Toen de Hollanders in het einde der zestiende eeuw voor het eerst op Java kwamen, was Padjang, waarvan men de verovering door den Senapati (Sutawidjaya) in 1582 A.D. stellen mag [2]), gevallen. Het hoofd van Mataram had zich tot heer van Java gemaakt, en was, zooals het schijnt, gevestigd gebleven te Pasar gĕḍe, op de plaats, waar volgens de berichten zijn vader, de Kyai gĕḍe (regent) van Mataram, Kyai Pamanahan, zich gevestigd had, toen hem die streek door den Sultan van Padjang was toegewezen.

---

1) Ayogyakarta, ook wel Yogyakarta, en eenvoudig Yogya of Ayogya, soms ook Djugdja of Yugdja (karta). Djokja en Djokjakarta deugen niet.

2) Veth, Java, II, 260.

De kraton van Senapati, of de plaats waar deze lag, wordt in de babad Tanah Djawi, den proza-tekst, dien Meinsma uitgaf, en waaraan ik mij hier, voor zoover dat kan 1), houd, niet met den naam Pasar gĕḍe aangewezen. Toch is het niet onwaarschijnlijk, dat die kraton daar lag.

Men vond daar een moskee, die zooals van zelf spreekt, al wordt het niet gezegd, ten westen van een *alun-alun* lag 2), en achter deze, „westelijk van die moskee", werden bijgezet de stoffelijke overblijfsels van Kyai Pamanahan, Senapati zelf en diens zoon Panĕmbahan Krapyak, zooals men in de genoemde *babad* vinden kan op bladz. 124, 209 en 217.

Daarentegen is in diezelfde *babad* wel sprake van een *kuṭa batjingah, ibid.* bladz. 200, die Senapati, over wiens regeering in dat boek bladz. 177 — 209 loopen, door den Senapati Kĕḍiri laat bouwen, ingevolge van een bevel, hem indertijd, zie bladz. 144, door Sunan Kali djaga gegeven. Op de hier het eerst genoemde dezer beide plaatsen leest men: *Kala sĕmantĕn Panĕmbahan karsa adamĕl pagĕr banon kiṭa, ingkang dipun-angge banon abrit lan banon pĕṭak, ingkang andjĕnĕngi njambut damĕl Sĕnapati Kĕḍiri, botĕn lami nuntĕn dados kuṭa batjingah, sakalangkung prayogi, sinĕngkalan* 1509. *Panĕmbahan ngandika ḍatĕng Senapati: ya geneya kuṭa iki ora sira-dokoki lompongan pirantining bĕḍil. Aturipun Senapati Kĕḍiri: Bilih wontĕn mĕngsah ḍatĕng, sumĕdja kula-pĕṭukakĕn sadjawining nĕgari Mĕtawis, sampun ngantos mriki. Panĕmbahan ngandika malih: ingsun ngrungu wirayat, yen ing Mĕtaram iki besuk bakal rinusak marang wong bang wetan, wong Mataram bakal kalah prange, iku sira apa ngrungu wirayat mĕngkono. Senapati matur: yen taksih gĕsang kula, kados botĕn bade kĕlampahan, sabab kula ingkang sagah numpĕs tiyang bang wetan. Panĕmbahan sakalangkung suka galihipun.*

1) Die tekst loopt slechts tot A.D. 1722. Als die *babad* volledig was, zou zij tot 1743 of nog iets verder gaan. Hier doet zulks evenwel weinig ter zake, daar de stichting van Surakarta in 1746 en die van Yogyakarta in 1755 er toch buiten zouden vallen.

2) Moskee's komen, kwamen althans vroeger, slechts op hoofdplaatsen voor.

Uit niets blijkt, dat hij daarheen verhuist, terwijl er duidelijk over wordt gesproken als ware het de plaats waar hij ging verblijven.

Ook bestaat er bij mij geen bezwaar om de uitdrukking Kuṭa batjingah als eigennaam op te vatten, zooals Winter en Wilkens deden, en zij hier en op bladz. 144 gebruikt schijnt te zijn [1]).

Op Senapati volgde Mas Djolang (seda Krapyak), bl. 209; op deze Martapura, die dadelijk weder afstand deed, bl. 217, en op deze weder Sultan Agung, bl. 218—259 [2]).

Van den laatste wordt op bladz. 258 gezegd, dat hij zijn kraton te Karta had, *katjariyos kangdjĕng sultan punika kĕḍatonipun kĕkalih, satunggil nama ing kuṭa Karta, satunggilipun ing sĕgara kidul.* Dit wordt bevestigd door hetgeen men aantreft op bladz. 260, waar Mangkurat I, na zijn vader opgevolgd te zijn, kort na de aanvaarding der regeering, tot de *bupati's* en de *sĕntana's* zegt: *sarupaning kawulaningsun kabeh, paḍa anjiṭaka bala, ingsun bakal mingsĕr tĕka ing kuṭa Karta, patilasane kangdjĕng rama ingsun tan arsa ngĕnggoni, ingsun bakal yasa kuṭa ing Plered,* doch gedeeltelijk weersproken door hetgeen voorkomt op bladz. 644, waar men van Pangeran Blitar en Pangeran Purbaya (tijdens Mangkurat IV), leest, *lampahipun sampun dumugi ing Mĕtawis andjudjugi kuṭa Karta, tilas baḍe kaḍatonipun kangdjĕng sultan agung swargi,* van de overblijfselen van wat de kraton van Sultan Agung te Karta zoū zijn geworden [3]).

1) Dit *batjingah* herinnert, wat het ook beteekenen zou, te veel aan het *bantjingah* in oude Javaansche gedichten, met dezelfde beteekenis als de Heer van Eck er voor opgeeft in zijn Eerste proeve van een Balineesch-Hollandsch woordenboek: „de eerste voorhof van het paleis, audientiezaal, het erf vóór of naast de poeri", in een woord voor pĕndapa, pĕṇḍapa, dan dat men daaraan hier niet denken zou.

2) Dan Mangkurat I, bl. 259—324; Mangkurat II, bl. 324—484; Mangkurat III, bl. 484—520; Pakubuwana I, bl. 520—634; Mangkurat IV, bl. 634—688 (tot in 1722 A. D.)

3) Elders leest men hiervoor: *endjing buḍal tan winarna solahira, prapteng nagri Mĕtawis, sahawadyanira, pan ing Karta winata, kang arsa den-kĕḍatoni,*

Intusschen behoeft er, niettegenstaande deze laatste plaats in de *babad* niet voorbijgeloopen mag worden, niet aangetwijfeld te worden of Sultan Agung zijn kraton te Karta al dan niet had. De contemporaire berichten der Hollanders, die daaromtrent voorkomen, zijn te uitvoerig, te nauwkeurig, te duidelijk, en te positief, dan dat men omtrent dit punt nog twijfel zou kunnen blijven voeden.

In het verbaal gehouden door Dr. de Haan, als afgezant van den Gouverneur-Generaal Jan Pietersz. Coen, namens de Ver. Oost-Ind. Comp. aan den Panembahan van Mataram, in 1622 (van 24 Juni tot in September van dat jaar), bij de Jonge, Opkomst enz., IV, bl. 284 en volgg., komen uitdrukkingen voor als: „wiert Qiney Lura ontboden van den Tommagon tot Cartha ende quam tegens den avont wederom"; „verstonden mede dat Quiey du mang Laxamana van Japara alhier tot Charta gecoomen was"; „seyde mede (nl. Sultan Agung, tot wien de Haan den 11en Augustus was toegelaten) dat het goet ware bijaldien het Syne E. (de G. G.) goetvont, datter een man bij hem tot Charta woonde om de spraecke te leeren ende van alles mondelinghe met hem te spreecken van alle tgene datter passeerde; „Charta is een seer groote ende opene plaats, seer volckryck ende light dicht aan 't geberghte, ontrent ½ ure schaers daer van is seer hooch landt, met verscheyden revieren ende aderen doortrocken, heeft veel clappusboomen ende alderhande vrughten, 't volck is haeren Coninck seer onderdaen, dan schrickelyck dieffachtigh, staelen op dien naght Quiey Lura bij zijn hooft van daen, een canasser met alle syne cleeden, syn seer substyl int stelen", terwijl verder nog eene beschrijving van de voorzijde van de *dalĕm* volgt, die men verkort, verbeterd en aangevuld, ook nog eens aantreft in het Journael, dat dezelfde Dr. de Haen van zijne daarop volgende „reyze

---

ingalihkĕn nama, kiṭa ing Kartasari; weer elders eenvoudig: *karya kiṭa ḍusun Karta, winĕstan ing Kartasari*. Kartasari was de naam, dien Pangeran Blitar, als hij tegenkeizer is geworden, aan Karta gaf, zie Babad Tanah Djawi, bl. 644 en 656.

naar den Mataram" in 1623 gehouden heeft, zie de Jonge, Opkomst enz., V, 30 volgg.

Zulke mededeelingen laten, waar zij nog gesteund worden door een bericht van inlandsche zijde, als uit de *babad*, bl. 258 en 260, reeds aangehaald werd, geen ruimte tot twijfelen meer over, zelfs niet al zou men, naar alle waarschijnlijkheid niet minder terecht, daarbij nog blijven aannemen, dat de eigenlijke *dalĕm* van Sultan Agung niet altijd op een en dezelfde plek gelegen heeft.

In het laatstgenoemde verslag stuit men sub 23 Juni (*ll.* V, bl 32) ook nog op het volgende, dat daarop wijst. Men leest er namelijk, dat Dr. de Haen verneemt dat de Pangeran Ing-Ngalaga „eene cleene nieuwe stadt van langwerpige witte viercante steenen wilde maecken waartoe hij al reede veel volcks van de omleggende dorpen ontbooden hadde, saegen oock de geheele stad door, veel hoopen van deese steenen liggen ende veel volck voorbij ons logement passeeren dagelijcx, die dese steenen derwaarts droeghen". Toch moet ook deze nieuwe aanbouw, als hij gereed gekomen is, in de onmiddelijke nabijheid van de door Dr. de Haen beschreven plaats, of in die plaats zelf, zijn opgericht, daar men die daarvoor bestemde witte steenen, zoo dat niet het geval geweest was, toch zeker niet eerst op die plaats bijeengebracht zou hebben, om ze later weer allen na de daarvoor gekozen plaats te vervoeren.

Hierbij verdient het de aandacht, dat Dr. de Haen van iets dergelijks in zijn reisverhaal van 1622, het oudste, niet gewaagd, wat zooveel te meer opvalt, omdat in het verbaal, dat door Cornelis van Maseyck, die vier jaren te voren in Mataram was geweest om den koning te bezoeken (1618), de mededeeling voorkomt, „want de coninck laat voor hem een nieuwe stadt neffens de oude maecken, ende soo de spraeck gaat sal syn Maj^{t} hem (Singaranu) syn beliefven geven, wat stadt dat hij sal begeeren voor syn woonplaetse te verkiezen". [1])

1) Het is intusschen niet geheel zeker wat de eigenlijke bedoeling van

Uit geen der latere berichten blijkt duidelijk hoe het met deze bouwondernemingen van Sultan Agung is afgeloopen. Uit de bijzonderheid, dat in Maseyck's verslag de plaats van 's konings verblijf „de stad van Matharam" wordt geheeten, en er geen sprake van Karta is, wat bij de Haen zoo op den voorgrond treedt, zou men mogen afleiden, dat wat men in Maseyck's berichten aantreft slaat op de stichting van Sultan Agung's residentie van dezen naam, en dan zou Karta zijn gebouwd in ± 1618, en gereed gekomen vóór 1622 A. D. Dat evenwel die „cleene nieuwe stad", waarvan de Haen in 1623 spreekt, niet gereed zou zijn gekomen, waarop de mede uit de *babad* aangehaalde plaats, bl. 644, zou kunnen wijzen, is mogelijk, maar met niets te staven, en vreemd blijft het dan toch, dat t. a. p., waar in ieder geval van Karta gesproken wordt, juist vermeld is de plek, waar Sultan Agung een (nieuwe) *kraton* begon te stichten, en niet gewaagd wordt van de in de onmiddelijke nabijheid daarvan te vinden plaats, waar toch in werkelijkheid zijn beroemd Karta, met zijn door de Haen beschreven *dalĕm*, eens te vinden is geweest. 2)

Dat Mangkurat I zijn kraton te Plered had, leert, behalve het voorlaatste der hier uit de *babad* gegeven citaten, ook bl. 267 van dat boek: *kala sĕmantĕn sang prabu sampun*

---

deze woorden is. In den tijd, waaruit deze stukken dagteekenen, werd „hem" ook gebruikt waar wij „zich" zullen bezigen. Het eerste „hem" vat ik als zoodanig op, want men is reeds bezig met bouwen (laet maecken), terwijl Singaranu, die met het tweede hem bedoeld is, de plek, waar hij zal willen wonen, nog zal mogen aanwijzen. Dat het laatste gedeelte van dit bericht, zooals men het in Maseyck's verbaal aantreft, van Javaansch standpunt, hoogst onwaarschijnlijk is, daar de plaats van de *kapatihan* evenmin willekeurig gekozen kan worden, als die voor eenig ander onderdeel van een *kraton*, maakt Maseyck's mededeeling op zich zelf en in haar geheel nog geenszins ongeloofwaardig. In het laatste gedeelte er van ligt misschien opgesloten, dat Singaranu eenige vrijheid gehad hebben zal in het kiezen van eenige landerijen, die hem tot apanage, of vermeerdering daarvan, of in plaats van iets anders, dat hem vroeger toegewezen was, toekomen zouden.

2) De boven medegedeelde varianten geven dan ook slechts iets in dezen trant.

ngalih kĕḍaton ing Pĕlered; de later beschreven verovering van die kraton door Trunadjaya, en diens verblijf aldaar, zie bijv bl. 313, 320, 327 en 373.

Naast de aanhaling van bladz. 260, waarin gezegd wordt dat Mangkurat I, kort na zijne troonsbestijging, Plered zou hebben laten bouwen, kan gewezen worden op hetgeen voorkomt in de Chronological table of events, which have occurred in Java (from the traditions and records of the Javans), bij Raffles, History of Java, 2e ed., II, 255 en volgg. [1]), waar, nadat het aan het bewind komen van Mangkurat I vermeld is sub 1568 (A. J.), onder 1572 (A.J.) the establishment of the court at Pleret op zijne plaats genoemd is, wat hier slechts vermeld wordt, omdat daar t. p. onder 1566 (A. J.) ook nog de mededeeling is aan te treffen van het vervaardigen van een kunstmatig meer te Plered, wat, zooals uit het jaartal blijkt, reeds onder Sultan Agung, na wiens dood Mangkurat I eerst aan het bewind kwam, moet hebben plaats gehad, en deze bijzonderheid in de *babad* Tanah Djawi niet voorkomt, hoewel die chronologische tabel van Raffles naar alle waarschijnlijkheid uit een soortgelijk geschrift getrokken is, als die *babad* er een is [2]).

In de Hollandsche stukken, die hier vooral in aanmerking komen om geraadpleegd te worden met het oog op het hier besproken onderwerp, de verslagen der hofreizen van 1646 tot 1677 A. D., en de welbekende „Reysbeschrijving van den weg uijt Samarangh nae de konincklycke hoofdplaets Mataram, mitsgaders de zeden, gewoonten en de regeringe van den Sousouhounan, grootmachtigste koninck van 't

1) Deze lijst spreekt ook van een verbranden van een Karta in 1521 A. J., reeds vóór den dood van Sultan Agung's vader, Sultan Krapyak, in 1525 A. J.

2) *Plered* beteekent overlaat, een hellend vlak van een dam om er water bij af te laten loopen. Men vindt nu nog te Plered zulk een dam en de resten van de omwalling van dat kunstmatige meer. Op deze bijzonderheden vestigde de Heer G. J. Oudemans de aandacht op de schetskaarten, die van de kraton te Plered in Juli 1892 en Februari 1893 door zijne tusschenkomst in het bezit van het Bataviaasch Genootschap kwamen, zie Not. XXX (1892), 61, en XXXI (1893), 17.

eylant Java" van Rycklofff van Goens, en diens „Corte beschrijvinge van 't Eyland Java, derselver provintien, landdeelinge, rijckdom en inwoonders, soodanich 't selve nu bevonden ende geregeert wert", beiden door P. A. Leupe nog eens uitgegeven in Bijdragen tot de T. L. en Vk. van N. I., deel IV [1]), komt naar het schijnt de naam Plered niet voor. Er wordt slechts gesproken van Mataram, en van daar uit, d. w. z. alsof de plaats, waar hij zich bevond slechts zóó heette, wat zij zeker ook deed, heeft van Goens de beide brieven, die door de Jonge in Opkomst, deel VI, bl. 46 en 49 gepubliceerd zijn, ook gedateerd. Van Goens's beschrijving, die de legger is geweest voor latere mededeelingen, zooals men ze bij Valentijn aantreft, is zeer uitvoerig, vooral wat de residentie van den Susuhunan betreft, zoodat het opvalt, dat hij den naam nergens noemt, evenmin als Karta, wat intusschen op zijne beurt in verband met de berichten in de Javaansche *babad* in overeenstemming is.

Met de kraton te Plered liep het treurig af.

Mangkurat I had haar bij de nadering van Trunadjaya verlaten, blijkbaar (volgens de *babad*) wanhopig, en daarbij zich, toen men hem aanspoorde den vijand tegen te trekken, tegen dat voorstel kantende, *sabab sampun sumĕrĕp ing pĕpastining Allah, yen nĕgari Mĕtawis sirna pandjĕnĕnganing ratu, sĕrta sampun djangkĕp satus taun karatoning Mĕtawis, sang prabu punika* (d. w. z. Mangkurat I, hij zelf) *djumĕnĕng ratu wĕkasan* (Babad tanah Djawi, bl. 312), daarmede zinspelende op „een algemeen aangenomen bijgeloof bij de Javanen, dat een rijkszetel niet langer dan honderd jaar moest bestaan" (aanteekening van Meinsma).

Toen later Mangkurat II er weer aan denken kon zich een zetel te kiezen, was zij geheel vervallen.

---

1) In 1666 te Dordrecht verschenen onder den titel: Javaansche Reyse, gedaan van Batavia over Samarangh na de Konincklyke Hoofd-plaats Mataram, door de Heere N. N. in den Jare 1656. Waer inne den wegh uit Samarangh na Mataram, mitgaders de Zeden, Gewoonten en Regeringe van den Sousouhounan, Grootmachtigste koninck van 't Eijland Java nauwkeurig worden beschreven. Tot Dordrecht, Anno 1666. 4o.

In November 1680 schrijft Couper, uit de hoofdstad Mataram, als deze genomen en Pugĕr daaruit verdreven is, aan de Hooge Regering te Batavia, de Jonge, Opkomst enz., VII, 309 en 310, „De stad Mataram geleek meer eene wildernis dan eene hofplaats", en, zoo leest men verder bij de Jonge, „zijne Hoogh. (de Susuhunan) geleidde Couper en de overige Nederl. hoofden door 't gansche hof, dat zoo spatieus met groote gebouwen, schoone steenen muren en heerlijke vijvers was versierd, dat zij die het zagen, zich daarover verwonderden, te beklagen zijnde, dat de huizen meest bouwvallig, de vijvers begroeid en de spatieuse plaatsen en tuinen, schier in eene wildernis waren veranderd, uitgezonderd de twee voorste vertrekken, waar Pangeran Poegar gewoond had".

Mangkurat II verhuisde daarom naar Padjang en koos zich, na verschillende deliberatien, Wanakĕrta uit om er de nieuwe kraton te laten bouwen, die den naam kreeg van Kartasura adiningrat, ll. bl. 366, en door hem betrokken werd op Rĕbo Pon 17 Ruwah van het jaar Alip 1603 [1]).

De pericope in de *babad*, die hierover loopt, luidt als volgt: *Sang nata nuntĕn pirĕmbagan ngupados papan, baḍe kadamĕl kĕḍaton. Paradipati sami matur, prayogi ing Tingkir; wontĕn ingkang mrayogek-akĕn ing Logĕnder. Sang nata dereng kĕrsa. Ki dipati Urawan nuntĕn matur: gusti, prayogi ing Wanakĕrta kadamĕla kaḍaton, sitinipun radin lan djĕmbar polatan, kalih dene kula angaturi tjariyos ing pandjĕnĕngan dalĕm, kala swargi eyang dalĕm kangdjĕng pangeran Pĕkik ing Surabaya, punika katimbalan ḍatĕng ing Mĕtawis, lampahipun wontĕn ing mĕrgi asipĕng ing ḍusun Butuh, ing dalu surean dadagan wontĕn ing astana, ladjĕng mirĕng swara, udjaring swara, ṭole Pĕkik, wĕruhanamu, besuk yen wis bĕḍah nĕgara Mataram, putumu bakal djumĕnĕng nata, kĕḍatone ing Wanakĕrta sakuloning Padjang.* [2]) *Sang prabu sarĕng mirĕng*

1) Over dezen datum, zie men beneden.

2) Voor deze voorspelling, zie men *ll.* bl. 243.

kodjahipun ki Urawan sakalangkung suka ing galih, kapamudjon kaliyan kĕrsanipun, ladjĕng angandika daṭĕng raden dipati Nrangkusuna: Nrangkusuma, sira mangkata marang ing Wanakĕrta alase paḍa babadana, nuli dokokana omah rekanĕn kaḍaton, ingsun ya tumuli nusul marang sira. Nrangkusuma aturipun sĕndika ladjĕng mangkat lan sabalanipun, sampun dumugi ing Wanakĕrta, nuntĕn binabadan rineka sampun totra (lees: *gatra*) *kĕḍaton. Sang prabu inggih sampun biḍal sangking Samawis lan sabalanipun sĕdaya tuwin Amral sakumpĕninipun. Lampahipun sang prabu sampun dumugi ing Wanakĕrta, ladjĕng angĕḍaton pinudju ing dintĕn Rĕbo Pon tanggal ping 27 wulan Ruwah ing taun Alip, angka 1603. Ing Wanakĕrta kaĕlih namanipun kanamak-akĕn nĕgari ing Kartasura adiningrat* 1).

In deze passage, waarop ik elders reeds de aandacht vestigde 2), wordt taliter qualiter aangegeven wat geleid

1) In den in de *babad* voorkomenden datum schuilt een fout. De *babad's Tĕmbang*, die ik er op nasloeg, geven unaniem 7 Ruwah, wat evenmin juist kan zijn. Overigens is de opgave overal dezelfde. 1603 A. J. was een jaar Alip. Volgens de regelmatige telling, naar den Vrijdagschen kalender, begon dat jaar met Vrijdag-Lĕgi, 2 Februari 1680 A. D. Dan is 27 Ruwah een Zondag-Wage, en 7 Ruwah een Maandag-Wage. De eenige dag in deze maand van dat jaar, die Rĕbo-Pon heette, was 16 Ruwah, de dag voorafgaande aan 17 Ruwah. Vermoedelijk is dus dit laatste bedoeld, en heeft men hier aan te nemen, dat het verschil in den datum te wijten is aan het tellen der dagen, nadat de maan werkelijk is gezien, of aan de omstandigheid. dat men reeds, doch te vroeg, tot den Donderdagschen kalender was overgegaan. Met den dagnaam tot richtsnoer moet de datum beantwoorden aan Woensdag 11 September 1680 A. D., vergl. hierbij Hageman, Handleiding enz., I, 147 (§ 40). In de stukken bij de Jonge wordt het feit zelf niet vermeld. Afgaande op hetgeen men bij hem, Opkomst enz. VII, bl. 311, vindt, zou het zijn voorgevallen tusschen 27 Maart en 28 September van 1681. De eerste dezer datums brengt ons intusschen al in 1604 A. J. Djimawal, daar dat jaar met Dinsdag 21 Januari (of volgens den Donderdagschen kalender Maandag 20 Januari) 1681 begon. Bij de Jonge wordt, zooals men t. a. p. zien kan, sub 27 Maart van dat jaar nog gesproken van Wanakĕrta, sub 28 September evenwel van Kartasuradiningrat. De eerste maal, dat bij de Jonge Wanakĕrta schijnt voor te komen, is VII, 284. In een oud stuk uit 1710, zie beneden, wordt van 1678 gesproken; Meinsma geeft in zijn Geschiedenis van de Nederlandsche Oost-Indische bezittingen, I, 100 voor de stichting van Kartasura 1679.

2) Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXII, 561, noot 1.

heeft tot de keuze van de plaats, maar niets bericht omtrent hetgeen aanleiding heeft gegeven tot het kiezen van den naam, dien men aan de nieuwe kraton schonk.

Anders is het ten dien opzichte gesteld in een allerbelangrijkst oud Hollandsch document, dat dagteekent uit 1710, en in de Bianglala, IV, 1, bladz. 262 en volgg. werd afgedrukt. Dat stuk, dat dus slechts een dertig jaren jonger is dan de tijd der stichting van Kartasura in 1680 [1]), is blijkbaar geheel gegrond op berichten bij inlanders ingewonnen, en vertelt, bl. 279, omtrent dezen naam het navolgende.

Na gezegd te hebben: „Dit is dan den staat waar in de Sirrebonse Regeering nu in den jaere 1710 continueert" [2]), vervolgt het „Des (wij) voortgaen zullen na Javas oostcust, welkens Hoffhouding door den Soesoehoenang Amangcoerat Sene-Patty Ingalaija uyt de Matarm na Padjang overgebragt wird in den jaere 1678, en dierhalve wierde toen met eenen deese plaatse of stad Padjang heernaemt Cartasoera welke naam men zegt dat gekomen zoude zijn van Soeracarta zijnde Djajacarta of Jaccatra nu genaemt Batavia, doordat dien Soesoehoenang zijn herstelling, kroon en welvaeren de goede willen en de magt van de Nederlandsche Compagnie hadde dank te weeten", eene opmerking, of een op feiten gegronde historische mededeeling, die zeker niet van belang is ontbloot.

Wat hier omtrent Djakatra, waaruit Batavia werd, gezegd wordt, is toch volkomen juist, daar Djakĕtra, waarvan de naam ontstaan is uit Djayakarta, bij de inlanders, vooral van West-Java, Sulakarta of Surakarta geheeten werd. Dit blijkt uit verschillende oudere inlandsche stukken of geschriften; zoo uit de kleine Sĕdjarah Bantĕn, waarvan de Heer J. J. Meyer in 1887 aan het Genootschap een exemplaar schonk, zie Not. B. G. XXV (1887), 29, en waarvan de juiste naam, die waaronder het boek in Bantĕn bekend is, naar Dr. C. Snouck Hurgronje mij inlichtte, Wĕwatjan Hadji Mansur

1) En 35 jaar ouder dan de stichting van Surakarta in 1746; ook dit verlieze men niet uit het oog.

2) Ook elders blijkt het uit het stuk zelf dat het uit 1710 A. D. is.

is; uit de grootere Sadjarah (babad) Bantĕn [1]); uit de

---

1) De twee mij toegankelijke exemplaren van dit boek, waarvan er een onvolledig is, omdat begin en einde ontbreekt, geven eenen tekst, die taalkundig veeltijds zeer interessant, en ook voor de metriek niet onbelangrijk is. In het tweede gedeelte van het boek, dat hetwelk meer speciaal over Bantĕn handelt, vindt men schier geregeld jaartallen in *sĕngkala's*. Terwijl innerlijke gegevens reeds voldoende uitwijzen, dat deze babad Bantĕn opgesteld moet zijn in den tijd van Sultan Agung van Bantĕn (Tirtayasa, 1651—1683 A. D.), en wel vóór dat Sultan Hadji optrad (1671—1687 A. D.), vindt men aan slot van de passage over de vermeestering van Djakĕtra door de Hollanders, die eindigt met een beschrijving van de ontvangst van den pangeran van deze plaats en zijn gevolg te Bantĕn, *wus rĕkeh sinisiliran rusakipun Djakĕtra rĕkeh mangkin tanpa warna tata iku* (1540 = A. D. 1618/19), *kawan dasa lilima laminipun lan antarane winangun tjarita kinarya tĕmbang lama (?) mring ki Sastrasandi*, hetgeen 1585 = A. D. 1662/63 geeft voor den tijd van de vervaardiging. Ik moet evenwel opmerken, dat het andere exemplaar spreekt van *wolung puluh lilima* (85), wat tot 1701/2 A. D. brengt. *Sisilir* of eene afleiding daarvan is hier de meest gebruikte uitdrukking voor *sĕngkala*, dat intusschen zelf geenszins wordt gemist. Het is deze babad, die Bantĕn beschrijft zooals het er uit zag, vóór dat Sultan Hadji het geheel wijzigde, zie Not. B. G. XXX (1893) bl. 114. Het bevat o. a. ook een allermerkwaardigste beschrijving van de reis en het verblijf van een gezantschap, dat door Bantĕn naar Mataram werd gezonden tusschen 1560 en 1570 (= A. D. 1638 en 1648), nadat van Mataram, met een gezant van den *pangeran* van Tjĕrbon, (ondergeschikte) ambtenaren naar Bantĕn waren gekomen, toen Tjĕrbon beloofd had Bantĕn te zullen overhalen zich aan Mataram te onderwerpen. Het is of men van Goens's welbekende reisbeschrijving leest. Uitvoerig beschrijft het den dood van Mulana Muhamad op zijn tocht naar Palembang, na de passage van den pangeran van Djapara en de komst van den vromen pangeran uit Dĕmak, hoe hij onder het *sĕmbayang* door een terugspringenden kogel getroffen en zijn lijk naar Bantĕn wordt gebracht. Ook stelt het volkomen duidelijk in het licht welke plaats Sultan Muali onder de *sultan's* van Bantĕn inneemt. Hij was *sultan (anom)* naast zijn vader, en stierf vóór deze, die door zijn kleinzoon Sultan Agung Tirtayasa, den zoon van Abu Muali, opgevolgd werd, zoodat de Jonge, Opkomst, VI, 23 noot, het dus bij het rechte eind had. Wij mogen intusschen over het boek hier niet uitvoeriger worden, hoewel het van belang zou kunnen zijn op nog verschillende andere bijzonderheden de aandacht te vestigen, ook met het oog op hetgeen men aantreft in den Catalogus van Prof. Vreede, bl. 112—119, aangezien hetgeen men daar vindt zou doen vermoeden, dat het volledigere handschrift der Leidsche Universiteitsbibliotheek en dat van het Bijbelgenootschap, beiden in *pegon*, hopeloos slecht (?) zijn. Het t. a. p. bl. 119 te vinden أَنْتَرَالُو لَيلا (Altralulela) (!) bijv. heeft zijn ontstaan te danken aan een أَسْتَرَاسُوسِيلَا (Astrasusila), door verwarring van de *lâm (l)* met de zoogenaamde lange *sin (s)*. Wij hopen het door deze aanteekening duidelijk gemaakt te hebben, dat de bedoelde babad Bantĕn reeds bestond vóór de stichting van Kartasura, wat met het oog op hetgeen hier in den tekst voorkomt van geen gering belang en op dit oogenblik het voornaamste is.

pĕpakĕm Tjerbon en het door Prof. Dr. A. C. Vreede in zijnen Catalogus der Javaansche en Madoereesche handschriften der Leidsche Universiteitsbibliotheek op bladz. 355 medegedeelde bijschrift bij een der exemplaren van dit in 1768 afgekondigde wetboek[1]).

Of evenwel wat als de reden voor de keuze van dien naam wordt opgegeven zoo zonder meer te aanvaarden is, lijkt een nader onderzoek wel te verdienen. Schrijver dezes mocht in die richting niet slagen. Toch zou 't niet vreemd zijn, dat over deze quaestie in het eene of andere oude archiefstuk nog het een of ander aan te treffen zou zijn, daar het haast onaannemelijk is dat de zaak, ten minste niet gedeeltelijk, ook officieel behandeld zou zijn geworden. In ieder geval toch moet over dit zich vestigen te Wanakĕrta van Mangkurat II, en het feit dat deze Susuhunan aan zijne nieuwe residentie den naam Kartasura gaf, meer in de oude Hollandsche stukken worden aangetroffen, dan hier opgesomd kon worden, waar wij ons thans tot eenige gissingen hebben te bepalen.

Dat Mangkurat II een. andere plaats zocht voor zijne *kraton*, is uit verschillende redenen verklaarbaar. De *kraton* te Plered of laat ons zeggen in Mataram, was geheel vervallen. Het bijgeloof omtrent den duur van een *kraton*, dat volgens de *babad* (zie boven) aan Mangkurat I voldoende aanleiding gaf om zich tegen zijne vijanden niet te kanten, gold voor Mangkurat zoo goed als voor zijnen vader. Dan had hij met deze, evenals deze met zijnen vader, men mag zeggen op een zeer vijandigen voet gestaan. Ook was het maar al te duidelijk gebleken, dat die *kraton* in Mataram tegen vijanden van buiten niet meer bestand was, en zij dus hare eigenlijke, innerlijke kracht reeds had ingeboet. Haar dus op de oude plaats of in de nabijheid daarvan weder op te richten, was niet aanbevelenswaardig. Waarom zij nu naar Padjang

1) De waarde van dit bijschrift zal men in het licht gesteld vinden in een opstel Eenige officieele stukken met betrekking tot Tjĕrbon, naar aanleiding van het bijschrift bij de pĕpakĕm Tjĕrbon in Ms. Orient. Acad. Lugd. Bat., n°. 1907.

werd verlegd, is niet duidelijk. Ook Padjang was zeer ongelukkig geweest; vergeleken met Mataram zelf in veel grooter mate; het had slechts een zeer kort bestaan gehad, en het opperbewind was in geheel andere handen, tot een geheel andere familie mag men zeggen, overgegaan, wat op dat oogenblik met Mataram toch nog niet het geval was, daar hier de zoon nog in zijns vaders plaats trad. Doch wat de reden ook geweest mag zijn, dat de keuze weer op Padjang viel, van veel meer belang zou het zeker zijn te weten waarom juist Wanakĕrta gekozen werd, en geen andere plaats daar. Dat er een voorspelliug bestond, dat op deze plaats eens een kraton zou verrijzen, en dat die voorspelling afkomstig was *pangeran* Pĕkik van Surabaya, den grootvader van moederszijde van Mangkurat II [1]), is zeer wel mogelijk, doch zulke voorspellingen ontbreken in de *babad* nergens, en zijn steeds dadelijk voorhanden, nadat en als de feiten maar zijn geschied. Doch aangenomen dat de keuze nu eenmaal om de een of andere reden weer op Padjang was gevallen, dan trekt het de aandacht, dat waar er gekozen worden zal tusschen Tingkir, Logĕnder en Wanakĕrta, juist aan dit laatste de voorkeur wordt geschonken. Tingkir toch, mag het nu al zijn dat Logĕnder, een naam, die vooral bekend als die van den boozen *patih* van Madjapahit tijdens het leven van Damar wulan, misschien reeds om die reden niet in aanmerking kwam, is een naam die onafscheidelijk verbonden is aan den persoon, dien de Javanen blijkens de *babad* als een der belangrijkste, zoo niet als den belangrijkste, der helden uit den lateren voortijd, hebben beschouwd. Meer nog toch dan zelfs om Senapati, hebben zich om de figuur van den *djaka* Tingkir, den lateren Sultan van Padjang, allerlei merkwaardige en overoude overleveringen en legenden geconcentreerd. Warnakĕrta dus moet iets boven de anderen hebben voorgehad, en dit schijnt mij, voor een gedeelte ten minste, in den naam zelf te hebben gelegen. Hoeveel waarde de Javanen en zoovele anderen aan namen hechten, is vol-

1) Mangkurat I huwde met een dochter van Pangeran Pĕkik en Paṇdan sari.

doende bekend, en zoo zal het *nomen est omen* wel eenig gewicht ook hierbij in de schaal hebben gelegd.

Beziet men den naam Wanakĕrta iets nauwkeuriger, dan valt het op, dat deze naam het Karta bevat, dat de naam was van het oude Karta, de beroemdste *kraton* in Mataram, die van Sultan Agung. Dat men vooral na de minder gelukkige regeering van Mangkurat I, men vergete niet, dat toen het mindere succes der Javanen eerst begon, maar daarom ook zooveel te meer in het oog moest loopen, zijne oogen vooral richtte naar den glorietijd van Anjakrakusuma, aan wiens legers slechts Batavia alleen het hoofd had kunnen bieden, zou niet anders dan natuurlijk zijn geweest. Was het reeds een verborgen Karta, immers de naam kan ook opgevat worden als de „wildernis van (een) Karta," misschien zou het oude Karta daar herleven, kans als er bestond om op die plek zelfs met het geluk van Karta dat van Padjang te vereenigen. Met een eenvoudige verplaatsing van de samenstellende bestanddeelen van den naam, *wana* en *karta*, en een kleine wijziging, levert deze naam zelfs een Karta wani, een „krijgshaftig Karta", en in ieder geval doet hij daaraan denken. Heeft men dit eenmaal in het oog gevat, dan is het moeilijk om geen combinatie te maken tusschen dezen naam en den ouden naam van Batavia: Surakarta, of, wat den Europeanen meer bekend is, Djayakarta (of Djakĕtra). Dat die plaats (Batavia) een bijzonder gelukkige was, en dus ook een gelukkigen naam moest hebben, behoefde geen bewijs. De glorie der Hollanders, die zich daar gevestigd hadden, nam steeds toe; die plaats was voor Sultan Agung's zoo talrijke scharen niet bezweken, terwijl men elders, waarheen Anjakrakusuma zich ook had gericht, had moeten bukken; hun macht was steeds meer en meer geklommen, en had tijdens de regeering van Mangkurat I zich ook meer en meer kenbaar gemaakt. Mag men dus, waar het een speuren geldt naar de eigenlijke redenen, die voerden tot het kiezen van Wanakĕrta en de keuze van den naam Kartasura (*sura* = *djaya* = *wani*), ook niet vra-

gen, of wellicht ook die geheime kracht, die in den naam Surakarta of Djayakarta bleek te schuilen, niet het hare heeft bijgedragen tot eene beslissing zooals deze uitviel? Daarbij ging dit, in dit bijzondere geval, nog daargelaten dat die naam op het denkbeeld kan hebben gebracht, zooveel te gemakkelijker, omdat het aannemen van dien nieuwen naam zoo gevoegelijk, uit het bestaan en het voeren van den naam Wanakĕrta door de plaats, waar de nieuwe *kraton* gelegd worden zou, verklaarbaar was. Zoo het al niet juist is gezien, dat de eigenlijke toedracht van zaken bij het kiezen van den naam Kartasura, die is geweest, welke hier wordt vermoed, de aandacht moet het zeker treffen, dat zulk eene verklaring ook te geven is, en vermoeden mag men, dat het op vele personen dien indruk toch gemaakt kan hebben, dat het hier eigenlijk niet te doen is geweest om hulde aan de Kompĕni te brengen, als helpster in den nood, doch meer om zich als evenknie te poseeren, en om ook in den naam van de nieuwe *kraton*, een veiligheidsmiddel, een tegenwicht, te bezitten tegen eventueele verdere ongelukken, een middel tevens om zich (op een goedkoope wijze) de *untung Bĕtawi* te verschaffen [1]). Hoe, meer dan wellicht één der andere *susuhunan's*, Mangkurat II, met al zijne Hollandsche eigenaardigheden, de vijand van het steeds meer en meer naderende Europeesche element was, leert ons de *babad* tanah Djawi, waarheen ik den belangstellenden lezer hier verwijzen kan.

Op een gelukkig lot en een lang bestaan kan echter ook deze kraton niet bogen, en reeds vrij spoedig na hare stichting, viel en verviel ook zij voor goed, daar Pakubuwana II, toen hij na den Chineeschen oorlog door de Hollanders weder in zijn bewind hersteld was, en hij Kartasura als een ruïne terugvond, meende te moeten besluiten zich elders te gaan vestigen. Hij verliet Kartasura, en koos

1) Een andere *untung Bĕtawi*, waarop dezelfde Susuhunan dadelijk de hand heeft gelegd, was Surapati, dien hij later zoo heeft laten ageeren, en die, zooals men zich herinnert, van Batavia kwam en daar den naam Untung had gedragen.

zich met toestemming der Hollanders zijn zetel oostelijker, te Sala, dat Surakarta werd, de *kraton*, waarover nu moet worden gesproken.

De stichting van Surakarta adiningrat, zooals die nieuwe kraton geheeten werd, wordt uitvoerig beschreven in de Babad Giyanti of Paliyaning nĕgari van Yasaḍipura I, een in zijn geheel zeer merkwaardig geschrift, dat vervaardigd is, zooals het zelf zegt, onder geregelde raadpleging van de archiefstukken in de kraton (van Sala), *turutaning pĕngapus anukili ing sahananing pĕpengĕtan kaḍatyan* [1]. In dit boek, waarin, zooals de schrijver aan het begin mededeelt, de stichting van de *kraton*'s van Surakarta en van Yogyakarta beschreven worden, is het eerste onderwerp, dat er in behandeld wordt, de stichting van die eerste *kraton*. Wanneer wij hier dus een inhoudsopgave geven van het allereerste begin van deze *babad*, dan zal de lezer zich eenigermate kunnen voorstellen hoe de stichting van Surakarta in een der beste en schoonste Javaansche historische geschriften beschreven staat.

Als een vervolg op de *babad* Kartasura, beginnen wij (zegt de schrijver), hier midden in de regeering van Pakubuwana II (1727 — 1749 A.D.), die te Kartasura koning was, en met wien de Hollanders een verbond hadden aangegaan. De vorst had een treurigen tijd gehad, en Kartasura was gedurende den Chineeschen oorlog ten onder gegaan. Nadat de Chineezen verslagen waren, keerde hij naar zijne oude hoofd- en hofplaats terug, maar deze was zoo vernield, dat er aan herstellen niet gedacht kon worden (*nanging dahat risakipun kang nĕgara, tangeh mangga puliha*).

Nadat nu de schrijver heeft medegedeeld wie van Hohendorff was, en wie Mangkubumi, en in welke verhouding dezen tot den *susuhunan* stonden; dat toenmaals Pringgalaya en Sindurĕdja de *patih*'s waren; en dat de *pangeran*'s Buminata en Singasari, zijne broeders, en de *pangeran*'s Pamot,

1) De uitdrukking is nog sterker. *Anukili* beteekent „afschrijven, copieeren".

Mangkunĕgara en Mangkudiningrat, zijne neven, tegen hem in opstand waren, verhaalt hij hoe de vorst op een zekeren Maandag, zooals dat de gewoonte was, audientie gaf.

Daarbij waren tegenwoordig, behoudens den kroonprins, Pang. Mangkubumi en de overige *sĕntana*'s, ook de kommandant (van Hohendorff) en zijne officieren, de beide *patih*'s, de *bupati*'s *djaba*, die van de *pasisir* en die van de *mantjanĕgara*, behalve den regent van Pranaraga en Tjakraningrat van Madura, daar dezen als hoofden van de regenten resp. van de *mantjanĕgara bangwetan*, en de oostelijke *pasisiran* op hun post moesten blijven om het hun onderhoorige gebied tegen de opstandelingen te beschermen. De audientie wordt beschreven, en de plaatsen door een iegelijk ingenomen aangeduid.

Die audientie had plaats op de gewone wijze, als toen Kartasura nog niet verwoest was, doch te midden van de puinhoopen, en dit stemde Pakubuwana zeer verdrietig. Hij geeft dan ook te kennen dat hij wil verhuizen en vraagt, welke der oostelijker gelegen plaatsen in aanmerking komen zou om er een nieuwe kraton te vestigen. Hij draagt aan zijne beide *patih*'s en van Hohendorff op daarnaar een onderzoek in te stellen.

Het resultaat daarvan is, dat van Hohendorff Kadipala (of Adipala) aanwijst, waarmede ook de *patih*'s zich kunnen vereenigen, en men begint dan ook met daar ter plaatse neer te gooien wat er gevonden wordt om, er den grond uit te meten.

Tegen de gekozen plaats maken de Javaansche sterrekundigen (wichelaars, *nudjum djawa*) evenwel bezwaar. Anggawangsa, Puspanĕgara en Mangkuyuda raden haar af, want, zeggen zij, „in het begin zal de stad daar wel zeer bloeien, maar dat zal spoedig weder gedaan zijn". Anggawangsa raadt de desa Sala aan; als de kraton daar wordt gelegd, dan zal het anders zijn. Ook de beide *patih*'s vinden dat bij nader inzien beter, maar van Hohendorff verzet er zich tegen. Het terrein van Sala is namelijk een dal, en ongelijk,

terwijl Kadipala op een breede vlakte ligt. Hij wil dat, als men Kadipala niet wil kiezen, nog verder zal uitzien.

Men onderzoekt de streek nog verder oostelijk, aan de oostzijde van de Bĕnawi, de *desa*'s Sangkrah en Sanasewu, die door van Hohendorff worden goedgekeurd. Maar als de *dipati*'s aan Anggawangsa naar zijn oordeel vragen, wat het verkieslijkste is, dan zegt deze, dat als het Sala niet is, maar een *desa* beoosten de Bĕnawi, dat dan de Javanen weer tot 't oude (*buda*) terug zullen keeren, en elkander weer zullen gaan bevechten. Men verwondert zich over den verzienden blik van Anggawangsa, en Sala wordt gekozen, hoeveel moeielijkheden met den slechten bodem (*rawa, lĕḍok, mĕnḍukul, sungil, tĕpi Bĕngawan*) er ook te overwinnen zullen zijn. Men doet het, geloof schenkende aan de voorspellingen van den horoscoop, omdat men er naar verlangt en er naar streeft, een gelukkige keus te doen.

Daarop keert men naar Kartasura terug, brengt de bevinding ter kennisse van den Susuhunan, en deze beveelt dat men een aanvang moet maken.

Men gaat nu naar de *desa* Sala *ambabadi baḍening puri*. De kleine man van die *desa* krijgt bevel te verhuizen naar een andere *desa* (*wong tjilik ing desa Sala kinen ngalih marang ing desa lyan sami*). De vallei van Sala wordt daarop gevuld, men zet de plaats van de *kraton* af, en om spoed te maken, begint men met van de *pagĕr* voorloopig slechts de *djaro's* te plaatsen. Bij 10000-en worden er aan het werk gezet. De schikking en de inrichting van de stad wordt geheel in overeenstemming met die van Kartasura gemaakt.

Als nu daarop de *patih's* den vorst mededeelen, dat men zoover gereed is, beveelt de Susuhunan dat het verhuizen geschiede. Dat moet gebeuren op de daarbij van ouds gebruikelijke wijze. In niets mag men afwijken van de oude gewoonte, die door de vorsten vroeger gevolgd werd, als zij een andere *kraton* gingen betrekken.

Het verlaten van Kartasura heeft plaats in den morgen van Woensdag den 17en Sura van het jaar Dje 1760 (*kom-*

buling pudya kapyarsi-ing nata) [1]. Driemaal worden de kanonnen afgeschoten, ook de (bekende) groote kanonnen.

De inrichting van den stoet is volgt:

1. de twee toekomstige *waringin kurung*, die van Kartasura worden medegenomen;

2. de *bangsal pĕngrawit*, die in zijn geheel wordt versjouwd;

3. de olifanten met de *srati's*;

4. 's vorsten paarden, met de *gamĕl's*;

5. de *punggawa's, mantri's, panewu's*, de *bupati's* en de *nayaka's djaba* en *anonanon* te paard en met *payung's*, begeleidende de *upatjara's*; de chef van deze afdeeling was de *patih*;

6. vijf brigaden van de Kompĕni's troepen, onder den majoor te paard, met

7. den kroonprins;

8. de *pĕngulu* met de *kĕtib's*, de *suranata's* en de *pĕrdikan's*;

9. de *pusaka* Kyai Tjĕngka Baladewa;

10. de *pangeran's*;

11. de *susuhunan* op zijn wagen, omstuwd door de *kĕparak kiwa* en *tĕngĕn* in het rood, dragende de *upatjara's*: Banjak ḍalang, Sawung galing, Ardawaleka, enz., onder hun *bupati's*;

12. *tanḍu's, djoli's, djĕmpana's* in een lange reeks, waarin de *ratu kĕntjana*, de prinsessen, en de vrouwen der *punggawa's*;

13. de *abdi gĕḍong kiwa* en *tĕngĕn*, en *abdi kraton pĕnanḍon* onder hun *bupati's*;

14. verschillende *pusaka* in kistjes, onder geele *payung's*, ingesloten door soldaten te paard;

15. de *bupati's pasisir* en *mantjanĕgara* met hun *upatjara's*, te paard, onder *payungs*, en met vlaggen en wimpels en groote *payung's*.

---

1) Ook deze datum is niet in orde. A. J. 1670 Dje begon (Donderdagsche kalender) op Woensdag 3 Februari 1745. 17 Sura van dat jaar was dus Vrijdag 19 Februari 1745. Als de naastbijliggende Woensdag bedoeld is, moet Woensdag-Kliwon 17 Februari 1745 de dag geweest zijn.

Onderweg speelden de inlandsche en de Hollandsche muziek.

In den stoet, die zeer lang was, vond men wel 50000 ruiters.

Te Sala gekomen wordt de *bangsal pĕngrawit* opgeslagen in de daarvoor van te voren op de *pagĕlaran* opgerichte loods. De vorst zet zich in de *bangsal pĕngrawit* neer, terwijl de kommandant en officieren rechts daarvan gaan staan, en de soldaten zich in lange rijen scharen op de *alun-alun*.

Daarop geeft de Susuhunan aan de *desa* den naam Surakarta adiningrat.

De *pĕngulu*, de *ulama's*, de *kĕtib's* bidden voor het heil van de (nieuwe) *kraton*. De *susuhunan* laat de *waringin kurung* planten, de noordelijke door de beide *patih's*, de *bupati's*, *bĕkĕl's* en *nayaka's*, de zuidelijke door het hoofd (of de hoofden) der *bupati's* der *mantjanĕgara*. Daarna worden de geweren afgeschoten, en het geschut losgebrand, en laat de muziek zich weer hooren.

De Susuhunan betrekt de *kĕḍaton*, de overigen hun *ponḍok*, en den Hollanders wordt een verblijf aangewezen ten oosten van de *alun-alun*, ten noorden van de *kĕḍaton* [1].

Over de onderhandelingen, die er gevoerd moeten zijn, over het verleggen van de *kraton*, en ook over den naam, dien de nieuwe hofplaats van den Susuhunan krijgen zou, vond ik in de door mij geraadpleegde contemporaire Hollandsche berichten slechts ééne uitlating, te vinden bij de Jonge, Opkomst enz., X, bl. 54, in den jaarbrief aan de Heeren XVII van dd. 31 December 1745. „De Soesoehoenang, zoo staat daar, is dit jaar wel meest bezig geweest met zijne nieuwe residentie te approprieren, alwaar het steenen fort voor onse besetting bijna geabsolveert is, zijnde de plaats op 's vorsten versoek Hing Soera Carta Adeningrat genaamd en de overgang derwaartz op desselfs vrage bij onse resol. van 27 July en het afgaande schrijven naar Samarang van den 3 Augs. passo toegestaan, dog tot nog toe niet geëf-

1) De uitdrukking hier gebezigd luidt: *wong kumpĕni sinung pakuwon wetaning lunalun ler kĕḍatyan. Asung* is gelijk aan *aweh.*

fectueert, apparent omdat het nieuwe werk nog niet geaccompleteerd is". Uit dit gedeelte van dien brief en de daarin genoemde resolutie moet men opmaken, dat het betrekken van Surakarta eerst in 1746 plaats had. Dat de *kraton*, die volgens het uit de *babad* medegedeelde bij lange niet gereed was, toen de Susuhunan verhuisde, in Mei van 1746 toch zoover bewoonbaar en op orde was gekomen, dat men er den Gouverneur-Generaal van Imhoff, die evenwel in het fort logeerde, gedurende zijne reis over Java in dat jaar, ontvangen kon, blijkt duidelijk uit het dagregister van dien reis aangehouden, en gepubliceerd in Bijdr. T. L. en Vk., I, bl. 307 en volgg., men zie aldaar bl. 396 en volgg., terwijl ook in die *babad*, waarin over de komst van von Imhoff naar en zijn verblijf te Surakarta, het daarbij voorgevallene, de daaraan voorafgaande tocht van den Susuhunan naar Samarang om hem te begroeten, en von Imhoff's reis naar Tĕgal door Mataram, het noodige wordt medegedeeld, wordt bericht, dat men aan de *kraton* verder voortwerkt, en iets later, als het bericht van de aanstaande komst van den Gouverneur-Generaal is gekomen, zijn best doet om er gereed mede te komen vóór hij er wezen zal 1).

Zonder meer gegevens schijnt het niet mogelijk te beslissen wat hier eigenlijk de waarde is van den in de *babab* opgegeven datum.

Dat de opgave der Javanen omtrent het tijdstip van het betrekken der *kraton* door den Susuhunan verschilt van die der Hollandsche stukken is niet te weerspreken. Mogelijk heeft men het verschil zoo te verklaren, dat de plechtigheden, die de eigenlijke stichting vormden, plaats hadden op een tijd als men in het geschiedboek van Yasadipura I gezegd vindt, maar het geheele overgaan der bevolking van Kartasura naar Surakarta iets later plaats had. Doch zoo iets wordt in de *babad* niet bericht.

---

1) Ook volgens de babad was het fort nog niet klaar, toen van Imhoff te Surakarta kwam. Van de *lodji* was toen slechts een *gĕdong* gereed, waarvan de vensterluiken nog niet klaar waren, weshalve de ramen met *mori* worden bedekt.

Waar het hier evenwel om te doen is, zoo mogelijk te weten, waarom Surakarta Surakarta werd geheeten, daarover verspreidt de *babad* al even weinig licht, als die passage uit den brief, tenzij, en dat mag men zonder twijfel ook hier laten gelden, de plaats (de naam van het dorp), waar de eigenlijke *kraton* werd gelegd, Sala, mede haar aandeel heeft gehad in het bepalen der keuze.

Na het voorafgaande, waar over den naam Kartasura werd gehandeld, dienen wij daarbij hier even stil te staan.

Het moet een ieder opvallen, dat Surakarta en Kartasura samengesteld zijn uit dezelfde bestanddeelen Sura en Karta, en niet minder, dat men nu met de volgorde Sura-Karta nog nader bij het verborgen doel, een tegenwicht in den naam tegenover de oude, door de Hollanders zeker geheel vergeten, benaming van Batavia te hebben, gekomen zou zijn. Er moet een reden voor bestaan hebben, dat men Sala koos, eene plaats, die, zooals ook door de *babad* duidelijk genoeg gezegd wordt, goed gezien, voor het doel geheel ongeschikt was, zooals dan ook later zoo menigmaal is gebleken, door *bandjir's* als anderszins. Was het goed ingezien, dat de naam van de plaats, d. w. z. de naam, dien de plaats voerde, toen men haar koos om er een *kraton* te leggen, bij de stichting van Kartasura, beduidenis heeft gehad, dan mag worden aangenomen, dat dit ook het geval is geweest, toen men van Sala Surakarta maken wilde, en het laat zich dan ook zeer goed begrijpen, waarom op Sala juist de keuze viel, daar men daardoor zooveel te gemakkelijker nog tot een Surakarta kon komen.

De naam van de *desa*, die men uitkoos om juist daar de *kraton* zelf te leggen, Sala, gaf immers aanleiding tot het kiezen van dien naam, daar zelfs Salakĕrta, zooals men ook nu nog menigmaal schrijft, van een bepaald standpunt niet verschilt van Surakarta (= Djayakarta = Djakatra = Batavia), aangezien, zooals boven werd opgegeven, men naast Surakarta ook Sulakarta bezigde, en zij 't dan ook maar tengevolge van een combinatie van verschillende spellingen, Sala en Sula op hetzelfde neerkomen. Immers in plaats van Sala kan men Sola

schrijven, dat weer beantwoordt aan Sula, welk Sula weer gelijk is aan Sura, zoodat Surakërta en Sulakërta, en Solakërta en Salakërta in elkander loopen en eigenlijk van elkander niet te onderscheiden zijn.

Reeds op deze gegevens alleen, zou men aan Anggawangsa en zijne collega's, hunne bijgeloovigheid deelende, zonder aarzelen hebben moeten toegeven, dat Sala de plaats was, die men kiezen moest, en niet Kadipala, Sangkrah of Sanasewu; dat Sala een naam droeg waar wat in stak, die veel beloofde zelfs, die in zich zelf reeds de gegevens bevatte om aan de nieuwe *kraton* eenen naam te verschaffen, waardoor bereikt zou kunnen worden, wat men beoogd had, toen men het met Kartasura dacht gevonden te hebben, doch waarmede men bedrogen was uitgekomen, daar de uitkomst de verwachtingen had geloochenstraft, want die naam had niet het geluk met zich gebracht, dat men erin gezocht had, een geluk, dat toch, zooals aan Batavia was gebleken, in een naam uit Sura en Karta bestaande schuilen moest.

De laatste der op Java ontstane *kraton's* was Yogyakarta adiningrat.

Was bij de namen der *kraton's* van Kartasura en Surakarta een der hoofdfactoren bij het vaststellen van die benamingen de bestaande naam van de plaats, waarop de *kraton* verrees, Wanakerta en Sala, bij deze laatste, bij Yogyakërta, of Ayogyakërta, is dat niet minder het geval geweest.

Het bestaan van eene plaats in het landschap Mataram, daar of ongeveer daar, waar thans Yogyakërta ligt, van den naam Yogya of Ayogya, reeds geruimen tijd vóór de verdeeling van het rijk in 1755 haar beslag kreeg, blijkt uit verschillende plaatsen in de oude Hollandsche stukken, voor zoover dezen gepubliceerd zijn, te beginnen met 1743 A. D. Zooals zoo dadelijk door een gedeelte van het reisverhaal van von Imhoff in herinnering zal worden gebracht, toefde deze Gouverneur-Generaal er in 1746 op zijne terugreis, en, zooals ook Javaansche mededeelingen doen zien, waarin von Imhoff's

verblijf ter plaatse niet voorbijgegaan wordt, had Ayogya vóór 1755 reeds verscheidene lotgevallen gehad.

Hieronder vindt men wat ter zake in aanmerking komt, uit de oude Hollandsche berichten opgelezen, in chronologische volgorde, bijeenverzameld.

1743. „De, eenigen tijd, onder den titel van Soesoehoenang tot Cartasoera geresideert hebbende Mas Grendie, onthout zig thans in de Mataram tot Jogja, dog zijn leger een dagreijzen van Cartasoera, op eene plaats Parambanato genaamd . . . . " [1]).

1744. „Over Randoe lawang bereikte men Djokjo. Hier werd gekampeerd en op 17 Oct. de togt over Gading tot aan de Zuidzee voortgezet" [2]).

1746. (Dagregister van den reis van von Imhoff) [3]). „Vrijdag, den 20sten Mei, met den dagh sloegen weder op reize en quamen tusschen agt en negen uuren op Taadje aan, het end van het Soeracartase district en begin van den Mattarm, daar een Chinees, zeer apparent een spion van Maas Said, verhaalde, dat over weinig dagen die knaap nog hier geweest was, en hem gelaten hadde om te verneemen of het wel waar was dat de Gouverneur-Generaal door die landen heen zoude trekken, opdat allerleij vrugten tot verversing en battoers voor de bagagie naar 's lands wijze, zoude bezorgen, voegende hij daarbij, dat dese swerver hier pas twee a drie uuren van daan was, waarop men hem terug sond om te zeggen dat hij maar komen zoude. Dog alles verviel, als men, ten een uure opgebrooken zijnde, des avonds ten ses uren in het lusthuijs op Djokdjo quam en het rapport van die Chinees inkwam, dat de Pangerang reeds naar het Zuidergebergte wàs gevlugt.

De nademiddags maaltijd was ondertussen met alle praecautie gedaan, om onze bagagie te dekken voor eenige on-

1) G. G. aan Heeren XVII, 5 April 1743, bij de Jonge, Opkomst enz., IX, 426.

2) Dagregister van de Cartasoerasche hofreis van Elzo Sterrenberg, 1744, bij de Jonge, Opkomst enz., X, 45.

3) Gepubliceerd in de Bijdragen T. L. en Vk., v. N. I., I, zie bl. 406 volgg.

beschaamde roovers; dogh men verman niets. Kwamen langs een zeer moeijelijke en langwijlige weg, die in het begin redelijk was, door de negorij Prabanam, daar vele steenen nog leggen uit de overblijfselen apparent van een palais of tempel van den heijdensen tijd, terwijl men nog eenige afgodenbeeldsels vind een kleijne canonschoot van de bazaar om de noord, daar een bosje is op een hoogte, door menschenhanden daartoe geapproprieert, dewelke door eenige uit ons gezelschap, die het bezigtigden, geoordeelt wiert van metaal te zijn, en aan het postuur, de ooren en de koe, welkers staart het groote afbeeldsel in de hand hout, in genere schijnt te vertonen, dat Javanen voor dezen van de secte der Brammineesen onder de Heidenen zijn geweest, zoo als men ook uit meer andere antiquiteiten van dien aard, hier in de Mattarm en elders reets voordezen ontdekt, heeft af te nemen, dog uit hare vertellingen, veel eer dan kronijcken, zo zeker niet af te nemen is, omdat die ondermengt zijn met zo veel fabulen, dat men daarop weinig staat maken en betrouwen kan. Volgende aan dit dorp Prabanan, een groot half uur van Taadja, nog een uurtje verder, na dat men een spruit van de rivier Ampar, die in de Zuijt zee loopt, gepasseerd is, de negerij Arandoelan, daar Maas Grendie, ten tijde zijner omswervingen, heeft geresideert en daar onze middaghplaats hadde moeten wezen om wel geplaatst te zijn, terwijl ons rusthuijs op Djokdjo ook beter hadde kunnen gemaakt werden, binnen deze zeer geextendeerde muuren van des Soesoehoenangs dalm, die voor het overige ledig is, dan een canonschoot verder, daar die thans opgeslagen was en men zig wat behelpen moest, omdat de envirrons dier plaatse, dewelke zommige voor het centrum van de Mattarm houden, nog vertoonden de overblijfselen der baldadigheid van Maas Said, die hier onlangs contributie hadde opgehaalt, en die landstreeke nogh half verwoest was. De distantie van Taadja tot hiertoe is vier en een half uur gaans, zo dat gisteren 9 en heden maar 6½ uur gemarcheert hadden, hoewel men

bij het opmaken der route ider daghreize voor agt uuren gaans hadde opgegeven.

Saturdag, den 21sten Mey, met zons opgang waren op marsch gelijk thans dagelijx, omdat, alschoon de beijde rijksbestierders de troep slooten, egter alle morgen op nieuws naar het dagligt moesten wagten om de nodige battoors of draag-Javanen uit de negorien te krijgen, alzoo voor onze bagagie circa duijsend dagelijx van noden hadden, buiten het geene de voorsz. rijksbestierders, de strand Regenten en die van Samarang met zig sleepten, zo dat onze geheele train wel uit twee duizent en meer bestond, waar onder circa veertig dragonders, zo van de lijfwagt als van Soeracarta.

Een uur van Djokdjo hielden een weinig halte op de passar. Een half uur verder legt een voorname marktplaats, bij den inlander Passar gedee of de Groote markt genoemt, die sommige voor het middelste van de Mattarm houden. Op Meddelam, dat 1½ uur verder en de grootste helfte van onze weg, en voor onze middaghalte plaats geprojecteert was, hielden maar even stil, en trokken door na onze avondplaats tot Gading, daar in der Soesoehoenangs dalm logeerden, in dewelke hij resideert als na de Zuit zee gaat, om zig te diverteeren, zijnde deze plaats aan de mond van de rivier Dempan, op desselfs wester boord, aan het eijnde van het zuijder gebergte en pas een uur van de zee gelegen, daar de Vorst, voor de troubelen van 't jaar 1741, gewent was te jagen en te visschen, zijnde hier ook een klip van dewelke veele vertelselen gefabuleert werden uit de Heijdense tijd, en die selfs nog bij de tegenwoordige Mahometaanse Javanen in eenige achting is, mitsgaders ook, aan het eijnde van 't bovengemelte gebergte, een wel of bronwater, waar aan men egter niet dan een sterk zout konde proeven, misschien veroorzaakt door de communicatie met het zeewater, dat menigmaal daar over heen slaat. Hadden heden 6½ uur gemarcheert".

1749. „dog dewelke (berichten) eenpaarig daar op uijt-

komen, dat Mankeboemie sig gepasseerde Maandag als Soesochoenang heeft doen uytroepen en erkennen onder den naam Amancoerat; en diensvolgens possessie van den Mattaramsche dalĕm Jocjo genomen had, waarop Jojowinata en Mas Said daar teruggetrokken en sig daar buijten gelégert hebben, doende hij sig thans daar binne eenelijk door vrouwen bedienen en door weggeloopene slaven en inlanders bewaaken" [1]).

1751. „dog de Gouverneur van Hohendorff door de herhaalde noodbrieven van Toutlemonde . . . . moetende kiesen ging in 't begin van Februari in persoon met omtrent 100 Europeesen soo infanteristen als dragonders . . . . der waarts en kreeg onderwegen of bij Toutlemonde naderende gelukkig de houssaren van Toutlemonde bij zig, alvorens den rebel Maas Saïd (alias) Mancoenagara, die op hem paste, hem attaqueerde, hebbende onder 's Heeren zegen het geluk deselve daarmede soodanig te onthalen, dat hij vervolgens het leger onder Toutlemonde ontzette en met vereende magt verder het Mattaramsche indrong tot aan 't zoogenaamde hoff van Mancoeboemi omtrent Djokjo, welke sterkte mede vermeesterde en de rebellen dus dwong 't zuijder gebergte in en naar de Zuijdzee te wijken" enz [2]).

Men heeft hier berichten over Yogya uit 1743, 1744, 1746, 1749 en 1751. Wij kunnen er nog een bijvoegen dat op Yogya in 1750 moet slaan.

Met de in de laatste aanhaling vermelde vermeestering van het „hoff van Mancoeboemi omtrent Djokjo", kort vóór April 1751, kan toch bezwaarlijk bedoeld zijn wat men in het Verh. Bat. Gen. XII uitgegeven „Kort verhaal van de Javasche oorlogen, welke met onderscheidene Prinsen gevoerd zijn, sedert den jare 1741 tot den algemeenen vrede gesloten in den jare 1757", op bladz. 145 en 146,

1) Faure aan von Hohendorff, 9 Juli 1749, in Louw, De derde Javaansche successieoorlog, bl. 24.

2) G. G. aan Heeren XVII, 8 April 1751, bij de Jonge, Opkomst, enz., X, 181.

aantreft. Daar komt in het verhaal voor: „dat het den onzen onmogelijk was zich weder te herstellen, maar zij genoodzaakt waren spoorslags naar hunne legerplaatsen in Djokjokarta te vlugten De linkervleugel bestond geheel uit Inlanders, onder het gebied van den vaandrig Steenmulderen en had het echter alleen staande gehouden, en zelfs het vijandelijk voetvolk doen deinzen, blijvende meester van het slagveld, nogtans ten koste van eene menigte volks, waar onder vele grooten waren, alsmede een kloek getal Madurezen, die zich heldhaftig gekweten hadden; doch was echter ook genoodzaakt het leger naar Djokjokarta te volgen, dat niettegenstaande men daar geen vijand te vreezen had, lafhartig verlaten, en eene goede partij ammunitie, om daarmede op den weg niet belemmerd te zijn aan het vuur opgeofferd werd" [1]). Uit bladz. 143 en 152 van genoemd stuk, volgt dat dit verlaten van Yogya door een Hollandsche bezetting, die daar dus gelegerd moet zijn geweest, plaats had in het jaar voorafgaande aan die vermeestering in 1751, zoodat dit bericht dus een schakel vormt tusschen de beide mededeelingen uit 1749 en 1751, die met de overigen, allen te zamen, ons leeren, dat er in Yogya reeds vrij lang voor het jaar 1755 een (vorstelijke) *pasanggrahan* is geweest, dat Mangkubumi zich te of bij Yogya een (versterkt) hof heeft laten bouwen, en dat de Hollanders hem van daar verjoegen, er op hun beurt een kampement bij of in bouwden, dat verlieten, maar het later weer veroverden [2]). Hoe het er verder mede is gegaan, is mij uit het door mij geraadpleegde niet gebleken, doch dit doet hier trouwens ook minder ter zake, omdat hetgeen er uit aan den dag komt, voldoende is, te meer

1) Op deze plaats vestigde Prof. Veth reeds de aandacht in zijn Java, II, 485.

2) Vgl. ook Louw, De derde Javaansche successie-oorlog, bl. 24 (Mangkubumi betrekt de *dalěm* te Jogya, 1749), 35 (de Hollanders verlaten het door hen bezette Jogya, 1750, = Verh. B. G., XII, 146), 36 (Mangkubumi bezet Jogya weder), 45 (Mangkubumi weer uit Jogya verdreven, dat hij verbrandt, = Verh. B. G. XII, 155, en dit door de Hollanders weer bezet, 1751, = de Jonge, Opkomst enz., X, 181), 46 en 47 (andere bijzonderheden omtrent de te Jogya omstreeks dien tijd liggende bezetting).

daar hetzelfde uit Javaansche bronnen blijkt, die ons tevens nog meer bijzonderheden ter kennisse brengen.

In de boven reeds genoemde babad Giyanti van Yasadipura I wordt in Zang 6 melding gemaakt van von Imhoff's vertrek van Sala, na zijn verblijf aldaar van zeven dagen, en bericht, dat hij zijn weg neemt door de Mataram en de Banjumas. Als bijzonderheden bij dat vertrek, of gedurende of op dien reis, wordt gereleveerd, dat Mangkubumi Surakarta gelijktijdig met den Gouverneur-Generaal verliet, dat er in de Mataram op den *gunung* Gamping op dat oogenblik een der weerbarstige prinsen gelegerd was, Mas Guntur, Pangeran Suryadikusuma, de zoon van Pangeran ngabei raden mas Sudira, die hoorende, dat de Gouverneur-Generaal daar langs zou komen, van daar wegvluchtte, en dat van Imhoff een drie dagen in Ayogya verwijlt, de ruines van Pasar Gĕḍe, Karta en Pleret in oogenschouw neemt, de Zuidzee gaat zien, dan weder naar Ayogya terugkeert, en zich verbaast over de uitnemendheid van Yogya's grond (of buurt) (*saening tanah Yugya*).

Ook daar dus wordt het verblijf van Imhoff in de Mataram en bepaaldelijk in het daar te vinden Ayogya als iets bijzonders op den voorgrond geplaatst, of niet vergeten, en dat, terwijl van het overige van de tocht verder niets vermeld wordt. Voor de Javanen moet het werkelijk iets zeer ongewoons geweest zijn, dat een gouverneur-generaal, in vrede, het oude Mataram bezocht, en als het ware een pelgrimstocht deed naar de plaatsen, waar vroeger de *kraton's* der verschillende vorsten van Mataram hadden gestaan. Niet minder zeker ook, dat hij logeerde in het reeds oude koninklijke „lusthuis", dat men te Ayogya kon vinden.

Inderdaad vond men daar een oud koninklijk „lusthuis", en was de plaats dus reeds al lang gewijd vóór dat Mangkubumi, als Sultan Amangkubuwana I, in 1755, zijne *dalĕm* Yogyakarta liet bouwen. Niet alleen dat hij zelf, zooals uit het bericht van 1749 blijkt, de daar te vinden Mataramsche *dalĕm* betrokken had, reeds vóór hem had de *susuhunan kuning* (Mas

Grĕndi) in 1743 daar zijne tenten opgeslagen, doch ook deze was geenszins de eerste geweest, die er verblijf had gehouden.

De geschiedenis van Ayogya vindt men in het kort in dezelfde *babad* Giyanti, waaruit hier reeds een paar mededeelingen gedaan werden, verhaald in Zang 183, daar waar Mangkubumi, na de splitsing van het rijk in 1755, met allen ernst aan het bouwen van zijn kraton voor goed kon denken. De door hem daarvoor, niet voor de eerste maal, uitgekozen plaats was het oude Ayogya. Mangkubumi, thans Amangkubuwana (I) geheeten, begeeft zich voor de zooveelste maal naar den *gunung* Gamping en laat daar de plek afzetten voor zijn nieuwe kraton, en die schoon hakken. *Sultan*, zoo staat daar in Zang 183, *sampun, buḍal sawadya angidul, lampahe ginĕlak, sapraptane gunung Gamping, ladjĕng njĕngkal baḍe kiṭa alas Bringan „kang wus tĕpung lan wangunan Ngadjugdjeku: sinuwun Mangkuraṭ, kang yasa Gĕrdjitawati, duk djĕnĕnge sinuwun Pakubuwana „ing Gĕrdjitawati den-lih namanipun winastan Ngayogya; duk alam sultan puniki, duk mungsuhan lan mayor Pebĕr binubrah „banonipun sadaya sami ginĕmpur; mangkya karsanira, djĕng sultan winangun malih, binabatan kang wadya anambut karya „lodjenipun ingkang kinarya rumuhun, ...*

In dit citaat geeft de uitdrukking *tĕpung lan wangunan* eenige moeite, daar zij, letterlijk „zich aansluitende aan den vorm van”, zoowel zou kunnen beteekenen: „in vorm overeenkomende met”, of „vlak naast, gelegen tegen den (ouden) opbouw te” als „overeenkomstig en daarbij tevens volgende wat daar nog te zien was van het oude (Yogya)”.

Als men in aanmerking neemt, dat de nieuwe *kraton* den naam Ayogyakĕrta krijgt, en dat de naam Surakarta zich aansluit bij Sala (zie boven), evenals Kartasura bij Wanakarta (zie boven), dan lijdt het geen twijfel of het oude Ayogya moet ook de plaats zijn geweest, waar Yogyakarta verrees. Als dat zoo is, dan kan de genoemde uitdrukking hier slechts gebezigd zijn met de laatste bedoeling. Ook dan eerst laat zich hier ook verklaren, waarom die bijzon-

derheden van de plaats Ayogya er bij vermeld zijn, welke hier anders al zeer weinig ter zake zouden afdoen, tenzij het streven van den schrijver hier geweest zou zijn eenige geleerdheid te vertoonen, eene hebbelijkheid, die men hem ten onrechte zou aanwrijven, zooals een ieder zal moeten toegeven, die met andere partijen van zijn *babad* heeft kennis gemaakt, en daarbij zich ook de moeite zal hebben getroost die met de contemporaire Hollandsche berichten te confronteeren.

Die bijzonderheden zijn, dat Ayogya (of wat daar te vinden was), toen Mangkubumi met majoor Feber strijd moest voeren, dat was in 1751 [1]), vernield was, zoodat er geen steen op den andere was gebleven; dat Ayogya dezen zijnen naam gekregen had van een Pakubuwana (zooals zoo dadelijk blijken zal den II^en^); dat de daar te vinden *dalĕm* vroeger Gĕrdjitawati heette; dat dit Gĕrdjitawati door een Mangkurat was gesticht; en dat het den (nieuwen) sultan juist te doen was om op die plek weer op te richten wat er vroeger was geweest (*karsanira djĕng sultan winangun malih*), welke laatste uitdrukking, zoo er nog twijfel omtrent de eerste onduidelijke woorden zou bestaan, met zekerheid aangeeft wat deze beduiden moeten.

Hetgeen hier omtrent dat oude Ayogya wordt medegedeeld, vindt zijne bevestiging in eene plaats van èen geheel andere *babad*, de Babad tanah Djawi *tĕmbang*, die Java's geschiedenis tot in 1743, het contract van Verijssel, verhaalt. Het gedeelte van deze *babad*, waarin bedoelde plaats voorkomt, is onder den titel babad Pĕtjina door van Dorp & Co. te Samarang uitgegeven, en men kan haar, Zang 229, str. 52, in die uitgave vinden op bladz. 8. Zij luidt: *datan kawarna ing marga, tindaknya sang prabu murti, wus rawuh nagri Mataram, sumahab wadya pradjurit, karsanira sang adji ing Ayogya kang dinunung, sampun amĕsanggrahan, ingaran Gardjitawati, sapunika sayĕktine ing Ayogya.* Het gedeelte van den tekst, waartoe deze strophe behoort, beschrijft een pelgrimstocht door Pakubuwana II in 1739 A. D. ondernomen naar de graven zijner

1) Zie Louw, *ll.*, bl. 47.

vaderen, in gevolge eener gelofte door hem afgelegd tijdens eene ongesteldheid van den nog jeugdigen kroonprins. Op die tocht doet hij de plaats aan, en betrekt hij het verblijf, dat Gĕrdjitawati heette en door hem Ayogya werd genoemd (zooals in de babad Giyanti wordt gezegd), of, want deze opvatting van het geciteerde is ook mogelijk, en dan is de naam Ayogya nog ouder, hij begaf zich naar de plaats, die Ayogya heette, gaf daaraan den naam Gĕrdjitawati, doch deze plaats heette, in den tijd van den schrijver (*sapunika*) toch weer Ayogya [1]). Tegenover de traditie, die omtrent het stichten van Gĕrdjitawati in de babad Giyanti voorkomt, verdient de eerste opvatting verreweg de voorkeur, vooral omdat in die strophe van de babad tanah Djawi van Mangkurat niet wordt gewaagd en zij dus, zoo men al zou willen aannemen, dat zij het was, die tot de mededeelingen in de babad Giyanti van Yasadipura aanleiding had gegeven, in geen geval toch de geboorte kan hebben geschonken aan eene uitbreiding als men alsdan zou aantreffen in Yasadipura's boek.

Welke der vier Mangkurat's, die vóór Pakubuwana II *susuhunan* waren, als de stichter van Gĕrdjitawati moet worden beschouwd, is moeielijk uit te maken, ook als men tusschen deze vier personen wat hun naam betreft een onderscheid zou willen handhaven, als vroeger wel eens (door Europeanen) is aangenomen: Mangkurat Tĕgal wangi, Amangkurat I, Mangkurat Mas, en Mangkurat II. Men heeft zich daarbij op Javaansch standpunt te plaatsen, en dezen houden, zoo zij het onderscheid gekend hebben, dit geenszins vol.

Doch hoe dit ook zij, de betrekkelijke ouderdom van de plaats, vóór 1755, en het gebruik dat van haar gemaakt werd, evenzoo vóór 1755, blijkt uit het gereleveerde genoegzaam, en meer behoeft hier niet beoogd, noch betoogd te worden.

Vóór 1755, het jaar van de stichting van het huidige Yogyakĕrta, bestond er op de plaats waar Yogyakĕrta verrees,

1) Een geschreven exemplaar geeft, in plaats van *sapunika*, *sri narend ra*.

een Ayogya, had er op die plaats reeds een *dalĕm* gelegen, en had Mangkubumi, die Amangkubuwana I werd, er als Pakubuwana of tegenkeizer, zelf reeds een *dalĕm* gehad.

De naam van die nieuwe *kraton* ontstond bepaaldelijk, omdat er op de plek, waar zij verrees, een Ayogya voorhanden was, of geweest was, terwijl het verder van zelf spreekt, dat die naam, op dezen basis, gewrocht is geworden naar analogie van den naam der reeds bestaande kraton Surakarta, wat ook de oorzaak geweest moge zijn, die dezen laatsten naam aan de *kraton* te Sala deed schenken.

In het voorafgaande werd, zooals men gezien heeft, geen enkel woord gewijd aan de beteekenis der die *kraton*-namen vormende bestanddeelen. Na het voorafgaande zal vermoedelijk ook niemand meer vergen, dat daarbij hier nog wordt stil gestaan. Hoewel het zeker van belang kan wezen te weten wat de Javanen onder de daarbij gebezigde woorden verstaan, zal een ieder moeten beamen, dat etymologiseeren bij deze namen veilig achterwege kan blijven, aangezien historische drijfveeren tot de keuze dier namen hebben geleid. Mag het al zijn, dat de hier gegeven verklaring gedeeltelijk nog een nadere bevestiging behoeft, zooveel is toch wel zeker, dat de naam Surakĕrta rechtstreeks uit Kartasura ontstond, dat Karta aanleiding tot Kartasura heeft gegeven, en dat Ayogyakĕrta geformeerd is in den trant van Surakarta, en verder, dat Wanakĕrta, Sala en Ayogya, de namen, welke de plaatsen droegen, waar resp. die *kraton's* verrezen, waar het te doen is om te weten hoe die *kraton*-namen ontstonden, niet uit het oog mogen worden verloren.

November 1893.

EENIGE OFFICIEELE STUKKEN

MET BETREKKING TOT

TJĔRBON,

naar aanleiding van het bijschrift bij de Pĕpakĕm Tjĕrbon in Ms. Orient. Acad. Lugd. Bat., n°. 1907,

DOOR

DR. J. BRANDES.

In den Catalogus van de Javaansche en Madoereesche handschriften der Leidsche Universiteits-bibliotheek, Leiden 1892, gaf Prof. Dr. A. C. Vreede, op bladz. 355, uit Ms. Orient. 1907 der verzameling te Leiden, dat een exemplaar is van den Javaanschen tekst van de Tjĕrbonsche *pĕpakĕm* (hier rechtskundig handboek), een bijschrift weer, hetwelk in dat hs. wordt aangetroffen, en in transcriptie met Latijnsche letters als volgt luidt.

Punika amemuti tĕbĕng andadosakĕn ing ubanggi puniki. Sasampuning mantun ngawula ḍatĕng Mĕtawis, kalaning anjĕpĕng kukuman piyambĕk, ing waktu punika nĕmbe djumĕnĕng sultan kakali sĕḍerek, dupi ingkang sĕpu, kang dados Sultan sĕpu, inggi djĕnĕngan kang djĕng gusti Sultan Samsudin, dupi kang anom, dados Sultan anom, ingkang djĕnĕngan kang djĕng gusti Sultan Kamarudin, kang djĕng gusti kakali punika nuntĕn damĕl lĕlĕrĕs, sarta muwakat (*lees:* muwapakat of mupakat) kalayan titiyang agĕng, ing Surakarta, ing waktu punika ingkang dados petor ing nagari Grageh djĕnĕnganipun tuwan Welĕm Tarsĕmetĕ, dados ing

pakĕm puniki, kalaning babad ing djaman kali 1606, ing naun wĕlandinipun 1681.

Met het oog op de *pĕpakĕm* Tjĕrbon, nl. wat den tijd aangaat waarin die compilatie bijeengelezen werd, mag het van belang worden geacht, bij dat bijschrift even stil te staan, en dit zou reeds zijn geschied in hetgeen over de *pĕpakĕm* door mij reeds nader werd opgemerkt in het voorstel door mij gedaan in de bestuursvergadering van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Mei 1894, tot een onderzoek naar de mogelijk nog voorhanden bronnen door de compilatoren voor die *pĕpakĕm* gebruikt, ware het niet het geval geweest, dat ik daar veel uitvoeriger had moeten worden, dan ik reeds was, en hetgeen daar te zeggen viel ook zonder dat duidelijk genoeg kon zijn.

De zaak is namelijk deze, dat dit bijschrift voor het onderzoek naar het ontstaan van de *pĕpakĕm* van nul en geener waarde is, zooals men er dadelijk zelf uit kan afleiden. Ook laten de positieve, door mij nog eens gereleveerde, berichten omtrent de vervaardiging van dat wetboek noch ruimte tot twijfel open, noch behoeven zij nader te worden toegelicht, maar het is schrijver dezes daarenboven mogelijk ook aan te geven, wat de eigenlijke portée van dien kolophoon naar alle waarschijnlijkheid moet zijn, en het kan van belang worden geacht dit te doen uitkomen. Dit laatste met behulp van gedeelten van een *primbon* in het bezit van het Bat. Genootschap, Jav. Hss. n°. 48.

In het Hollandsch vertaald, luidt het hierboven reeds herhaalde bijschrift als volgt:

Het ondervolgende brengt den tijd in herinnering van de vervaardiging van het hier voorafgaande verdrag (wetboek). Toen men (in Tjĕrbon) had opgehouden de dienaar te zijn van Mataram, (en) men (dus) zelf de rechtspraak in handen nam, te dien tijde traden er voor het eerst sultans op, twee die elkanders broeder waren. De oudste, die Sultan Sĕpuh werd, heette Sultan Samsudin, de jongste, die Sultan Anom werd, Sultan Kamarudin. Deze beide heeren maakten daarop, in overleg

met den G. G. te Batavia, een wetboek. Te dien tijde heette de resident van Tjĕrbon Mijnheer Willem Tersmitten, zoodat de tijd van de vervaardiging van het voorafgaande wetboek beantwoordt aan 1606 van de Djaman Kali telling, (en) 1681 A. D. [1]).

In deze vertaling werd duidelijkheidshalve stilzwijgend Surakarta met Batavia en Grage met Tjĕrbon vervangen. Het mag als bekend worden verondersteld, dat het eerste althans op West Java een bekende fraaie naam was van de eerste plaats (= Djayakarta, dat tot Djakarta verkort en verder tot Djakĕtra gewijzigd werd) en dat Grage (bijv. nevens Pakungwati, ook Mangkarawati, Pakungdja, Pakungrĕdja, Pakungadi enz., waarin Pakung = *rĕbon*, garnaal), als zoodanig voor Tji-rĕbon (bij de Javanen Tjĕrbon) dienst doet, iets wat trouwens ook uit de *pĕpakĕm* zelf, althans voor Batavia, aan den dag treedt, doch daarbij behoeft hier niet verder te worden stilgestaan.

Is het eerste gedeelte van dat bijschrift zeker niet onjuist, in zoover als het noodzakelijk was in Tjĕrbon zelf de rechtspleging in handen te nemen, die de hoofden van Tjĕrbon, al heetten die toenmaals nog geen sultan, voor een gedeelte zeker reeds vroeger in handen hadden, zoodat het vermoedelijk beter is hier te spreken van geheel in handen te nemen, toen zij afvallig waren geworden van Mataram, en dit juist samenging met het gaan voeren van den sultanstitel, dien twee der zonen van Panĕmbahan Girilaya van den sultan van Bantĕn, Sultan Agung Tirtayasa, hadden ontvangen, namelijk de prinsen Martawidjaya en Kartawidjaya, en ook

1) Hetgeen vóór in dat hs. in het Hollandsch voorkomt: „*Papakĕm.* Rechtsbepalingen door den Sultan *Sĕpoe Samsoedien* en den Sultan *Kamaroedien*, tijdens de afscheiding van *Cheribon* van het *Mataram*'sche rijk met overeenstemming van den *Orang Besar* te *Soeracarta*, daargesteld onder het bestuur te *Cheribon* van den *Fétor Willem Tarsemeetta* in het jaar 1681 of volgens de *Jaman Kali* 1606 welke bepalingen nader door de Sultans en de Panumbahan aangenomen en erkend zijn", geeft zich zelf niet als eene vertaling van dezen kolophoon, hoewel het er misschien voor moet doorgaan. „Welke bepalingen, enz." is ook dan een aanvulling, waartoe het Jav. bijschrift geenerlei aanleiding geeft.

de regeling der zaken geschiedde onder toezicht of in overleg met de Hollanders, uit niets blijkt, dat zij toenmaals ook een wetboek samenstelden, tenzij men als zoodanig zou willen laten gelden de contracten, die zij met de Kompĕni, en de besluiten, die zij onder raadpleging van hare vertegenwoordigers ter plaatse sloten en namen, en die eenige bepalingen bevatten. Met het oog daarop dient er zelfs gewezen te worden op het feit, dat van Dijk's tweede zending naar Tjĕrbon plaats had in 1681, het jaartal in dat bijschrift genoemd [1]), zie het contract van 7 Januari 1681, bij de Jonge, Opkomst enz., VII, 372, het eerste dat waarschijnlijk met Tjĕrbon gesloten werd, zie Tijdschr. N. I., 1849, I, 430, en kan het ook niet geloochend worden, dat zich ook later de Hollanders met de rechtsbedeeling in dat gewest bemoeid hebben, iets wat o. a. ook blijkt uit het misschien nog slechts in het Javaansch voorhanden, door Tak met de beide Sultans en den Panĕmbahan (Tohpati) in 1685 gesloten contract; uit het contract tot stand gekomen onder de Hartog in 1688, waaruit de Jonge, Opkomst, VIII, XLVIII, met het oog hierop iets aanhaalt [2]); en uit dat van 1699, welke drie laatsten men hierachter als een aanvulling vinden kan.

Maar geheel incongruent is het laatste. Immers Willem Tersmitten was *petor* in Tjĕrbon van 22 October 1720 tot 30 Aug. 1726 A. D. (zie Verslag over de papieren der *bĕkĕlan* (*patinggi*) van de *wong sawidak sasanga* in de desa Tjigugur (Mandala, Sukapura, Preanger-Regentschappen), de aanteekening bij n°. 13, Bijl. XI in Not. B. G. XXXI (1893)), en niet in 1681; toen hij in Tjĕrbon kwam, waren èn Samsudin († 1697) èn Kamarudin († 1703; gewl. heet de 1e Sultan Kanoman Badrudin, wat evenwel in waarde gelijk

---

1) Van Dijk's eerste zending viel in 1678.

2) In den catalogus verwijst de Heer Vreede naar deze plaats. Er staat bij de Jonge: „In het volgende jaar 1688 kwam eindelijk, onder bemiddeling van de Hartog, eene nieuwe overeenkomst tusschen de drie vorsten tot stand. Behalve de beslechting van allerlei kleingeestige geschillen tusschen de drie vorsten, werd bij dit accoord o. a. bepaald, dat de regtspleging zou worden uitgeoefend in een vollen raad van zeven mantri's, door de drie vorsten gekozen", enz.

is aan Kamarudin) reeds overleden; had verder de Panĕmbahan, toenmaals reeds de 2e, daar de eerste in 1713 overleed, zijn aandeel ontvangen; en was ook door den dood van Sultan sĕpuh I de Kasĕpuhan reeds geplitst in Kasĕpuhan en Katjĕrbonan; zoodat, was er zoo iets onder hem tot stand gekomen, dit zou zijn geschied door een overeenkomst met vier Tjĕrbonsche hoofden (Kasĕpuhan, Katjĕrbonan, Kanoman, en Kapanĕmbahan), en niet slechts met Sultan sĕpuh Samsudin en Sultan anom Kamarudin alleen, die trouwens, zooals reeds opgemerkt is, al ter ziele waren. Duidelijk is het dan ook, dat de kolophoon niet anders is dan de uitkomst eener redeneering van een persoon, die met Tjĕrbon's geschiedenis slechts zeer oppervlakkig bekend was, en bouwende op zijne, door hem zeker als vol en nauwkeurig aangenomen halfkennis, mededeelde wat hem juist scheen.

Gegeven het feit, dat men in Tjĕrbon, na den afval van Mataram zelfstandig recht moest gaan spreken; verder dat in den allereersten tijd, — totdat de *panĕmbahan* zijn deel ontving, — er slechts twee personen, Sultan sĕpuh Samsudin en Sultan anom Badrudin, het bewind voerden; dat de Hollanders zich met de rechtsbedeeling hebben bemoeid; dat het eerste contract met de Hollanders gesloten werd in 1681; dat onder de vele *pctor's*, die Tjĕrbon heeft gehad, Willem Tersmitten, — dit kan men reeds uit dezen kolophoon afleiden, — een man van naam in Tjĕrbon is geweest; en — dat er een *pĕpakĕm* werd vervaardigd; zou ook een ander dan de steller van dat naschrift tot een zelfde conclusie kunnen zijn gekomen, even goed als men door er, onkundig van hetgeen men dient te weten en behoort na te gaan om het te kunnen beoordeelen, op voort te bouwen, de verwarring nog grooter zal kunnen maken.

Op zich zelf zou het reeds vrij wel begrijpelijk zijn geweest, waarom de Tjĕrboner, van wien dat bijschrift afkomstig is, nu hij eenmaal de vervaardiging van de *pĕpakĕm* in een ouderen tijd meende te moeten stellen, als den *petor*, onder

wiens bestuur men het wetboek vervaardigde, Willem Tersmitten noemde, een van Tjĕrbon's oudere residenten, welke zich een bijzonderen naam hebben verworven. Er bestond evenwel nog een zeer gegronde aanleiding voor, om juist hem te noemen, aangezien Tersmitten zich inderdaad met het rechtswezen in dat gewest, misschien meer nog dan anderen van ouderen tijd, heeft bemoeid, en dit in de traditie levend kan zijn gebleven. Intusschen was, zooals door een toeval kan worden aangetoond, hetgeen hij leverde of onder zijn bewind tot stand kwam, geheel iets anders dan men in de *pĕpakĕm* terugvindt, zooals blijken kan uit het hier thans volgende gedeelte van de boven genoemde *primbon* van het Bataviaasch Genootschap, Jav. Hss. n°. 48, nl. bladz. 84—92 van dat handschrift.

Wie met de *para wong agung sakawan*, die niet met name genoemd worden, bedoeld zijn, kan ik niet in allen deele met zekerheid uitmaken. Het stuk levert geen datum, en ook tijdens Tersmitten's *petor*-schap (1720—1726) had er wisseling plaats in de regeerende Tjĕrbonsche vorsten.

Toen hij aan het bewind kwam, vond hij er nevens elkander Djamaludin (1697—1724) over de eene helft van de Kasĕpuhan (Sultan Sĕpuh II), en Pangeran Arya Tjĕrbon (I) (1697—1723) over de andere, de zoogenaamde Katjĕrbonan, of zooals het in het stuk hieronder heet de Karyan of Kariyan (van *arya*). Sultan Kanoman (Sultan Anom III) was Alimudin (1706—1733), en in de Kapanĕmbahan had de zoon van Wangsakarta (den eersten Panĕmbahan) zijn vader na diens dood vervangen, dus Panĕmbahan II. 1713—1731, onder voogdij van Nitipradja en Wiratmaka [1]).

Toen hij aftrad als *petor*, stond over de Kasĕpuhan Sultan Sĕpuh III, Tadjularipin, 1724—1753, en over de Katjĕrbonan Martawidjaya, de zoon van Arya Tjĕrbon, die deze na zijn dood in 1723 opvolgde (Tjĕrbon II) [2]).

1) Als voogden komen ook personen van andere namen voor, zie beneden.

2) Ten opzichte van de hier gebruikte uitdrukkingen: S. Sĕpuh II, S. Anom III, enz. wijs ik er op, dat ik een anderen regel volg, dan men, op welken

Wel worden in het stuk de namen vermeld van verschillende ondergeschikte, hooge ambtenaren: Tum. Adiwinata, Tum. Aḍiwireksa, Tum. Natanagara, Tum. Raksawinata, Tum. Raksapradja, Tum. Sĕtjadipura, Tum. Wargadinata, Dĕmang Wangsarĕdja, Dĕmang Mangunnĕgara en Rangga Maospati, doch dezen, onder wie Tum. Sĕtjadipura en Dĕmang Wangsarĕdja elders de voogden van Mas Tjĕrbon (d. i. Panĕmbahan II) worden genoemd, leveren mij, ten minste voorloopig, nog geen voldoende gegevens om daarmede omtrent den tijd van uitvaardiging iets nader vast te stellen. Intusschen kan er hier op worden gewezen, dat in een ander stuk, uit 1721 A. D., de beide genoemde personen Sĕtjadipura en Wangsarĕdja vermeld zijn, terwijl Tum. Raksawinata en Tum. Mangunnĕgara weer voorkomen in een stuk uit een jaar Dje (zie beneden).

De *petor* Djongbĕlut, op het einde van het stuk genoemd, bevond zich in Tjĕrbon van 11 Juni 1706 tot 26 Juni 1714.

Punika surat ubaya unḍang nitih pangage ing nagari Tjarĕbon, kang ḍinawuhakĕn, dening para wong agung sakawan, kalayan tuwang petor, Welĕm Tarsĕmetĕh, kang aligi ing nagari, Tjarĕbon, lwiring ubaya, kang sampun mupakat dados pangagening prayayih wadana sadaya, ki tumĕnggung Raksawinata, ki tumĕnggung Raksapradja, ki tumĕnggung Adiwinata, ki tumĕnggung Adiwiraksa, ki tumĕnggung Wargadinata, ki tumĕnggung Natanagara, ki dĕmang Mangunnagara, ki rangga Maospati, ki tumĕnggung Sĕtjadipura, ki dĕmang Wangsarĕdja, kali prakawisipun prayayi djaksa pipitu, ing sakaṭahe saungĕling sĕrat uḍang-uḍang, botĕn kenging obah malih, tĕtĕp dados pangagening nagari, Tjarĕbon, ing salamilamine, dados kasalamĕtan ḍatĕng titiyang alit sadaya Kalayan mali para tumĕnggung sakawan, sarta djaksa pipitu sampun sami asagup, ing adjĕngane tuwang petor, ing sakaṭahing pabĕn pradata,

grond werd mij niet recht duidelijk, daarbij gewoon is in acht te nemen. Ik telde door in de Kasĕpuhan, de Kanoman, enz., zoodat mijn S. Sĕpuh II niet is Sultan Anom I, maar de persoon, dien men aangeeft als S. Sĕpuh IV, — Anom III, Panĕmbahan II. Elders zal ik daarover uitvoeriger worden.

djaksa pipituh botĕn aningali karon e kang apadu, kalane amutusakĕn pamitjara, amung sarakĕte saungĕle papakĕme, kang mupakat, pikiring djaksa pipitu, puniku tikahe djaksa kang amalakarta, ing mĕnang aḍape padu kali, wikinging saking punika, ing sakaṭahe padu pradata kang asisihsisihan. botĕn kenging djaksa puniku, anowongĕna ing wĕwĕtone, lan dipun-lastatun, ing pikir panugale, saking pikire djaksa kang amalakarta, den arakĕt ing saungĕle papakĕme, djaksa pipituh ing putuse pabĕn pradata ing sakaṭahe. Yen wotén titiyang apabĕn sampun sinĕrĕg, atuk tigang sasih ing gangsa, wĕwĕdalan, botĕn amĕdali, sĕrĕgan ing kanĕm wĕwĕtonl kawon tanpangutjap. Kalayan mali djaksa kang amalakarta, yen anglĕrĕsi, amutusakĕn padu pradata, kang awarni kĕdel tutur ing mĕnange kawone kang apadu kali, anuduhĕna ing surat kĕndel tuture darapon sami angartiya. kawone mĕnange kang apadu, jen wontĕn kang amopokakĕn paretahing kartah, anḍap pabĕn pradatane, sarta kaḍĕnḍa patang laksa limang ewuh. Lan botĕn kenging surat pisaid punika dinadosĕna kĕndel tuture tĕrusa lan rakĕt saunining papakĕme, den dados pangagenipun, saupami dereng pinanggih mupakatipun angulatana pikir, kang ḍatĕng kapĕnĕdanipun, darapon dadosa kapĕnĕdaning nagari, ing salamilamine. Wontĕn dening djaksa kang pinalakarta, ing pabĕn pradatane baturipun kang botĕn rakĕt saungĕling papakĕm, ing kalahe bature. kinonangakĕn kardos sĕrat susuḍul, ing kang amalakarta, sarta dipun arakĕt lan sapakĕmipun sinatosakĕna pikiripun, ing tigang wĕwĕton mangka botĕn wontĕn susuḍulipun, kaḍapakĕn pradatanipun, sarta lumiringa ing surat kukuḍung, sarta anetesana ing kukuḍung, saupami djaksa kang anuḍul oliya rakiting papakĕme susuḍulipun, dados aḍap padu pradatane, kang kinukuḍungan, saupami djaksa kang malakarta banta, kalayan djaksa kang anuḍul, amĕtokĕna papakĕme djaksa kang amalakarta, jen botĕn amĕdalakĕn papakĕme dados aḍape, angsale amalakarta, lan maliye djaksa kang amalakarta lan djaksa kang pinalakarta, sami amiyosĕna papakĕme, piyabĕkpiyabĕk ing adjĕnge para kiyai tumeng-

gung sakawan yogya para kiyai tumĕnggung sakawan, anulungana pikir kang salamĕt. Lan ing malihipun, yen wotĕn titiyang sinĕrĕg, yen sampun ḍatĕng ing tetes djaksane botĕn mĕdal, ing pagĕlaran, sarta titiyang kang sinĕrĕg, djaksane kang anĕrĕg mĕdal sarta djaksa kang amalakarta, luntaha tetesing djaksa, kang botĕn mĕdal kawĕruhĕna ing tetes, kalayan malih jen wotĕn titiyang kawon, ing sasatĕkan djaksane yen botĕn mĕdali, ing kawan dasa ditĕn, para kiyai tumĕnggung sakawan, mutusĕna, amĕdalĕna ing pikawonipun. Lan malihipun djaksa kakali kang satugal mĕdal, kang satugil boten mĕdal, sugri kang kawitjatĕn sampuna dening djaksa kang sampun mĕdal, kang mĕdal asunga uninga ḍatĕng baturipun, lan djaksa kang satugil, wontĕn pambĕnganipun, yogya ingatosana. Lan maliye wontĕn titiyang Tjina, apabĕn pradata, malĕbĕt ing djaksa, anaida jen botĕn anaid, tan dadiya pabĕn pradatane, yen kawitjatĕn dening djaksa, yen saderenge putus, titiyang Tjina malĕbĕt, ing benteng botĕn kengang. Kalayan malih wetĕn titiyang ḍusun, apabĕn tapel watĕs, bumi gagaḍuwan dalĕm, paḍa anaida ing karone, ing djaksa pipitu, tumĕnggunge karone, kang ngalĕbokĕna ing djaksa, wontĕn dening kang amanggi pratelane, buktining dadarbe utawi sami pĕtĕng ing karone, ing sakaṭahe pamitjarane, putusa ing djaksa pipitu, kadi adat kang rumihin, ing putuse. Yen wotĕn titiyang Kasapuhan, rabi kaliyan titiyang Kaneman, mangka ala tetela awone, saking pangakune piyabĕk, tĕtĕp dados paraḍa Kaneman, titiyang mantjanagara arabi titiyang Tjarĕbon, mangka ala tetela ing alane saking pangakune piyabĕk, tĕtĕp dados paraḍa. Yen wontĕn titiyang tjatjah atawa panalatjar, angungsi liyan pangawulan, Kasapuhan, Karyan, Kapanĕmbahan, kawĕnangan dening baturipun, baturipun ngaturi uninga ing wadanane kang den-ungsi, apariksaha, yen sampun tĕrus, kang den-ungsi, angatukĕna ing kang darbe titiyang. Kalayan malihipun, yen wotĕn titiyang dalĕm tjatjah sarta anangkul, mangka migat, nutĕn kabĕḍenan, saking unining bĕnḍe, sadalĕm kiṭa, antara tigang sipĕng,

djawi kiṭa paḍĕkĕhan gangsal ditĕn, sugri paukiran para kuwu sadasa ditĕn, sugri Prayangan, Katjarbonan, urut bangawan, urut luwung sapinḍa sasih. yen sampun ḍateng uḍanging nĕgari, mangka kang kagonan gupuhgupuh angaturakĕn ḍatĕng kang darbe titiyang, punika kang botĕn sawiyoswiyos, yen botĕn age angaturakĕn, katĕmpahana sarĕgining tjatjah, kali dasa arta pinutung arta putungane katura ḍatĕng kang adarbe tjatjah. Wontĕn dening putunganeng sakul malĕka ḍatĕng dunungganipun, tjatjah Kasĕpuhan, tjatjah Kariyan, tjatjah Kaneman, tjatjah Kapanĕmbahan pan makatĕn ugi, kang mĕnggĕ kasangkul dening kawula alit, tjatjah dalĕm puniku yen migat naida ing djaksa pipitu, utawi ngilangilangĕna, amĕmĕtjahakĕn. kongang darbe kang ilang, utawi kang pĕtja, dadi udjuke utange, yen dunungan puniku anaid, ing djaksa pipitu, yen sasakulan, adarbe salah botĕn kenging dunungan, amĕdalakĕn gĕti, amutungakĕn babalung, urip papaking mati. dening tatrapane dunungan yen sisihsisiyan, putusa ing djaksa pipitu yen kongangiug dunungan, agitik, amĕdekakĕn sapatute. Kalayan malih para tumĕnggung sakawan, djaksa pipitu, ing sakaṭahe padu sawĕwĕkone padupradatane kang sami lalawanan, botĕn kenging tumĕnggunge djaksane yen botĕn sĕrĕgan, ḍatĕng ing putusipun pisan adarbeya tanggĕlan alinḍungan pura, kinonangakĕn, amutusakĕn ing rakĕte, saungĕling papakĕm, dening si satosane wong linḍungan pura, ing ngat ngon limang wĕwĕton, botĕn winĕdalakĕn dening djaksane, puniku djaksane kang amalakarta amutusĕna ing padupradatane ing nĕm wĕwĕton, dening kang miyosakĕn pikawone para tumĕnggung sakawan. Lan prakara unining surat uḍanguḍang kang ḍingin, dening lakuning banju singsapasitĕn agawe tjarewed punika para tumĕnggung sakawan, putusane kang mariksaha, ing ḍusun kang tjarewed, sarta winiyosakĕn panglakune nĕm suku, nutĕn kapituturan, darapon atuta ing sauniuing unḍangunḍang, saupami botĕn kapintuhu ing pitutur yogya kaḍĕnḍa, kawan reyal, tumĕnggunge kang adarbeya denḍane. Lan wong

desa ora kĕna bumi dalĕm gagaḍuhane ing sahe ana kang den tĕbasakĕn, kaprailang reyale, kang anĕbas, kang anĕbasakĕn kaḍĕṇḍa patang reyal. Lamon wontĕn kang anangkul tjatjahing asĕsĕpen, panangkule botĕn atuk, tĕtĕngĕre tumĕnggunge lura bĕkĕle kapraitjal, artane sapiṇḍahe artane dunungane dening sapiṇḍahe tumĕnggung anangurana, sarta titiyang mantuk ḍaténg tumĕnggunge. Kalayan sakaṭahe sasangkulaning wong paḍa tukuwa surat, ing tumĕnggunge, sumili kang ḷami kang botĕn amawi surat, pan sami atubasa ḍatĕng tumĕnggunge piyambĕkpiyambĕk. Yen wontĕn ṭjatjah Tjarbon kang griya liyan nagari, mangka wangsul mali ḍatĕng Tjarbon, adarbe pamiraos, botĕn kengang wadana kang liyan kang angabotĕna ing pamiraose. Kalayan malih wong Tjina kang sami rabi wong Tjarĕbon, lan kang rabi sasakulan lamilami botĕn kinagekakĕn kĕbo muli ing kaṇḍange, yen darbe anak wadon miluwa ing ĕboke, yen darbe anak lanang, miluwa ing bapane. Kalayan sakaṭahe Tjina kang lalaganan, apyun, winawangĕnan gangsalwĕlas arta, botĕn kenging lakung, saking gangsalwĕlas arta, lan botĕn kĕna amuwuhi apyun saderenge lunas pangalape kang ḍingin. Lan botĕn kening Tjina liyan anunumpangi lalagananing wong, upami wontĕn Tjina kang anĕrang ubaya sakaṭahe pamitjarane kapraitjal. Yen wetĕn titiyang ngenger mangka anjonjolong angilangilangakĕn, amĕmĕtjahakĕn, utang darbe dunungane kengang anĕmpuhĕna, utange tinagih yen dunungane punika naid ing djaksa pipituh, kang botĕn kongang yen dunungan puniku angitung saṇḍang kalayan panganipun, kongang dunungane angatukĕna, sadarbene kang den-ilangakĕn, dunungane anaida ing djaksa pipituh tĕtĕḍakan punika yen den-ĕge rabi, kongsi duwe anak si biyang lĕbur utangipun yen tan duwe naura utang saparo, yen tan kage mantuk maring kang duwe tjatjah, anakipun kang djalĕr tĕtĕpa ing bapane, yen anak estri katura ḍatĕng kang darbe tjatjah sirna saking utang. Kalayan mali yen wetĕn titiyang Kasapuhan, Karyan, Kaneman, Kapanĕmbahan, autang anangkul adarbe anak kĕmbar, yen wadon

katur ḍatĕng kang darbe tjatjah anak kang liyan saking puniku wotĕna ing bapa Lan mali wong mantjanagara, wong Tjarbon sami darbe piyutang sampun langkung saking limang reyal, yen wontĕn lakung saking limang reyal, anuruta ing surat, uḍangudang kang ḍingin. Lan maliye wong anumbak, wong ngamuk sabaḍangane tĕtĕpa ing kang anumbak, yen anumbak maling sabaḍangane maling tĕtĕpa ing sang anumbak, dening darbening wong matuka ḍatĕng sang darbe. Yen wetĕn titiyang kalĕbĕt ing djara kukud, wontĕn darbening wong kang mungĕl ing layang pisaid den matuka ḍatĕng kang darbe yen wotĕn para sĕntana, kang kakanan kang kakeri, kang kawĕkĕr ḍatĕng para wadana sadaya lan ḍatĕng saaḍapaḍapipun punapa mali ḍatĕng wong alit, kang sami adarbe piyutang, kang mĕgĕ asisisisiyan botĕn kenging angiḍĕtiḍĕti, yen kang ingiḍĕtan anaid ḍatĕng karta, lĕbar ing sakehe piyutange. Yen wotĕn wong mantjanagari njaḍak maling utawi wong parau, tinumbak dening maling anaida ing djaksa pipitu, yen tan anaid, ana tatrapaning nagara, yen kamalingan botĕn anaid ing djaksa yen amanggi titik tanda dosa, ing pabĕn pradatane, yen adarbe piyutang utawi wong Tjina, botĕn kengang angiḍĕtiḍĕti. yen djuragan kalĕbĕt ing djurdjana, njata ing pangakune, paraune saisine dadi djara kukud, jen baḍega kalĕbĕt ing durdjana, njata pangakune sabaḍane dados djara kukud. Wontĕn dening warnaning djarahan kapralima, sadunan ḍatĕng kapitan Tjina. Yen angigatakĕn ĕwong ing tatrapane ukume sampun kasĕbut ing uḍang-uḍang kang ḍingin. Kalayan mali prakawis, lampahing ronḍa, wĕnange anatrapakĕn parenta ing nagara, amimiti saking pukul sanga, ḍatĕng ing pukul pat, puniku konganging ronḍa, anatrapakĕn ingkang sami alalaku wong kang nĕrang parenta, kang sampun mupakat ing nagari, yen ronḍa botĕn mituhu, liring pareta wetĕn pangpang loh kalayu saking kalĕwihakĕn gilirane, sarta darbe kang rinampas, yogya matuk kalayan mali sugri kagungan dalĕm, kang warniwarni rupane, sami ginaḍuhakĕn ing djawi, utawi kang dados, raraksaning

kawula alit, kang itjal dados tiwase kang angraksa, yogya anaida kang katitiwasan ḍatĕng djaksa pipitu. Yen wontĕn sakaṭahe kagungan dalĕm, kang ilang ing kaḍaton anirat, utawi abĕnḍe, punika yen amanggi titik, kang kongang tjinatur, ing padu pradatanipun ing karta yen botĕn kados makatĕn rehing sisirangan botĕn kongang pinaos padu pradatane. Yen Tjina tubas pĕtĕng sawarnine duwening wong, yen wong Djawa tubas, pĕtĕng sawarnine darbening Tjina, mangka wiraosa ing karta sarta pisaide Lan mali tidaking palampah djaksa pipitu, yen kapotus mariksa saksi den sami mupakat panugaling pikir, lan den angarti, sampun wontĕn amimiti angaduadu babakit pikir, ing djaksa pipitu sami adarbe wiwirang, ing wong liyan nagara, yen saksi sampun. tĕrus, kawruhe ing ribaganing apadu, sarta sumangga ing ipatipat sarta katulisan potjapaning saksi, ipatipat tulus ḍinawuhĕna, yen potjapaning saksi, botĕn malĕbĕt, ing ribaganing apadu punika tjedaning saksi, tinulisana potjapaning saksi, sirnaha saking ipatipat, saupami panglampahing djaksa, kang satugal, trigantja pikire, dereng kapanggi panugaling pikir, kinongakĕn banta, dening sakaṭahing potjapaning saksi, sarta purwaning banta sami kasuratana urup, lambang saminiug panglaku, tibaning ipatipat tjinĕgah, yogya sami matuka rumihin, punapa bedjing ing pagĕlaran djaksa pipitu. Kalayan malih kang pada utang apanggih wotĕn ing pasar patjuwan, wong paroron awe idin, angiḍĕtiḍĕti, satĕngahing pasar, ing sakehe kang paḍa piyutang. Kalayan malih sugri titiyang lĕbĕt, kang sami lumapa ing karya dalĕm, ing lĕbĕt, miwa kang dados sangkul dalĕm kang, wontĕn ing djawi ing lĕbĕt, botĕn kenging wong liyan anunumpangi asung piyutang, saupami kang paḍa miyutangakĕn, ing tumĕnggunge ing sakaṭahe piyutange kadi kang sampun kasĕbut ing surat uḍanguḍang kang ḍingin, kapraitjal artane. Wontĕn dening sasakulan ing sakaṭahe wong kang paḍa nangkul wontĕn kang sami anunumpangi piyutang kang mĕgĕh pabĕla, pan makatĕn ugi, dening pabĕla bumi utang-utangan, kang sami asung piyutang, anuta puputusaning djaksa

pipitu, ing waktu tuwang petor, Djongbĕlut. Kalayan malih ing sakaṭahe sakuling para pangeran kang alitalit, ḍatĕng saaḍapaḍapipun, kang sami adarbe sangkul, miwa ḍaṭĕng titiyang alit, kang sami anunumpangi, piyutang kang botĕn kenging yen anagiya ing dunungane yen kang anunumpangi botĕn adjĕng itjal artane, amaraḍa ana ing panangure ing dunungane, sangkula, dening sangkul, tĕtĕpa ing dunungane kang anjar.— titi.

Om de verhouding te regelen tusschen de Tjĕrboners en de Preanger lieden, waaromtrent iets voorkomt in het voorafgaande stuk, bracht Tersmitten nog een ander besluit tot stand, dat van 1 Januari 1721 A. D. gedagteekend is, en door mij in dezelfde *primbon*, op bl. 92 en 93, werd aangetroffen.

Daarin vindt men genoemd Pangeran adipati anom (d. i. Sultan Sĕpuh II), Pangeran Arya Tjĕrbon (d. i. Tjĕrbon I), Pangeran ratu (d. i. Sultan Anom III), en Mas Tjĕrbon (d. i. Panembahan II), vertegenwoordigd door zijne voogden Tumĕnggung Sĕtjadipura en Dĕmang Wangsarĕdja.

Het luidt aldus:

Pengĕt surat unḍang-unḍang, saking wong agung Tjarĕbon kang djĕng pangeran adipati anom kang djĕng pangeran arya Tjarĕbon kang djĕng pangeran ratu, tumĕnggung Sĕtjadipura, dĕmang Wangsarĕdja, ingkang wakil pangeran Mas Tjarĕbon, mupakat kalayan tuwang petor Tarsĕmitĕh kang aligi ing nagari Tjarĕbon, liring unḍang-unḍang kang ḍinawuhakĕn. ing nagari Tjirĕbon, aprakara, lamon ana, wong Prayangan anurunakĕn dagangan kumpĕni amoḍok ing bumi Tjarĕbon, lan kokonane para tukang, atawa karĕpe ḍewek tatkalaning wĕngi sawising bada isa iku sira kabe wong Tjarĕbon atawa wong mantjanĕgara, patjuwan sira waniwani anĕkani ing poḍoke wong Prayangan, ora agawa obor, mangka disapa sapisan pinḍo ora sumangur, kinonangakĕn anubak, abĕḍil, anuduk maring kang ora gawa obor, wong Prayangan agawaha ĕḍase kang mati, utawa kupinge in Tjarĕbon, aḍatĕngĕna ing tuwan petor, sarta anaida ing djaksa pipitu. Lan

maninge wong Prayangan, lamon anĕkani ing wong Tjarĕbon, sawusing isa ora anggawa obor sinapa sapisan piṇḍo ora sumangur, kinonangakĕn anumbak, abĕḍil, anuduk, maring wong Prayangan, sarta wong desa anitira, anggawaha tumurun ing ĕḍase atawa kupinge, tĕkaha ing tumĕnggunge sewangsewangan, tumĕnggunge aḍatĕngĕna ing tuwang petor, sarta anaidĕna ing djaksa pipitu. Lamon ana wong katjarĕbonan adagang ing Prayangan, pon, mokono uga, lan saprakara maning, wong Prayangan kamalingan, atawa kabĕḍogan kabegalan ing bumi Tjarĕbon, anaida ing djaksa pipitu, lamon ora anaid sadjĕroning sawulan, witjarane tan dadiya. Yen ana wong Tjarĕbon kamalingan, anaida ing djaksa Prayangan, yen ora anaid sadjroning sawulan, pon mokono uga. Lamon ana wong Prayangan, apadu pradata kang asisihsisiyan lan wong Tjarĕbon, aprakara dening djugil ora kanggo padu pradatane tan dadiya witjarane, kala tinulis ing wulan Djanawari tagal pisan ing djaman sewu pitung atus, salikur dina ing taun Olanda.— Titi.

Een derde stuk van soortgelijken aard levert nog bl. 93—96, doch uit welk jaar het eigenlijk is, blijkt niet. De dagteekening is, zooals boven reeds werd aangeduid, onvolledig. Een enkele aanknooping aan bepaaldelijk het eerste stuk uit Tersmitten's periode, leveren de namen Raksawinata en Mangunnĕgara, die hier evenwel in een ander gezelschap handelend optreden, nl. Arya Raksadipura, Tum Nitipradja, Dĕmang Nitinĕgara, Dĕmang Raksadimĕnggala, Dĕmang Wiratmaka, Rangga Kartanĕgara, Raden Ngabei Dipanĕgara, Ngabei Nayadimarta, Ngabei Suragantaka, Ngabei Suragawarta en Wadoadji.

Tumĕnggung Nitipradja en Dĕmang Wiratmaka, die hier voor de Kapanĕmbahan optreden en in de Hollandsche berichten als voogden van Mas Tjĕrbon (= Panĕmbahan II) vermeld worden, zijn naar waarschijnlijkheid eerder voogden over dezen prins geweest dan de in de stukken, welke zeker uit Tersmitten's tijd zijn, genoemden, nl. Tumĕnggung

Sĕtjadipura en Dĕmang Wangsarĕdja (of oudere namen van deze personen?), vgl. de Jonge, Opkomst enz., IX, 32.

Zich hierop baseerende, komt men tot de gevolgtrekking, dat dit stuk ook ouder moet zijn dan de beide vorigen, en wellicht dagteekent uit een der jaren tusschen 1713—1720 A. D., gedurende welken tijd een jaar Dje met 1714/15 parallel ging. Vermoedelijk echter is het nog ouder. Het blijkt namelijk niet, dat de beide genoemde personen, Nitipradja en Wiratmaka, tijdens de uitvaardiging van dit stuk, reeds als voogden fungeerden, en er is slechts sprake van de Kasĕpuhan, Kanoman en Kapanĕmbahan, m. a. w. de Katjĕrbonan wordt er nog niet vermeld. Daar deze nu eerst ontstond in 1697, en de Kapanĕmbahan van 1688 is, zal òf 1690/91 òf 1698/99 hier wel eerder in aanmerking moeten worden gebracht. Of deze conclusie intusschen juist is, en aannemelijk, laat ik aan anderen ter beoordeeling over. Is dat evenwel zoo, dan heeft men er een bewijs te meer in, dat reeds vóór Tersmitten, evenals na hem, men de regeling der rechtsbedeeling ter harte heeft genomen, wat trouwens bij zulk een veelhoofdigheid van bestuur niet te verwonderen is, daar deze op den langen duur toch alleen door onderlinge minnelijke schikking in orde gebracht en gehouden kon worden.

Ook dit stuk geven wij hier weer, èn om zijn soortgelijken aard èn omdat het almede de eigenlijke waarde van het bijschrift bij dat exemplaar van de *pĕpakĕm* kan toelichten.

Punika layang ubayaning pabĕn sadatĕn, ki arya Raksadipura, sarta prayayi wadana Kasĕpuhan, ki dĕmang Raksadimanggala, ki tumĕnggung Raksawinata, ki ngabei Suragamarta, ki ngabei Nayadimarta, ki ngabei Suragantaka katjĕkĕl dening prayayi Kanoman, ki tumĕnggung Mangunnagara, ki Wadoadji, ki dĕmang Nitinagara, raden ngabei Dipanĕgara, ki rangga Kartanagara, liring lambang ubaya Kasapuhan, Kanoman, atanapi djaksa, Kapanĕmbahan, ki tumĕnggung Nitipradja, di dĕmang Wiratmaka, yen wotĕn apadu pradata, yen sinĕrĕg ing limang wĕwĕton, boya ami-

yosi, djakĕp ing nĕm wĕwĕton, kala tanpangutjap, yen paduwa pradataha wong amopokakĕn bĕbĕnĕr dalĕm, sarya kaḍĕnḍa patang laksa wolung ewu. Yen ana wong numbak maling, atawa kamalingan, atawa wong sinuduk, ing maling yen sami Kasapuhan, anaida ing djaksane ḍewekḍewekan, yen tan anaida padune pradatane, tan dadiya kartane. Yen wetĕna numbak maling, Kanoman, utawi Kapanĕmbahan, utawi katjĕkĕl, durdjanane paraḍahe matuka ing kang darbe ĕwong, dening saradjaduwene, uma-balene, malĕka ing kang anubak maling. Utawi yen wong Kanoman, kang aduwe purwa pan makatĕn ugih dadosa saungĕling lalambangan, punika prakaraning sisirangan panaide anaida ing djaksa pipitu. La yen ana wong anakulakĕn titiyang, atawa wong asisingluran, atawa utang-apiyutang, gaḍeginaḍekakĕn la yen ana wong kapoḍokan wong adagang wong duradesa, tan adaganga sami wong Kasapuwan, wong Kapanĕmbahan, pan makatĕn ugi. Atawa yen ana wong apadu pradataha, singaha kang pinadu, sambat, wade atubas liyan nagara, boya patut linakon, utawi boya oli layange kang papareta, ing nagari, kang sinambat iku dadiya aḍape yen oli layange kang paparetah kang sinambat iku, sinahalokitaning durdjana tan kaḍĕnḍaha. Yen ana wong kamalingan atanapi kasayaban, kabĕḍogan urut bangawan yen ora anaid, ing sadasa ditĕn, yen amanggih ĕmal sagugate tan dadiya, mangka lamon anĕnĕmu atanapi njanjaḍangi kĕbo sapi djaran, saliring kang katĕmu, yen ora anaid ing dalĕm limang dina tan dadiya dene njanjaḍangi dadi durdjanane, wong urut luwung yen ora anaid ing dalĕm wolung dina, yen ana katĕmu tan dadiya sagugate, lamon anĕnĕmu, tanapi anjanjaḍangi yen ora naid, ing patang dina, tan dadiya dene anjanjaḍangi lamon tĕnga tani, yen ora naid ing dalĕm limang dina ana gugate tan dadiya, yen nĕnĕmu tanapi anjanjaḍangi, yen ora naid ing tigang dina tan dadiya dene njanjaḍangi, yen paukiran, Parayangan atanapi Talaga, yen ora naid ing satĕnga wulan, yen ana gugate tan dadiya, lamon anĕnĕmu atanapi njanja-

ḍangi yen ora naid ing pitung dina tan dadiya, yen wong para kuwu, yen ora naid, ing limang dina tan dadiya sagugate, yen anĕnĕmu tawa anjanjaḍangi yen ora naid ing dalĕm tigang dina, tan dadiya dene anjanjaḍangi, yen wong Astana, mangidul watĕs Muntju, mangulon watĕs Kali Tandjung, yen nora naid ing tigang dina yen ana pangugatane tan dadiya, yen nĕnĕmu atanapi anjanjaḍangi, yen ora naid, ing rong dina tan dadiya, dene anjanjaḍangi. Lan yen ana wong gagaḍe saking patopan, utawi saking pamadatan, yen boya naid ing djaksane ḍewekḍewekan, sapadune pradatane pinaḍakakĕn lan maling, sarta kaḍĕṇḍa kawan laksa, kawan ewu tiga mas. Lan yen ana kang mĕgati durdjana, singaha kang den-tjolong yen ta ora agĕḍongan titir, tan dadiya ĕgone amĕmĕgati, iku saeka lan durdjana. Lan yen ana wong anubak maling, liyan nagara boyana padunungane sabaḍangane saparaḍahe, malĕka maring kang anumbak. La yen ana wong aburu maling katubak dening kang amĕgati, sabaḍangane srahĕna ing kang anumbak maling, srahĕna ing kang aduwe buron saradjakayane uma-balene malĕka ing kang kamalingan. Lan yen ana wong apiyutang ing tĕtĕbusaning wong boya krama ing kang duwe ĕwong dadi bogan salimaha, tan atuk dene apiyutang, tur kaḍĕṇḍa kali laksa kawan ewu. Lan yen ana wong kamalingan kasayaban, kabegalan, lawaslawas duwene kang ilang kapagi, ing djarahaning maling tan dadiya sagugate, lan njata pandjarahe ing durdjana. Yen ana wong padu pradata asambat maling kabegalana, kasayabana, yen aduwe gugat liyan pagusten, dudu paḍa pagustene, anaid ing djaksane pipitu, yen anaid ing djaksa ḍewek-ḍewekan tan dadiya panaide. Kala sinurat layang ubaya lalambangan, Kasĕpuhan, Kanoman, Kapanĕmbahan ing ditĕn Sĕnen sasi Saban tanggal pingsan ing taun Dje. Titi.

Ten einde nu nog verder den loop van zaken in het licht te stellen, maar ook omdat het met het oog op de opvolging der verschillende vorsten van Tjĕrbon wenschelijk mag

heeten, dat die stukken in het licht worden gegeven, en men beter dan tot nog toe de waarde van het verdienstelijke stuk „De Cheribonsche vorsten", in Tijdschr. van N. I., 1849, I, bl. 430—435, zal kunnen beoordeelen, volgen hier nog de met die vorsten door de Kompěni gesloten contracten, welke mij ter kennisse zijn gekomen, en, dagteekenende van vóór de vervaardiging van de *pěpakěm* in 1768 en voorafgaande jaren, nog niet zijn uitgegeven, nl. die van 4 Dec. 1685, 8 Sept. 1688, en 4 Aug. 1699.

Het eerste, hetwelk mij slechts in het Javaansch bekend werd, vond ik almede in diezelfde *primbon*, als waaruit boven die andere hier medegedeelde stukken konden worden overgenomen, nl. op bladz. 96—99.

Daaraan gaat in leeftijd vooraf het contract met van Dijck van 7 Januari 1681, dat men vinden kan bij de Jonge, Opkomst enz., VII, 372 en volgg.

De beide anderen zijn posterieur aan de met Tak gesloten overeenkomst.

Na dat van 1699 volgen die van 17 Febr. 1708 en van 18 Januari 1752, beiden, het laatste in den vorm van eene resolutie van 31 Dec. 1751, bij de Jonge te vinden, Opkomst enz., VIII, 320 en X, 189.

De in Tak's contract genoemde vorsten zijn Sultan sěpuh I, Sultan anom I, en Panĕmbahan I, welke laatste hier nog Pangeran Tohpati genoemd is.

CONTRACT (TAK) VAN 4 DEC. 1685.

Punika surat djangdjih sarta mupakat, ratu katiga sanak, karihin Sultan sěpuh kapingkali Ratu anom kapingtiga pangeran Topati, amutusakĕn sarta anjatakakĕn saking aran tuwan Gurnadur djedral Joanis Kampus sarta raden pan Indiyah ingkang amariksah sarta angraksa nagari Tjiribon kalayan budi akale, ingkang kotjap tuwan Gurnadur djedral, kalayan sadaya raden pan Indiya, adarbe putusan, kumasaris Pransois Tak.

Prakara ingkang tinuturakĕn:

Ingkang karihin saprakara ratu katiga sanak kang sampun kotjap, ayun patut, urip ing asasanak, dipun mupakat, sarĕngsarĕng ing asasanak, karana patut sampun dados tjawĕnga ing nagara puniki, titi.

Kali prakawis karana puniku Ratu anom, kalayan pangeran Topati, sanake ingkang tuwa, Sultan sĕpuh igi puniku putra panĕmbahan Girilaya ingkang sĕpuh, prayoga asung ormat uga.

Tigang prakawis Sultan amangsuli ormat saprayogane kang patut ing sanake anom kali, Ratu anom, pangeran Topati, karana sanake karo iku, dados rentjang sarĕngsarĕng amaretahi nagari Tjiribon, titi.

Kawan prakawis boya kĕni adodolan saptu amung ing alunalun ing yunan karaton Sultan sĕpuh, ing ĕgon iku matri katiga sanak, akumpul ing ĕgon iku, sinaosakĕn paluguane Ratu kali karihin, Ratu anom kalayan pangeran Topati, angatos tuwan Prasois Tak, sabangsule saking Mataram tĕka ing nagara Tjarĕbon, pinali tiga, mangka patutah kalayan, sukane ratu katiga sanak, akardi prakara ingkang anjar, utawi prakara liyan, titi.

Gangsal prakawis supaya adja katingal nagari Tjarĕbon pinalih tiga mangka patut sakehe orana liyan mung sabandar saking aran ratu katiga, ingkang anglarapakĕn salwir ingkang tĕka saking nagari liyan . . . nulunge adatĕngakĕn, amitjarakakĕn, angaturakĕn, ratu katiga sanak, titi.

Ing nĕm prakara lunggu sabadar iku, ginaduhakĕn, ratu katiga sanak kang kotjap tumĕnggung Raksanagara, pratjaya kadi wong kang bĕnĕr sarta patut, lunggu sabandar, titi.

Kang pitung prakara, ora kĕna, tumĕnggung Raksanagara, saking tjuke, beya bandar lĕwih kaya mangko karana tumĕnggung iku mupu babagen, iku Sultan sĕpuh, kang kaya ana mangko wontĕn, dening kapitan Tjina, amupu babagen, ratu anom kalayan babagen pangeran Topati, babagen, beya tjuke, tĕtĕp kados makin, satĕka Kumpni bali amutusakĕn, karana tiningalan, make puniki ratu katiga sanak wetĕn ing dalĕm santosa, titi.

Kawolung prakara, supaya adja papadon, kalayan pitĕna

ing prakara sawidjiwidji, ayun agawe pareta sewang-sewangan, dipun patut, ratu katiga sanak, boya kĕna ḍewek, angukumakĕn, kalayan tani karana iku patut, agawe witjara, maring mantri katiga sanak, titi.

Kasangang prakara, ing kale kang lungguh ing dalĕm bitjara iku wong pipitu, saking Sultan sĕpu titigah saking Ratu anom kakali, saking pangeran Topati kakalih, titi.

Sapulu prakara witjara iku, pingkalih sadjumangat, amitjarakakĕn, ing dina Rĕbo sapisan dina Angad sapisan, ing ayun-ayunan masigit agung iku la ĕnggoning kunakuna, amitjarakakĕn, sakaṭahing prakawis, titi.

Kasawĕlas prakara, ĕgon iku amitjarakakĕn sarta amĕgat pamitjara pradata sahrat Tjirĕbon ora kĕna mperekal (?) maning, titi.

Rolas prakara yen wontĕn sadalĕming witjara iku prakara ingkang awrat, ora kĕna pinĕgat maka matur sewang-sewangan, ing gustine mantri pipitu, iku kang matur ing gustine, titi.

Tigawĕlas prakara, ing prakawis puniku, mangka Sultan sĕpu angaturi kang rayih karo Ratu anom, kalayan pangeran Topati, maka katuran kang rayi karo ing dalĕme sanake sĕpu kali saking prakara iku, kang ora kĕna pinĕgat, dening mantri pipitu iku kalayan malih saliring kal, kang awrat kadi adangdani abarĕsihi kali, utawi lulurung, ayun mupakat, sarta amĕgat katiga sanak, titi.

Wontĕn dening salwir prakara ing surat puniki, manira Sultan sĕpuh, Ratu anom, pangeran Topati adjangdji anurut, sarta anĕtĕpakĕn lan mali rayat-manira sewang-ṣewangan, ayun la anurut pareta iku sarta anarima angestokakĕn mangka iku la dados satosa, kalayan mupakat ratu katiga sanak utawi rayat Tjarĕbon karana prakara kang kautjapakĕn iku, maka manira ing arĕpan patusan, Pransois Tak angĕtjapi sadalĕming surat puniki, surat sakawan, puniki tugal unine, kang satugal Kumpni kang anjĕkĕl, kang satugal Sultan sĕpuh kang njĕkĕl, kang satugal Ratu anom kang agaḍu, kang satugal pangeran Topati, kang gadu.

Kala pinĕgat sadalĕm karaton Sultan sĕpu, patang dina wulane Desebĕr, taun sewu nĕm atus wolung pulu lilima, titi.

CONTRACT (DE HARTOG) VAN 8 SEPT. 1688.

Formulier van een vernieuwd Accoordt en herstelde vrindschap tusschen de drie gebroederen uijtmaekende den Koninck en 't Hooft van 't Cheribonse Rijck Zultan Soppo, Zultan Anum, en Pangerang depattij Topattij off nu Panbahaên Cheribon opgerecht beraemdt ende beslooten, ingevolge van hare beede, door bemiddeling van den WEL. Ed[le] Heere Gouverneur Generael Johannes Camphuijs, end' E. E. Heeren Raeden van Nederl. India als schuts en schermheeren van 't Rijck Cheribon, en dat bij interventie van Hooghgemeld[de] hare WEL.Ed[e] commissaris, den opper-coopman Johannes de Hartogh weezende en bestaende dit nieuwe verdragh van de volgende teneur, en articulen, namentlijck.

1.

Werdt bij dit articul sinceerlijck voorgenoomen, belooft, en aen malkanderen toegezegt, een nieuwe opreghte broederlijke vrindschap en eendraght waerinne voortaen sonder scheuringe off verwijderinghe leeven, en sonder ooijt oock weder op te haelen, vergeeten en niet gedencken zullen, eenige der oude en voorgaende geschillen, 't zij van wat naem, off conditie oock mogte weezen, maer in tegendeel gehouden zijn malkanderen, te eeren achten en te helpen dogh met dit onderscheijdt dit Zultan Anum en den Panbahaan Cheribon haren oudsten broeder Zultan Soppo, in die qualiteijdt, en als eerstgeboorne van haren vader den Panbahaan Girijlaija zullen moeten aenzien, boven haer eeren en respecteeren.

2.

Aand' andre zijde sal oock Zultan Soppo, om haer geen kleijnaghting oft versmaedheijd aentedoen, zijne twee andre

broederen Sultan Anum, enden Panbahaan Cheribon, met behoorlijke eere en civiliteijdt bejegenen en considiréren, dat het leeden zijn door 't welke met hem een lighaem uijtmaekende het Cheribonsche rijck gehandhaefft en geregeerd moet worden en waerom in alle vergaderingen Zultan Soppo in 't midden, Zultan Anum ande Rechter en den Panbahaan Cheribon aen de slinkerzijde van haeren outsten broeder, rangh en zitplaets zullen hebben.

3.

Voorts salder op Cheribon, maer eene Saptoe off tournooijbaen gehouden moogen worden, en dat op den allon-allon, voor het hoff van den oudsten Prins Zultan Soppo, alwaer dan de drie Princelijcke Gebroeders, met hare mantrijs en ornamenten, voorts weer alle Saturdagen, naer ouder gewoonte zullen komen en moeten verschijnen.

4.

En om onder de Princen op de tournooijbaen zittende voortaen wegteneemen alle oneenigheeden en verwijderingen zoo is verstaen en geaccordeert, dat de drie gebroederen opde daertoegestelde verheven plaets tegelijck bij malkanderen zullen sitten te weeten Soppo aend' Oostzijde op de eerste, Anum op de tweede plaets aende Westzijde nade verdeelinge van 't Cheribonsche Rijck doorden overleedenen Sousouhounangh, en vervolgens ider op zijn regte rangh van eere en eijgendom, en dan den Panbahaen aende Oostzijde van haren outsten broeder op den hoeck van gemelde verheven plaets, dogh voorts alle de mantrijs beneede.

5.

Voorts zullen Zultan Anum en den Panabahaan zieck offte beledt weezende zulcks niet bij het tournooijen zoude konnen zijn, gehouden blijven, dit door een boode 's ogtens van den Saturdagh, aen haeren oudtsten broeder Zultan Soppo bekendt temaken, en zo zal van gelijken Zultan Soppo zieck off beledt weezende, dat niet op den tournooij kan koomen, aen zijn tweede: broeder Zultan Anum, maer alleen en 't niet verder laten weeten.

6

De drie broeders met malkanderen, opde tournooijbaen weezende zal niemand 't commando off 't woordt moogen, dan haren oudtsten broeder Zultan Soppo, dogh Zultan Soppo, niet op de tournooijbaen comende sal het tournooijen evenwel voortgaen en 't woordt mitsgaders 't commando gevoerd moeten worden bij Zultan Anum, en gelijken ten laetsten bij den Panabahaen Cheribon zo de twee oudtste broeders niet na gewoonte op de tournooijbaen komen te verschijnen, dogh geen van de drie broeders bij 't tournooijen konnende present zijn zullen de twee oudtste zoonen van Zultan Soppo, en Zultan Anum daer compareren en 't werck laeten voortgaen moeten wanneer Pangeran depattij Anum van Soppo's en bij zijne absentie Pangerangh Ratoe van Anums weegen 't woord voeren, en als hoofft commanderen zal.

7.

En op dat deeze nieuwe vrindtschap en overeenkominge tusschen de Princen gebroeders oock temeer gesterkt magh worde met een nieuwe vaste ordre in de Cheribonse Regeringe tot voorcominge en vermijdinge van alle confusien oneenigheijdt en twisten zo is verders goedgevonden en gearresteerd dat alle gezanten brieven boodschappen enz. 't zij van de E. E. Comp: off andere bondgenooten komende eerstelijk haer addres zullen hebben, bijden outsten broeder Zultan Sappo, waervan Zultan Soppo dadelijk dan zijn twee andre broeders zal moeten waarschouwen en zij oock op die waerschouwinge in 't hof, off op den allon-allon compareren.

8.

Op deeze citatie de broeders bijeen zijnde zullen gemelde gezanten, brieven enz. door den Sabandaer met de gewoone mantrijs en staedt der drie Princen tegelijk werden opgehaeldt en binnen gebragt, de gezanten gehoord en beandwoordt, de brieven geopend en geleezen, en dat in prezentie mitsgaders goedvindinge van alle drie de Prince vandewelke Zultan Soppo, alleenig 't woordt voeren zal

dogh bij abzentie off zieckte van Zultan Soppo zal deze eere Zultan Anum competeeren en even oock zo sal het moeten toegaen in 't schrijven en affzenden der brieven en gezanten aend'E: Compagnie off andre gebeuren met volkome weetenschap en toestemminge van de drie Princen gebroeders te zamen, en niet elk aparte.

9.

Zaeken voorvallende die 't gemeene belangh van 't rijck en 't volk van Cheribon betreffen, als daer zijn 't openen schoonmaken off verleijden van rivieren weegen dorpen en dergelijken meer zullen geentzints appart off particulier bij een van de broeders moeten werden ter handt genomen maer zal Zultan Soppo, 't zij 't hem zelffs off zijne broeders raekt daer op den raedt doen beleggen, zijn twee andre broeders daer citeeren, en op deze waerschouwinge zullen dezelvige bij haeren oudtsten broeder int hoff moeten compareren, en hun tzamen over zulke zaeken dan beraden en besluijten als met eenparige off de meeste stemmen gearresteerd en goedgevonden zal werden ten besten van 't volck en 't landt van Cheribon dienstigh te zijn en te behooren.

10.

Dogh in zaaken van minder belangh en die juist de presentie der Princen niet vereijschen zal den oudtste broeder Zultan Soppo, na voergaende waerschouwinge de vergaderingh mogen doen beleggen door de mantrijs der drie Princen op den allon-allon na ouder gewoonte en in 't ordinairis getal van zeeven stuxs, te weeten drie mantrijs van de oudste, twee van de tweede en twee van de darde prins welke mantrijs de saeken besligten en affdoen, mitsgaders rapport brengen zullen moeten aen hare respective Heeren van 't geene zij indeze vergadering verhandelt en affgedaen hebben en zullen voorts d'ordinaire vergaderdagen niet verandert off verwisselt maer daer toe vastgesteld moeten blijven den Woens en Zondagh ten waere den noodt en dringende voorval van zaeken zulks kwam te vereijsschen.

11.

Even als in de voorige zo is oock in deze volgende artikul tusschen de princen gebroeders besprooken en vastgesteld, dat voortaen niemand derselver, uijt eijgen hoofden zijn volk zal mogen richten veel min terdoodt verwijzen maer zal zulks in den raedt en volle vergaderingh van de voorgestelde zeeven mantrijs der drie Princen gebroeders moete geschieden en dat op de daertoe gestelde, en hiervoor genoemde regtsdagen.

12.

Inwelke vergaderinghe oock voorts nade Javaensche wetten affgehandelt vergeleeken en beslegt zullen moeten werden alle diffirenten twisten schulden en wes meer tusschen coopluijden en den gemeenen man van dit Vorstendom onder malkander komt voorte vallen, idem oock alle brandstigtingen, diefstallen, beroovingen der weegen, en andre misdaden meer, welke zaeken bij deesen raad naeukeurigh onderzoght de kwaeddoenders zonder wagten, nade Javaense wetten gestrafft de goede beschut, en hare schade vergoed zal moeten worden.

13.

Voorts is tusschende Princen gebroeders, oock beslooten dat niemand der Cheribonsche onderdaenen 't raedtslot en 't vonnis van opgemelte zeeven mantrijs zal mogen teegenspreeken verachten zigh daertegen stellen off hun daer van beroepen, dan in zaeken van groodt gewicht en aengeleegendheijd en in welken cass de mantrijs selfs, een zulks voorcomende gehouden zullen weezen, ider daer van rapport tedoen en zal dan Zultan Soppa zijne twee andre broeders Zultan Anum en den Panabahaen Cheribon behoorlijk laten citeeren, om met malkandere gezamentlijk die als oock alle andre sware zaken finael affte handelen te besluijte en recht te doen.

14.

En om nu voorts te beeter alle confusies bedroch en schaggerij in 't maeken der pitjes teweeren, en voortekomen,

mitsgaders om te kunnen onderscheijden, wiens pitjens te ligt oft te kleijn gemaekt zijn, zullen voor eerst niemandt eenige pitiens mogen maeken, dan Raxanagara van Soppo's en Souradinata van Anums weegen, als van outs daer toe geregtight weezende, en jder oock niet meer mogen hebben dan twee vieren mitsgaders een stempel van gelijk groote en rondte op een van de welke staen zal moeten de characters off letters van Zultan Soppo, en de andere van Zultan Anum en zullen ook geen pities voorts mogen werden voortgebragt oft ganghbaer gesteld dan met voorgaende kennisse van de respective princen Zultan Soppo en Zultan Anum hare heeren en meesters endie dan oock zondanigh inde rondte gestempelt geschrapt mitsgaders een quart re: waerdij van een cattij twee theijl netto swaerte in gewigte moeten zijn off zullen anders in boete en verlies van alle hare goederen vervallen.

15.

Dogh zeggen gemelte princen Soppo, en Anum, wel speciael aen haer te behouden, en te rezerveeren 't recht en vermogen om bijt affsterven off veranderen van de nu gestelde en gekwalificeerde pitiesmakers de Tommingons Raxanagara en Souradinata andre 't zij een off meer perzoonen daertoe aentestellen en te qualificeeren, met dit onderling beding noghtans dat de stempel off stempels in haere jegenwoordige groote en characters, en zo meede de pities in haer jegenswoordige swaerte off gewighte gelijk oock 't getal van de jegenswoordige vier vuijrsteeden zijnde van jder oudste prince twee stuks, niet zullen moogen verandert, vermindert of vermeerdert worden, dan met gemeene beraedinge, en goedvinding vande gezamentlijke drie Princen gebroeders Zultan Soppo, Zultan Anum enden Panabahaen Cheribon.

16.

Op dat nu niet schijne, het Cheribonse rijck in drie stukken verdeelt te zijn zo is op nieuws verstaen en goedgevonden dat er maer een Sabandaer zal mogen weezen, die uijt naeme

der drie princen voornoemdt alle vreemdelingen ontvangen bescheijdt geeven te recht helpen, en daer van rapport doen zal aenden oudtsten Prins die zulks dan oock zijn andre broeders Anum en den Panabahaen zal laten bekend maken, en met welke eere van Sabandaer nu weeder begifftet en vereert werdt den ouden tommingon Raxanagara, en vertrouwen dat hij 't zelvige als een oprechten eerlijk Sabandr. toestaedt en betaemd zal waarneemen.

17.

Dogh en zal den Tommingon Raxanagara zich niet verder met de jnkomsten der boom mogen bemoeijen; dan met 't invorderen vande zuijvre helfft daervaen voor zijn Heer Zultan Soppo, en 't voorts in 't welgevallen staen van Zultan Anum, gelijk voor deze Sarapada nu weeder zijn zoon Souradinata, den Chinees Sinko off een ander op den boom te zetten om voor hem en zijn andre broeder den Panabahaen Cheribon d'andre zuijvre helfft der inkomste te ontfangen en intevorderen, en welke verdeelinge tot nadere dispositie van haer Eds. op Batavia zodanigh zal blijven, alzo de meeste ruste daerinne tusschen de princen gebroeders voor alsnoch schijnt te rezideeren.

18.

En terwijl all van veele jaeren aff over 't aen en weeder afstellen van een Sabandaer verschil en oneenigheijd onder de princen gebroeders ontstaan zijn, zo is bij dezelvige, om zulks nadeezen voortekomen en te weeren goedgevonden best geacht en beslooten, dat zij Princen gebroeders zo ras den ouden tommingon Raxanagara mogte zijn overleeden hier selffs geen nieuwen Sabandaer aentestellen maer dit op Batavia aen haer Hoogh Edelens te zullen bekent maken en verzoeke dat haer Hoogh Eds. voormeldt eenen anderen Sabandaer believen te benoemen en aentestellen die bekwaemheijd en verstand heeft het Sabandaerschap voor de princen gebroeders, wel en na behooren waer te nemen.

19.

Oock is met eenen goedvonden en verstaen, om alle confusie en verwarringe in de Cheribonse reegeringe voor te komen dat den Tommingon Raxanagara, voortaen zich met de regeringe van de Chineezen, daracksbranderijen, topbaen, en wat daer aen eijgentlijk gehoordt, niet meer sal mogen bemoeijen off aen zigh treken maer dat in 't geheel overlaten aen den Chinees Sinko, die jegenwoordig provisioneel als hoofft daer over is aengesteldt, tot dat haer Hoogh Eds. op Batavia goedt vinden zullen hem in steede van den overleedene Sarapada met den tijtel van Captn. der Chineezen te vereeren mits dat gemelte Sinko gehouden blijfft voor 't inkomen vand' aracqbranderijen topbaen en andere lantsgeregtigheden daerbij gehorende jaerlijks ten behoeven van de Cheribonse Princen te betalen de zomme van drie hondert Spaensche rijksdaelders.

20.

Voorts is onder de princen gebroeders verstaen ende besloten aen den pangerangh nu den panabahaen Cheribon zo veel volk te zamen zullen doen uijtkeeren en ter handt stellen als bij onderzoekinge van de gewone zeeve Javaensche regters off mantrijs der drie princen met advijs van s'Comps. rezident bevonden zal worden aen 't besprookene van vierhondert man door den Commissaris Jacob van Dijck te manqueeren, onder conditie oock dat 't meerder bevondene volk door opgemelde Panabahaen, aen zijne twee oudste broeders weder overgegeven zal moeten worden terwijl d'eene partij het meerdere ende and're 't mindre voorwende en staende hoede.

21.

Ten anderen zeggen de twee outste Princen op de sterke beede, aen haren jonger broeder pangerang depattij Toapattij die deeze naam niet langer begeerd te voeren, van harentweegen na voorgaende beradinge met den Commissaris te schencken d'eernaem van Panabahaen Cheribon, mits dat hij gelijk als voorheen als jonger broeder verpligt en gehou-

den blijft aen zijne twee outste broeders Zultan Soppo, en Zultan Anum, eere te bewijzen en nooijt te mogen tragten zigh boven genoemde zijne twee outste te verheffen off te doen eeren maer zulks ooijt offte ooijt onderneemende zal ten bersten vervallen zijn van de voorzeijde eernaem van Panbahaen Cheribon welke conditie hij Panabahaen voorts aenneemt en oock belooft te zullen nacomen, zonder dat meergemelde zijne twee oudtste broeders Zultan Soppo, en Zultan Anum weegens den tijtul van Panabahaen, hem eenige de minste eere behoeven aentedoen off te bewijzen, anders dan hem van oudts als jonger broeder met de affgelegde naeme van Pangheran depattij Toapattij heeft toegekomen en genoten.

22.

Op 't voorgen^e^: 21^e^. art: zeggen de gezamentlijke Princen gebroeders na voorgaende onderrigtinge en waerschouwinge van den Commissaris: dat zij de aengenomene tijtuls van Zultans zo wel als van Panabahaen, inde brieven en Geschrifften van offte aen d'E: Comp^ie^: als oock daer buijten niet praetendeeren nogh begeeren te voeren maer genoegh vereert en getituleerdt te zijn met die van Coningen offte Princen van 't Cheribonze rijck en haer Voorige naemen van Martawijaija, Cantawijaija en Wangsacarta zodanigh als A^o^. 1681: 't Contract met de E: Comp^ie^: aengegaen, besloten en getekend hebben.

23.

Ten laesten, zo 't gebeurden dat tusschen ons Princen gebroederen 't zij in de vergaderinge off daerbuijten eenigh verschil off oneenigheijd voorviel zulks in 't besluijten off uijtvoeren der zaeken niet konde van een gevoelen werden, zo heeft den commissaris uijt naeme vand: E: Comp^ie^: op ons voordragen en gedaen verzoek beloofft: en toegezeght dat wij broederen Princen van Cheribon ons dierweegen zullen addresseeren, aenden rezident die van des E. Comp^s^ weegen hier op Cheribon en daertoe gereed zal zijn, en den zelven verzoeken in onze Vergaderingh te komen de

reedenen en ooirzaek van ons geschil openbaren en ons voorts te zullen gedragen aen zijne bemiddeling, gevoelen en recommandatie die den zelven uijt name van haer Eds tot Batavia als onze schuts en schermheeren, tot onze vreede, eendracht en gerustigheijd voortbrengen en uijtspreeken zal.

24.

Alle welke articulen belooven wij Zultan Soppo, Zultan Anum en Panbahaan Cheribon, voor ons en onze nakomelingen, mitsgaders wij Pangerang depattij Anum en Pangerangh Ratou, als oudtste zoonen, van de voorgenoemde twee oudtste Princen, in haer geheel en zo alse leggen selffs te onderhouden en nate comen mitsgaders te doen onderhouden nacomen, en gehoorzamen, van alle onze onderdaenen jngezeetenen onder ons gebiedt en gehoorzaemheid sorteerende alzo wij zulks wel expres begeeren en verstaen tot onze onderlinge ruste vreede en eendraght, mitsgaders tot 't welvaren van ons, van ons volck en van ons rijck van Cheribon te behooren.

25.

Dogh off 't geviel 't geen niet willen hoopen, dat jemandt der Princen gebroederen, wie 't ook zij deeze nieuwe gemaekte vrindtschap en articulen van vreede en overeenkomst, kwam te overtreeden te verbreeken en met voeten te stooten en den zelffden als op articul 23: staedt zigh niet wilde gedragen off laeten gezeggen aen en door de bemiddeling van den rezidt vande E. Compie. zo zullen eghter de broederen uijt eijgen hooffde geenig leedt off kwaedt mogen aendaen, maer gehouden en verbonden zijn den overtreeder van dit contract wettigh te beklagen, aen haer Hoogh Eds tot Batavia, door haere gezanten en brieven van bewijs, van alle 't geene tot laste van den overtreeder weeten inte brengen mits dat ondertusschen den beklaegden, zigh in handen van den rezident off anders goede verzekeringe geven zal dat zich niet buijten de stadt Cheribon transporteeren maer daer in blijven zal tot de

aenkomst der ordres en decisie van haer Wel Eds. op Batavia overdeze zake en aen dewelke zij Princen gebroeders hun volkomentlijk zullen gedragen en moeten richten.

26.

Tenlaesten op dat alles te beter mach nagecomen worden zo hebben wij Princen gebroeders goedgevonden en gelast dat 12: Stcs van onze grootste mantrijs vijff van de eerste vier van de tweede en drie van de laatste prins, in ordre gent t. Raxanagara, Raxawinata, Sourangemarta, Aria Raxadi Poura, Raxadimangala, Aria Souriadimanta. Souradinata, Mantcjagara, Nattanagara, Angebij Raxemangala, deman Lingenata, en Wieratmacka, dit contract meede onderteekenen en zich verbinden zullen 't zelvige voor zo veel't haer aengaed nate komen en te gehoorzame op verbeurte van zulks door haer toedaen en bewerking verbrooken en overtreeden werdende, ten eersten zonder aanzien van perzoonen, door den raedt van ons off onze gestelde mantrijs, op den allonallon gekrist en ter doodt gebracht te zullen worden en welke straff in kass van overtreedinge wij ondergetekende mantrijs ons vrijwilligh onderworpen.

Tot bekragtinge van alle voorgemelde articulen die bij ons Princen gebroeders bezijden onze oudtste zoonen en groote mantrijs, wel overleezen verstaen en begreepen mitsgaders heeden zonder exceptie off uijtvlugt, aengenomen en beslooten zijn hebben wij vier stuks deezer eensluijdende orrigeneele contracten met onze gewone handteekeninge getekend en met onze zeegels bevestigt in prezentie van den commissaris, en oppercoopman Johan de Hartogh geadsisteerd met den E: Captain Willem de Ruijter. die deeze in kwaliteijd van gestelde middelaer en getuijgen, meede met haere namen ondertekend en met 's E Compangies zeegel bekrachtigt hebben zijnde aenstonts tot narichtinge aen een ider van de Princen gebroeders een en 't vierde orrigineele geteekende en geschiapte con-

tract aenden commissaris om bij haer Hoogh Edelens tot Batavia te berusten overgegeven.

Aldus gedaen in 't hoff van Zultan Soppo op Woensdagh den 8 September des jaars 1688, en na onze Javaensche tijdreekeningh op den dagh Robo den 12e dagh van de maandt Dulcaida in 't Jaer Aliff van 1100: was onderteekend in 't Javaensch bij Zultan Soppo Zultan Anum den Panabahaan Cheribon Pangeran depattij Anum en Pangheran Ratou mitsgaders twaelff stuks mantrijs hiervoor in Ordre genoemt, aen 't hoofft van de vijff eerste namen stond ijder haer zeegel in rood lak gedrukt onderaend' namen der twaelff mantrijs was geteekendt Jan Glas clercq: aende zijden boven nevens de drie Princen gebroeders en haer twee oudtste zoonen stond getekendt Johannes de Hartogh Willem de Ruijter mitsgaders daer aen 't zeegel van de E. Compangie in rooden lake gedrukt en daer ondergeschreeven ter ordonnantie van de E. commissaris Johannes de Hartogh datum utsupra getekend bij Jan Glas clercq weesende onder het Maleijtse en Javaensche translaet geschreven gezeegeldt en getekend eeven als hier voornoemt onderde Duijtschen inhouwdt.

Nagedane collatie accordeert deze volkomentlijk met zijn orrigineel Duijts, Maleijts en Javaensch Cheribon inde Vestingh de Beschermingh den 9e September A°. 1688.

CONTRACT 4 AUG. 1699.

Verdag ofte overeenkomste, tusschen de Cheribonse Princen den Zultan Anum, ende den Panhabahan, mitsgaders de Pangerangs Depattij, en Aria Adij Widjaja, de twee laatste als nagelate outste soonen van den overleeden eersten Prince ofte Zulthan Sapoe, ende sulks te samen als hooftregenten van 't land van Cheribon gemaakt door

de bemiddeling en tusschenspraak van den Gouverneur Generaal Willem van Outhoorn, ende de raaden van India tot Batavia soo op het bestier der gemeene zaken ter occagie van het overlijden van den gem: eersten, en outsten Prince Zulthan Sopo, als over de bijsondere volkeren en landen die door den selven nagelaten sijn;

1.

Eerstelijk verklaren den prince Panabahan ende de pangerangs Depattij, en Aria Adij Widjaja den Zulthan Anum, dewelke door het overlijden van den oudtsten en eersten sultan Sopo de voorrang bekomen heeft voortaan als eerste prince te sullen aansien, erkennen eeren, en respecteren, even gelijk ook den sulthan Anum, ende pangerangs Depattij, en Aria Adij Widjaja, bij desen verklaren den panabahan Cheribon die bij 'tleven van sulthan Sopo geweest is de derde prince, voortaan te sullen houden, en erkennen voor tweede prince naast aan den sulthan Anum; waarentegen den sulthan anum, midsgaders de panabahan Cheribon wederom verklaren de Pangerangs Depattij, en Aria Adijwidjaja te samen, te erkennen voor medeprincen en regenten van het Cheribonse rijk instede van haren overleden vader den sulthan Sopo, met geen ander onderscheijd dan alleen ten opsigte van de veranderinge der rang hier voren vermeld invoegen dat in alle publicque ofte bijsondere tesamenkomsten, ofte verhandelingen van zaken het gemeen betreffende, den sulthan Anum de erste den panabahan Cheribon de tweede, en de pangerangs Depattij, en Aria Adijwidjaja de derde plaatse sullen bekleden sonder dat tusschen de gem. vier personen imand sal mogen ingelaten werden tot verkortinge van het regt ofte de rang van een ofte meer derselve belovende de voorm: princen malkanderen indier voegen niet alleen te sullen erkennen, eeren en respecteren soo als 't behoord maar ook onder malkanderen allesinds te onderhouden een broederlijke liefde en eendragt midsgaders alle gemeene zaaken het land ende ingesetenen van Cheribon betreffende, ook soodanig, en med een onderling goede harmonie en

overeenkomst te verhandelen als wel wetende dat daar uijt alleene vloeijen moet het welwezen van het land en volk van Cheribon; 't welk in tegendeel door onderlinge twisten en krakelen tusschen de princen, groote schade, en eijndelijk hun bederf en ondergang soude moeten overkomen.

2.

Ten anderen verklaren de princen hier voren gend. bij desen tevernieuwen de contracten op den 7e Januarij, en 27de Februarij 1681 door den commissaris Jacob van Dijk, als ook op den 8e September des jaars 1688 door de bemiddeling en tusschenspraake van den commissaris Johannes de Hartog, is gemaakt, ende besloten tusschen den Zulthan Zopo, althans overleden ende ons Zulthan Anum en Panabahan Cheribon beloovende de pangerangs depattij, en aria Adijwidjaja haar instede van haren overleden vader nevens den zulthan Anum, en panabahan Cheribon, daar na in alle deelen en articulen, soo wegens het gemeen als bijsonder bestier van alle saken en regtsoeffeningen als anders daarinne vervat te sullen gedragen, even ofte gem: accoort, en overeenkomst med haar in eijgener personen waare aangegaan ofte gemaakt.

3.

Voorts is onderde princen op de tusschensprake, en arbitrage van den Gouverneur Generaal ende de raden van India overeengekomen dat een ieder der gem: princen voor eerst sal blijven en continueren in sijn presente hof, ofte woninge dienvolgens dat tot nader gelegentheijt en dispositie van den Gouverneur Generaal, ende de raden van India zal open ofte onbewoond gelaten werden het hof ofte de ordinaire wooninge van den overleden prince Sopo behalven dat de saptoe ofte tournooijbaan voor het hof van den gem: overleden prins nevens de gewoone vergader en geregtsplaatse aan het selve hof tot de publijque en gewoone weekelijkse bijeenkomsten, als ook tot de verhandelinge van alle zaaken het land en volk van Cheribon in 't gemeen betreffende, als vooren sullen werden gebruijkt; son-

der dat eenige aparte plaatsen tot tornooijspelen door de princen aangesteld ofte gehouden sullen werden om voor te komen de moeijelijkheden en verwijderingen die voormaals daardoor zijn ontstaan; dog sal het den eersten prince Anum vrijstaan om des geraden vindende de gemeene tornooij, en vergadersplaats aan zijn hof temogen overbrengen.

4.

De pretentien en geschillen dewelke de princen onderlinge tegens malkanderen hebben voortgebragt over eenige volkeren en negorijen die den eenen van den anderen souden competeren, en waarover den Gouverneur Generaal, ende de raden van India, om de duijsterheijt van de voorgestelde zaken geen oordeel hebben komen vellen, waar van zij verseekerd souden sijn geweest dat met de regtmatigheijt en billikheijt overeengekomen soude hebben, beloven de princen Annum en Panabahan, als ook de pangerangs Depattij, en Aria Adijwidjaja ijder voorsig selven in haar geheel te sullen laten verblijven, tot en tijd en wijle den Gouverneur Generaal ende de raden van India gelegenheijt sullen hebben de voors. Zaaken door een taalkundig en ervaren Commissaris nauwkeurig te laten ondersoeken, sonder malkanderen dierwegen eenige moeijelijkheeden aan tedoen: ofte dat de geene die daar aan het eerste soude mogen schuldig bevonden werden namaals niet gehoord sal werden, onaangesien het regt dat hij in voorgeschreve pretentien soude mogen hebben;

5.

De verdeeling van de gemeene thollen ofte inkomsten van de boom is meede verstaan voor eerst, en tot nader bevinding nog te laaten, als die bij het accoord tusschen de princen door de bemiddeling van den commissaris Johannes de Hartog op den 8e September des jaars 1688 is vastgesteld zulks den Zulthan Anum ende den Panabahan Cheribon sullen blijven genieten de eene suijvere helft ende de Pangerangs Depattij en Aria Adijwidjaja de andere

helft, ofte ijder der vier princen een vierden deel van de gem: publijcque thollen ofte inkomsten.

6.

En werden de gem: princen bij desen op hare instantie en gedaane versoeken ontslagen van de verdere voldoeninge der gewoone subsidie penningen, die deselve tot nog toe hebben betaald, tot onderhoud van Compagnies guarnisoen binnen de fortresse de Bescherming, maandelijks beloopen hebbende een somme van seven en vijftig spaans. realen.

7.

Dog sullen daar tegens de tommagons Nitijpraija en Wirratmakka met haare onderhoorige dorpen en volkeren, uijtmakende ongeveer 6JO koppen, werden gelaten op haar selven als vrije volkeren, onder de toesigt en bescherminge van d' E. Comp: wiens ordres zij voortaan alleen sullen hebben tegehoorsamen sonder dat haar de Cheribonse princen, ofte imand derselve uijt eenige voorgaande pretentien eenig hinder ofte ongemak sullen vermogen aan te doen, of haar met deselve eenigsinds mogen bemoeijen, maar hun moeten laten bij hunne volle vrijheijd onder d'E Comp: even als die van Gabang of andere omgelege Prianger volkeren.

8.

Tusschen de pangerangs Depattij en Aria Adijwidjaja werd wijders bij dit articul verdragen en geaccordeert alle de landen ofte negorijen en volkeren behoord hebbende aan den sultan Sopo haren overleden vader onder haar bijde in gelijke deelen op de gevoegelijkste wijse te verdeelen en wijders een broederlijke vriendsz: en eendragt te sullen onderhouden en betragte in het bestier van alle zaaken, die het land van Cheribon in het gemeen ofte het gedeelte van haaren afgestorven vader in 't bijsonder, haar nu te samen te beurd gevallen sullen betreffen: sullende om alle kleene hacquetten en moeijelijkheden soo veel doenelijk voor te komen en te weeren den pangerang Depattij ende den pangerang Aria Adijwidjaja ider afsonder-

lijk behouden de dorpen ofte negorijen, die haar door haren overleden vader geduurende sijn leven tot hun onderhoud sijn uijtgegeven, en sal het ten belange van de losse ofte onroerende goederen die door den sulthan Sopo op sijn overlijden sijn nagelaten moeten blijven bij de verdeelinge die daarvan met een onderling consent en genoegen door de ratoe sulthan en de gem. pangerangs, midsgaders haare verdere broeders en susters is gedaan, sonder daar over eenige nieuwe pretentien tegens malkanderen te formeeren.

9.

En dewijle ook geduurende het aanweesen tot Batavia van de meer gem: princen op Cheribon is komen te overlijden de ratoe Zulthan Sopo, waar van niet sonder goede redenen zoude konnen werden geoordeeld dat den pangerang Aria Adijwidjaja alleene behoorde tewesen de eenige en universele erfgenaam van haar geheele nalatenschap soo is evenwel om den pangerang Depattij temeer te verbinden in een opregte genegenheijt met sijnen broeder, den pangerang Aria Adijwidjaja, verstaan dat de erffenisse van den gem: Aria Adijwidjaja van de ratoe Zulthan sijne moeder affsonderlijk niet verder gaan sal dan over alle de losse en roerende goederen geene daar af uijtgesonderd dog sullen de dorpen landen en volkeren onder het gesag van de gem: ratoe Zultan gestaan hebbende onder de pangerangs Depattij en Aria Adijwidjaja mede in gelijke portien werden verdeeld, even als bij het voorgaan articul ten belange van de negorijen landen en volkeren van den Zulthan Sopo is gesegt.

10.

Uijt de inkomsten en voordeelen van de gem: Landen negarijen en volkeren beloven de pangerangs Depattij en Aria Adijwidjaja haare broeders en zusters, de verdere nagelate kinderen van haren overleden vader Zulthan Sopo sijnde ses in getale, en waar af ijder drie onder zijn sorge en opsigt heeft nabehooren en het fatsoen der princen kin-

deren te sullen onderhouden en van het nodige versorgen, ende de selve daartoe voor af laten behouden sodanige dorpen en volkeren, als een ijder van deselve door haren overleden vader Zulthan Sopo reeds sijn toegevoegd, en 't welk ook mede plaats hebben sal omtrent de mindere vrouwen die van den overleden Zultan Sopo nog in wesen souden mogen sijn.

11.

De pangerangs Depattij, en Aria Adijwidjaja beloven en verbinden haar ook bij desen goede sorge en toesigt te sullen houden over het coninklijk huijs van haaren overleden vader geduurende dat het selve volgens articul 3 leedig oft onbewoond sal blijven om daar aan met gemeene kosten de hand te houden en sorge te dragen dat het niet en kome te vervallen: sullende met gemeen consent daar in tot toesigt wel geplaatst ofte gelaten mogen werden eenige van des overleden Zulthan nagelatene mindere vrouwen off kinderen.

12.

Ende wijle de verdelinge van de landen off negorijen, en volkeren van den overleden Zulthan Sopo, tusschen de pangerangs Depattij, en Aria Adijwidjaja, waar af hier voor bij het 8 en 9: articul vermaan gedaan is door haar met een onderling overleg alhier tot Batavia, nog ten eijnde gebracht, en afgedaan is midsgaders daar van wederzijds sijn gemaakt en ondertekend behoorlijke lijsten behelsende de vereijste aanwijsing van alle soodanige dorpen off negorijen met het getal oft de sterkte van de mans: binnen ijder van deselve, als in 't toekomende soo aan den pangerang Depattij als aan den pangerang Aria Adijwidjaja sullen moeten verblijven, mitsgaders ook van den negorijen en volkeren die aan de verdere kinderen en vrouwen van den overleden Zulthan Sopo tot hun onderhout sijn gelaten; soo beloven en verbinden haar de pangerangs depattij, en Aria Adijwidjaja bij desen de voorsz: verdeelinge, soo voor haar als de verdere kinderen en vrouwen van den overleden

Zulthan Sopo voor het toekomende voor goed vast, en van waarde te houden dien volgens malkanderen dierwegen nadesen geene moeijelijkheeden aan tedoen, maar elk een den anderen telaten bij het volle en vreedige besit van het geene hem met een onderling consent bij voorsz. verdeelinge tebeurd gevallen is, en duijdelijk uijtgedrukt staat bij de voorsz. lijsten, die de gem: pangerangs Depattij en Aria Adijwidjaja, als gesegt op den 23 Junij laatstleden ten overstaan van den Capn der Maleijers Wan Abdul Bagus hebben onderteekend, en onder den Gouverneur Generaal en de raden van India soo wel als onderde voorst: pangerangs weeder sijde origineelijk blijven berusten.

Aldus overeengekomen en veraccordeert, mitsgaders wedersijds onderteekent in 't Casteel tot Batavia op 't Eijland groot Java in 't Coninkrijk Jaccatra desen 4e Augustus 1699, ten overstaan van de heeren den Directeur Generaal Joan van Hoorn nevens de raden ordinariris Abraham van Riebeek, en Johannes Cops dewelke desen als expresse gecommitteerdens uijt name van den Gouverneur Generaal, ende de raden van India mede met hare ondertekeninge bekragtigen.

DE KALANG-LEGENDE,

VOLGENS TEGALSCHE LEZING,

UIT HET

JAVAANSCH,

DOOR

J. KNEBEL.

Ass. Resident te Pamalang.

De dramatis personae van mijn verhaal zijn:

Praboe Moeṇḍingkawati, vorst van Galoeh.

Tjèlènggoemaloeng, wild zwijn, moeder van Dewi Sĕpirasa.

Dewi Sĕpirasa, dochter van Tjèlènggoemaloeng, eerst hofdame, later verbannen en gehuwd met Blangwajoengjang.

Blangwajoengjang, hond.

Raden Soewoengrasa, zoon van Blangwajoengjang bij Dewi Sĕpirasa, jager, vadermoordenaar, ingenieur van den waterstaat, en later, als Ki Gĕdé Temoe-irĕng, gehuwd met Dewi Sĕpirasa.

Een kluizenaar.

Een gebang-boom.

Trĕnggiling-meṇṭik, een zeer klein personage met een zeer groot hart.

en als ge nu, na kennisname daarvan, nog genegen zijt, om kennis te maken met het eigenlijk drama, dan kunt ge dat lezen in wat me door Mas Mangoendikrama werd medegedeeld.

In overouden tijd regeerde er een vorst over het rijk van Galoeh, genaamd Praboe Moeṇḍingkawati.

Eens op een dag ging de vorst er op uit, in de bosschen onder zijn gebied, om jacht te maken op kidangs, herten en banṭengs, en werd daarbij vergezeld door al zijne rijksgrooten en mantri's. Bovendien werd er een gamelan 1) meegenomen en een overvloed van eetwaren en dranken 2).

Men joeg den heelen dag door tot den avond toe, maar daar was geen wild te bespeuren, zoodat de vorst te langen laatste onverrichterzake naar zijn paleis terugkeerde.

Ergens in het woud trof hij een klapper aan, waarvan het bovenste gedeelte 3) was afgekapt en het binnenste was opgegeten.

Hij nam dien op en gebruikte hem als waterpot.

Toen de vorst aan die natuurlijke behoefte voldaan had, ging hij verder en keerde met zijn gevolg terug naar de hofstad.

Nadat de koning het bosch verlaten had, kwam er een witte wilde zeug, 4) genaamd Tjèlènggoemaloeng te voorschijn uit de struiken.

Afgejaagd en afgezeuld, bovendien bijna verdorst, smachtte 5) ze, ronddolende, naar water; kwam zoo op de plaats, waar nog de restes werden aangetroffen van 's konings vertoef, en jawel, daar trof ze een klapperdop 6 aan, die gevuld was met water.

Oogenblikkelijk dronk ze het water op .... en ontwaarde eenige dagen later, dat ze zwanger was.

Na verloop van negen maanden bracht ze een meisje

1) In het Tegalsch zegt en schrijft men *gangsa* voor *gongsá*.

2) Die dranken zullen wel het brouwsel zijn eener Europeesch-Inlandsche fantasie.

3) *Kebatjok tjonegapipoen* — *tjoengap* komt in het Wdbk. niet voor en beteekent: het puntig opsnijden van het buitenste bekleedsel (kabon) van den klapper.

4) *andapan petak istri.* — In het Tegalsch schrijft men gemeenlijk *istri*, even als *istoe*, *gimi-gimi* enz.

5 Ik vind hier geschreven (zooals ik 't ook hoorde zeggen): *loeké toja* voor ngorong.

6) *tjangkang*, komt in het Wdbk. niet voor en beteekent: batok met het vezelachtig bekleedsel er om heen.

ter wereld, een menschelijk wezen, boven mate schoon en omgeven door een lichtglans als het licht der maan.

Het leefde en tierde in het bosch, won de genegenheid der Dewa's en ontving den naam van Dewi Sĕpirasa.

Tot den leeftijd van zeven jaar werd ze verzorgd en gekweekt door de widadari's, maar van de verzorging der Dewa's en widadari's wist de moeder niets af.

Toen het meisje nu zeven jaar oud was, kon ze haar voedsel zelf zoeken in het woud, en zoo voedde ze zich dan ook met vruchten en malsche kruiden.

De tijd verstreek, en zoo brak dan ook het tijdstip aan, dat ze begon te beseffen, dat ze een meisje was 1), toen ze op een goeden dag haar moeder aanklampte en vroeg: moedertje, kijk dat is vreemd, ik ben een mensch, ... hoe komt 't dan toch, dat u een wild zwijn is?

De moeder antwoordde onder tranen: mijn dochter, het is nu eenmaal in het raadsbesluit der goden opgenomen, dat me een kind zou geschonken worden, als gij ..... — en, toen vertelde Tjèlènggoemaloeng haar wedervaren van het begin tot het einde.

Op dat verhaal bekroop het meisje een voorgevoel, dat ze de incarnatie was van een vorst en op staanden voet nam ze daarop afscheid van haar moeder, van plan om hare opwachting te maken bij den koning.

En wat nu hare moeder ook deed, om haar van dat plan aftebrengen, 't hielp niets; ze ging.

Toen nu het meisje tot den vorst was toegelaten, werd haar gevraagd, wat de aanleidende oorzaak was van hare komst.

Daarop deelde ze eerbiedig, met weinige woorden, den geheelen loop van zaken meê en kreeg de koning daardoor de overtuiging, ... dat ze zijn eigen dochter was.

Ze werd dan ook als zijn kind erkend, in het paleis toegelaten en toegewezen aan de koningin-moeder, om onderricht te worden in de zeden en manieren der hofdames.

1) Wajah djoemadja poetri zei mijn Tegalees — komt de vorm djoemadja ook elders in dien zin voor?

Toen het vernomen werd door de wichelaars, dat de koning een meisje als pleegdochter had aangenomen, die geboren was in het bosch en wier moeder Tjèlènggoemaloeng was, besloten ze, bij de eerste audientie, het een en ander over de zaak in het midden te brengen.

Wanneer het waar mocht zijn — zoo spraken ze — dat Uwe Majesteit de dochter van eene Tjèlèng verpleegt, dan moge Uwe Majesteit bedenken, dat dit te eeniger tijd ongeluk moet brengen over het rijk.

Het beste zal dus zijn, dat ze verbannen worde, verre in het woud, want het leed, dat zou voortvloeien uit haar verblijf alhier, zou niet te overzien zijn.

Daarop gaf de vorst last aan zijn patih om eene palisadeering te laten maken in het bosch van Simpar, om als verbanningsplaats te dienen voor de poetri

Alles wat ze noodig mocht hebben voor de reis en voor haar verder verblijf, werd in de kapoetren in gereedheid gebracht: een spinnewiel, een kapas-molentje en een volledig weeftoestel.

Bovendien werd er een zoldertje gemaakt, om te dienen als zit- en slaapplaats. 1)

Toen nu alles klaar was, werd de poetri door den patih weggebracht naar de plaats harer bestemming.

Daar aangekomen, brak ze in tranen los, op het oogenblik, dat de patih haar verlaten zou.

Ze bad en ze smeekte hem, toch te blijven, haar niet moederziel alleen te laten, dan wel, haar iets te geven, dat de eenzaamheid met haar deelen mocht.

Daar kon de patih niet tegen; dat bidden en smeeken was hem te sterk.

Hij had een hond, waaraan hij zeer gehecht was, licht-

1) Baring-baring vertaal ik als zit- en slaapplaats — een plaats waar men zich sans gêne kan terugtrekken — doch wordt niet aangetroffen in het Wdb. Alleen vind ik *baring* als *gek*, en het zal me aangenaam zijn te worden ingelicht, hoe dat baring-baring komt aan de beteekenis van *kasènèngan* b. v.

bruin gehaard, eenigszins glanzend, nog al groot, met eene zwarte tong en in het bezit van een haarkronkel.

Die hond heette Blangwajoengjang.

Dezen gaf hij aan de poetri, om haar gezelschap te houden in het bosch, en hij lichtte haar in omtrent de eigenaardige kracht, die er uitging van zijne oogen: niet zoodra kreeg de hond het wild in 't oog en het wild hem, of, hoe woest het dier ook mocht zijn, het kon niet van de plaats, door de schemering waarmêe de oogen werden overtrokken.

Hij had ze maar aan te kijken, en de dieren werden bijziende.

Toen werd de poetri alleen gelaten en de patih keerde naar de stad terug, om den koning verslag te doen van zijne zending: dat de poetri reeds was achtergelaten in het bosch: dat ze reeds begon te berusten in den wil der Dewa's; en dat ze den geheelen dag bezig was met het weven van lijnwaad, waarin zwarte met witte strepen werden afgewisseld.

Op zekeren dag, dat de poetri op het zolderkamertje aan 't weven was, ontviel de weefspoel aan hare vingers, het zoldertje af en zoo op den grond 1).

Wie me — zoo sprak ze luide — dat spoeltje terug brengt, dien trouw ik, als het een man is, — en is het eene vrouw, dan erken ik haar als mijne bloedverwant.

Blangwajoengjang, die juist onder het zoldertje de wacht hield, hoorde dat.

Dadelijk nam hij het spoeltje in zijn bek, klom er mêe naar het zoldertje, en bood het der poetri aan.

De poetri schrok geweldig, maar was bovendien erg blij, met de vondst en riep: Goddank! En nog wel jij, die 't gevonden hebt! Dank je vriendelijk! Daaruit blijkt nu nog eens, dat je mijn lieveling zijt, Blangwajoengjang. Dank je wel hoor! Ga nu maar wêer naar beneden.

---

1) Men begint hier eenige overeenkomst te bespeuren met het verhaal van Ratoe Bâkâ, opgenomen door prof. Veth in zijn Java, III, pag. 581.

Maar, jawel, Blangwajoengjang was niet van het zoldertje weg te krijgen.

Hij legde zich neer en viel kwanswijs in slaap.

Toen het nu nacht geworden was, was Blangwajoengjang zoo vrij de poetri te manen, om de aflossing van de door haar gestelde overeenkomst, maar ze wendde zich af en viel in slaap.

Onbewust van wat er met haar gebeurde, werd ze door Blangwajoengjang beslapen — tot ze op eenmaal wakker schrok.

Ze sprong op, nam de weverslade, die bij het bed stond en ranselde daarmeê Blangwajoengjang zoo duchtig af, dat hij van het zoldertje neerviel op de aarde en daar in zwijm bleef liggen.

Onthutst als ze was, kwam ze langzamerhand tot nadenken en begon de zaak te beschouwen als eene beschikking der Dewa's.

Ook begon ze medelijden te krijgen met Blangwajoengjang, bij de overweging, dat ze zoo geheel alleen in het bosch was, en dat hij haar zoo trouw had gezelschap gehouden.

Daarop begon ze hem met water te besprenkelen en de plekken te wrijven, waar ze hem geslagen had.

Langzamerhand kwam hij bij en herstelde.

Niet lang daarna, bespeurde de poetri, dat ze zwanger was, en toen de negen maanden waren vervuld, bracht ze een zoon ter wereld, die beeldig was om aan te zien en aan wien de naam werd gegeven van Raden Soewoengrasa.

Toen R. Soewoengrasa den leeftijd van acht jaar bereikt had, ging hij elken morgen op jacht, op herten en kidangs, en die dan gebruikt werd, om het wild natezetten, dat was niemand anders dan Blangwajoengjang.

Elken dag ging dus R. Soewoengrasa op jacht en het vleesch, dat hij thuis bracht, werd aan zijne moeder gegeven; dat werd dan klaar gemaakt en gegeten, en dat ging geruimen tijd zoo zijn gang.

Maar eindelijk kwamen de dieren van het woud, zooals bantengs, neushoorns. olifanten en anderen in verzet.

Ze belegden eene vergadering en stelden kort en goed de vraag: wie den hond Blangwajoengjang kon uit den weg ruimen.

Want jelui begrijpt zelve, dat 't zoo niet langer kan!

Zoolang die kerel in leven is, is er voor de dieren van het woud geen sprake van, om aan den kost te komen.

Wie zal het zijn?

Die hem uit den weg ruimt, wordt verkozen als koning der dieren, versta wel, van alle dieren, en zal, op een olifant gezeten en omstuwd door al de dieren des wouds, in staatsie worden rondgeleid.

Maar onder de groote dieren was er geen, die dat zaakje aandurfde en zich bereid verklaarde, om den hond af te maken, want zijn geblaf en zijn beet waren geducht, — tot er eindelijk iemand zich aanbood voor de uitvoering, en dat was Trenggiling mențik. 1)

Ja, deze nam het aan, maar onder voorwaarde, dat hij, bij welslagen, werkelijk als koning der dieren zou worden uitgeroepen.

Eenstemmig verklaarde men, dat aan de voorwaarde zou worden voldaan . . . edoch, een ieder meesmuilde: stel je voor, een beestje zóó klein, met een hart zóó groot!

Hoe het zij, een man een man, een woord een woord, maak je maar niet ongerust — jij wordt heusch koning!

Trenggiling mențik ging daarop naar huis, om zijne maatregelen te nemen.

Hij kroop in een gat van een der stijlen van het zoldertje van de poetri, dat daar was opgericht binnen de palissadeering van het bosch Simpar. 2)

Blangwajoengjang zag, dat er in den stijl van het zol-

1) Trenggiling mențik, naam van een veelpootig insect, dat zich, bij aanraking, tot een balletje ineenrolt.

2) Thans is er een pasanggrahan gebouwd, onder het gebied van de afdeeling Tegal.

dertje een spion zat en begon dadelijk naar hem te happen en te bijten, maar dat gaf niets, want het gat was heel klein.

Blaffen was dan ook het eenige, wat hij kon, terwijl Trenggiling mentik hem zat te sarren.

Als het geblaf even ophield, liet Trenggiling zich zien, en niet zoodra werd er naar hem gehapt, of hij kroop fluks naar binnen en rolde zich op, zoodat hij heelemaal onzichtbaar was voor Blangwajoengjang.

Zoo hield dat geblaf den geheelen nacht aan.

Blangwajoengjang look geen oog en hield halstarrig de wacht, bezorgd als hij was voor vrouw en kind.

Toen de dag was aangebroken en R. Soewoengrasa was opgestaan, merkte hij Blangwajoengjang op, die niets deed dan blaffen naar den stijl van het zoldertje.

Hij keek hier en daar, snuffelde overal rond, doch ontwaarde niets, zoodat R. Soewoengrasa niets anders dacht. dan dat de hond gek geworden was.

Daarom pakte hij hem aan en wilde hem mêetroonen, om te gaan jagen, maar de hond was niet weg te krijgen van de plaats, waar hij stond en wilde mêe.

Herhaalde malen werd hij getrokken en bepraat, maar halsstarrig bleef hij weigeren en bleef staan waar hij stond, en zei tot Raden Soewoengrasa: Jongen, overreed me niet om van huis te gaan, want in dien stijl daar van het zoldertje zit een spion.

Maar Raden Soewoengrasa zag niets, deed een keten om den nek van den hond en sleurde hem uit al zijn macht mêe.

Toen ze in het bosch waren aangekomen, werd de hond gelast, om het wild optejagen, maar, neen hoor, het wild werd niet opgejaagd; de hond bleef stokstijf weigeren en verklaarde, dat hij terugwilde naar huis. omdat hij bezorgd was voor zijne vrouw.

Toen werd R. Soewoengrasa zoo woedend, dat hij met zijn kapmes een houw deed naar den nek van den hond en rits! den kop er af sloeg.

Daarop werd het hart van Blangwajoengjang uit het lichaam gehaald, meêgenomen naar het park (palissadeering) en door R. Soewoengrasa aan zijne moeder aangeboden;— maar, met het leugenachtig bericht er bij, dat het 't hart van een kidang was.

Als zoodanig werd 't aangenomen, en als naar gewoonte behandeld en gekookt.

Toen zijne moeder nu goed en wel bezig was, om er een stuk van te verorberen, vroeg hij aan zijne moeder of het smaakte, waarop deze antwoordde, dat 't heel lekker was en dat je wel kon proeven, dat 't een kidang-hart was.

Daarop deelde R. Soewoengrasa haar mede, dat 't eigenlijk het hart was van een hond, want dat hij Blangwajoengjang had van kant gemaakt, omdat deze door hem was aangezet, om jacht te maken op het wild, doch niet wilde.

Zijne moeder werd razend; spuwde het vleesch uit, dat ze pas in den mond genomen had, gaf haar zoon een tik met den waterschepper tegen zijn voorhoofd en riep woedend: het was je vader, je eigen vader, die hond!

Het vleesch, dat uitgespuwd was, zette zich dadelijk om in ongedierte, — en nog ten huidigen dage bleef de naam voortleven van Tjandi Sitoema, ten westen van de pasanggrahan van Simpar, eene plaats, die oudtijds door boomen omringd was, waarvan het hout steeds wemelde van luizen.

Het lijk van Blangwajoengjang veranderde in een gebangboom.

Toen Sang Soewoengrasa vernam dat hij de zoon was van een hond, en wel bevroedde, dat hij daardoor was te schande gemaakt, trok hij zich terug, ontvluchtte het park zijner moeder, zwierf rond en zette zich, ter zelfkastijding, neder, ergens in eene woestenij, tot tijd en wijle de boete hem zoo ver bracht, dat hij als bloedverwant en vriend zou kunnen omgaan met de geesten.

Daartoe nam hij allerlei Pandieten tot leermeester.

Dewi Sĕpirasa was, na het vertrek van haar zoon, bijna

radeloos: Blangwajoengjang was dood; — haar zoon was verdwenen, — niets als de wildernis om haar heen.

Daarom brak ze op uit het park en besloot zich te wenden tot een Pandiet, die een grooten naam had als waarzegger, en zoo kwam ze dan, bij toeval, aan bij de hermitage van Ki-adjar van Goenoeng-Padang 1)

Op de vraag van den kluizenaar, wat ze kwam doen, antwoordde ze, dat ze zoekende was naar haar zoon.

De Pandiet stelde haar daarop voor, om, in dat geval, eenige dagen daar te vertoeven, omdat ze dan (de heilige man kon dat weten als ziener) hoogstwaarschijnlijk haren zoon zou kunnen ontmoeten.

Sang poetri gehoorzaamde en bleef

Niet lang daarna — de dagen door den Pandiet gesteld, waren juist verstreken — kreeg de kluizenaar bezoek, en wel van een jonkman, die zijn verlangen te kennen gaf, om hem als leerling te dienen.

Op de ondervraging van den heilige gaf hij te kennen, dat hij afkomstig was van Wanasimpar en Raden Soewoengrasa heette.

De moeder herkende den jonkman dadelijk als haar zoon. Ze wilde naar hem toevliegen, maar de Pandiet hield haar tegen, zoodat ze zich voor het oogenblik stil hield en de ontmoeting niet plaats had.

Maar Raden Soewoengrasa had fluks opgemerkt, dat de Pandiet in het bezit was van eene maagd, of wat dan ook, en liet zich met een enkel woordje, toegefluisterd aan den Pandiet, uit, dat hij die wel zou willen hebben als vrouw.

De heilige man wendde voor, dat hij daarover eerst een onderhoud wenschte te hebben met de poetri-zelve, maar in zijn innerlijk was het hem maar al te goed bekend (onderricht als hij werd door den geest der voorziening), welke wederwaardigheden uit die genegenheid zouden voortspruiten.

Toen hij dan ook met de poetri over dat huwelijk sprak, verklaarde ze ronduit, dat ze niet wilde, — omdat ze toch

1) Gelegen in Koeningan (Tjirebon).

immers duidelijk genoeg gezien had, dat de jonkman haar eigen zoon was.

Om nu van de zaak af te komen, gaf de Pandiet haar een raad: „weet-je wat — zeide hij — als je werkelijk geene genegenheid gevoelt voor den jonkman, dan stel-je hem, als voorwaarde tot het huwelijk, eene vordering, die je 1) weet, dat hij onmogelijk voldoen kan".

Zoo gezegd, zoo gedaan — de poetri stelde de volgende voorwaarde: als R. Soewoengrasa een dam kan leggen in de rivier Senggaroeng 2) en een praauw kan bouwen, en dat alles in één nacht kan afmaken, dan wil ik zijne vrouw worden; maar de ontmoeting van bruid en bruidegom zal moeten plaats hebben drijvende op het water van de Senggaroeng, door middel van die praauw, en wel zonder door den dageraad te worden overvallen.

De Pandiet was verheugd in zijn hart, — want het kon niet anders, of zijn list zou gelukken — en deelde daarop aan R. Soewoengrasa den eisch meê, die door de poetri gesteld was.

De Raden gevoelde zich zeker van zijn zaak en gaf gereede toezegging, dat alles zou worden volbracht, zooals de poetri dat geëischt had.

Hij prevelde de adji-sanak 3) en eensklaps doemden al de geesten op van het eiland Java, om hem de opgedragen taak te helpen volvoeren.

Precies te middernacht waren dam en praauw nagenoeg klaar.

Van de rivier bleef nog maar eene kleine opening over en de praauw was reeds gereed, om te worden neergeplompt in het water.

(Daardoor bestaan nog ten huidigen dage de dam Mĕ-

---

1) Hoort men in Banjoemas *amoe* voor *kŏ* in de 2e persoon van het subjectief passief, hier in Tegal hoor ik *damoe*.

2) Aan de grens van Tjirebon en Tegal.

3) Adji-sanak: poenika mengertosipoen angempallaken oetawi ngoendang rérénjtjanganipoen bongsa lelembat. Raden Soeriawinata.

nèngtèng, de goenoeng-Prahoe en de Batoe-Loemboeng, ten zuiden van de desa Tjiledoeg (Tjirebon.)

Toen de poetri bespeurde, dat de arbeid zijne voleindiging naderde, ging ze dadelijk naar den Pandiet.

Kiäj — zoo vroeg ze angstig en onder tranen — hoe moet dat? de opdracht, die ik stelde als voorwaarde, komt werkelijk tot uitvoering: de praauw is al klaar en de dam is bijna gesloten; de steenen, die de rivier geheel moeten afsluiten, liggen gereed; wees nu toch op een middel bedacht, o Kiäj, om de voltooiing tegen te gaan. Want, geloof me, R. Soewoengrasa is werkelijk mijn zoon, — waak er dus voor, dat 't huwelijk niet doorga.

De kluizenaar kreeg medelijden met de poetri en sprak: Welaan dan, breng me wat bast van de Laban-boom.

De poetri bracht 't hem.

Daarop kauwde de kluizenaar op de bast, prevelde een toover-formulier en spoot het kauwsel vier malen uit den mond naar de madaäb sekawan. 1)

En ziet, door de tooverkracht van den kluizenaar, brak eensklaps (het was nacht) de zon door de wolken, en sloegen de geesten, die R. Soewoengrasa hadden bijgestaan in den arbeid, op de vlucht.

Toen R. Soewoengrasa ze de wijk zag nemen, ging hij ook heen en toog naar het Oosten, omdat de opdracht van de poetri niet ten einde toe kon worden uitgevoerd, tot hij zich eindelijk in afzondering nederliet in het bosch van Temoe-irĕng, waar hij aanhoudend bad, dat 't nog eens mocht gebeuren, dat hij de echtgenoot werd van de poetri.

(Daardoor bestaat er nog ten huidigen dage eene desa Temoe-irĕng in het district Tjomal.

Toen haar zoon vertrokken was, nam ook Dewi Sĕpirasa afscheid van den Pandiet, met het oogmerk, om haren zoon optesporen.

De kluizenaar gaf haar zijn zegen en ze ging.

---

1) Madaäb sekawan: poenika mengertosipoen podjok lèr podjok kidoel podjok wètan podjok kilèn. R. Soeriawinata.

Na eene langdurige omzwerving kwam ze aan in het gehucht Temoe-irĕng, waar ze R. Soewoengrasa ontmoette, zonder hem te herkennen, terwijl ook de Raden niet wist, dat ze zijne moeder was. . . . . . .

En zoo geviel het, dat ze man en vrouw werden, heel gelukkig waren en de ouders werden van drie zoons: Raden Lemboe-mangoentoer, R. Lemboe-pĕtĕng en R. Lemboe-limoenan.

Zooals ik reeds zeî, was 't een huwelijk, een huwelijk . . . botertje tot op den bodem. . . . . . .

Maar op een dag waren ze saampjes aan 't luizen, en toen ze daar zoo knussig bezig waren, merkte de poetri eene kleine deuk op in het voorhoofdbeen van haren man. 1)

Een vreeselijk vermoeden sloop haar hart binnen: . . . . ik de vrouw van mijn eigen zoon . . . . — genoeg, om de vingers terug te trekken uit de lokken van Soewoengrasa en weg te zinken in wanhopig gepeins.

Wat is er vrouwtje — vroeg hij verrast — dat je zoo eensklaps ophoudt met . . . . . . ?

Wees er niet boos om — antwoordde ze — als ik je een vraag doe, ... maar zeg me eens naar waarheid, ... die deuk op je voorhoofd, waar komt die van daan? . . . . . —

O, — antwoordde haar man — daar heb ik van mijne moeder, Dewi Sĕpirasa, eens een tik gekregen met een waterschepper, omdat ik haar had voorgelogen met 't hart van een hond, dat ik thuis bracht van de jacht en haar aanbood als het hart van een kidang. Toen ben ik weggeloopen en heb me eindelijk hier nêergezet, onder den naam van Ki-Gĕdé Temoe-irĕng, omdat ik erg bang was, dat mijne moeder me zou terugvinden.

---

1) Hier heeft onze legende eenige overeenkomst met het verhaal van Watoe-goenoeng, vorst van Gilingwesi, in de babad tanah djawi, pag 2, waarvan ook eene gedeeltelijke vertaling voorkomt bij Prof Veth, Java III, 581.

Het *pétan* wordt daar, wel is waar, kiescher uitgedrukt door *angoelik* (Sang Nātā Saréjan wonten ing kațil gading garwanipoen ingkang nāmā Dewi Sintā angoelik), maar het komt vrij wel op hetzelfde neer,

Zoo, zoo, en waar is je moeder nu, op het oogenblik? vroeg de poetri.

Ik denk — antwoordde haar man — dat die reeds door een tijger is opgegeten, want ik liet haar, heel alleen, achter in het bosch, en in dat bosch was allerlei woest gedierte.

Daarop gaf de poetri een gil, viel, plof! nêer van de plaats, waar ze zat, sloeg zich herhaalde malen op de borst en kermde: Dewa Jang Djagad hoe wreed, hoe wreed werden de wederwaardigheden des levens reeds over me uitgestort — en nu moet 't me nog overkomen, dat ik de vrouw word van mijn eigen zoon!

Ki Gĕdé Temoe-irĕng schrok, maar begreep er eigenlijk niets van en vraagde:

Maar, waarom huil je dan toch?

Me jongen, Temoe-irĕng, — kreunde ze, weet dan, dat ik, die je hier ziet, je moeder ben! Die je een tik gaf op je voorhoofd, dat was ik! Ik bracht je die deuk toe, die me je nu doet herkennen als mijn eigen kind. Je begrijpt dus heel goed, dat 't niet voegen zou, langer samen te leven; 't beste is, dat ik je verlaat; ik verlang boete te gaan doen op het gebergte en daarmeê vergiffenis af te smeken van de Dewa's. Hier zijn je drie kinderen, verzorg ze toch goed. Maar verneem, vóór ik je verlaat, mijn laatste opdracht. Neem, na mijn heengaan, de volgende voorzorgen in acht voor je kinderen en toekomstige kleinkinderen:

Als ge een offermaaltijd wenscht te geven van rijst en vleesch, dien dan de spijzen niet dadelijk voor op de bamboezen schotels, maar plaats eerst een schotel er van op de slaapplaats en strooi daaromheen rauw meel of keukenasch; overdek dan de tampah met een schoone lap of met een doek van wit katoen, en als er dan, na eenigen tijd, in de asch of het meel voetsporen van een hond worden aangetroffen, dan kunnen de schotels verder aan de gasten worden rondgedeeld en kunnen ze gaan aanzitten.

Wanneer ge een offermaaltijd (hadijat) geeft bij het hu-

welijk van uw kind of kleinkind, en ge slacht daarbij een karbouw, een koe, een schaap, of iets dergelijks, zorg er dan voor, dat de kop van het geslachte beest met bloemen opgesierd en bewierookt worde.

Wanneer de mannelijke en vrouwelijke bésan aankomen, dan moet die worden te gemoet gegaan door de bésans, die den offermaaltijd geven, hun de hand gereikt worden op de wijze van liroe samboet, dat wil zeggen: de bésan-gastheer reikt de hand aan de vrouwelijke bésan-gast en de bésan-gastvrouw aan den mannelijken bésan-gast — en zoo gaan ze dan, hand aan hand, naar de plaats, waar de versierde kop van het slachtbeest geplaatst is. 1)

Daar aangekomen, maakt men zeven malen een sembah voor den kop, en als men dat gedaan heeft, kan men gerustelijk gaan eten, drinken en verder zijn gang gaan.

Wanneer er iemand uwer komt te overlijden, laat dan een pop maken van hout, zooveel mogelijk eene nabootsing van de (den) overledene; kleed die aan, zooals de overledene dat bij zijn leven gewoon was; leg dan die aangekleede pop op de plaats, waar de overledene gewoon was te slapen en zet 'er offerspijzen, bestaande uit rijst, vleesch en warm water 2) voor, zooveel als ge denkt dat passend is.

Laat die offerspijzen daar, veertig dagen lang, staan en verwissel ze alleen, wanneer ze mochten beginnen te rieken.

Zijn die veertig dagen voltooid, verbrand dan de pop geheel tot asch, en deel die asch rond, om gebezigd te worden als djimat.

Is de overledene iemand die bemiddeld is, dan kan de verbranding van de pop gepaard gaan met feestelijkheden, met gamelanspel en kunnen vrienden en bloedverwanten daarbij worden geïnviteerd.

Nadat ze die laatste beschikkingen had voorgedragen,

---

1) Geplaatst n. l. onder een *tratag*, die, wanneer ik juist werd ingelicht, in het Tegalsch *para* genoemd wordt.

2) Het is eigenaardig, dat de sirih en bloemen, die anders aan de geesten der afgestorvenen worden voorgezet, hier niet genoemd worden.

ging Dewi Sĕpirasa op reis en zette zich als boetelinge neêr bij den waterval 1) Sipoetri, van de rivier Pĕdĕs 2) en bleef daar tot haren dood.

Toen werd ze opgenomen onder de geesten.

Toen zijne moeder vertrokken was, verhuisde ook Ki-Gĕdè Temoe-irĕng en schiep met zijne drie zoons de nederzetting Wanakalang (district Tjomal), dat in den loop der tijden de desa Kalang werd.

Die desa werd later in tweeën verdeeld en elk deel gesteld onder een afzonderlijk hoofd: Kĕlang-wetan en Kĕlang-koelon. 3)

Over het algemeen waren het mooie menschen, die in die desa's ter wereld kwamen, maar allen waren geteekend: — het stuitbeen stak uit, ter lengte van een duim en had iets van een staart.

Ook mocht hun adat in één opzicht werkelijk onzedelijk worden genoemd: ouders, bloedverwanten of kinderen gingen onderling huwelijken aan, zooals dat bij het vee gebruikelijk is.

Maar dat is heel veel veranderd en behoort sedert een jaar of veertig tot de historie, hoewel ik er van overtuigd ben, dat de desa daar, die nog echt-Kalangsch is, die gebruiken bestendigd heeft.

Om nu nog even in het verhaal terug te gaan: — Sang Trenggiling-mĕṇṭik werd, na den dood van Blangwajoengjang 4) werkelijk verheven tot koning der dieren en werd, in volle staatsie, en omstuwd door alle dieren, zoo groot als klein, op een olifant rondgeleid.

Doch met dat de stoet aankwam onder de gebang-boom, die uit het lijk van Blangwajoengjang ontsproten was, stortte die boom omver, zonder dat men wist hoe of waardoor.

---

1) Voor *pantjoeran* vind ik hier gebezigd: *tjoeroeg* (Sund.).

2) *Tjoeroeg Sipoetri* als nog bij de desa Benda op de grens van de districten Boemidjawa en Boemi-ajoe (regentschap Brĕbĕs).

3) Hoe die pĕpĕt ontstaan is in het woord kalang is me niet duidelijk.

4) Letterlijk staat er: toen hij aan zijne gerechte straf overleden was.

Hij stortte neer op den olifant, die begon te steigeren; Trenggiling viel er af en werd door den olifant vertrapt.

Alle dieren gingen op den loop en spraken daarbij de plechtige gelofte uit, dat hun verste nageslacht het nimmer zoude wagen in de nabijheid te komen van of schuil te gaan onder een Gebang-boom.

Daarvandaan stamt tot heden toe het gebruik, dat al wie in het bosch overnacht, een touw vlecht van gebang-bladeren, zich daarmeê vast bindt en het verder uitspreidt om de plaats heen, waar men zich te slapen legt.

Hiermeê is mijn verhaal uit.

NASCHRIFT.

De plaatsen in de Javaansche litteratuur, die melding maken van de orang Kalang zijn:

Babad tanah djawi (uitgave Meinsma, pag. 458) aldus luidende: katjarios Pangéran Dipati Anom ĕnggènipoen pålåkråmå boten atoet — tansah awan sabĕn — sebab Pangeran Dipati waoe amoeṇḍoet sĕlir kakalih sangĕt dipoen-sihi, satoenggil anakipoen tiang *Kalang*.

en *Nawålå Pradåtå*, art. 24: ånå déné moenggoeh kawoelaningsoen *wong kalang* wong pinggir wong gadjah mati goné omah' ĕndi ingkang ingsoen-andihakaké angloempoehaké — iå ikoe loerah babekellé—jen padoe salaki sarabi jèn wong kalang koewat lanangé jen wong pinggir wong gadjah mati koewat wadoné — waarin dus, wat rechten betreft, woordelijk en alleen te lezen staat: wanneer er kwesties zijn over huwelijkszaken, dan heeft, als partijen kalangs zijn, de man den voorrang.

Desa Pamalang, Februari 1894.

EEN JAVAANSCHE PREEK

VAN DEN

DUIVEL,

DOOR

Dr. J. BRANDES.

Reeds eenigen tijd geleden werd ik door den Heer Raden Mas Ismangoen Danoe Winata, den bekenden Javanicus, in kennis gebracht met een product der Javaansche letterkunde, dat bekendheid in een ruimeren kring verdient, terwijl hij mij met zijne gewone bereidvaardigheid toestond er tot dat doel gebruik van te maken.

Zooals uit het opschrift hierboven blijkt, levert het een preek van den duivel, en zooals wel haast van zelf spreekt, is het boekje in maat gesteld.

Het bestaat uit 8 zangen, met de volgende beginwoorden:

1. [illegible]
2. [illegible]
3. [illegible]
4. [illegible]
5. [illegible]
6. [illegible]
7. [illegible]
8. [illegible]

en wordt in de wandeling aangeduid met den titel Djildjalaha.

Volgens de voorstelling in het begin, in de 4 eerste strophen, zou het een vertaling uit de taal van den duivel zelf zijn.

Oorspronkelijk namelijk zou de *paṇḍita* Djadjal lanat, die heer en meester is over alle *setan*'s en *lĕlĕmbut*'s, en zijn zetel heeft in het gebergte van Tjaṇḍi Sewu, aan zijne onderhoorigen zijn leer hebben verkondigd, maar reeds sints lang niemand deze verder hebben durven verbreiden, omdat Idjadjil het boek (zijn dictaat) terug had gevraagd, en daardoor waren er in den lateren tijd maar weinigen geweest die er een goede herinnering van bezaten. Dat was in den laatsten tijd intusschen beter geworden. Een zijner kleinkinderen had namelijk het boek weer opgesteld, met eene toelichting van het oorspronkelijke schrift (? *nging sastra djinarwak-ake*), want oorspronkelijk was het in Durgaschrift en in de taal van Idjadjil. Aangezien er nu kans bestond, dat, ook zoo, nog niemand in staat zou zijn het behoorlijk te volgen, heeft een tweede persoon, die zich slechts met een „ik" aanduidt, gemeend het geheel in het Javaansch te moeten overbrengen (*mangkya wontĕn wayah kang malĕtik, mangun surat buku duk ing kuna, ning sastra djinarwak-ake* 1), *buku ingkang rumuhun, sastra Durga basa Idjadjil, ananging yen manuta, sawayah sadarum, sunduga tan ana bisa, mula mangkya suntĕmbungakĕn sastra Djawi, supadya nastitiya*), en daarna begint, na nog ééne strophe, de 5e, waarin de tijd van de vervaardiging van het oorspronkelijke geschrift, in het Maleisch, wordt aangegeven 2), de duivel zelf dadelijk het woord te voeren.

---

1) Naar waarschijnlijkheid schuilt hier een fout; men zou hier eene negatie verwachten.

2) *Tempo ḍulu buku njang tĕrtulis, pada ari Slasa tanggal pingpat, bulan Dulkidjah taun Dje, sĕngkalanja njang taun, mingsih paik* (lees *pakik?*) *basa Idjadjil, singkok-net-kĕṇṭi-arang, itu djugak turut, mingsih pakik letĕr Durga, tjobak liyat rupanja dibawah ini, bukan tĕrlaloe eram.* De teekening ontbrak in het exemplaar, hetwelk ik ter inzage ontving. De datum (Dinsdag 4 Bĕsar Dje) is in Donderdagschen kalender. Welk jaar de *sĕngkala* aanduidt is slechts te gissen. Is *net* ons „niet", dan zou het aan nul beantwoorden, terwijl *arang* naar waarschijnlijkheid 1 is. Zich verder op het jaar Dje baseerende, komt men

Achtereenvolgens legt hij zijnen leerlingen, op dezelfde wijze gemoedelijk het woord voerende als andere leeraars in de bij de Javanen zeker niet karig voorhandene zedekundige literatuur, uit wat hun eigenlijke plichten zijn, en hoe zij zullen kunnen uitmunten als zij naar behooren de zoo aanbevelenswaardige deugden zullen willen betrachten, die men kan samenvatten bijv. onder de hoofden: woeker, inhaligheid, een los leven, overspel, enz., twistzoeken, schuiven, spelen, straatroof, inbraak, *ketju*-en, moord en doodslag.

Op welke wijze hij dat doet, kan de lezer zien uit het gedeelte van het boek, dat hieronder in het oorspronkelijk volgt, de twee laatste zangen.

Hierbij moet er evenwel op gewezen worden, dat de schrijver in den aanvang minder gelukkig is geweest. Het is of hij langzamerhand zelf in zijne schepping een zeker genoegen is gaan krijgen. In den beginne is hij van langdradigheid niet geheel vrij te pleiten, en daardoor ook eenigszins mat. In den laatsten zang van zijn boekje, waarin hij mededeelt welke groote eerbewijzen en belooningen hen wachten, die zijne lessen het beste in toepassing hebben gebracht, is hij het meest in zijn kracht. Zonder eenigen twijfel zou hij van zijn onderwerp nog meer hebben kunnen maken dan hij deed, maar een zekeren graad van humor, en een guitige geestigheid, zal wel niemand den auteur willen ontzeggen.

Voor hen, die het Javaansch niet machtig zijn, volgt hier eene vrije vertaling van dien laatsten zang. Zooals gewoonlijk bij producten van eenige literaire waarde, gaat ook hier door vertalen van het eigenaardige cachet, dat voornamelijk in het gebruiken van bepaalde, veelzeggende woorden ligt, het

---

tot 1806 A. J. = 1877/78 A. D. of 1302 Hidjrah = 1884/85 A. D., doch deze jaren vallen beiden, volgens de gewone telling, reeds onder den Woensdagschen kalender. Telt men met dezelfde gegevens een eeuw terug, dan zou de uitkomst zijn òf 1702 A. J. = 1776/77 A. D., òf 1206 Hidjrah = 1791/92 A. D., Dond. kalender. Dat de datum den vervaardigingstijd van de Djildjaluha zelf aanwijst, ligt voor de hand.

een en ander, veeltijds het meest typische, verloren. Toch zou een letterlijke vertaling nog minder doeltreffend zijn geweest.

„Let wel, mijn jongen, gij moet het pad bewandelen, dat de meeste aanbeveling verdient. Ik zal u uitleggen wat het hoogste is, waar het op zaligheid aankomt, mijn jongen, en mijn les, die ter harte is te nemen, behartig die met geheel uw hart. Wees royaal en open, neem aan, mijn kind, wat ik u hier zeg, doe niet of gij niet weten wilt, dat gij deedt, wat gij deedt, in niets, dat is de voortreffelijkste wijze van doen. Zie, dat waarnaar wij allen, menschen, te streven hebben, dat is het hoogste te bereiken. Behartig deze mijne les; blijkt zij onjuist, stel er mij voor aansprakelijk. Gij kunt het bereiken door iemand te vermoorden, die er geen aanleiding toegaf. Onderzoek (slechts) of wat ik u leer, juist is. Brengt gij het niet in toepassing, dan loopt alles (wat gij reeds deedt) op niets uit, en was het vergeefsche moeite. En als men u dan ondervraagt, beken slechts, gebruik geen uitvluchten, mijn waarde, het mocht er eens op uitloopen dat wat gij deedt weer in de vergetelheid geraakte, en (heusch) alle grooten zullen u op prijs stellen. Het bewijs er voor, dat zij dat doen, o mijn kind, wel, zonder mankeeren zal u de resident bij zich ontbieden, geflankeerd door 's Compagnies lieden, links en rechts, en alle grooten zullen opkomen, en als dan de tijd voor u gekomen zal zijn om te compareeren, dan zult gij geroepen worden, en dat op den daarvoor (aangewezen) goeden dag. Daarvoor, mijn jongen, zal niet maar iedere dag geschikt zijn; hij wordt met zorg uitgekozen, want gij bebehoort dan reeds tot de mannen van beteekenis. Voor de woningen van dezen — is het niet? — staat een schildwacht van 's Compagnies wege, mijn kind, en zij bekostigt alles wat zij nuttigen, en dat is geenszins het eerste het beste, neen, bij hun eten let men er op wat men hun geeft en wat niet. En als gij dan in dat steenen huis lang genoeg als eene groote mijnheer zult hebben geleefd, dan

zult gij daarop (wederom) door den resident ontboden worden, geflankeerd door 's Compagnies lieden, terwijl de Javaansche soldaten in rijen op de *alun-alun* opgesteld staan. Zie, dan eerst zult gij weten wat zaligheid is. Het toekijkende volk zal opgewonden zijn, de husaren zullen in rijen opgesteld, in grooten getale en dicht opeengedrongen, ten noorden van de *waringin's* op de *alun-alun*, eer bewijzen aan u, den man, die dat verdient. Bij zulk eene gelegenheid draagt (?) zulk een in het oog loopende man, als gij, het (koninklijk) krijgsgewaad, hij is geheel in het wit gekleed, zijn beneden- en zijn bovenkleed, zijn hoofddoek, zij zijn allen van mousseline, en zijn oorsieraad is de *gadjah uling*, indrukwekkend deftig. Wat gaat daar boven, mijn jongen? Als het zoover is gekomen, dan zult gij alleen, van alle uwe landgenooten, de hoogste zijn, als gij opgaat ten hemel, een onberekenbare, door niets te overtreffen eer en zaligheid".

In het oorspronkelijk luidt deze, de 8ste, zang en zang 7 als volgt:

(Zang VII.) „ Togtogane wĕkasingwang, lamun sira ginandjar bandjur blĕnḍis, nuli sinauwa mĕnṭung, ngaḍang aneng dĕdalan, njĕbrot ikĕt nek wani kĕnṭesĕn gĕpluk, iku kaki ḍeḍelana, anggonĕn paitan main. „ gawanĕn mĕnjang patjinan, gaḍek-ĕna rak inggal oleh ḍuwit, nek mĕksa ĕntek ḍuwitmu, iya golekgoleka, utang ngutil kĕlamun yen mangsa dalu, poma kaki ya malinga, adja nganggo kanṭakanṭi. „ mangsane nganggo rewang, munḍak suda gonmu oleh mĕmaling, karo djuwarehi laku, marak-ake konangan, tjikben apa munḍak njupĕtake laku, babahamu ngisor lawang, gamanmu konang dja lali. „ lawan malih wĕkasingwang, sabĕn dina dja towong genmu maling, sokur bage wani ngetju, ngadjaka parabangsat, djakĕn ngetju neng patiken gonmu ngumpul, sambinĕn karo sĕretan, iku pĕsṭi paḍa gilig. „ nek wis matĕng rĕmbugira, lakonana anĕbak lawang kori, nek wis mĕndĕm pĕsṭi tjakut, ngetjuwa njang pĕtjinan, adja tanggung gonira nglakoni putu, nek tjinane wani lawan,

patenana bae ya wis. „ dene yen nonahe murwat, poma kaki adja kowe praduli, ambungana sakantjamu, karĕben saya berag, iya iku ingkang marak-ake tjakut, nek sing lanang patenana, adja kĕtanggungan kaki. „ yen wis oleh barangbarang, dipungiyakgiyak aneng ing margi, surak-surak turut lurung, obore gĕbyargĕbyar, andjlagĕḍag kaya pradjurit anglurug, gamane pĕnṭung lan granggang, ting tjapeplang aneng margi. „ titir minangka gamĕlan, iku ingkang anĕsĕgake pikir, angrangin suwaranipun, karya gambiraning tyas, neng kapĕṭuk wong tandang granggangĕn djĕprut, lah ya bandjur ḍeḍelana, dinggo wuwuhwuwuh kuwi. „ anḍene nganti kongangan, dipuntjĕkĕl sira marang pulisi, ming dibuwi lan sinapu, binuwang mĕnjang sabrang, nek ming ngono bae aku ora gumun, iku kaki idjih nisṭa, durung tĕkan anglakoni.

(Zang VIII.) „ poma sira nglakonana kaki, tindak kang kinaot, sundjarwani ingkang luhur ḍewe, ing pratingkahing kamukten kaki, ingkang adjar wĕrit esṭinĕn satuhu. „ lah sing ngĕbreh adja nganggo wadi, poma putoningong, tampanana udjaringsun kiye, adja samar gonira nglakoni, saneskara dadi, laku kĕng pinundjul. „ lah wong urip neng dunya puniki, apa kang rinuroh, mung kamulyan tumĕkaning ĕndon, pĕsṭek-ĕna wulangingsun iki, yen datan sayĕkti, tĕmpuhĕna ki kaum. „ ya mĕngkono kang tĕkan nglakoni, matenana uwong, ingkang datan ana ing dosane, pĕsṭek-ĕna yen tan koklakoni, dadi tuna luput, „ dene sira lamun ditakoni, ngakuwa kimawon, adja nganggo aling-aling angger, munḍak kasupen gonira nglakoni, paraagung sami, pĕpak asih lulut. „ pratanḍane lamun paḍa asih, aḍuh putoningong, tamtu sira ngandikan risiḍen, dendjadjari kumpĕni kanan keri, kang praagung sami, pĕpakan sadarum. „ nek wis mangsa wĕtu ditimbali, babo putoningong, nganggo milih dina ingkang sae, nora kĕna sok dinaha kaki, kudu nganggo milih, wong wis bangsa luhur. „ omahira nganggo dendjagani, kumpĕni nakingong, denrĕgeni sabarang ḍahare, ora yen suwiyahwiyah kaki, tamtu nam-

pik milih, pĕpangananipun. „ yen wis tutug gonira amukti, aneng djroning gĕḍong, gya ngandikan sira mring risiḍen, den djadjari sagunging kumpĕni, prapradjurit djawi anḍer ngalun-alun. „ lah ing kono gonira amukti. gumĕr wong nĕnonton. kang pradjurit usar pĕpak anḍer, samya kurmat mring sira wong sigit, atembak apipit. neng lor wringin kurung. „iya kono gonira wong sigit, amĕngkĕb kaprabon, abusana sarwa seta kabeh, wastra badju ḍĕsṭarira muslim, sumping gadjah uling, tinon lĕngutlĕngut. „apa ana kĕng ngungkuli kaki. yen wis prapteng kono, sanĕgara amung kowe ḍewe, ingkĕng luhur munggah ing suwargi, tanpa kira kaki, kamulyan di luhur.

„ Sampun brasṭa suraseng sastradi, *enz.*

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN,

ONDER REDACTIE

VAN

Mr. J. H. ABENDANON

EN

P. J. F. LOUW.

DEEL XXXVII.

AFLEVERING 6.

BATAVIA.
ALBRECHT & RUSCHE.

's HAGE
M. NIJHOFF.

1894.

AANTEEKENINGEN

BETREFFENDE

DE BATAKLANDEN. (1)

DOOR

J. H. MEERWALDT.

Zendeling-leeraar.

Ligging, grenzen, natuurlijke gesteldheid, voornaamste plaatsen, voortbrengselen.

1. De zuidelijke grens van de door de Bataks bewoonde gewesten ligt nog zeer ver voorbij de Boeroemon, daar zij zich tot aan de grenzen van het distrikt Rau uitstrekt. De uitdrukking „tot aan of voorbij de Boeroemon" moet dus als minder gelukkig gekozen beschouwd worden.

2. Als westelijke grens der Bataklanden kan men gerust de Indische zee aannemen, daar er in werkelijkheid geene „Maleische kustlanden der Residentie Tapanoeli" existeeren, ten minste van Baroes af tot aan de monding van de Batang Gadis kan daarvan geen sprake zijn. Op de grootere kustplaatsen Baroes en Siboga, waar zich eene gemengde Pasarbevolking bevindt, bestaat deze, na aftrek der vreemde oosterlingen, toch uit lieden, die, ofschoon zij den Islam belijden en Maleisch spreken, klaarblijkelijk van Bataksche afkomst zijn. Doch ook al ware het, dat er op die plaatsen werkelijke Maleiers of lieden van Maleische afkomst woonden, men zou daarom toch nog niet met recht van Maleische kustlanden der Residentie Tapanoeli kunnen spreken, om-

---

(1) Aanvankelijk bestemd tot aanvulling van Prof. De Hollander's leerboek, werd dit stuk door den Directeur van O. E. en N. ter opneming in het Tijdschrift van het Genootschap afgestaan. Red.

dat de het dichtst bij de kust gelegene kampongs door een Bataksch sprekende en naar Bataksche zeden levende bevolking bewoond worden.

Dit laatste natuurlijk met uitzondering van die zeden, welke door het Mohammedanisme bepaald verboden zijn, voor hen die dezen godsdienst belijden.

3 Toba. Het geheimzinnige duister, waarin tot voor betrekkelijk weinige jaren het Tobameer en zijn naaste omgeving gehuld was, heeft veroorzaakt, dat men den naam Toba aan landschappen toegekend heeft, die in werkelijkheid met dien naam niet kunnen genoemd worden. Het is opmerkelijk dat, wanneer men van het zuiden naar het noorden de Bataklanden doorreist, het werkelijke Toba, hoe dichter men het nadert, hoe langer zoo meer terugwijkt. In Angkola wordt met den naam Toba alles bestempeld, wat achter de Aek Poeli ligt, dus van af de Batang Toroevallei en noordwaarts. Komt men echter over de Aek Poeli dan begint Toba met de vallei van Silindoeng. De bevolking van Silindoeng echter noemt met dien naam alles, wat achter het noordelijk randgebergte der vallei ligt. Gaat men dan verder en komt men op het plateau, dan wordt men naar de landschappen aan de boorden van het meer verwezen, en hier eerst vindt men menschen die hun land Toba en zich zelf halak Toba noemen. Het landschap dus, in het werk van Prof. De Hollander, in navolging van Junghuhn, Toba of Plateau van Toba genoemd, is het eigenlijke Toba nog niet.

De Bataksche naam voor dit plateau in zijn geheel is Hoembung, een naam, die naar alle waarschijnlijkheid ontstaan is uit de slordige uitspraak van het woord hembang, dat uitgebreid en dus vlakte of plateau beteekent. Het plateau strekt zich uit van den Dolok Sanggoet tot aan den Dolok Saoet, en de grenzen er van zijn door Junghuhn tamelijk juist aangegeven; alleen voor de noordergrens zou men in de plaats kunnen zetten: het zuidelijk randgebergte om het Tobameer.

4. Voor hetgeen hieronder wordt opgegeven moet men thans in de plaats zetten: De landschappen aan de zuid- en oostzijde van het Tobameer, Bangkara, Moeara, Meat, Tamboenan, Lagoeboti, Siljoempar, Perparean, Si Antar, Persambilan en Si Torang.

Op 9° zou dan nog 10° moeten volgen. De landschappen tusschen het zuidelijk en noordelijk gedeelte van het meer, namelijk: „het schiereiland Samo Sir, Si Gaal, Si Regar, Ma Rom, Si Boetoean en Oeloean.

Hierop moet dan nog volgen 11°. De gewesten ten N. W., N. en N. O. van het Tobameer, die aan de binnenlanden van Troemoen, Atjeh, Deli en Asahan grenzen.

5. De onjuistheid van het hier opgegevene blijkt duidelijk uit het bovenstaande, en is met behulp daarvan gemakkelijk te verbeteren.

6. Het uitroeien der bosschen kan bezwaarlijk aan de steeds onder de Bataks heerschende vijandelijkheden worden toegeschreven. De bevolking toch heeft het steeds vermeden, die met bosschen bedekte bergen tot woonplaats te kiezen, en zich zooveel mogelijk in de laagten en de valleien samengepakt, vanwaar uit zij zich later bij kleine gedeelten, waarschijnlijk door ontstane veeten, maar zeker meer nog door zware epidemiën gedwongen, over de hoogere streken heeft verspreid. Wanneer men de kwistige wijze kent, waarop de Bataks met het hout omgaan, moet men wel tot de conclusie komen, dat de bosschen hoofdzakelijk daardoor verdwenen zijn, dat de bevolking het hoog opgaand geboomte gedeeltelijk voor timmer- en brandhout heeft verbruikt en gedeeltelijk voor den aanleg van ladangs heeft uitgeroeid; terwijl zij het opkomende kreupelhout door brand heeft vernield, om zich daardoor tegen de tijgers te beveiligen. Dit laatste heeft echter zeker daartoe bijgedragen, om bij de Bataks de groote lust, om vuur op de bergen te zien, te doen geboren worden, want vaak doen zij het op de een of andere berghelling staande geboomte in vlammen opgaan, zonder dat er eenige geldige oorzaak voor bestaat.

7. Wat hier over de weergesteldheid gezegd wordt, is juist voor zoover het op de hoogere bergstreken betrekking heeft; het bekken van het Tobameer daarentegen heeft een opvallend droge weergesteldheid, en eer te weinig dan te veel regen. Het is waar dat de plotselinge afwisselingen van het weder nadeelig zijn voor den groei van vruchtboomen, maar er zouden nog menige soorten van vruchtboomen kunnen tieren, zoo er eenige zorg aan de cultuur daarvan werd besteed.

8. „Gadoeng en keladi", de Bataksche namen hiervoor zijn gadong en suhat.

9. Tijgers komen in de Bataklanden in alle streken voor die minder bewoond zijn, en waar zich nog bosschen bevinden. Ook olifanten, rhinocerossen en sapiren worden er gevonden.

10. Het Tobameer, waaraan land en volk zijn naam schijnt te ontleenen, bestaat uit twee deelen, die in de gedaante, zoo de teekening op de nieuwste kaarten juist is, heel veel van elkander verschillen. Zij worden door het schiereiland Samo Sir van elkander gescheiden. Het noordelijk gedeelte Tao Silalahi, door de bevolking van de zuidzijde vaak Tao na bolak—het breede meer—genoemd, heeft de gedaante van een scherphoekigen, ongelijkzijdigen driehoek, waarvan de top naar het noorden wijst. Het zuidelijk gedeelte is zeer lang gestrekt, hoofdzakelijk in de richting van het westen naar het oosten, maar de westelijke helft wijkt naar het N. W. af. Dit zuidelijk gedeelte heeft in zijn geheel geen naam, maar wordt bij gedeelten naar de landschappen genoemd die aan zijne oevers liggen, zoodat men een Tao Bangkara bij Bangkara, een Tao Moeara bij Moeara, een Tao Balige bij Balige heeft. De uitwatering in het oosten van het zuidelijk deel heet Porsea = opnemer.

De heer De Haan schijnt zich nu en dan wel eens in de bedoeling van zijne gidsen vergist te hebben. De naam „Tebah poelau" kan nauwelijks anders dan op zulk eene vergissing berusten, de ondervraagde Bataks zullen waarschijnlijk gezegd hebben „deba poelo" d. w. z. het is gedeel-

telijk een eiland. Bangkara (spreek uit: Bakkara) ligt werkelijk aan de zuidwestzijde van het meer. Ook is Samo Sir eigenlijk slechts de naam van het schiereiland t. w. voor zoover het door de marga Samo Sir bewoond wordt, evenals het land door de marga Lantoeng (spr. Lottoeng) bewoond ook Lontoeng genoemd wordt

11. De plaats, waar de uit het meer ontspringende rivier (met tamelijke zekerheid kan men zeggen de B. Asahan) zich in de oostelijke vlakte stort, is niet zoo dicht bij het meer, als men zich gewoonlijk voorstelt. Naar hetgeen door met Bandar handeldrijvende Bataks wordt gezegd, ligt die plaats nog een flinke dagmarsch van Si Roear, dat is van de plaats, waar de uitwatering het randgebergte om het meer doorbreekt.

Bij Si Roear is de stroom zeer nauw, hetgeen veroorzaakt wordt door een groote steen, die naar de Bataks zeggen omstreeks het jaar 1875 er in gestort is, waardoor het water in het meer zeer gerezen is en veel land verzwolgen heeft. De Bataks van die streken spreken vaak de hoop uit, dat de N. I. Regeering wanneer zij van het land bezit zal genomen hebben, dien steen zal laten wegruimen, en daardoor het verzwolgen land aan de bevolking zal teruggeven.

12. De hier opgegeven namen kunnen niet als dorpsnamen beschouwd worden; het zijn veel meer namen van kleine landschappen. Poesoek boekit is, voor zoover mij bekend, een berg aan de verbinding van het schiereiland Samo Sir met het vaste land gelegen. „Adjibata" moet zijn „Adji Debata", Nagasariba moet zijn, Nagasariboe, Lintoeng ni Hoeta moet zijn Lintong ni Hoeta, Barambean moet waarschijnlijk zijn Parambean, Si Geang-geang moet zijn Si Gean-gean.

Bevolking, sterkte, afkomst, karakter, beschaving, godsdienst.

13. De sterkte der bevolking der Bataklanden laat zich moeielijk bepalen. Junghuhn heeft die zeker veel te laag geschat. Men kan veilig aannemen, dat de bevolking van

hetgeen ten tijde van Junghuhn tot de vrije Bataklanden behoorde circa een half millioen bedraagt. Dat de Bataks zich het eerst op het plateau van Hoogtoba zouden gevestigd hebben, is klaarblijkelijk onjuist. Er is geen Batakstam, die niet het een of ander landschap aan de boorden van het Tobameer als zijn bakermat aanwijst (Bona ni pinasana), welke landschappen voor het meerendeel ook nu nog door een deel van den stam bewoond worden. Men kan daarom met volkomen zekerheid aannemen, dat de eerste Bataks (van Achter-Indië gekomen en op de oostkust van Sumatra geland), eerst aan de boorden van het Tobameer een (tweede) vaderland gevonden hebben, vanwaar hunne nakomelingen zich eerst om het meer en later ook naar de overige gewesten verspreidden.

14. De „zonderlinge tegenstrijdigheden" die volgens Prof. de Hollander het karakter der Bataks vertoont, moeten op rekening der tegenstrijdigheden in de mededeelingen der berichtgevers geschreven worden. Elk heeft zijne persoonlijke indrukken weergegeven, gebaseerd op waarnemingen. die zeker slechts kort van duur zijn geweest.

Junghuhn schijnt de Bataks als een zeer bezadigd volkje te hebben leeren kennen, dat desniettegenstaande menschenvleesch eet; terwijl, naar het verder bij Prof. de Hollander heet, de Bataks toch, driftig en wraakzuchtig, zonder eerzucht, maar niet zonder zeker eergevoel zijn. Men mag hier waarlijk wel vragen: Wat is waarheid? Het is hoogst moeielijk een treffend beeld van het volkskarakter der Bataks te geven, omdat men daarbij gevaar loopt, te veel rekening te houden met de individus, die men persoonlijk heeft leeren kennen, en dan nog zelden onder alle levensomstandigheden.

De Batak is niet minder mensch dan alle andere menschen, en staat, ofschoon hij van nature veel gezond verstand heeft, op een lage trap van intellectueele ontwikkeling. Daarom laat hij zich hoofdzakelijk door zijn begrip van eigenbelang leiden. Hij vertoont zich goedaardig vrien-

delijk, ja vleiend en pluimstrijkend, zoolang hij meent, dat zulks in zijn voordeel is, maar is vaak norsch en lomp tegen dengeen van wien hij niets te verwachten heeft; wordt hij daarentegen in zijne belangen gedwarsboomd of gekrenkt, dan is hij toornig, driftig tot wild en woest wordens toe, haatdragend en wraakzuchtig. Van diepgevoelde dankbaarheid kan dan ook bij den Batak weinig sprake zijn, en met de onkreukbaarheid van zijn trouw staat het wel evenzoo, want hij laat zich licht wat voorspiegelen, en wanneer de tweedrachtzaaier hem maar weet diets te maken, dat het in zijn voordeel is van partij te verwisselen, is hij daartoe licht over te halen Toch mag niet ontkend worden, dat het Bataksch volkskarakter ook zijne goede zijde heeft. De Batak is voor overtuiging vatbaar, zoowel van het goede dat hij moet najagen, alsook van het kwade dat hij moet vlieden; hij neemt een goed woord gaarne aan, en inziende dat hij onrecht gedaan heeft, weigert hij niet zich aan de bestraffing te onderwerpen. Het gevoel van recht en onrecht is dan ook bij hem zeer sterk ontwikkeld, echter niet zoo, dat hij nu steeds het eerste zou doen en het laatste nalaten, integendeel doet hij vaak onrecht, waar het in zijn belang is, maar weet er dan altijd een beschouwing aan vast te knoopen en een uitlegging aan te geven, dat men, hem alleen hoorende, moet toegeven, dat hij gelijk heeft. Hij is dan ook zeer vaardig met de tong, zoodat men niet ten onrechte zegt: „Elke Batak is een geboren redenaar". Vergaderingen beleggen, redevoeringen houden, en zijn goed recht bepleiten is dan ook voor den Batak een zeer geliefkoosde bezigheid, en wie het grootste woord heeft en daarbij het hardste schreeuwen kan, is er zeker van zijn proces te winnen.

Het praedicaat „verregaand lui" kan den Batak wel nauwelijks met recht gegeven worden. Voorzeker werkt hij even als de meeste menschen hoofdzakelijk voor zijn levensonderhoud, maar dat hij daartoe niet meer doet dan hoogst noodzakelijk is, is een dwaling.

Hij is integendeel een ijverig en vlijtig landbouwer, en

zoekt over het algemeen nog gaarne iets daarbij te verdienen, hetzij door kunst-nijverheid, door het inzamelen van boschproducten, of door handeldrijven. Men moet echter bij de beoordeeling daarvan niet uit het oog verliezen, dat vroeger de behoeften geringer waren dan thans, en door de producten van den rijstbouw en door de weefkunst der vrouwen geheel werden gedekt. Daarbij waren de communicatiewegen naar de West- en Oostkust slecht, en werd het verkeer vaak door de aan den weg wonende bevolking bemoeielijkt. Voegt men daarbij nog, dat de Batak als zoon der tropen geen energie genoeg bezit, om bijzonder groote moeielijkheden te overwinnen, dan laat het zich wel verklaren, dat hij den schijn van groote luiheid op zich geladen heeft.

Thans echter, nu de N. I. regeering een groot gedeelte der Bataklanden onder haar bestuur heeft gebracht, de wegen beter en veiliger geworden zijn, het verkeer met de kust toegenomen is en meer behoeften heeft doen geboren worden, blijkt het duidelijk, dat de Batak lang zoo lui niet is, als men hem vroeger heeft uitgekreten.

15. De ruïnen van Hindoetempels in de Padang Bolak (Padang Lawas) bewijzen voorzeker, dat ook de Hindoe-eeredienst daar vroeger moet geheerscht hebben; evenwel is daarmede volstrekt nog niet bewezen, dat de Hindoe-godsdienst onder de Bataks heeft geheerscht; veel meer schijnen de weinige sporen van dien godsdienst, die in het Bataksche heidendom worden aangetroffen, het tegendeel te bewijzen en alleen aan te duiden, dat er in overoude tijden eenig verband tusschen het Hindoeisme en den godsdienst der Bataks heeft bestaan, terwijl zich uit de aanwezigheid dier ruïnen laat afleiden, dat er in de Padang Bolak in vroegere eeuwen koloniën van Hindoes hebben bestaan.

Over de zuidelijke Bataklanden heeft zich het Mohammedanisme verbreid, en is door de bevolking haast algemeen aangenomen van af het plateau van Sipirok tot aan de zuidelijke oevers van het Tobameer. Echter heeft het christendom sedert het jaar 1861, toen de Rijnsche zending haar werk

aldaar begon, groote vorderingen gemaakt, zoodat het aantal gedoopten op 1 Januari 1890 15124 personen bedroeg.

Kleeding, wapenen, woning, huisraad, levenswijze.

16. Oorspronkelijk schijnen de Bataks geene genaaide kleedingstukken gekend te hebben, maar alleen rechte, geweven doeken, die om het lichaam geslagen werden. Een volledig stel kleederen bestond dan uit een doek voor het benedenste en een voor het bovenste gedeelte van het lichaam. De eerste in het algemeen „*abit*" geheeten, bij de mannen ook *saloemboeng*" (het woord „koppo-koppo bij Dr. de Hollander is in het Bataksch onbekend), wordt om de lenden geslagen en daar bevestigd door een kunstig in elkaar draaien van de punten met den een weinig omgeslagen rand. Op deze wijze dragen ook de vrouwen hun „abit", van een sarong daardoor onderscheiden, dat de einden niet aan elkander genaaid zijn. Is dit kleedingstuk niet van geverfd katoen, maar van inlandsch vlas „*hori*" geweven, dan wordt het ook „hori" genoemd, terwijl het gonda heet, wanneer het uit ingevoerd ongebleekt keper (*goda*) gemaakt is; deze stoffen worden daar door de vrouwen alleen bij feestelijke gelegenheden gedragen. In de noordelijke Bataklanden ziet men de vrouwen vaak bij het rijststampen een lange doek om de heupen dragen als gordel om de abit, omdat bij die beweging het eenvoudig geknoopte kleedingstuk licht losraakt; zulk een doek noemt men dan „*hohophohop*". (Misschien is dit het koppo-koppo bij Dr. de Hollander).

De doek, die tot de bedekking van het bovenlijf dient, heet in het algemeen „*oelos*". Men heeft er van verschillende soorten, al naarmate de figuren van het weefsel zijn; de „*ragidoep*" is een van de kostbaarste. Genaaide kleedingstukken als buizen (*badjoebadjoe*) en broeken („*saraoal*" niet *seroar*) zijn bij de Bataks in navolging van vreemde zeden in zwang gekomen, en wel de badjoebadjoe's het eerst voor jonge meisjes, die dan ook „*na morbadjoe*" worden genoemd,

en die dracht ook nog bijbehouden als zij reeds gehuwd zijn, totdat zij moeder worden. De badjoebadjoe's worden het meest van het, door de Chineezen ingevoerde, zwartgeverfde katoen gemaakt, en vaak met een snoer kleine kraaltjes geboord. In Silindoeng dragen de meisjes bij het wieden in de rijstvelden altijd een buis, waarvan de rug uit rood vlaggedoek (*hasoemba*) vervaardigd is, terwijl borst en korte mouwen van zwart katoen zijn, de mouwen echter nog met een smal bandje van de genoemde roode stof versierd. In de laatste jaren neemt het gebruik om het bovenlijf met een badjoebadjoe's te bekleeden zeer toe, ook tot over de grenzen van het tegenwoordige gouvernementsgebied, zoodat men geen vrouw, die eenigszins prijsstelt op fatsoen, meer in het openbaar met het naakte bovenlijf ziet; alleen armoede of onverschilligheid zijn daar nu nog de oorzaak van. Ook de kleeding der mannen heeft veel verandering ondergaan. De oorspronkelijke kleeding der mannen bestond uit een „abit" of „saloemboeng", een „*oelos*" en een hoofddoek „*talitali*", of ook instede daarvan een uit fijne biezen gevlochten mutsje „tahoeloek".

Droeg men een buis, dan werd de „oelos" door een „kain" of een „ranting tolang" of door een „djoegia sompa" vervangen, omdat deze kleedingstukken lichter zijn 1).

In de landschappen, die sedert 1878 onder het Ned. Ind. bestuur zijn gebracht, en ook in het daaraan grenzende vrije gebied, is de kleeding der mannen meest naar de Maleische dracht gemoderniseerd. Men draagt een buis, een broek, vaak van Atjehsch model; een „mandar" (een sarong) en een „detar" (hoofddoek), waarbij men dan nog den een of anderen doek als „soepoe tangan" over den schouder heeft hangen. Bij vele hoofden heeft de broek het moeielijkst ingang gevonden, en nog zijn er, die een lang afhangend kleed (abit) dragen en toch ook met een lange gekleede jas van Europeesche afkomst getooid zijn.

1) Hatik tollang en Djoekia sampa bij Dr. de Hollander zijn foutief.

Het haar wordt door de vrouwen in Silindoeng en Toba in een wrong (siporkat) aan de rechterzijde van het achterhoofd gedragen. In Mandailing, Angkola en aan de Westkust heeft men deze dracht naar de Maleische gewijzigd, en draagt men de wrong op het midden van het achterhoofd. Bij de mannen is het oorspronkelijk ook gewoonte geweest, het haar lang te laten groeien; die gewoonte is echter zelfs aan de boorden van het Tobameer al sedert langen tijd volstrekt niet meer algemeen. Alleen de slaven dragen het lange haar los en onbedekt of zetten een mutsje van vlechtwerk op, terwijl de vrijen, resp. hoofden, het lange haar in een wrong dragen en met een hoofddoek bedekken. Dit laatste kleedingstuk bestáat bij de hoofden in Toba uit een strook rood en een strook wit katoen, die eerst elk als een touw gedraaid en dan te zamen in allerlei bochten om het hoofd gewonden worden, zoodat het tooisel wel wat van een tulband heeft.

17. Als wapenen vindt men bij de Bataks allerlei soort van kapmessen en zwaarden, die met den algemeenen naam pòdang bestempeld worden, maar al naar hunne vorm weder afzonderlijke namen dragen, als roedoes, djonap, engkat. Verder kleinere dolkmessen, piso en sioa (niet sewa) geheeten. Vele er van worden als sieraad gedragen. Als stootwapenen dienen voornamelijk de lansen (hoedjoer), die men met lange en korte schaften, met of zonder zilveren of geelkoperen versieringen heeft. Ook heeft men lansen met weerhaken (hoedjoer palait), geheel houten lansen (goeringan), en lansen van tolang (een rietsoort, niet bamboe) die goering goeringan heeten. De vuurwapenen, namelijk vuursteengeweeren, die echter reeds bij de meesten in percusiegeweren herschapen zijn, hebben de Bataks door de Maleiers verkregen; buskruit en kogels frabriceeren zij echter zelf. Dat zij met de vuurwapenen gebrekkig omgaan is minder juist, want op de jacht zijn zij geen slechte s hutters; in den oorlog echter schieten zij meestal zonder te mikken, omdat men van weerskanten eigenlijk bang is,

een vijand te dooden, daar het later steeds de vredesonderhandelingen bemoeielijkt, wanneer er dooden gevallen zijn. Ook middelen ter beschutting vindt men bij de Bataks, t. w. schilden, rondassen en pantsers; zulk een pantser bestaat echter maar uit een gewoon buis, waaraan op de borst ijzeren platen bevestigd zijn. Voorts bezigde men in de onderlinge oorlogen als belegeringstuig ook de „gadjaloempat" een stellage op rollen, waarop eenigen der aanvallers, door een borstwering van idjoek gedekt, tot aan den wal van de belegerde kampong werden geschoven, om de verdedigers van den wal te verdrijven.

18. Even als overal ter wereld, komen er bij de Bataks allerlei woningen voor, al naar den stand en het aanzien der bewoners: er zijn paleizen, huizen, hutten en hutjes. Een goed solide Batakhuis is van hout vervaardigd en met idjoek gedekt, 5 of 6 vadem lang, en 2½ à 3 vadem breed. Te zeggen dat zulk een huis op palen gebouwd is, is minder juist; veeleer moet men zeggen, dat de vloer op zulk een hoogte tusschen de stijlen is aangebracht, dat er beneden een ruimte van zelden meer dan 5 voet hoogte overblijft, die tot stalling voor het vee dient. De omwanding bestaat in hoofdzaak uit 4 zware stukken hout, die op de dwarsliggers rustend, en schuins naar buiten gericht, op den kant staande, rondom de stijlen een vierkant vormen. Twee daarvan, die langs de zijden liggen, heeten pandingdingan, de twee anderen voor en achter heeten porhongkom. Wat er verder tusschen deze pandingdingan's en het dak nog open blijft wordt met planken afgesloten. Het dak, dat aan de voor- en achterzijde van het huis ver naar buiten uitsteekt, rust aan weêrzijden op den balk, die de bovenste uiteinden der steilen met elkander verbindt; heeft echter aan beide zijden nog een verlengstuk (sendal), waarvoor aparte sparren gelegd worden, en dat minder steil is dan het bovenste gedeelte van het dak. De nok van het dak is naar het midden zadelvormig ingebogen. De voor- en achtergevel wordt met planken afge-

schoten, die vaak op de wijze van jalousielatten schuins over elkaar gelegd zijn, om het licht toegang tot de woning te verschaffen, want vensters heeft men niet, behalve een klein luikje aan den achterkant, dat men pandoeloan d. i. kijkgat noemt. In den voorgevel heeft men vaak een soort van balkon. De deur bestaat uit een valluik in den vloer, in het midden, vlak achter den voorgevel aangebracht; bij vele huizen is het zoo ingericht, dat de trap kan worden opgehaald en deze dan de opening in den vloer sluit. De voorgevels der vorstelijke woningen zijn dikwijls met fraai snijwerk versierd, en de uiteinden der pandingdingan's zijn in gedrochtelijke dierkoppen (pinorsinga) herschapen, wier groote oogen met spiegeltjes uit de ronde tabakdoosjes, of ook met ringgit's (pilaardollars) zijn ingelegd. Van binnen heeft het huis slechts eene ruimte, die echter meestal door 4, of ook wel door 5 gezinnen wordt bewoond. Elk gezin heeft zijn eigen haard, een vierkant door een opstaanden rand van hout afgeschoten en met leem gevuld. Op elken haard vindt men eenige treeften, elk gevormd door een drietal steenen (dalihan) die de kookpotten dragen en waartusschen het vuur gestookt wordt. Boven elken haard bevindt zich een rek (salean), waarop gekloofd brandhout wordt gelegd, om door de hitte van het vuur te droogen; daar worden ook de potten en lepels bewaard. In de grootere huizen heeft men aan den voor- en achterkant, dwars door het huis, een soort van estrade aangebracht van ongeveer een meter breedte, veel gelijkende op een liggende ladder, waarvan de sporten echter zeer dicht bij elkaar liggen, en deze twee estrades (songkar, zijn dan weer in het midden in de lengte van het huis door even zulk een estrade verbonden, welke laatste echter parapara heet. Oorspronkelijk zijn deze dingen zeker aangebracht, om het huis in zijn bovengedeelte een grooter weerstandsvermogen tegen wind en aardbeving te verleenen, maar de praktische zin van den Batak heeft er tevens een bergplaats voor allerlei dingen van gemaakt. Ten slotte zij nog opgemerkt, dat bij

den bouw van zulk een huis nagels noch spijkers worden gebruikt; wat niet met tappen en spieën in elkander sluit, wordt met rottan of idjoektouw gebonden en het idjoekdak wordt genaaid. Men kan dus het geheel betrekkelijk gemakkelijk uit elkander nemen, naar een andere plaats transporteeren en weer in elkaar zetten.

19. De mededeeling dat zich in de Bataksche dorpen magazijnen voor rijst en buitendien nog *sopo's* (niet soppo) bevinden, kan niet anders dan op een misverstand berusten. De sopo's dienen tot een tweeledig doel, en hebben daarom ook twee verschillende ruimten boven elkander. De onderste, gelijkstaande met de tot woning dienende ruimte der huizen, heeft geen verdere omwanding dan de pandingdingan's op zij en de porhongkom's van boven en van achteren; zij wordt gebruikt als vergaderzaal d. w. z. als plaats, waar de radja vreemdelingen ontvangt, herbergt en met hen onderhandelt, en dient verder tot slaapplaats der jongelingen en ongehuwde mannen van het dorp, en ook tot zitplaats der muzikanten bij feesten. De tweede ruimte is die onder het dak. Zij is door een goed aan elkander sluitende zoldering met een luik er in van het onderste gedeelte gescheiden, en dient tot bergplaats van de rijst van alle dorpsbewoners, voor zoover die er ruimte in vindt. Daarom is het bovengedeelte van zulk een sopo bijzonder goed dicht gemaakt, en rust op groote ronde schijven hout, waarvan er op elken stijl een ligt; die schijven heeten galapang's en dienen, om de ratten het opklimmen in de schuur te beletten.

20. Het huisraad, dat men bij de Bataks vindt, is wel is waar zeer gering en eenvoudig, maar zoo gering als het door Prof. de Hollander beschreven wordt, is het toch niet. Afgezien van de thans meer en meer in gebruik komende voortbrengselen van vreemde industrie, had de Batak toch oorspronkelijk meer dan hem daar wordt toegeschreven. Lepels d. w. z. geen eet-, maar scheplepels, borden en kussens kent de Batak wel degelijk, en is het bezit van kasten of kisten niet algemeen, toch treft men hier en daar ruw

uit hout vervaardigde kisten en vazen aan, die bewijzen, dat de behoefte aan meubels tot berging gevoeld wordt.

21. Het hoofdvoedsel der Bataks is rijst. Deze wordt in water gaar gekookt, en dan met de een of andere toespijs genuttigd. Als toespijs heeft men allerlei. Vleesch en visch heeft de Batak het liefste, maar zijn niet altijd te krijgen, want een gezond stuk vee, buffel, varken of paard, wordt alleen bij feestelijke gelegenheden geslacht, behalve in Silindoeng en Sipirok, waar elken marktdag buffelvleesch en in het eerstgenoemde landschap ook varkensvleesch te koop is. Aan de oevers van het Tobameer daarentegen is elken morgen visch te krijgen. Overigens wordt de lüst, om vleesch te eten op allerlei wijzen bevredigd, ziet men dat het een of andere huisdier ziek wordt en sterven zal, dan wordt het gauw geslacht, ja zelfs het vleesch van gestorven beesten wordt nog gegeten. Ook eet men honden, katten, muizen, ratten, de larven van sommige insecten etc.

Buiten de twee genoemde soorten toespijs heeft men nog aardvruchten, moeskruiden, sommige bladen en bloemen en last not least, zout en spaansche peper. De twee laatste mogen nooit ontbreken, en al heeft de Batak ook niets anders bij zijn rijst, spaansche peper en een paar stukjes grof zout moet hij hebben. Het zout is dan ook een hoofdartikel voor den handel van het binnenland met de kust, zoodat er sedert jaren wekelijks van 300 tot 500 menschen naar Siboga gaan, om een vracht zout te halen.

Over het algemeen eten de Bataks tweemaal daags t. w. 's morgens en 's avonds; het uur regelt zich naar het dagwerk, gewoonlijk 's morgens tegen 7 uur, en 's avonds tegen 6 uur. Wanneer men het echter druk heeft met het bewerken der rijstvelden, eet men 's morgens bij het krieken van den dag (want met een leêge maag kan een Batak niet werken) en 's avonds eerst om 7 of 8 uur, dan wordt er echter ook 's middags gegeten, waartoe men gekookte rijst mee naar 't veld neemt.

De gewone drank der Bataks is water; zij drinken echter

ook veel toeak of palmwijn, die zij in de binnenlanden uit den suikerpalm tappen, maar aan de kust, waar de suikerpalm schaarsch is, uit den kokospalm; de laatste soort is veel sterker dan de eerste.

22. Dat in de noordelijke Bataklanden alle arbeid, ook die op het veld, door de vrouwen verricht wordt, terwijl de mannen hun tijd in luiheid doorbrengen, is geheel bezijden de waarheid. In Toba werken de hoofden wel is waar niet, maar brengen hun tijd met praten d. i. met twistgedingen beslechten of dobbelen door, doch hunne vrouwen doen ook niet meer dan eenig huiswerk, want het meer lichaamskracht vereischende werk in de rijstvelden wordt door de slaven verricht.

In de overige streken der Bataklanden is de arbeid tamelijk gelijkmatig tusschen man en vrouw verdeeld. De man werkt den grond met zijn drietandig houweel om, terwijl de vrouw mest uit het dorp op het veld draagt. De man zaait en de vrouw wiedt. Bij beurten of te zamen bewaken zij het veld tegen de vogels, en is de oogsttijd aangebroken, dan is het geheele gezin gezamenlijk in de weer en wordt er gewerkt, zoolang het dag heeten mag.

Bestuur en rechtswezen.

23. Elke Batak, die op den aan zijn stam (marga) behoorenden grond woont, is per se radja of hoofd. Hieruit volgt, dat er van eenhoofdig bestuur of monarchie bij de Batak nooit sprake kan zijn, zoodat de regeeringsvorm aristocratisch-republikeinsch moet genoemd worden, evenwel niet absoluut, want het komt ook voor, dat in de een of andere hoeta een aanzienlijke vreemdeling meer te zeggen heeft of geeërbiedigd wordt dan het hoofd zelf. Er is echter geen hoeta, al is zij nog zoo klein, waarin niet iemand van de heerschende marga woont, en deze is dus radja of hoofd. De bevolking van een hoeta of dorp is meestal samengesteld uit: *a.* zulke, die tot de heerschende marga behooren; zij

staan meestal in een nauwen graad van bloedverwantschap; zijn alle hoofden met bijna gelijke rechten en plichten, maar aan één wordt eenige suprematie toegekend, welke hem volgens het recht van eerstgeboorte of als aanlegger van het dorp of als afstammeling van dezen in de rechte mannelijke linie of als erfgenaam toekomt; *b.* aanverwanten, anak boroe of kortweg boroe (dochters-kinderen) geheeten, dus zulke personen, die van een andere marga dan de heerschende zijn, maar dochters van de heerschende marga tot vrouwen hebben; *c.* vreemdelingen, die om verschillende oorzaken den grond hunner marga verlaten en zich onder bescherming van het dorpshoofd gesteld hebben; zulke zijn altijd welkom en worden zelfs vaak met schoone beloften en geschenken omgekocht, om in de hoeta te komen wonen, daar zij de macht en het aanzien van de hoofden zeer vermeerderen. In Toba wordt deze laatste categorie minder aangetroffen en komen daarvoor de slaven in de plaats. Houdt men het bovenstaande in het oog, dan laat zich licht verklaren, waarom de dorpshoofden zoo weinig gezag over de ingezetenen hunner dorpen hebben, en alles door beraadslagingen en bij onderling goedvinden moet geschieden, want alleen de categorie *c.* kan als tot absolute onderdanigheid verplicht beschouwd worden, en dat nog wel alleen als de daartoe behoorenden arm zijn; is er een rijke onder, wat in Silindoeng niet zelden voorkomt, dan geldt zijn woord vaak meer dan dat van de radja's. Het behoort tot de rechten van het dorpshoofd, zijn dorp naar buiten te vertegenwoordigen, zoowel tegenover den vijand, als den vriend, en hij wordt als zoodanig soehoet genoemd; een anderen titel kennen de Tobasch sprekende Bataks niet. Geldt het echter zaken, die niet slechts één dorp aangaan, maar een geheele marga of een onderdeel ervan in zijn geheel, (na saompoe = die één en denzelfden grootvader hebben), dan heeft zulk een geheel weer zijn eigen soehoet, aan welken de overige radja's van den stam gesubordineerd zijn.

De soehoet is de aanvoerder in den oorlog, de eerste

woordvoerder bij twistgedingen en de leider bij feesten en heidensch-godsdienstige plechtigheden, maar geniet ook buiten deze een groot aanzien, hetwelk hij meestal te danken heeft aan zijne geschiktheid om het woord te voeren, want het woord is bij de Bataks een groote macht, inzonderheid wanneer het gepaard gaat met juistheid van oordeel en rechtschapenheid van handelen; een man, die deze eigenschappen bezit, wordt door den vijand als tegenstander gevreesd, door den stamgenoot ontzien en geëerd, en door den arme en verdrukte als zijn toevlucht beschouwd. Dat er bij de Bataks ooit een monarchie zou hebben bestaan, waarvan de algemeene vereering van den Singamangaradja een overschot zou zijn, kan moeielijk aangenomen worden, daar er voor zulk een achteruitgang der heerschende dynastie geene verklaring zou te vinden zijn.

Immers de Bataks zijn zeer vasthoudend aan de hun van hunne voorvaderen overgeleverde gebruiken, d. i. aan hun adat, zoodat het moeielijk te denken is, dat zij de over hen heerschende dynastie zouden omvergeworpen hebben, te meer daar ook deze de haar toekomende rechten niet zoo gemakkelijk zou hebben laten varen. Ook sluit de geheele inrichting der Bataksche maatschappij de monarchie buiten. De voor den Singamangaradja gekoesterde eerbied berust dan ook op geheel iets anders t. w. op het volksgeloof, dat hij de middelaar tusschen de goden en de menschen is, wat misschien ook in den stamnaam Si Hite = brug of verbindingsmiddel opgesloten licht. Hij is dan ook naar het heidensche volkgeloof door de goden met bijzondere tooverkrachten toegerust, waartoe voornamelijk ook behoort dat hij onkwetsbaar is. Zijne bemoeiingen zijn dan ook steeds van priesterlijken aard geweest; met de politieke aangelegenheden der andere stammen liet hij zich zelden in, bijv. wanneer een guerilla te lang aanhield, zond hij aan de strijdende partijen zijn staf toe ten teeken, dat zij wapenstilstand moesten sluiten en de beslechting van het twistgeding aan de beslissing van daartoe door hem

gezonden hoofden moesten overlaten. Trouwens er zou voor een monarchaal hoofd in de Bataksche maatschappij toch weinig te doen zijn, daar alle publieke aangelegenheden door de adat geregeld zijn, en de monarch toch onmogelijk die duizenden van twistgedingen persoonlijk zou kunnen uitmaken.

Dat er zoovele processen bij de Bataks voorkomen, ligt minder daaraan dat de adat niet in alle gevallen voorziet of zoo vaak moedwillig overtreden wordt, maar veelmeer daaraan, dat ieder de adat in zijn voordeel zoekt en weet uit te leggen. Van zijn eigen standpunt gezien heeft de Batak dan ook steeds het recht aan zijne zijde. De meeste kwesties die voorkomen, betreffen het grondbezit of het recht van exploitatie; of vloeien voort uit het gebruik om de meisjes tegen betaling eener bruidschat uit te huwelijken (hata tanohata boroe).. De twistende partijen komen zelden onderling tot een vergelijk en moet de zaak dus voor de hoofden worden gebracht, om in publieke vergadering te worden beslist. Voor zulke vergaderingen bestaat eigenlijk geen aangewezen plaats; zij worden al naar het valt in de sopo of in een woonhuis, op de dorpstraat of voor de poort, op de markt, op den publieken weg of op de dijkjes in de rijstvelden gehouden. De rechtsprekenden zijn de hoofden, maar daar er zelden personen aanwezig zijn, wien de zaak niet direct of indirect aangaat, heeft ieder recht van spreken. Werkelijk recht spreken is echter meestal geheel onmogelijk, en men praat dus zoolang heen en weer, totdat een knappe kop een modus vivendi vindt, waarmede de twistende partijen tevreden zijn. Komt men in één vergadering niet tot zulk eene bevredigende oplossing, dan gaat men vaak onder het uitstooten van scheldwoorden uiteen, om er later op nieuw een vergadering over te beleggen. Blijven de partijen tegenzijdig op hun stuk staan, dan wordt het op vrij gebied een casus belli, op gouvernements gebied echter gaat men in laatste instantie naar den besturenden ambtenaar, terwijl de christenen zich meestal eerst nog tot de zende-

lingen wenden, die zich daaraan niet kunnen onttrekken, omdat de invloed van zulke twisten op de gemoederen groot is, en dus het wel en wee der gemeente maar al te veel daarmee gemoeid is.

Het christendom heeft dan ook een grooten invloed op de rechtspraak uitgeoefend. Het is licht begrijpelijk dat de adat veel voorschrijft, wat met het christendom in strijd is. Daarom hebben in Silindoeng de hoofden, die met weinige uitzonderingen reeds allen tot het christendom waren overgegaan, in openbare vergaderingen en met algemeene stemmen de zich met het christendom niet verdragende bepalingen van de oude adat veranderd, waardoor circa een veertigtal geschreven bepalingen zijn ontstaan, die zij ook, nadat in 1886 de hoofden, die zitting in de rapat hebben, door het gouvernement benoemd zijn (radja ihoetan), bij het bestuur hebben ingediend.

Gemakkelijker dan in de boven besproken processen, is de rechtspraak bij directe overtreding van de adat als bij diefstal, overspel, moord enz. Bij diefstal bestaat de voorgeschreven straf in de teruggave van het gestolene en de viervoudige waarde er van als boete, of vijfvoudig de waarde als de dief het gestolene niet teruggeven kan of de bestolene het niet wil aannemen.

Overspel (morlangka pilih) en echtbreuk (mangalangkoep) is bij de Bataks niet hetzelfde, want van het laatste spreekt de Batak reeds als hij bijv. door de bruidschat geheel of gedeeltelijk te betalen het recht gekregen heeft een meisje als zijne vrouw te beschouwen, en de vader verkoopt het aan een ander, zonder het contract met hem opgeheven te hebben. Zulk een vergrijp tegen de adat geeft dan aanleiding tot een hata boroe, waarbij het echter in de eerste plaats op het geld aankomt. De beleedigde partij ontvangt dan boven de reeds door haar betaalde bruidschat nog een zekere som, den beleediger door de hoofden als boete opgelegd.

Werkelijk overspel wordt met den dood bestraft. Betrapt de echtgenoot den overspeler op heeter daad, dan heeft hij het

recht, hem direct te dooden. Heeft het geval bij afwezigheid van den echtgenoot en de ontdekking dus door anderen plaats, dan loopt de zaak met een geldboete af, behalve echter wanneer de overspeler een mindere is, die de vrouw van een radja verleid heeft, want dan redt hem niets van den dood.

Ook de moordenaar op heeter daad betrapt en gevangen, wordt met den dood gestraft, evenals de vijand die met de wapenen in de hand gevangen wordt.

Het doodvonnis werd nooit in koelen bloede als werkelijke strafoefening d. w. z. met zeker decorum voltrokken, maar altoos onder vreeselijk opbruizen der hartstochten eener woedende volksmenigte, waarom er dan ook steeds opeten meegepaard ging, om de wraak geheel en al aan het slachtoffer bot te vieren. Hieruit laat zich echter ook afleiden, dat de doodstraf maar betrekkelijk zelden in werkelijkheid aan den delinquent voltrokken werd, want gelukte het den schuldigen of zijne voorspraken de woede der tegenpartij tot bedaren te brengen, dan stelde deze zich ook met een buffel of varken en een som geld als boete tevreden.

Zie verder over kanibalisme hieronder.

De grond behoort niet bij de dorpen, zooals Prof. de Hollander blz. 778, 2e alinea, zegt, maar aan de marga's; elke marga heeft haar land (golat), dat zij òf door inbezitneming door haar voorvaderen, òf door verovering op een andere marga verkregen heeft.

Veroverd land werd natuurlijk door de veroveraars verdeeld. Ontgint iemand woeste gronden, die aan zijne marga behooren, dan worden zij zijn persoonlijk eigendom en gaan bij erfrecht op zijne nakomelingen of nabestaanden over. Ontgint iemand woeste gronden, die niet aan zijne marga behooren (rimba), dan heeft hij gedurende twaalf of zes jaren recht op het vruchtgebruik er van, alnaarmate die gronden min of meer gemakkelijk productief worden. Na ommekomst van dien termijn vervalt het ontgonnen land weer

aan de bezittende marga, of de ontginner moet het vruchtgebruik voor een zekere som koopen, hetwelk hem dan toekomt tot wederopzeggens toe, waarbij hij zijn geld terugkrijgt. In Angkola heerscht dit gebruik niet, maar is de ontginner van woeste gronden ook de eigenaar, zoolang hij of zijne nakomelingen daar wonen, en vervalt het land alleen aan den radja, wanneer de ontginners uit het landschap verhuizen. Werkelijke verkoop van den grond vindt dus eigenlijk bij de Bataks niet plaats, wel het afstaan van het vruchtgebruik voor geld (dondon), wat echter niet met pacht gelijk staat, omdat het geld moet terugbetaald worden, wanneer het land weer aan den eigenaar teruggegeven wordt.

De bewoners der dorpen in Silindoeng en Toba, die in de natte rijstvelden liggen, hebben recht op het veld rondom hunne dorpen tot op een afstand van twaalf vadem van den dorpswal. Dit wordt oepa parik (loon van den wal) of nilinggom ni parik (door den wal beschaduwd) genoemd en bedroeg vóór de komst van het gouvernement 30 vadem. Dit land wordt door het dorpshoofd onder de bewoners gelijkelijk verdeeld; het hoofd zelf heeft recht op een vierde gedeelte er van.

Verschillende gebruiken.

24. Bij de geboorte der kinderen is het reeds een vreemd gebruik, dat de moeders daarbij niet liggen, maar hurken, terwijl zij zich met de handen aan een touw (sireraisan) vasthouden, dat boven hun hoofd aan een dakspar of een lat bevestigd is, en dat de navelstreng niet doorgesneden wordt, voordat ook de placenta gekomen is. Voorts wordt er nauwkeurig op gelet, hoe het kind bij de geboorte op den vloer komt te liggen. Ligt het op den buik, dan heeft het veel ongeluk in zijn leven te verwachten; ligt het daarentegen op den rug, dan zal het hem goed gaan. Wentelt het zich op de rechterzijde, dan mag de man of iemand van de familie van zijn kant het niet voor 't eerst opnemen; wen-

telt het zich echter op de linkerzijde, dan mag niemand van de vrouwskant het 't eerste aanraken. De personen, die het kind in een van de gezegde gevallen niet mogen aanraken, moeten eerst een zeker maal tot zich genomen hebben, anders zou die aanraking het kind ongeluk aanbrengen. Na de geboorte van een kind zit de moeder eenige dagen bij het vuur en drinkt vreeselijk veel palmwijn, zoodat het niet zelden voorkomt, dat een kraamvrouw hare kleederen verbrandt of zelfs brandwonden krijgt. Gedurende de eerste vier dagen mag niemand van den haard der kraamvrouw vuur nemen, anders wordt, zegt men, de navel van het kind niet droog. Na de geboorte van een kind wordt de „datoe" (medicijnmeester en toovenaar) geroepen, om op de kalender (sporhalaan) te kijken. Naar den dag en het uur der geboorte berekent hij dan, of het kind een gelukkigen of een ongelukkigen levensloop zal hebben, en bepaalt tevens den dag, waarop het kind zijn naam zal ontvangen. Is die dag gekomen, dan neemt de vader een maat ontbolsterde rijst, waarin een gambirnoot (santisanti) ligt, noemt den een of anderen naam en grijpt eenige korrels van de rijst. In Angkola moeten het acht korrels zijn, dan is de naam goed; in Silindoeng en Toba is het voldoende, wanneer het aantal korrels maar even is.

In Silindoeng en Toba huwen jongelingen en meisjes zeer vroeg, maar in Angkola huwen de meisjes niet vóór hun 16e en de jongelingen eerst omstreeks hun 20e levensjaar. In Toba nemen de hoofden dikwijls reeds vrouwen voor hunne zonen, als deze nog knapen zijn, en worden er kinderen geboren, dan komt het vaderschap in werkelijkheid aan den grootvader toe. Een huwelijk komt alleen tot stand, doordat de man zijne vrouw koopt; huwen heet in het algemeen mangoli. De adat is op het punt van de koopsom in verschillende landschappen niet gelijk. In Mandailing en Angkola wordt door den aanstaanden schoonvader niet zooveel geld gevraagd als in Silindoeng en Toba; de koopsom varieert tusschen *f* 150 en *f* 300, maar het voltrekken

van het huwelijk kost aan geschenken en feestmaaltijden zooveel, dat het geheel vaak meer beloopt dan in de laatst genoemde landschappen. Wel heeft de regeering bepaald, dat de koopsom voor een meisje hoogsten *f* 30 mag bedragen, maar niemand geeft voor zoo weinig geld zijne dochter ten huwelijk, zoodat die bepaling alleen dan van kracht is, wanneer er een proces ontstaat, dat ten overstaan van de besturende ambtenaren moet worden uitgemaakt.

Om aan de groote kosten te ontkomen, die een huwelijksvoltrekking naar de adat veroorzaakt, is het bij de min gegoede bevolking bijna gewoonte geworden, dat de jongeling, nadat hij de directe koopsom aan zijn schoonvader betaald heeft, zijne bruid schaakt en bij zijne ouders thuis brengt, die dan met zekere plechtigheid, waarover hieronder meer, het jonge paar trouwen. Heeft de jongeling die trouwen wil, geen gereed geld, dan maakt hij met zijn a.s. schoonvader een verbond; hij werkt dan zoolang in dienst van zijn schoonvader, totdat hij de koopsom betalen kan; hij is dan zoo te zeggen slaaf en zijne kinderen worden dan veracht en door zijn schoonouders steeds anak ni babingkoe (de kinderen van mijn varken) genoemd; dit noemt men soemondo, een toestand, waaruit ieder, die maar eenigszins kan, zich zoo spoedig mogelijk zoekt te bevrijden.

In Silindoeng en Toba varieert de koopsom voor een meisje tusschen 70 en 1000 pilaardollars of Spaansche matten (de koers is thans *f* 2).

Deze som wordt door den jongeling met zijne naaste bloedverwanten naar de woning van het meisje gebracht, waar de porboroe (de vader of de broeders van het meisje of de naaste rechthebbende) met zijne bloedverwanten ook te zamen komen. Er wordt dan eerst een feestmaal gehouden, waartoe de bruidegom het vleesch moet leveren. Na den maaltijd wordt het geld uitbetaald en het contract vastgesteld. Dikwijls blijft de bruidegom nog een gedeelte schuldig. Voorts wordt er ook bepaald, hoeveel de jongeling nog buiten de koopsom aan de porlamboengs [de ooms of

neven van het meisje] zal geven en eindelijk wordt de trouwdag bepaald. Ook de radja krijgt zijn deel en onder de omzittende menigte wordt een hoop kopergeld verdeeld.

Dit alles heet moroendjoek en kan als de eigenlijke bruiloft beschouwd worden.

Is het bepaalde tijdstip voor de voltrekking van het huwelijk gekomen, hetgeen vaak eerst na verloop van eenige jaren plaats heeft, omdat men op bovengezegde wijze dikwijls kinderen met elkander verlooft, dan gaat de bruigom zijne bruid halen, waartoe hij wederom vleesch voor een klein feestmaal moet medebrengen. Slechts weinigen wonen dit maal bij, en de gasten vertrekken spoedig, zoodat het bruidspaar alleen met de ouders van het meisje achterblijft. De schoonvader doet het bruidspaar naast elkaar zitten en slaat om beiden één kleed (oelos) en de schoonmoeder zet hun één bord gekookte rijst met toespijs voor. De vader en moeder gaan dan tegenover het bruidspaar zitten, waarna de vader een soort van gebed (tonggo) uitspreekt, waarin het jonge paar inzonderheid een rijke kinderzegen wordt toegewenscht, terwijl hij een handje vol ontbolsterde rijst op hunne hoofden strooit. Het jonge paar eet daarna samen van het eene bord, en weldra begeeft men zich ter ruste, want deze ceremonie heeft altijd 's avonds plaats. In Angkola en Mandailing gaat het evenzoo toe, alleen met dit onderscheid, dat het ten huize van den bruidegom en door zijne ouders geschied, daar de bruid daar eerst naar het huis harer schoonouders wordt gebracht.

In Silindoeng komt het vaak voor, dat de ouders van het meisje meer gebrek aan werkkracht hebben dan aan geld, zoodat zij dan hunne dochter ver beneden de gewone som aan een jongeling geven, die genegen is bij hen in te wonen en voor hen te werken; dit heet morsondoek hela (zijn schoonzoon in de kost hebben.) In dit geval betaalt de schoonzoon zijne vrouw met zijn kracht en is na een zeker-aantal jaren geheel vrij. Dit geldt ook nooit als een schande.

Wordt eene vrouw weduwe, zonder dat zij kinderen heeft,

dan keert zij tot hare bloedverwanten terug, en zijn deze verplicht de koopsom terug te geven, ten minste als er onder de naaste bloedverwanten van haar overleden man niemand is, die haar tot vrouw kan of wil nemen. Wordt zij weder uitgehuwelijkt, dan moet dit aan een man van de marga van haar overleden echtgenoot geschieden; een tweede huwelijk met een man van een andere marga is een zeldzaamheid. Zulk eene weduwe wordt meestal een twistappel tusschen haar bloed- en aanverwanten.

Met een weduwe, die alleen dochters heeft, gaat het bijna evenzoo; alleen laten de bloedverwanten van den overleden man haar niet zoo licht tot hare bloedverwanten terugkeeren, daar zij natuurlijk recht hebben op de dochters, resp. het geld, dat daarvoor later te krijgen is. Ontstaat er op dit punt een geschil, dan worden de dochters, zoo zij groot genoeg zijn, niet zelden van de moeder gescheiden. Een weduwe, die een zoon heeft, wordt eigenlijk het eigendom van dezen, d. w. z. dat de zoon of de zoons, zoo er meer zijn, in het volle bezit van alle goederen huns vaders treden, maar zoolang zij minderjarig zijn, onder de voogdij hunner moeder staan. Zulk eene weduwe kan ook niet tot een tweede huwelijk gedwongen worden, zij blijft echter zelden in den weduwstaat, maar neemt meestal een broeder of naasten bloedverwant van haren overleden man tot echtgenoot, inzonderheid wanneer zij nog jong is en de kinderen voor haar nog niet kunnen werken.

Dit alles hangt ten nauwste met het erfrecht samen.

De Bataksche huishouding is geheel op patriarchale leest geschoeid, zoodat alleen de zoons, kleinzoons in de mannelijke lijn, de broeders of hunne nakomelingen in dezelfde lijn van een overledene kunnen erven.

Echtscheidingen komen zonder voor den Batak grondige oorzaken niet voor. Die oorzaken zijn: kinderloosheid, impotentie, het lijden aan zenuwtoevallen van den man of de vrouw, melaatschheid of onoverwinnelijke afkeer van de vrouw tegen den man. Dit laatste is, daar

de meisjes bijna nooit om hunne toestemming in het huwelijk gevraagd worden, niet zelden. Zij laten, vaak door bedreigingen bevreesd gemaakt, alle ceremoniën plaats vinden, maar als de man zijn recht als echtgenoot wil doen gelden, is het uit en gaat de vrouw op den loop. In sommige gevallen geeft zij later min of meer door geweld gedwongen toch toe, maar de gevallen zijn niet zelden, dat zulk eene vrouw door ophanging een eind aan haar leven maakt, wanneer hare bloedverwanten in de scheiding niet bewilligen. Ontstaat de afkeer van de vrouw jegens den man door een ongeneeslijke ziekte van den laatste, dan wordt dit door hare bloedverwanten als een oorzaak van scheiding erkend; zij nemen de vrouw dan weer tot zich, en geven het ontvangen geld terug.

Heeft de man om de een of andere oorzaak zijne vrouw te verstooten, maar tevens ook geld genoeg, om er twee vrouwen op na te houden, dan gaat hij liever tot bigamie over, want de band, die door het huwelijk tusschen de wederzijdsche bloedverwanten is ontstaan, wordt niet gaarne verbroken, omdat de aanzienlijken steeds verbinding met huns gelijken van een andere marga zoeken en de voordeelen daaraan verbonden niet gaarne prijs geven. De scheiding vindt daarom alleen in werkelijkheid plaats, wanneer de man het geld, eenmaal voor eene vrouw uitgegeven, weer noodig heeft, om eene andere te koopen.

Bigamie heeft gewoonlijk haar oorzaak in een geval als boven omschreven, maar bovenal daarin, dat de eerste vrouw geen zoon ter wereld brengt.

In Toba zoeken de radja's echter door meerdere vrouwen te nemen zooveel verbindingen met aanzienlijke familien, als maar mogelijk is, of men neemt op later leeftijd nog een vrouw, omdat de eerste, die vaak door den vader voor zijn nog jong zijnden zoon genomen is (zie boven) te oud is. Bigamie en polygamie geven steeds aanleiding tot twist tusschen de verschillende vrouwen en tusschen de kinderen der verschillende moeders, waarom de man hen dan ook

zelden in hetzelfde dorp doet wonen. De zoons der verschillende vrouwen hebben gelijk erfrecht, maar als de eerste vrouw ook zoons heeft, komt dezen een grooter aandeel van de goederen des vaders toe.

De begrafenisplechtigheden, door Prof. de Hollander beschreven, zijn geheel overeenkomstig de adat in Angkola en Mandailing. In Silindoeng liet men vroeger de lijken der aanzienlijken hoogstens een paar maanden in de kist op een stellage voor de sopo staan, en maakte dan een begrafenisfeest; het lijk werd onder treurmuziek grafwaarts gedragen. en daarna een maaltijd gehouden. In Toba staat het lijk van een radja niet zelden een of twee jaren boven aarde; de plaats daarvoor is de bonggar-bonggar van het huis, d.i. een soort van balkon in den gevel. Bij de begrafenis vinden treurdansen en treurmuziek plaats en na de ter aardebestelling een groote maaltijd.

Grafteekenen van ouden datum vindt men weinig in de Bataklanden. Alleen in Toba heb ik naast enkele dorpen uit steen gehouwen sarkophagen met gesloten deksels gezien, die van ouderen datum schijnen te zijn. Overigens zijn de grafteekenen zeker van te onduurzaam materieel vervaardigd geworden, om lang aan den invloed van het weder weerstand te kunnen bieden. De bewoners van Nai Pospos, een landschap tusschen Silindoeng en Baros, schijnen bedreven te zijn in de kunst om steenen grafteekenen, (honda-honda te vervaardigen. Een product van hunne kunst, dat omstreeks 10 jaren oud is, vindt men in het dorp Rampa bij paal 11 aan den weg van Siboga naar Silindoeng gelegen. Het is een ruiterbeeld, waarvan het paard een vreeselijk langen kop heeft met omgekrulde lippen. Of deze figuren aan den Voor-Indischen Ganesa herinneren, gelijk Prof. de Hollander zegt, is mij onbekend, maar het komt mij eer voor dat de zucht, om aan de figuur iets gedrochtelijks te geven, daarbij den boventoon voerde.

Het spreekt wel van zelf, dat de hierboven beschreven gebruiken oorspronkelijk Bataksch d. w. z. heidensch zijn,

en zij dus daar, waar het christendom is aangenomen, niet meer gehouden worden; alleen wat met het christendom niet in strijd is, heeft men laten blijven bestaan.

Slavernij, kannisbalisme, oorlogen.

25. *Slavernij.* In Angkola en Mandailing, waar de slavernij vroeger het ergste was, is deze door het gouvernement afgeschaft. In Silindoeng heeft zij nooit geheerscht, en in Toba, voor zoover dit onder het gezag der N. I. regeering is gebracht, schijnt zij langzamerhand van zelf te verdwijnen, zonder dat het bestuur tot afschaffing met daaraan gepaarde loskooping overgaat; de radja's aldaar spreken ten minste zelden van hunne slaven (hatoban), maar van hunne dienstknechten (napaso). Betrekkelijk genomen hebben de slaven ook in de vrije Bataklanden het niet zoo verschrikkelijk slecht. Wel moeten zij menige harde en willekeurige bejegening hunner meesters zich laten welgevallen en zijn hunne woningen en hunne kleeding slecht, maar honger behoeven zij niet te lijden en ook niet meer te werken, dan in andere streken een vrij man uit zich zelf doet.

26. *Kannibalisme.* Ofschoon de heidensche Bataks, die nog niet onder gezag der N. I. regeering zijn, zich ook nu nog aan kannibalisme schuldig maken, mogen zij toch geenszins tot de eigenlijke anthropophagen gerekend worden, gelijk wel eens geschiedt, want werkelijk met lust en graagte menschenvleesch eten doen, naar men in de Bataklanden zegt, alleen de bewoners van een gedeelte van Hoerlang, dat zijn de landstreken op het gebergte tusschen Hoog-Toba en de Westkust. Wel is waar verbindt de adat het opeten van den delinquent met de doodstraf, maar daaraan werd in de meeste landschappen zelden gevolg gegeven, ook waar de doodstraf werkelijk werd voltrokken, tenzij de volkswoede tegen den veroordeelde vreeselijk was opgezweept. Het heerschende bijgeloof, de vrees voor den bé-

goe van den ter dood gebrachte, die later als onzichtbare geest zijne moordenaars zou kwellen, deed de Bataks reeds, als het maar eenigszins kon, van de voltrekking van het doodvonnis afzien en door geldboete vervangen, zoodat zij dan ook geenszins een gerust geweten hadden, waar het werkelijk tot opeten kwam, want als het stukje vleesch, dat men zich in woede geeigend had, in den mond een grooter volume aannam en moeielijk te kauwen en door te slikken was, dan hield men het voor zeker, dat men spoedig sterven zou. Daarom stond dan ook bij een vergadering, waarin zulk een oordeel moest worden uitgesproken, altoos een buffel of een varken gereed, en at men, ook na voltrekking van het doodvonnis, vaak slechts het vleesch van het tevens geslachte dier, of mengde men een stukje menschevleesch met fijngehakt buffel of varkensvleesch, om het eerste zoodoende onherkenbaar te verorberen. Of men echter het vleesch van den veroordeelde at of niet, er werd toch, om als het ware aan de adat te voldoen, gezegd, dat men een mensch gegeten had. Op de door Prof. de Hollander beschreven wijze vond het menscheneten slechts bij de hoogste geprikkeldheid van woede plaats, bijv. als het slachtoffer een gevangen vijand was, die als zoenoffer voor een gedoode vallen moest. Van met peper bestrooien was daarbij geen sprake, daartoe had de blinde hartstocht ook geen tijd; peper is dan ook trouwens een artikel, dat in de Bataksche huishouding der binnenlanden zelden gebruikt wordt. Hoe de Bataks tot het kannibalisme gekomen zijn, laat zich moeielijk naspeuren, zoovelen als ik er naar gevraagd heb, gaven steeds ten antwoord, dat het niets dan de tot het uiterste gedreven blinde woede was, die hunne voorvaderen daartoe gebracht heeft.

27. *Oorlogen.* Elk twistgeding, dat zich bij de vrije Bataks niet door woorden laat uitmaken, wordt een casus belli. Er zijn dus altijd velerlei aanleidende oorzaken tot de talrijke oorlogen der Bataks geweest, maar de meeste

zijn zeker ontstaan door grenskwesties. Er is toch nauwelijks een grens tusschen het land van twee marga's of dat van twee onderdeelen van dezelfde marga, waarover geen verschil van meening tusschen de beide partijen bestaat. Wilde nu de partij die vermeend of werkelijk verongelijkt was, hare rechten doen gelden, dan zond zij eerst hare afgevaardigde, die het proces aanhangig maakt, en werd er verder in verscheidene vergaderingen lang en breed over de zaak gesproken, maar gewoonlijk zonder dat men tot een beslissing kwam. Dan moesten de wapenen beslissen. De verongelijkte partij riep hare stamgenooten bij elkaar tot een maaltijd, waarbij de zaak nog eens besproken en tot de oorlogsverklaring besloten werd (mangan pegepege = gemberwortel eten.) Deze geschiedde door het ophangen van een poelas d.i. een op bamboe geschreven oorlogsverklaring met nog eenige andere ingredienten als een model van een blok, waarin men de voeten der gevangenen sluit, een eindje touw, een aangebrand spaantje hout of bosje idjoek etc., of men zond eenige mannen met geweren uit om in de nabijheid van een der dorpen van den vijand eenige schoten te lossen (sampak aek), waarbij men rietstokken met het figuur van een menschenhoofd uit bladen vervaardigd er op in den grond plantte. De vijandelijkheden doorliepen dan verder verschillende stadien, tusschen elk waarvan er gelegenheid bestond, de zaak bij te leggen; de aard der vijandelijkheden, die men plegen zou, werd in de bedreigingen steeds aan den vijand bekend gemaakt. Het eerste was, „touw en blok" d. w. z. men zoekt iemand van de vijandelijke partij buiten het dorp te vangen, bond als dit gelukte den gevangene de handen op den rug, sleepte hem in het dorp en legde hem met de voeten in het blok. Deed de tegenpartij geene stappen om den twist bij te leggen, of mislukten de onderhandelingen, dan werd de oorlog voortgezet, en volgden er gevechten in het open veld. Daar werd dan vaak met woede gevochten, inzonderheid als men handgemeen werd, maar bloedig werden zulke gevechten zelden, want viel er een doode, dan

namen zijne kameraden hem op en kozen het hazenpad, terwijl de vijand met groot gejuich huiswaarts keerde. In het dorp van hen, die de nederlaag geleden hadden, werd een groot misbaar gemaakt, en zoo zij een gevangene hadden, wee hem, want over hem stortte zich de woede dan geheel uit en kwam niet tot bedaren, voor hij als zoenoffer voor den doode gevallen was. Werd nu een der partijen in het veld gedurig geslagen, of waagde zij het om een andere oorzaak niet meer te velde te trekken, zonder echter het twistgeding te laten varen, dan moest zij er op bedacht zijn in haar dorp belegerd te worden.

Men versterkte de poort en voorzag haar van een wachthuis boven op den wal of maakte pantil (bastions). Open plekken in de bamboe doeri op de wallen werden met palisaden gesloten, en rondom het dorp basir-basir (puntige bamboe) in den grond geslagen. Bij de belegering richtte de strijd zich dus hoofdzakelijk tegen de poort, want van andere zijden was het bijna onmogelijk, het dorp te benaderen. Werd de poort en daarmede het dorp bemachtigd, dan zochten de bewoners hun heil in de vlucht, waartoe zij gewoonlijk reeds een achterdeurtje hadden opengehouden, want konden zij niet ontkomen, dan werden zij allen tot slaven gemaakt en wel tot zulke, die men op de openbare markt kon verkoopen. Het veroverde dorp werd door de overwinnaars bezet of, zoo zij daartoe geen volk genoeg hadden, geplunderd en aan de vlammen prijs gegeven. Werd echter de vijand door de belegerden terug gedreven en zag hij ook verder geen kans, zijn zaak door openlijken strijd te winnen, dan ontaardde de oorlog in een guerilla (mormoesoe tikoes.) De tegenpartij werd nog eerst gesommeerd het geding binnen een bepaalden termijn uit de wereld te maken, waarbij haar werd aangezegd, na afloop daarvan op haar hoede te zijn dag en nacht. Ging de guerilla door, dan werden er sluipmoordenaars uitgezonden, die elke gelegenheid te baat zochten te nemen om iemand van de tegenpartij om het leven te brengen, het kwam dan niet zelden

voor, dat zulk een huurling 's nachts in het vijandige dorp sloop, onder een huis aan de planken voelde, waar deze door het lichaam van een slapende verwarmd waren, en dan op die plaats met een mes of speer door een naad van den vloer stak of door de plank heen naar boven schoot. De moordenaar wist dan gewoonlijk in de groote verwarring die er volgde te ontkomen, maar wee hem zoo hij werd gegrepen, hetzij voor hij zijn plan volbrengen kon of nadat hij zulks gedaan had, want dit kostte hem steeds het leven. De oorlog duurde op die wijze zeer lang en eindigde vaak alleen, doordat de partijen geen voordeel op elkander behaalden en het daardoor moede werden, of ook, doordat de Singamangaradja zijn staf zond en daarmede wapenstilstand gebood, totdat hij den twist door zijne gezanten liet beslechten. Ook tooverij speelde bij de vijandelijkheden een groote rol. Men begroef toovermiddelen in den weg naar het vijandige dorp, die de bewoners ziek moesten maken en doen sterven, of men stelde op de alaman (dorpstraat) van zijn eigen dorp een houten menschenbeeld met het gezicht naar het vijandige dorp en stak in die richting een rij bamboestaven met idjoek-pluimen in den grond, waarbij men een offerfeest aanrichtte en het aan de geesten der voorvaderen opdroeg, om den vijand te treffen. Bij al deze dingen waren de vrouwen niet minder geinteresseerd dan de mannen; zij oefenden zelfs grooten invloed uit. Zij maakten niet alleen tehuis het hoofd hunner respectieve echtgenooten heet, maar namen ook bij gevechten en belegeringen een werkzaam aandeel, door de mannen aan te vuren en den vijand met scheldwoorden en smaadredenen te overladen, waarbij zij den vijand hunne verachting te kennen gaven door hem hunne partes posteriores toe te draaien, en er met beide handen op te slaan.

Muziek, taal, schrift, litteratuur, tijdrekening.

28. Een vol orchest is bij de Bataks samengesteld uit

5 tatagaming, een odap, een gardang, dit zijn grootere en kleinere houten trommels, die met twee stokjes aan een zijde bespeeld worden; de odap wordt ook wel met de vingers alleen en aan beide zijden tegelijk geslagen; verder uit 5 koperen bekkens, die met een stok met een dikken knop geslagen worden, en ogoeng oloan, ogoeng panong, gahi, doal, panggara en hasar-hasar heeten, en ten slotte uit een soroene, een soort van clarinet. De hasar-hasar is van de andere bekkens daardoor onderscheiden, dat hij gebarsten moet zijn; hij wordt in Angkola door de tali sajak vervangen, zijnde twee kleine bekkentjes, die tegen elkander worden geslagen. Zulk een orchest wordt bij feestelijke gelegenheden gespeeld, waarbij dan ook steeds aan de geesten der vaderen geofferd wordt, en dansen uitgevoerd worden, die ten doel hebben, den danser of de danseres door den voorvaderlijken geest te doen bezielen, om door hem voorspellingen voor de toekomst te ontvangen. Bij begrafenissen worden alleen bekkens geslagen, om daardoor de andoeng (klacht over een doode) te versterken. Buiten de bovengenoemde offerfeesten wordt er ook wel muziek gemaakt, om hooggeplaatste personen eer te bewijzen, gondang dalan, maar dan doet men zelden het volle orchest optreden. De verschillende marga's hebben ook verschillende muziekwijzen, maar den Europeaan komen zij allen hoogst eentoonig voor. De jongelui hebben voor hun vermaak 's avonds in de sopo's ook hunne muziekinstrumenten, namelijk de hasopi, een tweesnarige guitaar, de arbap, een tweesnarige viool, de sordam en de toelila, fluiten uit bamboe vervaardigd.

Het dansen geschiedt afwisselend door mannen en vrouwen of ook bij de gondang dalan door twee vrouwen en daarna door twee mannen, en bestaat uit allerlei lichaamsverdraaiingen en huppelen en ronddraaien op dezelfde plaats. Ook de zang wordt door de Bataks beoefend. Niet alleen het jonge volkje in de sopo's houdt zich daarmee bezig, maar ook de vrouwen, als zij op een rij staande in de sawah's

aan het wieden zijn. Hunne liedjes (ende, niet pantoen) bestaan meestal slechts uit twee, hoogstens uit vier, regels, en zijn steeds gelijkenissen (oepama), waarvan het eerste lid iets uit het dagelijksch leven zegt en het tweede de daaruit getrokken moraal bevat; de meeste liedjes zijn echter van zulk een onkieschen inhoud, dat de Bataks zich schamen, ze aan Europeanen mede te deelen.

In Toba houdt men veel van beurtzangen, die voornamelijk bij het roeien op het meer gezongen worden. Een van de roeiers is dan de hoofdzanger, tevens dichter, want hij dicht zijn lied, dat dikwijls een vertelling bevat, en zingt het tegelijk. De overigen antwoorden hem in koor, door steeds „ja dat is waar" of „zoo hoe was dat" te zingen; en als het zingen vlugger gaat dan de dichter een nieuwen regel gevonden heeft, redt hij zich er uit, door er een „ja dat was zoo" tusschen te voegen. De melodieën zijn even als de muziek tamelijk eentonig; zij omvatten slechts vijf verschillende tonen; zeer hoog of zeer laag zingen kunnen de Bataks niet; zij hebben echter een goed muzikaal gehoor, en zijn dus voor ontwikkeling op dit gebied zeer vatbaar, zoodat het christelijk kerkgezang bij hen een goeden ingang gevonden heeft, waarbij zij echter wel eens wat te veel van hun orgaan en ook van de ooren der toehoorders eischen.

29. Dat het alphabet uit 18 of 19 medeklinkers bestaat, is minder juist; men moet veeleer zeggen, dat de Bataks om hunne taal te schrijven gebruik maken van klankteekens of eenvoudig letters; in het Tobasch zijn het er 16, in het Dairisch 18 en in het Mandailingsch 19, waarvan er drie vokalen zijn: a. i. en oe, terwijl de overigen zijn: ha, ga, nga, sa, dja, ta, da, na, pa, ba, ma, ja, ra, la, wa, nja. De medeklinkers worden dus altoos met den klank ā gelezen, terwijl men, om de a door een anderen klank te vervangen, gebruik maakt van kleine teekentjes, anak ni soerat geheeten. De Bataks schrijven met een puntig mes op een bepaald soort bamboe (boeloe soeratan) en laten daarbij de bamboe op den linker onderarm rusten, waardoor het schijnt,

alsof zij van onderen naar boven schrijven; in werkelijkheid is het echter toch van links naar rechts. Met de taroegi en inkt op boomschors schrijven zij ook van links naar rechts.

De Bataksche boeken, poestaha geheeten (het woord lopijan is den Bataks hier onbekend, moet misschien lampitan zijn, dat, „opvouwsel" beteekent), worden uit een zeker soort boomschors vervaardigd. Deze wordt daartoe in water geweekt, geklopt en gedroogd, en daarna gevouwen en aan beide einden van een houten deksel voorzien, dat dikwijls met snijwerk versierd is; zij zijn gewoonlijk slechts aan een zijde beschreven, en dikwijls vindt men er figuren in ter afscheiding van de hoofdstukken (bindoe) of ter verduidelijking van den tekst. De inhoud dezer boeken bestaat hoofdzakelijk uit de wetenschap der datoe's (toovenaars en medicijnmeesters), sommige bevatten eene mythe of eene sage. Wetboeken worden bij de Bataks, voor zoover mij bekend is, niet gevonden; de kennis van de adat plant zich door mondelinge overlevering voort, evenals de liedjes, spreekwoorden en raadsels.

30. De jaren worden door de Bataks niet geteld. Het jaar wordt verdeeld in twaalf maanden van dertig dagen, die elk hun bijzonderen naam hebben afgeleid van de phase der maan. De maand is verdeeld in 4 weken van 7 dagen met twee aanvullingsdagen; elke zevende dag is een rustdag, waarop geen werk buiten het dorp verricht wordt. Deze tijdrekening wordt alleen door de datoe's gebruikt; het volk rekende vóór de invoering van het christendom naar de marktdagen, die om de vier dagen wederkeerden; de christenen gebruiken de christelijke tijdrekening.

Het begin van het jaar wordt door de datoe's naar den stand van de maan ten opzichte van het sterrebeeld hala (schorpioen, bij ons de Orion) berekend. Die maand, waarin de maan onder de voeten van den Orion doorloopt, is de eerste (sipahasada); de Bataks zeggen, dat dan de maan voor de scharen van den schorpioen staat en opgevreten wordt (manggagat hala).

Ook een verdeeling van den dag kennen de Bataks. Een etmaal wordt in 24 uren verdeeld, die elk een eigen naam dragen; de namen der daguren zijn aan den stand der zon ontleend, die van de nachturen naar hetgeen des nachts voorvalt, als: eerste slaap (sampinodom), komst der dieren (haioro ni panangko), of eerste hanengekraai (tahoeak manoek pordjolo).

Nijverheid en handel.

31. Het bewerken van den grond zonder ploeg mag volstrekt niet met den naam omwoelen bestempeld worden. Integendeel is de bewerking met den ploeg, die zeer primitief is en slechts heel ondiepe voren snijdt, veel gebrekkiger dan die met het drietandige houweel (hoedali.) De tanden daarvan, met breede ijzeren punten voorzien, zijn zeer lang, worden diep in den weeken grond geslagen en keeren dus de losgemaakte aardschollen goed om. Dit geschiedt tweemaal vóór men de rijst zaait.

32. Of de handel met de Oostkust langs de rivier Bila en Broemoen ooit levendiger is geweest dan die met de Westkust, waarvan Prof. de Hollander geheel zwijgt, is nog zeer de vraag. Wel moet ook van dien handel gezegd worden, wat Prof. de Hollander in het algemeen daarover in het midden brengt, maar toch werden ook daarheen niet onbelangrijke hoeveelheden benzoë en andere boschprodukten afgevoerd en door Chineezen te Baroes en Siboga voor den handel met Poeloe Pinang en Singapore opgekocht. Thans zijn de communicatiewegen met de Westkust veel beter dan vroeger, en de invoer van allerlei handelsgoederen is zeker sterk toegenomen; maar of de uitvoer daarmede gelijken tred heeft gehouden, moet zeer betwijfeld worden. Rotting bijv., waarvan in de jaren 1879 tot 1883 groote scheepsladingen te Siboga werden uitgevoerd, heeft men daar in de laatste jaren nauwelijks meer gezien.

Ook gutapercha wordt steeds schaarscher, doordat de

Bataks de boomen om die te winnen omhouwen, en de voorraad dus opraakt. Met kamfer gaat het eveneens.

Ook de handel in koffie uit de onderafdeeling Silindoeng is sedert 1883 zeer verminderd. De productie was wel is waar betrekkelijk gering te noemen, maar er werden toch voor dien tijd niet onbelangrijke hoeveelheden te Siboga aan de Chineezen verkocht tegen een prijs, die tusschen *f* 20 en *f* 30 per pikol varieerde. Sedert echter te onbekwamer ure gedwongen verkoop aan het gouvernement voor *f* 14 later *f* 15 per pikol werd ingevoerd, waarbij de aanplant vrij bleef, hebben velen hunne koffie-tuintjes laten verwilderen en teloorgaan.

Pansoer na pitoe
18 September 1891.

OPGAVEN

OMTRENT VERSCHILLENDE HINDOE-OUDHEDEN, VOORKOMENDE IN DE DISTRICTEN

NGASINAN EN BALAK,

afdeeling Magelang, Residentie Kedoe (1)

DOOR

J. VAN AALST,

Adspirant-controleur te Grabag.

DISTRICT NGASINAN.

Onder-district Ketawang.

Desa *Ngandong*. Aan de mesdjid zijn vele gehouwen tjandisteenen gebruikt, waarvan niemand den oorsprong weet op te geven. Waarschijnlijk staat deze mesdjid op de plaats eener vroegere tjandi.

Desa *Salam*. Op de helling tusschen Grogol en Kemerep ligt een slecht bewerkt Ganeça-beeld met een langwerpig vierkanten steen daarnaast.

Desa *Tijosokoelon*. In de sawah's buiten de desa liggen 2 linggapiedestallen (joni's), waarvan één met en één zonder snijwerk.

Desa *Giripasar*. Op het kerkhof ligt een zeer schoon behouwen gong, thans overgebracht naar Tjandipanas (vide hierachter). Voorts twee stukken van een joni.

---

(1) Deze zeer gewaardeerde bijdrage was vergezeld van eene kaart van de beide districten, twee photografieën van de badplaats Tjandi Oemboel en tal van penteekeningen in den tekst, die wegens de bezwaren aan de reproductie daarvan verbonden, weggelaten moesten worden. Daarom wordt het manuscript met deze bijlagen in den legger der notulen bewaard.

Red.

Desa *Tenerang*. In de sawahs buiten de desa vindt men tegen een galengan aangeleund verschillende beelden, als:

twee zonder hoofd, waarschijnlijk Çiwa,

een half beeld, „ Ganeça,

een standbeeld, zoo het schijnt met een arit in de linkerhand, maar beschadigd en gebroken,

een steenen voorwerp, gelijkende op een gong met een middellijn van ± $^1/_2$ M. en geheel massief,

een steenen kogeltje, waarvan wordt beweerd, dat het zou moeten dienen als taboeh.

Voorts op een heuveltje ± 100 pas daarvan verwijderd te midden van eene massa ruwe steenen twee zeer groote joni's met ver vooruitstekende tuit. De afmeting der joni's is ± 1 M^3.

Desa *Gegerweroe*. Een steenen loempang (rijstblok), zeer net bewerkt, ± 75 c.M. hoog.

Desa *Dakawoe-wetan*. Onder eenige hooge boomen buiten de desa staan drie beelden, volkomen gaaf, voorstellende:

1e. Çiwa, als asceet, met de vier gewone attributen,

2e. Doerga, met tien armen, Mahisasoera bij de haren grijpende, waar deze zich van zijne incarnatie in den stier losmaakt,

3e. Een klein beeldje, zittende in een soort stoel boven den mond van een pantjoeran.

De twee eerste beelden zijn ± 80 cM., het laatste beeldje is ± 25 cM. hoog.

Alle zijn thans naar Tjandipanas overgebracht.

Onder-district Ngablak.

Desa *Koentjen*. In het gehucht Ngablak op het erf van den politie-oppasser aldaar:

Een beeld met vier armen, waarschijnlijk Çiwa voorstellende, te rekenen naar de attributen die de achterste twee armen vasthouden n. l. een aksamala en een tjamara.

Ook het hoofddeksel, hoewel even als het gelaat beschadigd, wijst daarop.

De houding van het beeld is echter die van de Boed-

dhabeelden; gekruiste beenen met de voetzolen omhoog en de handen daarboven gevouwen.

Voorts is er om het hoofd de aureool (of wat dit zijn moge) die ook bij het beeld te Tenerang voorkomt.

Desa *Pagergoenoeng*. Op de tegals buiten de desa twee joni's, in elkaars onmiddellijke nabijheid.

Desa *Keditan*. Op een tegal buiten de desa een kegelvormige steen, door de Inlanders *toempĕng* genoemd. De hoogte is ± 30 c.M. Aan dezen steen wordt geofferd.

Desa *Pandejan*. Op een tegal buiten de desa de zoogenaamde Tjandi Rénteng.

Behalve vele teerlingvormige steenen van den bekenden vorm vindt men:

1. een vierkante tafel zonder opening of afvoerkanaal (altaar?),
2. een doerga,
3. een nandi,
4. een lingga, staande in een vierkanten bak met vrij dunne wanden, geheel afwijkende van den gewonen vorm der piedestallen of joni's.
5. een stuk van een banaspati, waarin nog zichtbaar de ronde gaten voor de deurstijlen.

Onder-district Poetjang.

Desa *Karangtaloen*. Een slecht bewerkte nandi; voorts een groote steenen tempajan, gebroken.

Desa *Kalangan*. In de desa een kleine joni; daarbuiten een soort bak, zijnde een langwerpig vierkante steen, in het midden ovaal uitgehold. Lengte 80 c.M., breedte 50 c.M.

Desa *Tjandi*. Op een heuveltje in de desa overblijfselen van een tjandi van gebakken rooden steen. Vele dier steenen liggen in het rond.

Van gehouwen steen merkt men op:

1. drie joni's,
2. een grooten steen, vermoedelijk ook een voetstuk of joni. De lengte bedraagt 1.75 c.M., de hoogte en breedte ieder 70 c.M.

Desa *Ngalik.* In het gehucht Boender (grenzende aan Poetjang) ten huize van den politie-oppasser aldaar 2 Ganeça-beelden, alsmede een groote tempajan (gentong) van gehouwen steen.

Desa *Sedagaran.* Overblijfselen eener tjandi, massa's steenen, zoowel gehouwen en kali steenen als gebakken. Volgens de verhalen der oude lieden zijn 40 à 50 jaar geleden vele beelden hiervan naar Magelang overgebracht.

Thans vindt men er nog:

1. een groote joni (ruim 1 M^3),
2. een vrij groote nandi, beschadigd,
3. een Ganeça-beeld, vrij beschadigd, o.a. ontbreekt de snuit en het hoofddeksel.

Dit beeld is echter merkwaardig, doordat de beenen geheel met snijwerk (lotusbloemen) versierd zijn; voorts bestaan de geslachtsdeelen uit een groote lotusbloem.

Achter de ooren is een partij lofwerk te zien; de band, bevestigd aan een haak in het linkeroor, is op den rug ook te zien.

Het beeld heeft vier armen en behoort klaarblijkelijk tot den goeden tijd der Hindoekunst.

Desa *Pengilon.* In de sawahs buiten de desa 2 joni's.

Desa's *Pirikin.* Op een heuvel buiten de desa overblijfselen eener tjandi, vele kali steenen. Voorts twee joni's en een zeer beschadigd Ganeça-beeld.

In de desa Pirikan koelon een nandi en een tempajan van gehouwen steen.

Desa *Sraten.* In de sawahs een Çiwa-beeld, waaraan het hoofd ontbreekt.

Desa *Setan-koelon.* Een bak van denzelfden vorm als die in Kalangan.

Desa *Setan-wetan.* Twee zeer leelijke nandis.

Desa *Kebanan.* In de doekoehan Padjangan bij een bron een beschadigd klein Doerga-beeld.

Desa *Bandoengan.* Drie joni's en een nandi.

Desa *Tembalang.* In het gehucht Bener een joni (?) in

het bovenvlak waarvan twee half cirkelvormige, vrij diepe gaten zijn, alsof er twee beelden in gestaan hebben. De afmetingen bedragen 90, 65 en 50 c.M. De zijwanden zijn eenvoudig glad zonder eenige versierselen.

Desa *Tjĕtokan.* Twee joni's, twee tempajans van gehouwen steen, een nandi. Voorts vele gebakken steenen, waarschijnlijk overblijfselen van eene tjandi.

Desa *Bodjang.* In de doekochan Djoho bij een bron:

1. een Çiwabeeld zonder hoofd. Çiwa is voorgesteld als asceet; de punt van zijn boord is nog zichtbaar. Hij heeft aan de linkerhand een vaas met lotusbloemen aan de rechter een vaas, waaruit een vlam (?) te voorschijn komt.

2e. een zeer klein beeldje,

3e. twee joni's, waarvan een uit twee stukken vervaardigd.

Desa *Bĕngkoeng.* Een joni en een nandi.

Desa *Pabelan.* Twee beelden zonder hoofd, waarschijnlijk Çiwa voorstellende. Het grootste met vier armen en hoog ± 1 M., heeft aan den achterkant een kleiner beeldje met gekruiste beenen, eveneens zittende op eene uitstekende steenplaat; het grondvlak is daardoor een cirkel.

Dit beeld zal overgebracht worden naar Tjandipanas.

Desa *Randoekoening.* Een niet te herkennen beeld, zeer beschadigd.

Onder-district Grabag.

Desa *Ngaran.* In het gehucht Pabelan een kleine joni.

Desa *Kalangan.* Eenige tjandi-steenen, ruw weg op een hoop geworpen.

Desa *Kaponan.* Onder eenige waringinboomen in de desa een vijver, aan welks kanten de overblijfselen te zien zijn van fondamenten uit de bekende tjandi-steenen samengesteld. In het midden een beschadigd Çiwa-beeld (als asceet).

Eigenaardig is het hier bestaande gebruik dat de desalieden ieder jaar bij het begin van den westmoesson zich om den vijver verzamelen en elkaar dan werpen met koepat (ketoepat). Dit gelijkt eenigszins op het bådåloemban in Japara.

Desa *Tirto-wetan*. In eene slokan bij de desa verschillende overblijfselen van beelden. Slechts Ganeça is herkenbaar.

Desa *Pidjahan*. Een joni en eene nandi, beide van slecht maaksel.

Desa *Pagonan*. In de sawahs een beeld zonder hoofd, waarschijnlijk Ganeça (of Koewera.)

Aan weerzijden van het lichaam en daaraan verbonden een soort vaas met afhangend (parel?) snoer.

Desa *Djlopo*. Een leelijke en beschadigde nandi.

Desa *Paingan*. In de desa zelf twee joni's; de kleinste daarvan heeft behalve een gat van boven er ook een in een der zijwanden. Voorts een kleine lingga.

In het gerucht *Tegalrandoe*.

1e. een joni,

2e. het bovengedeelte van een Doerga met zeer lang gestrekt gelaat,

3e. het onderstuk van een beeld zittende met de voetzolen tegen elkaar. De vorm van het lichaam is die der Boeddhabeelden.

De sub 1 bedoelde joni heeft een sluitstuk voor het gat in het midden, bestaande in een vierkant bakje, waarop een halve bol.

Desa *Kleteran*. In het gerucht Poentingan een groote steen, klaarblijkelijk gediend hebbende als hoeksteen en steunpunt van een pilaar. Vlak daarbij eenige rijen kalisteenen, waarschijnlijk rollagen eener tjandi.

Desa *Djetis*. Een slecht bewerkte joni.

Desa *Ploembon*. Op een heuveltje buiten de desa tal van tjandi-steenen, sommige met lofwerk versierd. Volgens den bekel der desa ligt daar Kjahi Dali van Kendali sådå (Soemowono) begraven.

Waarschijnlijk heeft er vroeger een tjandi gestaan.

Desa *Gèjèr*. Een joni, vier tempelsteenen en drie ronde steenen bakken door de inlanders kenong genoemd.

Desa *Kajoepoering-kidoel*. Een olifant ter hoogte van 17

en ter lengte van 25 c.M., voorzien van een soort zadel, waarop klaarblijkelijk vroeger een andere steen gerust heeft.

Om den hals heeft het dier een gentå (soort bel).

Is dit misschien een vorm van Ganeça?

Desa *Kajoepoering-lor*. Drie joni's waarvan een met een naga, en een met een menschenbeeld als stutsel voor de tuit.

Desa *Ngentjek*. Een joni.

Desa *Djantoer*. Een tempajan, ongeveer als vermeld bij de desa Ngalik (sub district Poetjang)

Desa *Gebanjon*. Een joni, afkomstig van de desa Goemoek.

Desa *Pringapoesdoewoer*. In de desa zelf een joni

Nabij het gehucht Tjandi de bekende Hindoebadplaats Tjandipanas of Tjandi-oemboel.

Vergelijk hierover Friedrich, Tijdschrift B. G. XXIII 1876 blz. 103—106.

In den loop van 1892 heeft steller dezes aldaar opgravingen gedaan en het geluk gehad de fundamenten der oude badplaats te ontdekken. De vier hoeken waren nog zeer goed geconserveerd.

Met de in het rond liggende steenen en degene, die uit de badplaats zelf te voorschijn kwamen, heeft hij daarop de muren zoo goed mogelijk doen optrekken, een trap en een sluis gemaakt, de overgebleven beeldhouwwerken eenigszins gerangschikt, zoodat er thans een bassin is van circa 12 M. lengte, 7 M. breedte en 1½ M. diepte, waarvan zich het water als geneeskrachtig vooral voor huidziekten in eene goede reputatie mag verheugen.

Slechts één beeld werd bij de opgravingen gevonden nl. dat hetwelk Friedrich noemt een sphinx of vogelmeisje (Gandharva?) Dit beeld is uitmuntend van bewerking en zoo goed als onbeschadigd.

Behalve dit beeld treft men thans aan;

2. Ganeça's,

1. Doerga op de nandi,

1. kluizenaar (Çiwa?) met leerlingen,

6. banaspati's.

Vele overblijfselen van beelden, waaronder vnl. in het oog vallen die van de zoogen. vogelmeisjes.

Kleinere en grootere cilindervormige steenen.

Massa's steenen met keurig lofwerk versierd.

Verscheidene lingga's.

Joni's.

Trapornamenten. (1)

Tot het doen van verdere opgravingen in de nabijheid ontbraken de fondsen; waarschijnlijk zouden deze nog veel belangrijks aan het licht brengen.

Desa *Kalikoeto tengah* en *kidoel*. In iedere desa een joni.

Kampong *Grabag*. Op het erf van den kawedanan een joni, twee lingga's (waarvan thans een overgebracht naar Tjandipanas) en een groote tempajan van gehouwen steen.

Aan de mesdjid en andere huizen zijn vaak tjandi-steenen gebruikt, die naar men zegt afkomstig zijn van Tjandipanas. Het lofwerk op sommige dier steenen wijst ook daarop.

Desa *Nglangon*. Een gebakken steen, trapvormig ogief, die vermoedelijk als antefix op een tempelmuur heeft gestaan. Aan den voorkant een ongeschonden kop met Europeesch type. De steen is naar Tjandipanas overgebracht.

DISTRICT BALAK.

Onder-district Tegalredjo.

Desa *Sorobajan*. Een slechte joni.

Desa *Gales*.

1 Vier joni's.

2. Een geheel doorboorde steen, met lofwerk versierd, eenigszins in den vorm eener joni.

3. Een lingga, in verhouding tot zijne hoogte zeer dik, van onderen vierkant, en verder geheel achtkant.

Deze steenen bevinden zich vóór het huis waar vroeger de demang woonde en zijn naar het zeggen der bevolking van verschillende plaatsen daar bijeen gebracht, met nog

1) Twee photografien van het geheel zijn door den heer Van Aalst toegezonden.

andere, waarvan sommige naar Tegalredjo, sommige naar Tembelang-lor zijn gebracht.

Desa *Tegalredjo*. Op het erf van den Wedono:

1. een Ganeça-beeld,

2. een Çiwa-beeld, overeenkomende met dat van Koentjen, onderdistrict Ngablak, district Ngasinan

Kan dit misschien Çiwa voorgesteld als Batara Goeroe zijn?

Desa *Beranwetan*. In het gehucht Tabagwaroe een zeer groote joni, geheel doorboord.

Desa *Sorojoedan*. Op de tegals een kleine joni.

Onder-district Pakis.

Desa *Kadjangkoso*. Een joni en twee lingga's, zeer goed afgewerkt.

Desa *Gijombong*. Op een heuvel buiten de desa overblijfselen van een tjandi van gebakken steen. Voorts het onderstuk van een beeld, welks eene been over het voetstuk afhangt, terwijl het andere gebogen daarop ligt.

Desa *Pakiswetan* Een vrij ruwe steen met een opschrift (1).

Desa *Balak*. Op den Goenoeng Balak twee joni's.

Onder-district Klopo.

Desa *Koripan*. Op het erf van den bekel:

1e. 1 Çiwa-beeld als dat op het erf van den Wedono te Tegalredjo.

2e. 1 Beeld met twee armen, waarvan de eene een dikken knods, de andere den gordel vasthoudt, waarschijnlijk Çiwa.

3e. Een voorwerp dat waarschijnlijk een Dagob voorstelt; het heeft namelijk den vorm van een langwerpig ronde knop, naar boven zwaarder wordend, die van boven met eene roset gedekt en onder met een uitstekenden rand omgeven is.

4e. Op het kerkhof een joni, waarvan het vierkante gat in den bovenkant omgeven is door eene elipsvormige verdieping.

Desa *Klagen wetan*. In het gehucht Pangkat eene beschadigde nandi.

(1) Hiervan is eene afbeelding gezonden.

Desa *Wonokerto*. Eene joni.

Desa *Toemboe*. Op een naar het schijnt door menschenhanden opgeworpen heuveltje, buiten de desa, overblijfselen van een tjandi van gebakken steen.

Verschillende hoeksteenen met lofwerk versierd zijn nog aanwezig.

Voorts vindt men op die plaats:

1e. Een groote joni, waarvan de tuit ondersteund wordt door een naga.

Op het vierkante gat ligt een gebroken deksel.

2e. Een lingga van gebakken steen.

Een beschreven steen is vroeger van hier weggehaald en naar Magelang overgebracht.

Desa *Gadoh*. Twee onderstukken van beelden met gekruiste beenen.

Desa *Matjanan*. Een beschadigd Çiwa-beeld, gelijkende op dat van de kawedanan.

Desa *Taroekan*. In de sawahs een slecht Ganeça-beeld.

Desa *Soborodjo*. Op een heuvel buiten de desa overblijfselen van een Tjandi. Regelmatig gelegde rijen steenen zijn nog zichtbaar. Voorts vindt men:

1. een Çiwa-beeld als dat in de kawedanan,
2. twee Ganeça-beelden,
3. een lingga,
4. een steen, gelijkende op een nokstuk,
5. een groote tempajan.

Desa *Tegaron*. Twee kolossale behouwen steenen. Lengte ruim 2 M., breedte en dikte ± 1 M.

Desa *Gono*. Een onderstuk van een beeld, zittende met gekruiste beenen.

Desa *Tjandi*. Op een heuvel buiten de desa overblijfselen van een tjandi van gebakken steen. Twee joni's.

Onder-district Bolong.

Desa *Sotitjlĕboengan*. Aan den voet van eene ravijnhelling een bak van gebakken steen, ter opvanging van het uit een

aldaar aanwezige bron (toek) stroomende water. De steenen zijn niet met kalk gemetseld.

Aan de hoogste zijde in het midden juist boven de plaats, waar het water binnenstroomt een Çiwa-beeldje, gelijk aan dat in de kawedanan.

In het gehucht *Karen*, dicht daarbij, een dergelijke bak, iets grooter met het beeld van Doerga, den boozen geest Mahisasoera bij de haren grijpende, waar hij zich losmaakt van zijne incarnatie. Deze bak is in beteren toestand dan de vorige, en het lijstwerk, gevormd door vooruitspringende steenen, is vrij goed geconserveerd.

Desa *Kretek*. Een groote ronde bak van gehouwen steen.

Een zeer klein en goed afgewerkt Ganeça-beeldje, thans overgebracht naar Tjandipanas.

Desa *Bolonglor*. Een kolossale bak, uit één steen gehouwen ± 1.50 bij 1 M.

Een lingga (of nokstuk van een tjandi).

Desa *Kembaran*. Een steenen bak, kleiner dan die in Bolong lor.

Desa *Aglěsěs wetan*. In het gehucht *Barisan* een onvormelijke nandi.

Desa *Těmbělang lor*. Op het erf van den bekel:

1. een beeld, gelijk aan dat vermeld onder sub 2 Koripan, onder-district *Klopo*,
2. een beeld, gezeten op een rond lotuskussen met de handen als de Dhijani Boeddha Akshobhya. Versierd met arm- en voetringen en een hoofdtooisel,
3. een zeer kleine en slecht afgewerkte Ganeça.

Voorts een stuk van een pantjoeran en een nokstuk van een tjandi (of lingga?).

Naar beweerd wordt zijn beelden en steenen afkomstig van Tjandi, Gijombong en Gales.

OPMERKINGEN.

Behalve de hier boven opgenoemde steenen en beelden

vindt men in zeer vele desa's ook steenen loempangs ten gebruike bij het stampen van rijst.

Zoowel deze als de joni's worden door de inlanders kenteng's genoemd.

De meeste der beelden en steenen zijn angker (sangar, sangker, angêt) en van verscheidene wordt bij het begin van den westmoesson geofferd (disadrani).

Aan verhalen omtrent bovennatuurlijke krachten der steenen ontbreekt het niet.

Opmerking verdient, dat in het district Balak verscheidene Çiwa-beelden voorkomen, in vorm gelijk aan dat in de kawedanan te Tegalredjo, terwijl in het district Ngasinan Çiwa bijna steeds als asceet wordt voorgesteld.

Bijna alle plaatsen, waar oudheden voorkomen, zijn door steller dezes persoonlijk onderzocht; hier en daar werd de grond omgewoeld en doorzocht, zonder dat echter andere belangrijke vondsten werden gedaan.

Grabag, 10 November 1893.

HIKAJAT

NGANGGO DANGDING BASA SOENDA BANTĔN PARAHIJANG, TJARIOS KAÄJAÄN DI KABOEPATEN LEBAK SARĔNG SERANG, DIDJĔNĔNGKEUN

ASMARA SRI ANGGA.

I.

1. **Dangdanggoela** anoe djadi kawit, njarioskeun tĕmpat oesoel-asal, damĕlan kandjeng boepatos, noe djadi toenggoel pajoeng, pangaoeban sadaja abdi, ngĕrehing kota Serang, asmana noe mashoer, awit njĕpĕng padamĕlan, doegi kana ginandjar titel dipati, Raden Soetadiningrat.

2. Djisimabdi geus nampa pilahir, kadawoehan ngarang ijeu tĕmbang, nanging estoe maksa bae, lain koe sĕbab timoe, njarioskeun djeung mawi dangding, ari anoe ditilad basana malajoe, simabdi noe kĕdah njĕrat, ngaran nĕlah poen Hadji Moehamad Bakri, basa eukeur di Mekkah.

3. Titi mangsa keur dikarang dangding, tanggal lima Desember sasihna, poekoel tiloe dintĕn isnen, nja mangsa ijeu tahoen, noe katĕlah tahoen masihi, hidjrah djĕng nabi Isa, sewoe dalapan ratoes, djeung salapan poeloeh doewa, doepi babad noe bade dikarang dangding, ijeu kawitannana.

4. Anoe mĕdal tina hate bersih, panĕnĕda ka sakoer noe matja, djeung ka noe ngadangoe bae, tjarita noe kasĕboet, sadajana samoegi-moegi, teu djadi doeka manah, koe margi geus tangtoe, saha² oge mowal, panggih anoe kĕrsaeun ditjĕla diri, djeung njĕla ka andjeunna.

5. Tina eta koela aja pikir, keur moedjikeun tĕmpat oesoel-

asal, rama iboe keur bareto, sarta koela nja kitoe, oesoel-asal ka doenia lahir, galibing paribasa, djalma oerang goenoeng. ĕnja eta kijeu pokna, oesoel-asal ngalahir bali ngadjadi, nja di apdeling Lĕbak.

6. District Sadjra nalika keur leutik, koela ngiring lampah iboe rama, pindah kalijan afdeleng, didinja hĕbĕl matoeh, ĕnnja eta dajeuh Tjaringin, djĕng rama pilĕnggahna, Patih ladjoe toeloej, pindah ka dajeuh Pandeglang, njandak pangkat pilĕnggah djĕnĕng boepati, ari koela harita.

7. Kira oemoer doewa wĕlas riris, malah hĕngga njĕkĕl pagawejan, hanteu pisan² poho, ka lahiran karoehoen, masih oge tijasa nilik, katilas ka lahiran, djeung pĕrsanak tĕpoeng, ingĕt basa keur mangsana, tahoen opat poeloeh lima hĕngga nĕpi, ka opat poeloeh salapan.

8. Kota Lĕbak kala eta ngalih, ngababakan damĕl kota anjar, ti Lĕbak ngaralih kabeh, ka dajeuh. Waroeng-goenoeng, sadajana para prijai, kantĕnan toewan², mangsa eta langkoeng, loetjoe djeung leuweung² na, katendjona masih araloes teh teuing, tidinja deui pindah.

9. Damĕl kota ngababakan deui, dajeuh eta harita ditilar, dawoehan kandjeng Goepĕrmen, ngalih ka Rangkasbitoeng. pirang² tahoen teu nilik, ka tĕmpat kalahiran, marga rea oedoer, tina tambah² pangkat, beuki tambah tanggoengan noe djadi wadjib, didjalankeun koe koela.

10. Dina mangsa keur tahoen masihi, toedjoeh poeloeh gĕnĕp pangkat koela, djĕnĕng boepati afdeleng, Pandeglang hidji waktoe, kenging titah djalan ngoemisi, tanah noe sĕboet erfpach, di sahidji goenoeng, di ngaranan Goenoeng Poentang, district Sadjra noe didinja mĕlak kopi, toewan Van Delden teja.

11. Njoehoen tambah arek moeka deui, tanah noe ditĕda rek diboeka, goenoeng Endoet ngarannateh, koela nja soenggoeh-soengoeh, ngadjoengdjoengkeun timbalan goesti, sapĕrkara mistina, kadoewana woewoeh, tambah sĕnang soeka boengah, bade nilik ka oeroet bali ngadjadi, tidinja koela mijang.

12. Sarĕng toewan controleur Willem Linn, ari dongkap ka Rangkasbitoeng kota, hanteu ladjoe mondok bae, isoekna karek toeloej, kapeutingan nja mondok deui, di kawadanan Sadjra, isoek karek ladjoe, ngadjoegdjoeg ka Goenoeng Poentang, ngandjrĕk deui di toewan Van Delden meuting, doewa wĕngi lilana.

13. Boemi toewan sakalangkoeng asri, rea-rea pikeun kasĕnangan, imah papan siga tembok, moetoeh pisan araloes, malah sami djeung di Batawi, saĕnggeusna mariksa, ngaran goenoeng Endoet, balik moelang kapeutingan, dina oeroet nja ĕnggon balingadjadi, ingĕt djaman keur boedak.

II.

14. **Kasmaran** pabaoer sĕdih, sadjĕroning pipikiran, nalangsa djaman bareto, oeroet koela ngalih alam, kalahiran didinja, toempah darah kandjeng iboe, kasondong deui harita.

15. Basa ngalih ka Tjaringin, sĕpoeh pangkat djadi dĕmang, ajeuna ngaranna sedjen, kaganti ngaran wĕdana, sĕpoeh ti pangkat eta, ngalih ka Tjaringin moendjoek, njandak pangkat kapatihan.

16. Nja pandjang ana digoerit, isoekna tidinja angkat, sarĕng toewan kontroleor, ka kota apdeling Lĕbak, teu toeloej powe eta, nja mondok di Rangkasbitoeng, isoek karek balik moelang.

17. Kala eta noe kapanggih, koe koela di dajeuh Lĕbak, teu atjan diatoer sae, malah aloen-aloen kota, eurih noe mantak bala, djeung djarĕblog rea loempoer, di djalan poetĕran kota.

18. Malah kaso djararadi, leuweung rea noe raroesak, tĕgal angar mereketet, paroetih kĕmbang eurihna, leuweung taja rasmina, lĕmboer paboeliksak koesoet, rea tanah angar bĕra.

19. Mantak djadi sĕdih ati, hamba-hamba oerang desa, kolot boedak pada bongoh, achirna keur dina boelan, Oktober tanggal lima, sarewoe dalapan ratoes, djeung toedjoeh poeloeh dalapan.

20. Koela dikĕrs akeun ngiring, kandjeng toewan Rĕsident Metman, ka kidoel kĕdah miderek, sĕpeksi afdeeling Lĕbak. angkat ti Pandeglang. wantji djam poekoel sapoeloeh. mondok di kaboepatian.

21. Didinjateh doewa peuting. isoek tanggal toedjoeh angkat, ngiring kandjeng toewan Rĕsident. djeung toewan Assistent pisan, sarĕng kandjeng dalĕmna, Toemenggoeng Soeta angoen-angoen. dongkop ka goenoeng Kantjana.

22. Didinja mondok sawĕngi. nganggo imah kawadanan. sarĕng djalan-djalan oge, harita ka goenoeng Dadap, ka boemi toewan tanah. Huidekooper Lĕbak sioeh. kota district masih bala.

23. Ngan aja imah sahidji, imah kawadanan teja, djeung djoeroetoelisna bae. isoekna poekoel salapan, angkat deui tidinja, djĕboelna ka Tjipalaboeh, imah Assistent-Wĕdana.

24. Teroes ladjoe ka Malingping, mondok doewa wĕngi heula, sarĕng didinja sapowe. moetĕr-moetĕr pakampoengan. ka sabeulah koelonna, di tanggal sawĕlas isoek, angkat djalan raramejan.

25. Angkatna noeroet pasisir. sĕnang manah sarereja. poegoeh rea noe ditendjo. koemaha onam galibna, di kikisik laoetan. rĕsik setra moetoeh aloes, djeung nendjo ombak sagara.

26. Sadajana noe ngariring. leumpang tjara pĕlĕsiran. pada soeka-soeka hate. sareh ngiringkeun bĕndara, bot dongkop ka Tjihara, mondok sawĕngi ngoeloewoet. di imah kaassistenan.

27. Imah tihang tantjĕb awi. hanteu make dioempakan. amparna paloepoeh bae, aboes angin bilik tjarang, pajah tiris katjida, ari hateup daoen tĕpoes, isoek tanggal doewa wĕlas.

28. Tidinja seg angkat deui, djalan malipir laoetan, tjara keur kamari bae, oeroet ngoeloewoet kapoenah, koe leumpang nendjo ombak. goemĕlĕdĕg tingdjoemĕgoer, ombak galĕde katjida.

29. Njabrang moehara Tjisi-ih, Tjipager ĕnggeus kaliwat. toeloej make djalan sedjen, nĕroes ka leuweung gameja,

ka goeha Patoegoeran, nĕpi ka Bajah diitoeng, oekoeran tiloe wĕlas pal.

30. Isoekna bral angkat deui, bĕnĕr tanggal tiloe wĕlas, di djalan teu kintĕn tjape, dongkop ka lĕmboer Sawarna, anggangna salapan pal, tanggal opat wĕlas matoeh, soemĕdja boeboeroe badak.

31. Karana didinja teuing, rea badak djeung garalak, watir ka abdi sakabeh, di mangsa koe badak galak, atawa noe tjilaka, kapeung aja noe ka lĕmboer, lamoen badak teu poetrijan.

32. Isoek-isoek angkat deui, bĕnĕr tanggal gĕnĕp wĕlas, noedjoe lĕmboer Tjibareno, kandjeng Rĕsdent mariosan, watĕs tanah Prijangan, djeung ningali boedak lĕmboer, anoe ditaranĕm tjatjar.

33. Tanggal toedjoeh wĕlas masih, aja di lemboer Sawarna, sĕdja moeroe badak keneh, di tanggal salapan wĕlas, angkat balik ka Bajah, dina tanggal doewa poeloeh, nja masih aja di Bajah.

34. Didinja kĕrsa ningali, boekoe padjĕg tanah-tanah sareng didinja marios, boedak noe ditanem tjatjar, tanggal salikoer angkat, ka Malingping sĕdja wangsoel, ngaliwat deui Tjihara.

35. Mondok deui di Malingping, tanggal doewa poeloeh doewa, bari djeung ngeureunan tjape, kandjĕng Rĕsden kĕrsa ningal, pilĕmboeran didinja, dina tanggal tiloe likoer, angkat ka goenoeng Kantjana.

36. Didinja njare sawĕngi, tanggal doewa poeloeh opat, isoekna tanggal salawe, angkat ti goenoeng Kantjana, soesĕdja balik moelang, djoegdjoeg dajeuh Rangkasbitoeng, tĕroes balik ka Pandeglang.

37. Kandjĕng Rĕsden ladjĕng moelih, ka kadaton dajeuh Serang, ijeu noe disĕrat kabeh, pĕrdjalanan sadajana, basa enkeur harita, tĕrang pisan geus diatoer, dina dangding basa soenda.

III.

38. **Sinom** ngagĕntosan tĕmbang, harita njata teh tening

raroesak leuweung[2] na, pribasa nini aki, aja sĕboetan galib. lapoer araloesna goenoeng, moesna alas geugeuda, sĕbab ditjatjar didamping, basak basik pikeun noe leutik ngahoema.

39. Satahoen kadoewa pindah, eta oge beunang djadi, noe leutik sakahajangna, sĕbab koerang pangawatir, pikeun maratoeh tjitjing, noenggoe pagawejan pĕrloe, karana kabeh djalma, make kamoerahan nagri, tapi tonggoj noe leutik tinggal miskinna.

40. Imah[2] sadajana, masih tĕtĕp sabihari, aja omong paribasa, disĕboetkeun sĕri moerti, tanapi soerasandi, moen boeboeara ka madoer, ngoembara kasamarna, matoeh tjitjing di Tjisiih, njijeun imah di loehoer sĕmpoer gĕnahna.

41. Sawah-sawah tinggal bĕra, tina kakoerangan tjai, pahoemaän teu digarap, noe leutik sakarĕp diri, barang di tahoen achir, sareboe dalapan ratoes, toedjoeh poeloeh salapan, bot dongkap toewan koemisi, ti Batawi toewan sĕpektor taneman.

42. Mariosan hamba-hamba, noe koerang hakan mariskin, di eta afdeeling Lĕbak, djeung ingĕt basa kaboeri, di boelan Maart indit, tahoen sareboe dalapan ratoes, dalapan poeloeh salapan, nendjo lelang sĕdja meuli, barang kontroleor goenoeng Kantjana.

43. Ka Tjibioek nja djalanna, tĕroesna ka Sindangnjair, ka Waloekoe nja ladjoena, bot ka djalan gĕde nĕpi, harita geus mimiti, lĕmboer djeung djalan diatoer, leungit pamake koena, koemaha biasa tadi, djalan-djalan tĕroesan leutik digombrang.

44. Jeu bandara rek ngalintang, di djalan kaso djeung eurih, karek pada digombrangan, harita djalan geus radjin, rĕsik beunang ngarikil, gili sapandjangna aloes, barang kakawadanan, di tendjo geus lain deui, reudjeung basa ngiring kandjeng Rĕsdent Metman.

45. Geus diatoer imah-imah, malah djiga kota nagri, sakabehna soengsoehoenan, limas koemĕrĕb djeung bilik, geus dilaboer paroetih, pĕrbot imah medja bangkoe, korsi

kĕnap pigoerah, koemaha imah prijai, soemawonna ari imah kawadanan.

46. Reudjeung sakabeh ganggangna, djalan poetĕran ngoe.iling, rĕsik taja koetjiwana, lain tina aneh leuwih, tapi heran sakali, jen ingĕt basa kapoengkoer, aja sakitoe beda, djeung heran koe marariskin, bararisa njijeun imah gĕgĕdongan.

47. Jeu keur ditimbang hĕbĕlna, sapoeloeh tahoen kaboeri, noe geus sĕboet tadi teja, basa eukeur koela ngiring, kandjĕng Rĕsden sĕpeksi, teu seep pikir malĕngoek, kabidjaksaännana, noe djadi pamasa nagri, pamarentah ka sadaja hamba-hamba.

48. Teu sabaraha hĕbĕlna, djeung tambah djalma garinding, sĕmoe noe taja kasoesah, djeung basa di tahoen masehi, noe parantos kaboeri, di tahoen salapan poeloeh, tanggal doewah poeloeh doewa, October koela geus nilik, di dajeuhna basa raramejan pesta.

49. Pesta kandjĕng boepatina, nampi koernia dipati, koela harita didinja, gĕnĕp powe gĕnĕp peuting, ana ditilik deui, kota dajeuh Rangkasbitoeng, rĕsik teu kira-kira, taja koetjiwa saeutik, aloen-aloen djoekoetna kakalabangan.

50. Djampang panggoeng ngararambat, dipake koe kapalĕri, baris koeda laloewasa, singgĕtna beda teh teunig, djeung basa noe kaboeri, di tahoen-tahoen kapoengkoer, djiga babakan anjar, aja mantak loetjoe teuing, noe marentah djiga ngagajoeh tawangan.

IV.

51. **Kinanti** ngagĕntos lagoe, pioendjoek djisim poen abdi, basa ngagajoeh tawangan, sasmita tĕmbang kinanti, aja noe ngarĕboet pahan, poen derek abdi pribadi.

52. Poen wĕdana noe geus pensoen, sarĕng prantos djadi hadji, nami poen Soetradilaga, mĕmĕleh katjida teuing, bangĕt hanteu saroedjoekna, tawang sasmita kinanti.

53. Pokna salah lamoen kitoe, jeu timbangan noe bĕrboedi, eta ngagajoeh tawangan, ngagajoeh jeu basa boemi, tĕgĕsna ngarawel teja, tawangan nja loehoer langit.

54. Awang-awang noe teu woedjoed, ngaranage djohar latip, pake sasmitaning tĕmbang, rek salin lagoe kinanti. djiga ngagajoeh tawangan, heg tjoba ana dipikir.

55. Awang-awang taja woedjoed, dirawel nja mowal hasil. taja beubeunangannana, halna eta ngoeroes nagri, poegoeh sakitoe boektina, sampoerna sagala djadi.

56. Djisim poen abdi pok mangsoel, akang mah kijeuna pikir, eta ngagajoeh tawangan, apan ĕnja mowal hasil. dateu aja dat sipatna, ngaranna ge djohar latip.

57. Eta njatanamah kitoe, sasmita tĕmbang kinanti, djiga ngagajoeh tawangan, apan da poegoeh geus boekti, kandjĕng bĕndara didinja, ngoeroeskeun sĕgala djadi.

58. Teu aja kabĕt saramboet, noe djadi halang-haling, tjara ngagajoeh tawangan, sakĕrsana kabeh boekti, mangsang borong noe limpad, akang geus njoehoenkeun warti.

59. Wangsoelan nana teh kitoe, timbalan kandjĕng dipati. rek naon djadi paseja, mana-mana oge boekti, lamoen dipikir noe ĕnja, koedrat iradat jang widi.

60. Anoe awon anoe aloes, koe lampah anoe bĕrboedi, tĕmah wadi bidjaksana, karahardjanna geus jakin, moelana di alam doenia, sok roegĕl manggih istari.

61. Noe tampa nalar teu poegoeh, kabeh bae noe kapanggih, ditarik ka kagarengan, eta oge bisa djadi, lamoen anoe bidjaksana, kasalamĕtan noe pasti.

62. Geus eta oelah parĕboet, matak djadi soesah ati, djongdjon sih pada ichtijar, noe djadi salamĕt diri, sapoek adi reudjeung kaka, ti lahir doegi ka batin.

63. Poegoeh moen boektina woedjoed, didajeuh di kota district, di onderdistrict di desa, segala djadi djeung rasmi, saniskara pagawejan, saralin kawas dibalik.

64. Noeloejkeun anoe kapoengkoer, tapi teu pandjang dipikir, hal karĕsikan dajeuhna, ngan koela nitĕnan deui, djalma oerang pakidoelan, goenoeng Kantjana Malingping.

65. Noe nongton ka Rangasbitoeng, pabaoer pagiling-gisik, djeung oerang kota dajeuhna, reudjeung Pandeglang Tjaringin, rea oge oerang Serang, tatapi meh kapahili.

66. Lamoen tadina teu wawoeh, tina orang kidoel ginding, bĕresih pakejannana. aja noe make hĕrlodji, ngan saentik katjirina bĕkelna dibĕbĕd oepih.

67. Djeung boenboentĕlan sambajoet, poetih ngan sakitoe tjiri, ari ijeu karamejan, pesta djĕnĕng adipati, geus madkoer dina karangan, anoe dilagoekeun dangding.

68. Kenging kandjĕng Rangkasbitoeng, harita dikarang dangding, djeung dina lijan powena, koela njarĕngan pĕlĕsir, ka pasanggrahan Tjimarga, sapandjang djalan ningali.

69. Sapandjang djalan diatoer, imah dilaboer paroetih, djeung dibangoen gĕgĕdongan, rea-rea koela moedji, dina sadjĕroning manah, tina bawaning parangling.

70. Leuweung-leuweung djadi lĕmboer, lĕmboer djiga onderdistrict, djalan kapapaj soesoekan, rea sawah tadah djadi, tarikan soengapannana, sampalan katindih tjai.

71. Djadi sawah tanah lintoeh, aboesna tarikan deui, rea kaboekti asilna, teu kintĕn sarĕnang ati. para-abdi oerang desa, badan laloewis, bĕrĕsih.

72 Ijeu kabeh noe disĕboet, kira-kira moal djadi, moen lain parentah paksa, tapi sarĕng titi soerti, soesila sabar darana, karek di achirna djadi.

73. Dipĕrloekeun dikoekoedoe, sagala barang noe wadjib, sarta mitoeroet atoeran, heerendienst noe sadjati, pikeun sadajana djalma, noe mampoeh djeung pintĕr boedi.

74. Tapi hanteu djadi tjoekoep, ka hamba ahli patani, noe bodo koerang ingĕtan, jeu teu make tata titi, atawa sandi oepaja, noe sampoerna beunang mikir.

75. Djeung satĕngah dikoekoedoe, dipaksa sahengga djadi, neangan pikeun boektina. kasalamĕtan para-abdi sadajana oerang desa, midjil tina sĕdih ati.

V.

76. Tĕmbang *Midjil* ngagĕntos kinanti, njamboengkeun tjarios, sasih october kapingsalawe, mangsa tahoen anoe kawilis, hidjrah kandjĕng nabi, sareboe dalapan ratoes.

77. Salapan poeloeh doewa masihi, di Rangkasbitoengteh, ditangtoskeun ngadamĕl karasmen, ngabĕn koeda djeung tentoonstelling, tĕmpat noe dipilih, lĕbah Waroeng goenoeng

78. Dintĕn sĕnen poekoel toedjoeh endjing, sasih eta keneh, kapingdoewa poeloeh opatnateh, koela mijang ti Serang sarimbit, ningal tilas lami, kota Rangkasbitoeng.

79. Nĕpi ka palĕbah onderdistrict, Waroenggoenoeng liren, di tĕmpat pangadoewan koeda beh, katingalna langkoeng rarĕsik, perhijasan netjis, sagala diatoer.

80. Di djĕro ban aja panggoeng leutik, tĕmpatna President, Secretaris koemisaris oge, anoe ngoeroes reudjeung anoe njaksi, dina hidji-hidji koeda noe diadoe.

81. Sawetaneun panggoeng noe kahidji, istal koeda beres, di djĕrona geus dieusi kabeh, koeda djaro sarĕng prijai, koedana laloewis, wantoe koeda adoe.

82. Lĕbah pasar handapeun waringin, aja saoeng gĕde, pikeun tĕmpat barang noe araneh, pakoempoelan timanamĕndi, anoe soeka ngiring, damĕlan di kampoeng.

83. Seep kabeh teu koengsi kaboedi, ana beh kateudjo, pĕrhijasan teuing araraneh, ngadjadikeun takĕdjoet ati, koe kakara manggih, ajeuna saoemoer.

84. Teu kalakon koe djaman bihari, nanging harita teh, atjan mangsana di eta powe, geus roep bae timana-mĕndi awewe lalaki, geus koempoel bariboe.

85. Noe laladjo sami rek ningali, koela nitah naros, noe timana anoe daratangteh, pioendjoekna djalma djalĕr istri, padjaboengan abdi, noe datang ti kidoel.

86. Ti goenoeng Kantjana ti Malingping, djeung ti Tjabareno, anggangna noe saratoes pal beh, daratang poegoeh ti Tjaringin, ti Pandeglang deui, ti Serang geus djĕboel.

87. Teu ditjatoer noe dareukeut njanding, sanggeus koela nendjo, saniskara padamĕlan aneh, sadijaän pikeun anoe tjalik, koela angkat deui, noedjoe Rangkasbitoeng.

88. Ngiring kandjĕng toewan Rĕsden tjalik, ngĕrsakeun rek mondok, keur di djalan koela ngagĕroenĕk bae, tina teuing pararangling, toeloej koela manggih, sahidji goegoeroeng.

89. Soesoekanna bareto geus djadi, basa eukeur tempo, kandjeng boepati anoe soemareh, geus ka rachmattoelah alih, pokna para-abdi, ngarannateh kitoe.

90. Bĕndoenganna ngaran paksa nagri, rea tĕgal kaso, tĕgal eurih djadi sawah kabeh, nanging djondjon para-abdi abdi, hanteu sĕnang ati, rasa disoesoeroeng.

91. Migawena reudjeung paksa diri hanteu beunang aso, saĕunjana ngaran noe tĕgĕsteh, nja eta soesoekan tjai, ngaran Karta „negri", noe hartina kitoe.

92. Basa karta „salamĕt ti balai", rahajoena tonggoj, basa nĕgri „nja nagara oge", singgĕtnamah salamĕt nagri, teu aja balai, salamĕt rahajoe.

93. Kalĕrĕsan eta nĕnggĕl teuing, asma noe bareto, kandjĕng dalĕm anoe geus soemareh, kandjeng Raden adipati, Karta Natanegri, noe parantas moepoes.

94. Sanggeus wapat kandjĕng adipati, tĕgĕsna geus maot, eta salokanteh iloe paeh, geus sababaraha lami, mangsa ijeu djadi, deui tambah hiroep.

95. Tina kĕela iloe soeka ati, basa eukeur nendjo, eta tjai anoe tadi paeh, mangsa ijeu bisa djait deui, koela moeka topi, njalametkeun soekoer.

VI.

96. **Pangkoer** ajeuna kasĕrat, rehna eta sĕlekan djadi deui, beunang diharep geus tangtoe, matak djadi rahardja, ka sadaja boemi poetra oerang lĕmboer, noe kasorang koe soesoekan, mowal wande pare djadi.

87. Tidinja tĕroes ka kota, Rangkasbitoeng moedji soekoer ka goesti, rea panendjo noe asoep, kana pikiran koela, pikeun tambah salamĕtna Rangkasbitoeng, koela mondok di boemina, kandjeng dalĕm adipati.

98. Dina doewa powe koela, oenggal isoek satĕngah gĕnĕp bidjil, nĕpi kana poekoel toedjoeh, koela pĕpĕlesiran, djalan djalan moetĕr kota Rangkasbitoeng, nendjowan djalan poetĕran, salĕga kota teu kari.

99. Oepama jen diladjoermah, lampah koela koerang leu-

wih saeutih, lima pal bowamah langkoeng, kabeh djalan poetĕran, nonggong koeja tĕngahna rada moendjoekoel, eta pangintĕn kaoela, beunang ngoeroeg doewa kaki.

100. Djeung disawoer sapandjangna, koe karikil batoe anoe laleutik, sisina dilempeng djoekoet, siga djoekoet domdoman, beunang mabad ditendjona moetoeh aloes, sapandjangna dipagĕran, kajoe hiroep geus djaradi.

101. Sadajana ditihangan, na simpangan pikeun noe asoep bidjil, sakoer djalan oenggal toengtoeng, atawa na tikoengan, diajakeun gardoena teuing laloetjoe, djeung sakabeh imah imah, lipĕt sabaraha kali.

102. Kaäloesan imah-imah, jen ditimbang ti asal basa tadi, keur tahoen salapan poeloeh, sarĕng meh tenkantara, mana miskin mana noe kaitoeng mampoeh, toeloej mikir deui koela, koemaha beunangna djadi.

103. Lamoen hanteu sasoenggoehna, reudjeung paksa marentah para-abdi, ninggalkeun sakoer noe pĕrloe, oepama moen kitoemah, nadjan reudjeung peurih peudjit enggeus tangtoe, boemi poetra milampahan, oge tina sĕbab adjrih.

104. Tapi dina sabalikna, koe ingĕtan koela dipikir deui, koemaha da apan woengkoel, sawah-sawah kaboeka, anoe tadi barĕra ajeuna tjoekoel, pĕlak pare tambah-tambah, madjoe hanteu koerang tjai,

105. Djoeng angkat bae kaoela, keur neangan alamat anoe pasti, nitah batoer njogok loemboeng, kabeh aja eusijan, malah rea parena, noe masih pinoeh, alamat teu koerang tĕda, mĕgat sĕnang para-abdi.

VII.

106. **Pangkoer** gĕntos ajeuna tĕmbang *Magatroe,* harita beh aja Sapi, kawasna Sapi teh maloem, jen kaoela mikir-mikir, tetela neuleu pasĕmon.

107. Kana sandi oepaja koela sa-estoe, tandana jen sapi ngarti, pokna awon kapioendjoek, abdi njoehoen moegi-moegi, sadaja noe matak helok.

108. Dimanahan koe gamparan langkoeng djaoeh, krantĕn

mangsa kiwari, para-abdi oerang lĕmboer, hanteu soesah noe dibeuli, moerah pare bonteng djagong.

109. Boga imah aja sawah leuit pinoeh, gamparan apan tingali, pare didijeu diditoe, noe dipĕlak djararadi, rata dirambet diojos.

110. Sami sarĕng sanes afdeeling nja kitoe, sawahna geus masing-masing, dipĕlakan pare indjoek, pamanggih djisimpoen abdi, didijeu taja noe awon.

111. Pĕlak pare rata sarĕng tambah madjoe, nja kitoe di sedjen district, satjĕpĕngan Bantĕnkidoel, tangtos jeu kandjĕng ningali, kantĕnan langkoeng ti helok.

112. District Sadjra Lĕbak sarĕng Rangkasbitoeng, Paroengkoedjang djeung Malingping, eta anoe langkoeng aloes, jeu ditimbang kota district, djeung ondĕrna matak kerok.

113. Tina sami imah-imahna araloes, soehoenan diwoewoenggoeling, limas koemoerĕb salaloe, dilaboer njetjes paroetih, djalan teu aja noe awon.

184. Keri kanan dibabad roebak doewa roe, dina saloewareun gili, mana-mana ĕnggon soewoeng, pamĕgatan badak dĕngki, poegoeh pamĕgatan meong.

115. Dangĕt ijeu taja kainggis saramboet, di eta tĕmpat noe tadi, marga parantos diatoer. imah laloetjoe teh teuing, koemambang mana noe nendjo.

VIII.

116. **Maskoemambang** ti pakidoelan bot soemping, doepi pangarsana, ngĕrsakeun di karang dangding, noeloejkeun noe keur oendjoekan.

117. Madak kandjĕng kirang pertjantén ka abdi, soemangga tingalan, gamparan djĕngkar sĕpeksi, mariosan ka districtkan.

118. Djawab koela kana pioendjoekan sapi, heh sapi jeu ĕnja, kitoe dipikir koe kami tempo toewan assistenna.

119. Kandjéng toewan Van Dijck keur didijeu tjalik, djeung kandjeng dalĕmna, djĕnĕngna dina besluit, Toemenggoeng Prawira koesoema.

120. Reudjeung tempo kandjĕng assistenna deui, toewan Pino teja, sarta djeung kandjĕng boepati, noe ajeuna istirachat.

121. Toemenggoeng Soeta Angoen-Angoen djĕng boepati. eta doewanana, hanteu nganggo sipat rachim, miderek ka tata koena.

122. Djaman kandjĕng Soelthan Bantĕn naon Sapi. maneh atjan matja, kitab ngaran goerat garis, ditĕmbangkeun basa soenda.

123. Kawas-kawas karek ajeuna pinanggih, kandjeng assistenna, toewan van der Ven bĕrboedi. sarta arief bidjaksana.

124. Kandjeng dalem djĕnĕng Raden Adipati, Soeria Nataningrat, noe milampahkeun kiwari, nganggo sipat rachim moelia.

125. Ari para kandjeng noe ĕnggeus kaboeri, nganggo sipat rachman, pok sapi mioendjoek deui, abdi dalĕm teu oeninga.

126. Kana sipat rachman sarĕng sipat rachim, moegi loentoer manah, njoehoen piwĕdjang poen abdi, bade ngartoskeun estoena.

127. Tina eta sapapandjang djalan Sapi, koe koela harita. beak dibere pangarti, tĕgĕsna noe sipat rachman.

128. Ennja eta kamoerahan soetji ati, soepaja abdina. timoe kasĕnangan diri, sakabehna boemi poetra.

129. Teu dititah hese tjape banting diri, dipĕrih sasawah. dipĕrih neangan asil, dipĕrdih imah tanggana.

130. Soepajana aloes pakarangan bĕrsih, titah resik djalan. pikeun anoe warawiri, imoet moetjoeng leumpang sĕnang.

IX.

131 **Kĕmbang Pitjoeng** mas koemambang geus kapoengkoer, sipat rachim eta, wĕlas asihing noe gĕde, ka abdina kolot boedak sadajana.

132. Lamoen Sapi atjan mangarti noe tangtoe, kanjataän

nana, kijeu pisan misilnateh, saoepama hidji djalma noe somahan.

133. Boga anak sanggeus kira meunang oemoer, satahoen satĕngah, di boeroewan oelin bae, malah galib babasaän kĕmbang latar.

134. Tina sĕbab boedakmah sok kasrak-koesroek, teu aja baboean djadi panjakitan koreng, malah pinoeh koe radang sakoedjoer badan.

135. Djeung moetiktik beuteungna koe tjatjing pinoeh, boedak enggeus pajah, matanage sĕmoe paor, heg indoengna geuwat naheur tjai panas.

136. Eta boedak dimandian sore isoek, gĕten diroeroewan, ditjoebitan korengnateh, boedak tjeurik gĕgĕrowan djĕdjĕritan.

137. Tonggoj bae koe indoeng hanteu digoegoe, malah di tambahan koe oebar peurih neretep, beuki woewoeh tjeurik rosa djeung njareken.

138. Ajoeh-ajoeh ajamdjadah monjet bĕdoen, tji tangkowek tjia, indoeng ditjakar digegel, djongdjong bae lain ngara beuki njaäh.

139. Boedak tjeurik djĕdjĕritan adoeh-adoeh, sibapana njĕntak, marah matana molotot, djeung mantoewan bapana miloe njĕkĕlan.

140. Ari indoeng djongdjon noe poeroh ngabandjoer, bapa deui njĕntak, njĕkĕlna bari dipĕntjet, boedak marah ka bapa tjia malik njarekan.

141. Mata tjia ajam djadah mijoe-moeij, tji bapa njajekan, naon dosa aing bangol, bapa seuri kaloetjon djeung tambah njaäh.

142. Sianakteh leungit sijeunna ka sĕpoeh, tina kanjĕrijan djeung palĕng djadina poho, nĕpi kana kitoege lain dihadja.

143. Sanggeus di mandijan ditanggahkeun nginoem, ngoebaran tjatjingna, noe rasana pahit letek, alah manan barata wali sarina.

144. Eta anak teuing karasana ripoeh, geus repeh tjeu-

rikna, kari ingkak-ingkak bae, eureun tjeurik eurih-eurihan ngaranna.

195. Koe indoengna dilahoen diais toeloej, malah ditĕmbangan, bari djeung digeong-geong, boedak sĕnang reup hees dina aisan.

X.

146. **Doerma** dongkop poetjoeng ajeuna ditilar, eta si boedak tadi, noe malarat badan, arina geus tjageurmah, radang moesna tjatjing leungit, koemaha rasana, saha noe ngeunah pikir.

147. Badan lintoeh panjakitna moesna ilang, tinggal sĕnang nja diri, sĕnang pipikiran, nja koektina ajeuna, djalma awewe lalaki, pĕriboemi poetra, dina ijeu apdeeling.

148. Kolot boedak awewe lalaki sĕnang, imah boeroewan rĕsik, mahmoer pare bejas, malah ka Pandeglang, saban sĕnen saban chĕmis, ngabroel noe dagang, bejas baratoes kampil.

149. Pilĕmboeran rame sarta araloesna, djeung rame dagangtani, koe bidjaksanana, noe agoeng kota Lebak, tapi tadina noe leutik, rasana soesah, migawe sĕdih pikir.

150. Oeroet soesah ripoeh ajeuna geus poenah, soesah anoe kaboeri, diparentah poewas, malarat karasana, ajeuna moeling-moeling, tinggal sĕnangna, sakabeh para-abdi.

151. Sapi bĕngong barina djeung kĕtjap-kĕtjap, djiga neureujan tjai, kawas baranghakan, toeloej deui ditanja, naon maneh njaho sapi, oesoel-asalna, kandjeng pamasa nagri.

152. Basa eukeur rek njijeun kasadjahtraän, di saloewar afdeeling, sapi pioendjoekna, noen soemoehoen doeka, sim abdi teu pisan ngarti, asal moelana, nanging jeu kandjeng mambrih.

153. Katrangan soemangga angkat laksana, djalan-djalan ngoeriling, neangan pasĕpah, tidinja koela mijang, noeroet pitoedoehna Sapi, neangan pasĕpah, hanteu lila kapanggih.

154. Anoe kira-kira aja kanjahona, barang koela papanggih, awit koela nanja, naon pasepoeh bisa, ngabedjaän anoe tasdik, asal-asalna. bĕndara ijeu nagri.

155. Ngadjalankeun saniskara kahadejan, dina ijeu apdeeling sebab ĕnggeus njata, tĕrang samata-mata, oepama migawe toelis, njijeunan kitab, sababaraha djilid.

156. Awitnateh eta noelis kitab-kitab, ngan make hoeroef hidji, sĕbab geus karoehan, eukeur dina hĕbĕlna, ti sapoeloeh tahoen leuwih, anoe berdjalan, tambah bĕrtambah deui.

157. Tapi dina sadjĕroning opat lima, tahoen ka ijeu nĕpi, tambah karahardjan, djeung tambah kaaloesan, sadjĕro ijeu apdeeling, lipĕt-balipĕtan, pok mangsoelan kijai.

158. Noen soemoehoen kaoela awon oendjoekan, pangoening noe sapanggih, ti asal moelana, kantĕnan parantos aja, katawis jen diraradjin, apdeeling Lĕbak, nanging teu atjan djadi.

159. Karek nembe aja oge sawatara, malah kalima district, nja sakitoe pisan, karek sakadar chadjat, atjan radjin dirĕrĕsik, noe mangka sĕnang, lambangsari kadangding.

XI.

160. Poepoeh **Lambang** noe kasĕrat, tiba-tiba saĕnggeus dongkop, kandjeng assisten ajeuna, toewan Van der Ven djĕnĕngna, ari kandjĕng boepatina dalĕm Soeria Nata Ningrat, oenggal tahoen tambah-tambah, rahardja apdeling Lebak.

161. Nanging abdi teu tijasa, mioendjoek hidji-hidjina, namoeng manawi manawa, tina sĕbab bidjaksana, noe agoeng sadoewana, boektina kijeu djadina, koemaha noe parantosan, kaoeningan pandjĕnĕngan.

162. Tidinja koela mangsoelan, heh pasĕpoeh ari eta, pasal kabidjaksanaän, geus koedoe ka sadajana, jen lahir di alam doenia, paribasa noe bĕrakal, berboedi ingĕtan limpad, djoemblahna opat pĕrkara.

163. Anoe nĕrangkeun boektina, ijeu koela ngabedjaän:

A. mikir dina hatena,

B. ngadoega koe pangarsa,

C. awas mata kapala,
D. ngintip koe dedengejau,
naon anoe kaoeninga, tangtoe woedjoed di achirna.

164. Atas kanjataännana, jeu pasĕpoeh teu tijasa, make noe sakitoe eta, koemaha pasĕpoeh bisa, njĕboetkeun di alam doenia, angiu sakoeliah dagat, ajeuna koela tjarita, kijeu ti asal moelana.

165. Noe djadi pameunang koela, geus toemanja ka sadaja, ka djalma noe ngalampahan, kana noe opat pĕrkara, jeu pasĕpoeh ĕnja soeka, njaho katrangannana, ijeu sahidji-sahidjina, noe mioendjoek ka kaoela.

166. Hidji abdi noe geus njaba, datang ka ijeu nagara, geus njarita keur mangsana, basa tahoen noe kaloewang, dalapan poeloeh dalapan, keur moela-moela kaästa, ijeu di afdeeling Lĕbak, kandjĕng assistent ajeuna.

167. Ngadenge omong di loewar, kandjĕng boepati ajeuna, ka kandjeng toewan oendjoekan, kaäjaän imah-imah, di ijeu apdeling Lĕbak, hanteu aja antarana, hidji-hidji djeung lijnna, rapĕt tĕpoeng soesoehoenan.

168. Ngan saeutik palataran di toekang djeung di boeroewan, nadjan kandjĕng diparentah, soepajana pakarangan, bararĕsih sahĕbĕlna, mo hasil bisa djadina, sĕbab migawena soesah, asring jen timoe katrangan.

169. Noe koedoe meunang hoekoeman, hanteu timoe katrangan, saha anoe koedoe salah, sĕbab teu aja watĕsna, hidji-hidji anoe boga, anoe koedoe ngarĕsikan, kokotoran pakarangan, da teu aja watĕs tjirina.

170. Tina eta asring pisan, kadjadijan boemi poetra, meunang soesah panggih bahla, kajaning tahoen kaloewang, keur dalapan poeloeh teja, nĕpi ka tahoen hareupna, kabeh sasalad moerijang, panas tiris sangĕt pisan.

171. Babari pisan noelaran, ka noe rea reudjeung kĕbat, sakabehna djalma-djalma, dina eta hidji desa, keuna koe panjakit panas, tandana tjek djalma rea, dina lĕmboer Sĕlapadjang, district Rangkasbetoeng pisan.

172. Tjatjah djiwana moerijang, paraeh kabeh teu aja,

tina panjakit sasalad, djeung di lijan-lijan desa, masing-masing. kadjadijan, chabarna apdeling Lĕbak, leuwih koerang noe kabilang, sabĕlas rewoe rejana.

173. Sarta kadjaba tidinja, meh bae rek sahĕbĕlna, kadjadijan lamoen aja, hidji imah kahoeroewan, meakkeun saloewar desa, tina sĕbab balengketna, soesah mĕtakeun toeloengan, tĕmah toempĕs sadajana.

174. Saparantos kandjĕng toewan, ngadangoekeun pioendjoekna, sakoemaha pihatoerna, kandjĕng boepati harita, nadjan langkoeng pĕrtjantĕuna, tapi tina bidjaksana, atjan ngadjalankeun titah, hengga dimanah heulaän.

175. Malah satahoen hĕbĕlna, marios djeung ningal-ningal koemaha chal kaäjaän, di tanah apdeling Lĕbak, nitenan koe andjeun pisan, tahoen dalapan poeloeh dalapan, koela meunang bedja tĕrang, dina hidji pakoempoelan.

176. Berhimpoenan sadajana, singgĕtna enggeus moefakat, pĕrjogi dimimitijan, dioeroes oepama aja, hidji lĕmboer kahoeroewan, koedoe diatoer sampoerna, tjara di tanah Prijangan, aloes manis katendjona.

XII.

177. **Dangdanggoela** katĕmbang deui, kandjĕng toewan aja pilahirna, kijeu pangandikanateh, tjoba saja mamoehoen, soepajalah Raden Adipati, bikin soewatoe gambar, biar tĕrang bĕtoel, satoekar matjĕm atoeran, aken pola jang misti tĕratoer nanti, bikin sĕmoewa.

178. Wĕdana den prijai-prijai, soepajalah masing-masing pegang, itoe gambar aken tjonto, pola soepaja tahoe, dengan bisa djalanken ini, ija mengatoer desa, radjin dengan bagoes, tiwatĕs mangsa harita, hanteu sabaraha lamina deui, lĕmboer katjilakaän.

179. Enja eta lĕmboer Bodjong lĕdis, kahoeroewan district ijeu pisan, simabdi neuleu koe manch, djeung pagen eta tahoen, oge aja kadjadian deui, lĕmboer noe kahoeroewan, deui district tiloe, rengse teu aja noe tinggal, ĕnja eta Sadjra Lebak djeung Malingping, oenggal katjilakaän.

180. Ladjĕng bae kandjĕng adipati, sarĕng kandjĕng assistenna pisan, angkat kadinja marijos, djeung njandak gambar toeloej, dipĕtakeun koemaha misti, kitoe kijeu kĕdahna, mistina diatoer, kitoe pandoega djeung kira, djisimabdi nanging jeu pinanggih sisip, njanggakeun kalĕpatan.

181. Boekti pisan achirna pinanggih, kadjadijan saparantos kitoena, pilĕmboeran pilĕmboeran noe bareto, tilas anoe kahoeroe, aja woedjoed dibangoen radjin, sae atoerannana, ditendjona aloes, sarĕng pĕriboemi poetra, noe parantas kadjadijan sĕnang pikir, tina atoeran anjar.

182. Toeloej anoe sanes para-abdi, pikirnateh nangtoskeun sadaja, katjilakaän eta teh, dongkap ti noe kapoengkoer, noe atoeran tjara bihari, djadi para hamba para hamba, rea noe kapintjoet. harajangeun naroeroetan, tjara ijeu atoeran djaman kiwari, sarĕng katambah-tambah.

183. Kasoeroeng koe radjining prijai, noe parantos narampi dawoehan, ti kandjĕng assisten Resdent, djeung kandjĕng Rangkasbitoeng, eta model noe langkoeng gampil, dilaksanakeunnana, sarta lamoen-lamoen, aja hidji doewa djalma, di lĕmboerna noe moengpang teu pati rapih, hanteu daek noeroetan.

184. Kandjĕng toewan djeung kandjĕng boepati, pilahirna ka kabeh ambtenaar, mana-mana noe teu daek, oelah dikoedoe-koedoe, dipapaksa dimisti-misti, los koema didinja. ana hanteu sanggoep, tatapi dĕmi achirna, eta djalma anoe teu daekeun tadi, wĕt ngolah koe manehna.

184. Pada gadoeh pikir kapingboeri, timboel napsoe noeroet ka noe reja, sadjro doewa tahoen rengse, koe prijai diatoer, karejaän djeung teu digeuing, djalma kokolot desa. noe ditoeroet saoer, didenge sakoer tjarekna, mirĕmpoegan manehna djeung soenggoeh ati, babing oeroesan desa.

186. Malah-malah manehna pribadi, nĕda idin rek ngarobah desa, ka prijai noe djadi sep, ngarasa lĕmboer koesoet, sĕdja noeroet ka noe raradjin, tjara lĕmboer noe lijan, noe atoeran baroe, rĕnggang hidji djeung lijanna, sarta aja napsoe manehna pribadi, ngadamĕl pĕrhijasan.

187. Djiga-djiga ĕmboengeun teh teuing, kaelehkeun koe batoer noe reja, tĕgĕsna ĕmboeng dipojok, lain bae noe poegoeh, tjitjing matoeh di kota nagri, malahan sadajana, boemi poetra kitoe, di kota district sadaja, djeung di oenggal-oenggal kabeh onderdistrict, kadjarowan ampijan.

XIII.

188. **Kasmaran** anoe ningali, koe aloes atoerannana, di Bantĕn kidoel nja aneh, njĕples koemaha atoeran, di dajeuh Pĕrijangan, tina binangkit pangoeroes, boekti kabidjaksanän.

189. Pasĕpoeh mangsoelan deui, estoe lĕrĕs koela lĕpat, marga tina koerang niten, dangĕt ijeu koemoetan, noe parantos sadaja, boekti tambah-tambah madjoe, lain bae ngoeroes imah.

190. Sadajana para-abdi, masing-masing sarĕng maksa, koewat-koewatna oge, sami neangan kipajah, nijaga tani dagang, sarĕng djeung djawi tikitoe, nja bĕrkah alchamdoelillah.

191. Djalan sadajana rĕsik, imah bangoen gĕgĕdongan, dilaboer paroetih netjes, sawah-sawah sadajana, tipar hoema kagarap, leuit boentjir tjoekoep njatoe, malah barisa ngadjoewal.

192. Beas baratoesan kampil, didjoewal ka pasar-pasar, malah ka sedjen apdeling, oenggal pasar rame dongkap, noe ngĕdjaroewal beas, boekti langkoeng tina tjoekoep, ajeuna apdeling Lĕbak.

193. Koelateh mangsoelan deui, ka pasĕpoeh noe njarita, jeu nja kitoe njata oge, noe matak djadi malarat, kabeh pĕriboemi poetra, koerang njatoe koerang nginoem, koerang sandang koerang pangan.

194. Parangi litjik tjilimit, koerang daek banijaga, koerang tonggoj, koerang gĕtol, koerang tĕmĕnan wĕkĕlan, djadi kamalaratan, njata poegoeh sĕbab kitoe, tina boga kakoewatan.

195. Paparin Raboelalamin, pangeran alam sadaja, sĕbab

hanteu beh dipake, reudjeung saĕnnja-saĕnnjana, koemaha nja sĕbabna, ilaing djadi pasepoeh, bareto teu dipilampah.

196. Koemaha péta kiwari, anoe pada dipilampah, dawoehan kandjĕng assisten, sarta kandjĕng boepatina, pasĕpoeh pok mangsoelan, ja goesti epak soemoehoen, doepi eta tĕrang pisan.

197. Margi teu atjan katakdir, koe koedrat iradattoellah pingkalihna atjan sondong, anoe bidjaksana dongkap, anoe kitoe pĕtana, margi kĕdah botna tjoendoek, ti bangsa kandjĕng sri radja.

198. Anoe kĕdah soeka njangking, tanah Hindia Nederland, katoedjoena didijeu teh, kapala pamarentahan, di ijeu dajeuh Lĕbak, pok deui koela ngawangsoel, eta ĕnja bĕnĕr pisán.

199. Djeung pĕrtjajanateh teuing, pamopojan kandjeng Lebak, karana koela koemaneh, geus njĕkĕl dajeuh Pandeglang, ajeuna dajeuh Serang, taja takdir maha agoeng, keur ngoeroes kitoe pĕtana.

200. Halna kapoengkoer geus boekti, kasoesahan boemi poetra, nja eta basa bareto, di apdeling Pandeglang, oge di tahoen eta, sareboe dalapan ratoes, dalapan poeloeh langkoengna.

201. Awewe reudjeung lalaki, keuna panjakit sasalad, kira-kira noe paraeh, leuwih atawana koerang, basa kala harita, tiloe poeloeh gĕnĕp rewoe, ngan aja noe tiloe desa.

202. Di goenoeng tanah miring hanteu beunang diimahan, padeudeukeut rapĕt ngentet, salamĕt tina sasalad, ngan aja hidji doewa, priboemi di eta lĕmboer, paeh keur mangsa harita.

203. Sanggeusna reres panjakit, geus leungit hama sasalad, toeloej dioendjoekeun bae, rĕpot ka bandara koela, njoehoenkeun kamoerahan, kapala desa noe tiloe, dipaparin hidji sewang.

204. Njoehoen digaleuhkeun moending, pikeun djadi pĕrtandaän, ati-ati reudjeung titen, ngoeroes ka batoer-batoerna, djeung di apdeling Serang, kadjadijan tiloe lemboer, toempĕs rengse kahoeroewan.

205. Di sadjroning hidji district, nja eta district Tjiroewas, kadjaban djeung lemboer Patjet, djeung katiloe Kamanisan, tahoen kapoengkoer teja, koedrat iradat jang agoeng, ginandjar bagdja tjilaka.

XIV. Sinom.

206. Datangna bilai eta, djĕboelna ti djĕro boemi, noe djadi hama binasa, tiloe poeloeh doewa peuting, geus doewa wĕlas kali, kahoeroewan seuneu ngoetoeg, kawitna dina tanggal, dalapan likoer mèmiti, opat imah dina lĕmboer Kamanisan.

207. Di oenggal-oenggal powena, tiloe opat imah lĕdis, noe aja saeutik gangna, bisa katoeloengan deui, ka december njanĕpi, tanggal sabĕlas geus gĕmpoer, tidinja oerang desa, moefakatan njijeun tangsi, leutik pandjang aja gĕnĕp wĕlas kamar.

208. Keur pondok djeung njimpĕn barang, aja noe kasi saeutik, di tanggal dalapan dalapan bĕlas, eta didjijeunan tangsi doer kahoeroewan deui, beak kabeh teu katoeloeng, toeloej isoekannana, lĕmboer kadjaban kabasmi, seep kabeh lĕmboer anoe panggĕdena.

209. Djoemblah imah kahoeroewan, toempĕs tĕmpis reres lĕdis, gĕde leutik geus dibilang, koe prijai noe ngoemisi, diasoepkeun ka toelis, saratoes salapan poeloeh, reudjeung dalapan kandang, toedjoeh poeloeh gĕnĕp leuit, djeung ditaksir djoemblah harga sakabehna.— ƒ 16939,

210 Gĕnĕp belas reboe perak, djeung selapan ratoes leuwih, reana poeloeh-poeloehan, eta oge atjan pasti, rea noe teu katoelis, sarehna geus pada bingoeng, boemi poetra didinja, tĕgĕsna sĕdihan pikir, eta seuneu djĕboelna doeka timana.

211. Ripoeh assisten wĕdana, ti awal doegi ka achir, Rahaden Soeria dipoetra, ngabela ka para abdi, hanteu moelih ka boemih, panganggo hawoek bĕlĕwaek, eta noe djadi tanda sĕtija ngamoela ka goesti, djeung chawatir ka anoe reja di desa.

212. Karana pikir noe reja, noe matak takĕdjoet ati, bisi tjara noe kaloewang, di district Tjilegon tadi, malah saboelan leuwih, hĕbĕlna seuneu sok timboel, djalma-djalma doerdjana, tambah njingseheunan abdi, pokna seuneu ti loehoer langit datangna.

213. Sĕbab ĕnggeus achir djaman, deukeut kijamat rek nĕpi, chalna eta tĕrang pisan, maksoed si djoerdjana dĕngki. hajang babari maling, malah oerang dinja kaboer, sababaraha djalma, ka lĕmboer sedjen ngareli, hanteu sanggoep mararenting di lĕmboerna.

214. Kotjapkeun deui Tjiroewas, noe geus kahoeroewan tadi, oentoeng aja hidji toewan, anoe teuing geus bĕrboedi, noe limpad tĕmah wadi, toewan Binnendijk noe mashoer. kontroleur kota Serang, kitoe tandaning binangkit, bisa mere mangarti ka oerang desa.

215. Tina ka-ajaännana, eta pĕrkara bilai, teu aja lijan sĕbabna, ngan koe tina sĕbab moesim, gĕnĕp boelan ge leuwih, panas bangĕt hanteu toeroen, hoedjan djeung ĕnja bisa, ngoendjoekkeun mere mengarti, ka noe teutik moen hajang njaho boektina.

216. Eta hawa mangke beunang, ditangkĕp gampang teh teuing, nja eta make pĕkakas, roewas gĕlas boengboengawi, tidinja damĕl boekti moendoet hidji gĕlas nginoem, rek ditangkep woedjoedna, ĕnja harita beh boekti, bararĕngong sakabehna oerang desa.

217. Achirnamah oerang desa, oge bararisa deui, ngala noe njijeun binasa, noeroetan pĕta noe tadi, eukeur nĕrangkeun boekti, ka batoer-batoer di lĕmboer, djeung keur arek pĕrtjaja sarta bisa pasrah diri, ka pangeran pikeun njabarkeun hatena.

XV. Kinanti.

218. Lain woengkoel oerang lĕmboer, anoe hareuëungeun pikir, neuleukeun kitoe pĕtana, nangkĕp hawa gas kaboekti, koela koe maneh nja heran, oeroesan kitoe kadjoedi,

219. Nadjan reja noe misaoer, noe geus sakola di nagri, koela atjan manggih inja, noe ingĕt keur mere ngarti, sarta noedoehkeun djalanna, nangkĕp woedjoedna sakali.

220. Djeungna deui geus misaoer, toewan Binnendijk binangkit, pokna chal itoe pĕrkara, sabetoelnja boekan api, di Europa namanja gas, ija tida djadi api.

221. Djikaloe tida bĕrtĕmoe, dengan api doenia ini, dan ini katjilakaän, maskipoen soedah bĕrenti, orang-orang misti pindah, tjari laen tĕmpat lagi.

222. Pilih jang sedikit djaoeh, sĕbab tĕmpatnja disini, itoe gas didalem tanah, djika panas kĕras lagi, dijanja poela kaloewar, pĕrtĕmoewan dengan api.

223. Kaloe démikijan itoe, nanti kĕna soesah lagi, sĕbab tĕmtoe kabakaran, sapĕrti sĕkarang ini, dari bahna boemi poetra, soesah semoewanja miskin.

224. Tĕgĕsna hanteu marampoeh, njararijeun imah deui, koe geus sare-ep bandana, manan koela toeloej gasik, doemeheus ka kandjeng toewan, Residen njoehoenkeun piasih.

225. Bĕrkah kandjĕng toewan sardjoe, panoenoehoen koela katampi, boektina njĕbarkeun soerat ka para kandjĕng boepati, soegan aja anoe soeka, noe hersa sidkah doewit.

226. Sakawasana keur noeloeng, ka noe kasoesahan diri, nja boekti reja katjida, ti oenggal kandjĕng boepati, njararanggakeun ka Serang, ti Pandeglang ti Tjaringin.

227. Ti Anjer ti Rangkasbitoeng, pada njaranggakeun doewit, beunang teijan pakoempoelan, ti sakabehna prijai, djeung ti loerah-loerah desa, ti amil ti para hadji.

228. Ti para abdi di lemboer, bangsa dagang bangsa tani, saridĕkah sasoekana, ladjoena di bagi-bagi, rata saoerang-saoerang, nja tarimaeun teh teuing.

229. Djeung timbangan koela tangtoe, eta timboeling bilai teu aja lijan sĕbabna, kadjahatan eta tadi, ngantina sĕbab hawa gas, djeung imah rarapĕt teuing.

230. Pipit pénipit patĕpoeng, pagegemplek djadi hidji, taja gang taja boeroewan, soesah moen aja bilai, noe rek mĕtakeun toeloengan, nadjan arek bela pati,

231. Sanggeus didinja kahoeroe, kandjĕng toewan Resden tjalik, marios noe kasoesahan, djeung imah-imahna tadi, anoe geus katjilakaän, koedoe oeroes koe poelisi.

232. Basa keur hawa gas timboel, noe djoemĕnĕng njangking boemi, djĕng toewan Velders asmana, Resden Bantĕn anoe adil, memeh verlof ka Europa, ti kapoengkoer marah asih.

XVI.

233. **Pangkoer** deui noe kasĕrat, toeloej bae noeroet oengĕl instroektie, koe koela titah dioeroes, pindah ka sedjĕn tĕmpat, boekti pisan sapilahir noe kasĕboet, tadi sadawoehannana. toewan Binnendijk berboedi.

234. Hengga nĕpi ka ajeuna, nja salamĕt teu aja bilai deui, reudjeung lain-lain lĕmboer, koe koela geus diadjak, dirĕnggangkeun imah oelah patĕtĕpoeng, laoen-laoen ĕnja aja, noe soeka njarangkeun deui.

235. Soegan-soegan lalaoenan, anoe pĕrloe sakabeh masing-masing, pada daekeun naroeroet, naon deui manehna, ĕnggeus aja omongannana kadangoe, ajeuna apdeling Lĕbak, boemi poetra sĕnang ati.

236. Hal oeroesan desa-desa, eta bĕnĕr tĕrang njata sekali, djeung ingĕt basa kapoengkoer, doewa wĕlas, tahoen nĕpi ka ijeu di Rangkas-bitoeng, reja boekti kasoesahan, noe koerang sĕnang para-abdi.

237. Sapĕrkara hamba-hamba, tempo-tempo soedah malarat diri, koerang njatoe koerang nginoem, djeung kadoewa pĕrkara pasar, dajeuh ngan aja noe boga waroeng, bangsa tjina ngan saoerang, djeung kolot koetjirna leutik.

238. Kira satjinggir gĕdena, djeung pandjangna leuwih saeutik sakaki, kadoewa tjina noe toegoer, noe njĕkĕl pak eretan, katiloena lamoen prijai di djaoeh, noe meunang pintoe tĕboeka, di sadjĕro eta afdeeling.

239. Teu naek deui pangkatna, samemeh barangkat pokna roegi, sĕbabna ĕnggeus kasĕboet, doewit gadjih teu

aja, kabĕrkatan nadjan noe asalna mampoeh, djadi kabawa malarat, lain satjara kiwari.

240. Pindah ka afdeeling Lĕbak, naek toeroen pangkat ti asal tadi, atawa djaba ti kitoe, ladjĕng bae katingal, boengah-boengah djeung sĕnang hatena timboel, sĕbab nendjokeun noe poelang, mawa barang mawa doewit.

241. Atawana mawa pangkat, tina eta panggih djaman kiwari, kadjajan timoe kitoe, sarĕng djeung sadjatina, hate koela kagĕndam djadi mitoeroet, boengah djeung soeka pirĕna, sĕbab oesoel-asal tadi.

242. Oesoel-asal sĕpoeh koela di apdeling Lĕbak balé ngadjadi, naon deui koela poegoeh, kalahiran didinja, di apdeling Lĕbak toempa darah iboe, djeungna deui mowal salah, noe mampoeh reudjeung noe miskin.

243. Di ijeu apdeling Lĕbak, sanak koela atawana famili, ngan tina deukeut djeung djaoeh, dina kapĕrnahan, hanteu sĕpi hidji-hidji district tangtoe, dina lima kawĕdanan, koedoe aja salah hidji.

244. Pasĕpoeh geus njaho inja, pok mangsoelan pasĕpoeh bari seuri, atoeh bĕner atoe poegoeh, kaoela tĕrang pisan, pandjĕnĕngan estoe asal Bantĕn kidoel, nja matja lalhamdoelillah, moedji ka Raboelalamin.

TAMAT.

VRIJE VERTALING VAN EEN DOOR DEN REGENT

VAN

NOORD-BANTAM

WIJLEN

RADEN ADIPATI SOETA DI NINGRAT

VERVAARDIGD GEDICHT, GETITELD

ASMARA SRI ANGGA,

VAN

A. P. STOORVOGEL.

Controleur B. B.

Ik hoop dat een ieder, die deze vertelling, welke voortspruit uit een rein hart, zal lezen of hooren lezen, daarvan geen berouw zal hebben. Ik ben van plan den lof te bezingen van de plaats van herkomst mijner voorouders, tevens mijn eigen geboorteplaats. n.l. het district Sadjira in de afdeeling Lebak.

Later volgde ik mijne ouders naar de afdeeling Tjaringin en Pandeglang; maar al ben ik nu ouder geworden, en al bekleed ik nu eene betrekking, toch kan ik mijn geboorteplaats niet vergeten, en thans kan ik van tijd tot tijd mijne familieleden komen bezoeken, die nog in de afdeeling Lebak wonen.

Mijne herinneringen strekken tot het jaar 1845, en in 1849 werd de kota Lebak verplaatst naar de kota Waroeng Goenoeng. Zij zag er toen zeer lief uit en de bosschen waren ook nog mooi. Later werd zij verplaatst naar Rangkas Bitoeng.

Slechts zelden kon ik die plaatsen bezoeken, want hoe

hooger mijn betrekking werd, des te grooter werd ook mijne verantwoordelijkheid, die ik niet, dan in uiterste noodzakelijke gevallen, aan anderen kon overlaten.

In het jaar 1876, toen ik Regent van Pandeglang was, gebeurde het eens, dat ik last kreeg van den Heer Resident van Bantam, om in commissie te gaan naar het erfpachtsperceel Goenoeng Poentang, district Sadjira, omdat de Heer Van Delden, die daarvan erfpachter was, bij zijn perceel ook de Goenoeng Endoet had aangevraagd, en daarom moest die aanvrage onderzocht worden.

Met allen ernst wilde ik mij van die taak kwijten, ten eerste omdat het een bevel van den Heer Resident was en ten tweede wijl ik inwendig verheugd was in de gelegenheid te zijn mijn geboorteplaats weder te zien. Met den Heer Controleur W. Linn vertrok ik dan van Pandeglang naar Rangkas Bitoeng; wij bleven daar één nacht en gingen den volgenden morgen van de kota Rangkas Bitoeng naar Sadjira; daar werd overnacht en den volgenden dag vertrokken we naar Goenoeng Poentang. We logeerden in het huis van den Heer Van Delden twee nachten en gevoelden ons daar erg prettig, omdat de woning en het erf van dien Heer er zoo mooi uitzagen, zoo dat er geen onderscheid was met woningen te Batavia.

Nadat de aanvrage om den Goenoeng Endoet was onderzocht, keerden we terug, en overnachtten één nacht in de woning van het districtshoofd te Sadjira; den volgenden dag gingen we door naar de hoofdplaats Rangkas Bitoeng, alwaar ook één nacht werd overgebleven, en toen terug naar Pandeglang.

Bij die gelegenheid zag ik, dat ter hoofdplaats Rangkas Bitoeng nog niets geregeld was: op de aloen aloen lag veel modder, op de wegen groeide glagah, de bosschen waren verwaarloosd, de tegalvelden . onvruchtbaar, het schoone der bosschen was verdwenen, de huizen in de kampongs stonden verward door elkaar, kortom het was om er bedroefd over te zijn.

Daarna, op den 5en October 1878, behaagde het den Heer Resident Metman mij wel op inspectie te willen medenemen in de afdeeling Lebak. We vertrokken van Pandeglang 's morgens om 10 uur, overnachtten in de Regentswoning te Rangkas Bitoeng 2 nachten en den 5en 's morgens vertrokken wij n. l. de Heer Resident en de Regent R. T. Soeta Anggoen naar Goenoengkantjana, en overnachtten daar in de woning van het districtshoofd. We deden eene wandeling naar de kampongs Lebak Sioeh en bezichtigden het huis van den landheer A. Huidekooper. Destijds was er te Goenoengkentjana alleen maar een woning voor het districtshoofd. Den 9den vertrokken we weer naar Malingping, onderweg te Tjipalaboeh een oogenblik ophoudende. We verbleven daar twee nachten omdat we één dag gebruikten voor eene tournée naar het westen van het district. Den 11den vertrokken we weer van Malingping, langs de zuidkust naar Tjihara en verbleven daar één nacht. Het was treurig het huis van den assistent-wadana aldaar aan te zien; de stijlen bestonden slechts uit gewone boomstammen en tot dakbedekking waren slechts tepoesbladeren gebezigd. Den 12den vertrokken we van Tjihara langs de kust, over Tjipager; we staken de monding der Tjisiih over en gingen van daar den landweg in om de Goeha Patoegoeran (alwaar eetbare vogelnetjes zijn) te bezichtigen. Zoo kwamen we te Bajah, een afstand van 13 paal. Den 13den vertrokken we van Bajah naar de desa Sawarna, een afstand van 9 paal, en den 14den verbleven we aldaar om op rhinocerossen te jagen, want daar zijn vele van die dieren die gevaarlijk voor de menschen zijn. Den 15den verbleven we te Sawarna om uit te rusten van de vermoeienissen, en den 16den gingen we door naar Tjibareno. De Heer Resident onderzocht de grens met de Preanger-Regentschappen en controleerde het inenten van kinderen; den 17den verbleven we te Sawarna om weer op rhinocerossen te jagen, en den 18den rustten we aldaar van de vermoeienissen uit; den 19den keerden we terug naar Bajah, alwaar we tot den

20sten verbleven, omdat de Heer Resident de belastingboeken nakeek, en tegenwoordig was bij het inenten van kinderen. Den 21sten keerden we terug naar Malingping, weder via Tjihara; den 22sten rustten we uit te Malingping en inspecteerde de Heer Resident de desa's in den omtrek; den 23sten gingen we terug naar Goenoengkantjana, alwaar we ook den 24sten verbleven, en den 25sten vertrokken we van Goenoengkantjana naar Rangkas Bitoeng; ik ging met den Heer Resident door naar Pandeglang, vanwaar den volgenden dag de Heer Resident terug ging naar Serang.

Over dezen tocht heb ik reeds geschreven in mijn boek: „Pringetan".

Het roekeloos vernielen der bosschen sprong toen in het oog; het aloude spreekwoord „lapoer aloesna goenoeng, moesna alas genengan" (1) bleek hier van toepassing, wijl de bosschen werden vernield voor het aanleggen van hoema's; de huizen werden niet verbeterd, maar bleven in den treurigen staat, waarin zij in aloude tijden verkeerden; nog is daarvan een spreekwijze in het Soendaneesch der Zuid Bantammers n.l.:

„Maen boeboeroe ka Madoer
Imahna diloehoer sempoer
Satahoen, kadoewa maboer"

d. w. z.

Voor pleizier gaan jagen naar Madoer
De huizen staan op palen van sempoerhout
(de lieden) Houden het één jaar uit, na het tweede zijn ze verdwenen.

De desalieden deden wat hun goed dacht, omdat zij niets anders te doen hadden, maar zij bleven altijd door arm, en vele sawahs bleven onbeplant.

Later, in de maand December 1879, kwam de Heer Hoofd-

(1) Weg is de schoonheid van de bergen, verdwenen is het oerwoud.

inspecteur van cultures in de afdeeling Lebak, omdat de inlanders gebrek aan voedsel hadden.

Den 28en Maart 1889 ging ik naar Goenoengkantjana, expres voor de vendutie van den Heer Controleur J. J. Meijer, mijn weg nemende over Tjibioek, Sindangnjair en Waloekoe, altijd te paard, volgende den grooten postweg. Toen zag ik dat de wegen verbeterd waren, en dat er in de huizen der kampongs eenige regelmaat viel te bespeuren, alsmede dat verouderde slechte gebruiken langzamerhand verdwenen. Zooals altijd als een ambtenaar of hoofd naar de zuid gaat, werd het gras op de wegen van te voren nêergeslagen. Gekomen in de woning van het districtshoofd zag ik, dat de huizen er al veel beter uitzagen, zooals die op de hoofdplaats; ik zag huizen van de vorm „lilimasan", met gebloemde of gewitte kepang-omwanding, ook de heggen en wegen waren veel beter in orde. Het moet verbazing opwekken, de armoede der bevolking in aanmerking genomen, dat zij reeds zulke goede huizen kon bouwen, en dat te meer, vergeleken bij den toestand van vóór 10 jaar, zooals ik boven beschreef. Tehuis gekomen kon de gedachte aan het tactvol beleid van hen, die dit hadden teweeg gebracht, mij dan ook maar niet loslaten.

Niet lang daarna, op Woensdag 22 October 1890, ging ik weder naar Rangkas Bitoeng om het feest van den Regent bij te wonen ter gelegenheid van zijne verheffing tot Adipati; ik verbleef aldaar tot den 27sten en vond het er heel druk. Op de aloon-aloon groeide nu overal mooi fijn gras, zoodat men dit veld voor exercitien kon gebruiken voor de cavalerie; in één woord het zag alles geheel anders uit dan toen ik er vroeger kwam. Over dit feest heeft de Regent van Lebak zelf een gedicht geschreven: op een goeden dag heb ik een pleizier-tochtje naar de pasanggrahan te Tjimarga medegemaakt. Den geheelen weg langs zag ik de huizen en de kampongs goed geregeld en netjes in orde, sawahs van regen afhankelijk waren nu veranderd in sawahs van levend water voorzien; vroeger geheel onbe-

sproeibare velden. waren herschapen in gedeeltelijk besproeibare; dit alles, dacht me, kon niet anders tot stand zijn gekomen dan door iemand met een vasten wil en die tevens geduld weet te oefenen, om de heerendienstplichtigen te laten werken zooals het moet, wat gemakkelijk gaat als de lieden in goeden doen verkeeren en eenige ontwikkeling hebben, maar moeilijker valt met domme landbouwers.

Vervolgens ging ik den 24sten October 1892 weder naar Rangkas Bitoeng om de inlandsche races bij te wonen; alvorens daar aan te komen, bezichtigde ik even het terrein der races te Waroenggoenoeng met al zijne versieringen. Daar stond ik verbaasd van op te kijken, omdat voor het eerst in Bantam zoo iets zou plaats hebben. Toen waren de festiviteiten nog niet aangevangen, maar toch verwonderde het me, dat er reeds duizende toeschouwers daar samen gevloeid waren, en vroeg ik daarom „van waar komen die vele menschen hier?" Waarop zij antwoordden: „Wij komen van overal, er zijn er van Bajah en ook van Tjibareno, dat meer dan 80 paal ver ligt."

Nadat ik al die voorbereidselen voor het feest gezien had, vervolgde ik mijn reis naar Rangkas Bitoeng en passeerde ook de duiker over de waterleiding, die vroeger is gemaakt door den tweeden Regent, die nu reeds overleden is. Die waterleiding noemden lieden van buiten: „Paksanegara" d. w. z. een werk slechts door sterken dwang van de overheid tot stand gebracht, want w. i. w. is daardoor veel wildernis in vruchtbare sawahs herschapen, maar de kleine man was toch niet tevreden, omdat hij te veel gevoelde door de overheid tot dien arbeid gedwongen te zijn. Mij komt in werkelijkheid de naam „Kartanegara" voor dit werk het beste voor, want „karta" = geluk, welvaren en „negara = stad of land, en dit is juist de naam van den zooeven genoemden tweeden Regent; maar toen deze overleden was, overleed ook mede deze waterleiding, d. w. z. zij gaf geen water meer; toen ik er daarom voorbij ging en zag, dat die waterleiding weder levend was geworden, m. a. w. weer water

gaf, was ik in mijn hart verheugd en nam ik mijn hoed af om hulde te bewijzen aan eene waterleiding, die zoovele zegeningen aan de omliggende bewoners geeft!

Van daar ging ik door naar Rangkas Bitoeng.

Gerechte Hemel! wat zag ik veel verbeterd én verfraaid ter hoofdplaats Rangkas Bitoeng; ik overnachtte er 2 nachten en iederen morgen van half 6 tot half 8 maakte ik door de hoofdplaats wandelingen, ten einde alle wegen daar te zien; bij elkander beslaan zij zeker wel een lengte van 5 paal en alle hadden den vorm van den rug van een schildpad (tonrond); daarna was de weg met fijn grind overdekt geworden; aan de kanten was fijn gras geplant, dat netjes kortgehouden werd; overal waren heggen aangeplant van levend hout; paaltjes waren gesteld op de kruispunten der wegen; aan het einde van een weg en bij kruispunten waren wachthuisjes opgericht, die er uiterst lief uitzagen, en de talrijke huizen zagen er meer dan tweemaal beter en mooier uit dan in 1890, zoodat er bijna geen onderscheid viel op te merken tusschen het huis van een gegoeden en dat van een armen inlander.

Daarna dacht ik bij me zelf, „hoe kon dit anders tot „stand zijn gekomen dan door strenge bevelen van hooger „hand, die geen tegenspraak dulden; want al heeft de kleine „man een leege maag, hij zal uit vrees toch alle bevelen „opvolgen;" maar aan den anderen kant overdacht ik: „waarom zijn zoovele vroeger braakliggende sawahs nu beplant, waarom gaat hier de rijstaanplant zoo vooruit?"

Stilletjes ging ik een antwoord op die vraag zoeken, liep de kampong door, betastte de rijstschuren en bevond . . . dat zij alle nog goed gevuld waren.

Dientengevolge was er een zekere inlander, Sapi geheeten, die mijne handelingen begreep. Deze zeide mij daarop: „Ja groote Heer, U behoeft niet diep door te denken, want tegenwoordig behoeft de kleine man geen rijst meer te koopen, hij heeft thans zelf sawahs en een huis; zie zelf slechts, alle aanplantingen hier kunnen wedijveren met die

van andere afdeelingen; de sawahs zijn alle beplant, ik geloof zelfs vroeger en beter dan elders, en in de andere districten dezer afdeeling als Lebak, Sadjira, Paroengkoedjang en Tjilangkahan, als u daar eens een kijkje komt nemen, daar is het nog veel mooier; de wanden der huizen zijn er gewit, de wegen zijn links en rechts op 2 roe schoongemaakt; op vroeger eenzame plaatsen, bekend als verzamelplaatsen van tijgers of rhinocerossen, heeft men thans niets meer te vreezen; dáár zijn nu zeer nette lieve huizen verrezen; als u mij, uw onderdanige en domme dienaar, niet wilt gelooven, dat u zich dan zelf met eigen oogen van den tegenwoordigen toestand overtuige".

Ik antwoordde: „Sapi; als dat zoo is, weet ge dan niet dat ten tijde van den Heer Assistent-Resident Van Dijk, den Regent Prawira Koesoemah en ten tijde van den Heer Assistent-Resident Pino en den regent Soeta Anggoen-Anggoen, dezen allen de sipat Rachman volgden, ingevolge de aloude gewoonten der sultans van Bantam? Het schijnt nadat eerst de Heer AssistentR-esident A. van der Ven en de Regent R. A. Soeria Nata Ningrat hier kwamen men de sipat Rachim volgt."

Waarop Sapi antwoordde: „Ja, Heer, wat beteekent dat: „Sipat Rachim,"? want ik ben erg dom, leg het mij als het u belieft uit, opdat ik het ook aan mijns gelijken in de kampongs kan mededeelen."

Dientengevolge heb ik den geheelen weg langs, hem uitgelegd als volgt: Sipat Rachman beteekent zegeningen voor alle aardbewoners, opdat zij tevreden zouden zijn en zich gelukkig gevoelen; zij krijgen dan ook geen last om hun huizen in orde te maken, noch om aan den weg te werken, noch om rijst te planten. Wat daarentegen Sipat Rachim betreft, dat bedroeft de menschen. Als het Sapi nog niet duidelijk is, wil ik het door eene gelijkenis ophelderen. Een getrouwd man met eigen huis, krijgt een kind; nadat dit kind zoo ongeveer den leeftijd van 9 à 10 jaar heeft bereikt, krijgt het plotseling een hevigen huiduitslag, zijn

lichaam is overdekt met puisten en zijn buik is opgezet van wormen. Op zekeren morgen kookt zijn moeder water, zij neemt haar kind, houdt het stevig vast. wascht het. maakt de puisten op zijn lichaam open en behandelt die met uiterst pijnlijke geneesmiddelen, terwijl zij het bittere geneesmiddelen, die erg op de tong bijten. tegen de wormen te drinken geeft. Natuurlijk zal het kind gaan huilen, zijne moeder uitschelden en slaan, en dat ook zijn vader doen. als die zijne moeder komt helpen, want door de hevige pijnen heeft hij geen vrees meer voor zijn ouders. Maar, is hij eenmaal hersteld en is zijn lichaam weer dik en vet geworden, wie is dan met de behandeling het meest gebaat? Zoo is het ook thans met den kleinen man in de afdeeling Lebak."

Sapi stond versteld. Ik vroeg hem daarop: „Weet je ook hoe het bestuur begonnen is deze afdeeling zoo tot welvaren te brengen?" Waarop Sapi antwoordde: „dat weet ik niet, maar als het u goeddunkt, gaat U dan Pasĕpoeh (1) alhier opzoeken."

Daarop ging ik Pasĕpoeh in zijne woning opzoeken, die gezegd wordt meer van een en ander te weten, en toen ik hem ontmoette, begon ik te vragen. „Weet Pasĕpoeh soms hoe het begonnen is in deze afdeeling alles zoo ten goede te veranderen, want het is toch duidelijk, dat hoe vele boeken men ook moge geschreven hebben, men is toch begonnen met één enkele letter ter neder te schrijven. En verder is in de laatste 10 jaren alles hier in de afdeeling Lebak vooruitgegaan, in de allerlaatste 4½ jaren ging dit zelfs met reuzenschreden."

Pasĕpoeh antwoordde: „Volgens mijn weten is er van den beginne vooruitgang te bespeuren geweest, maar het was nog het ware niet en het ging slechts voetje voor voetje. Toen kwam ten laatste de Heer Assistent-Resident A. van der Ven en de Regent Soeria Nata Ningrat

1) De oude, eerwaardige, waarmede de gepensionneerde regent van Lebak bedoeld wordt.

en de afdeeling Lebak ging ieder jaar meer en meer vooruit. Maar ik kan U dat niet punt voor punt opsommen, misschien doordien alles zoo beleidvol is geschied."

Daarop zeide ik weer: „Ja Pasĕpoeh wat dat beleid betreft, de wijze menschen zeggen dat er 4 zaken zijn, die dat kenmerken n. l.

a. In zijn binnenste overdenken.
b. Peilen met gevoel (hart voor iets hebben).
c. Zien met zijn eigen oogen, en
d. Hooren met zijn ooren.

Nu zal Pasĕpoeh hooren, hoe mijne bevinding is, zooals ik die verkreeg door rechts en links aan de menschen te vragen, die op deze 4 zaken letten. Als Pasĕpoeh het weten wil, ziehier: „Iemand die hier nogal eens komt, heeft verteld, dat in het jaar 1888, toen de Heer A. van der Ven pas het bestuur over de afdeeling Lebak had aanvaard, hij van buiten had gehoord, dat de Regent den Heer Assistent-Resident heeft medegedeeld hoe de zaken in de residentie Bantam stonden. Tusschen het eene huis en het andere was geen open ruimte, de huizen stonden op elkaar als een kazerne, alleen was er een klein stukje erf vóór en achter. Al zou men streng de hand hebben willen houden aan de bepalingen, dat erven en huizen in zindelijken staat moeten gehouden worden, dat ging niet, omdat de uitvoering zoo bezwaarlijk was; dikwijls toch zou iemand in de termen zijn gevallen van straf wegens den vuilen staat van zijn huis en erf, maar hij werd toch niet opgezonden, omdat het niet duidelijk kon blijken, wie eigenlijk de schuldige was, daar tusschen het eene erf en het andere geene duidelijke grenzen waren; daardoor ook is de bevolking dikwijls door zware rampen geteisterd geworden, zooals in het jaar 1880 en 1881, toen hevige koortsen uitbraken, die door de slechte inrichting der kampongs zich gemakkelijk en snel konden verbreiden. Men zegt, dat de desa Sĕlapadjang in het district Rangkas Bitoeng letterlijk geheel uitgestorven is, en zoo ging het ook in andere desa's. Men beweert, dat

in de afdeeling Lebak weinig meer of minder dan 11 duizend menschen door koortsen zijn omgekomen. Dan komt hierbij, dat bijna altijd als één huis in brand geraakte, de geheele kampong mede afbrandde, doordien de huizen zoo op elkander stonden en daardoor het verleenen van hulp zoo goed als onmogelijk was.

Hoewel de Heer Assistent-Resident dit toch van den Regent gehoord had en het ook aannam, vond hij het beleidvoller daarin voorloopig nog niet direct verandering te brengen en tot zelfs een jaar te laten verloopen, om met eigen oogen te zien en te onderzoeken, hoe de toestand was in de afdeeling Lebak. Ik hoorde dat in het jaar 1889 de Heer Assistent-Resident op een vergadering deze zaak besprak, en dat toen met instemming van allen het besluit genomen werd de zaak aan te vatten, in dien zin, dat als een desa afbrandde, de nieuwe desa zou opgebouwd worden naar het model van desa's in de residentie Preanger-Regentschappen: de Regent maakte daarom op verzoek een teekening van een modeldesa, opdat alle inlandsche hoofden daarvan kennis konden nemen en waar noodig tot uitvoering brengen

Niet lang daarna zag ik zelf dat de desa Bodjong in het district Rangkas Bitoeng afbrandde, en in datzelfde jaar verbrandden er ook huizen in de districten Sadjira, Lebak, en Tjilangkahan; telkens als dit gebeurde ging de Heer Assistent-Resident met den Regent zelf daarheen, om de gemaakte teekening te laten zien, en uit te leggen aan de inlandsche hoofden, Wadana's, Assistent-Wadana's en den kleinen man; dit had tot gevolg, dat daar nieuwe desa's werden opgebouwd, die er goed geregeld uitzagen; het bleek dat hare bewoners zich direct zeer ingenomen toonden met die nieuwe regeling.

Toen dachten bewoners van andere desa's, dat het duidelijk was, dat rampen als brand enz. slechts hun oorsprong hadden in de oude slechte regeling en velen wilden gaarne uit eigen beweging die nieuwe regeling volgen, wat

ook te danken was aan den ijver der hoofden, die telkens op een en ander gewezen werden door den Heer Assistent-Resident en den Regent.

Zoo kwam die nieuwe regeling gemakkelijk tot uitvoering, maar als er in een kampong, een of twee lieden waren, die haar niet wilden invoeren, dan verbood de Heer Assistent-Resident en de Regent aan de hoofden hen daartoe te dwingen en liever de zaak maar op haar beloop te laten. Later veranderden dan die onwilligen van zelf van gedachten, en gingen met den grooten hoop mede. Zóó werd in twee jaar tijds bijna iedere desa geregeld, in de meeste gevallen zelfs zonder eenige uitnoodiging van het bestuur; de oudsten in de desa's overlegden er over met den kleinen man, zoodat zij aan de hoofden zelf vergunning kwamen vragen om hun desa te mogen regelen en inrichten volgens de nieuwe regeling. Wat meer zegt, de kleine man kreeg er zelf liefhebberij in en lust om huis en erf te versieren, en de een wilde voor den ander in netheid niet onderdoen. En dit geldt niet alleen voor de bevolking ter hoofdplaats, maar voor iederen inlander op de districtshoofdplaatsen, onderdistrictshoofdplaatsen, hoofddesa's en gehuchten."

Daarop zeide Pasĕpoeh: „Ja zóó is het, ik was veel vergeten, nu herinner ik het me weer. En overal is vooruitgang niet alleen het in orde brengen der huizen, maar een ieder zoekt om strijd een bestaan, hetzij door een ambacht, hetzij door landbouw of iets anders. Van den weg tot naar huis, en van het rijstveld tot aan de rijstschuur, overal is vooruitgang; de laatste is meer dan voldoende gevuld, het meerdere kan op de pasars verkocht worden en honderden pikols rijst worden nu uit de afdeeling Lebak uitgevoerd."

Daarop sprak ik weer tot Pasĕpoeh: „Als dat zoo is, dan is het duidelijk dat het er vroeger in Lebak zoo armoedig uitzag, omdat de lieden te weinig werkten en niet met lust en ijver hunne krachten gebruikten, die hen toch voor dat doel, door Allah, den Hoogverhevene, geschonken waren.

Waarom heeft Pasĕpoeh vroeger niet gedaan wat nu gedaan wordt onder het tegenwoordig bestuur?"

„Ja, Heer, ten eerste schijnt het toen nog niet de wil van Allah geweest te zijn, en ten tweede kan zulk een beleidvol handelen slechts geschieden door iemand in Nederlandsch-Indië, wijs genoeg om het bestuur over eene afdeeling te voeren."

Ik antwoordde:

„Dat is juist, en ik stel nog des te meer vertrouwen in den Regent van Lebak, omdat ik zelf reeds bestuur voer over mijn tweede afdeeling, en nog schijnt Allah het niet voorbeschikt te hebben, dáár te handelen zooals hier gedaan is; zie slechts de lasten, die de kleine man in Pandeglang heeft te dragen gehad.

Het was in hetzelfde jaar 1881, dat er in die afdeeling weinig meer of minder dan 36 duizend menschen zijn gestorven; alleen drie kampongs in het gebergte, alwaar de huizen niet bot op elkander konden gebouwd worden, wegens het hellende terrein, bleven van rampen bevrijd. Nadat veepest en koortsen hadden uitgewoed, deed ik het voorstel aan mijn chef om aan de hoofden van die 3 desa's ieder een buffel cadeau te geven, als belooning voor wat zij toen gedaan hadden.

In de afdeeling Serang geschiedde het verder in het jaar 1891 dat de desa's Kemanisan, Kedjaban en Patjet, alle in het district Tjiroewas gelegen, getroffen werden door branden en wel 12 keer in 32 dagen. Het begon in de kampong Kemanisan; daar brandden iederen dag 3 à 4 huizen af; de huizen stonden iets verder van elkander af. en daardoor kon hulp geboden worden, maar den 11den December waren alle huizen afgebrand; de bewoners maakten daarop een soort van kazerne met 16 kamers, om tot tijdelijke verblijfplaats te dienen en om hunne geredde goederen te bewaren, doch den 18den December brandde ook die tijdelijke verblijfplaats met de 16 kamers geheel af. Den 19den December, verbrandden weer tal van

huizen die bot op elkander stonden en waar dus niets aan te doen was; in het geheel verbrandden niet minder dan 190 huizen, 8 karbouwenkralen en 76 rijstschuren ter gezamenlijke waarde van *f* 16939, waarvan geen 5% gespaard bleef. Droefheid en schrik sloeg den lieden door die rampen om het hart; het scheen alsof zij bevreesd waren, dat daar iets zou gebeuren, zooals in het district Tjilegon; bijna een maand lang kwam dáár tal van slecht volk, dat de lieden wijs maakte, dat dit vuur van den Hemel kwam, omdat het einde der wereld nabij was. Zij zeiden dit om des te gemakkelijker te kunnen stelen; domme lieden in Tjilegon durfden een geruimen tijd lang niet in hunne huizen te slapen.

Doch gelukkig voor de lieden van Kedjabon, district Tjiroeas, dat de Heer Controleur K. N. Binnendijk er was. Zijn beleid moet ik ten zeerste prijzen, want hij kon van dat verschijnsel aan de desalieden uitlegging geven, n. l. 1° was het 6 maanden lang zeer warm geweest en 2° als de menschen het wilden zien, kon hij gemakkelijk de oorzaak van dat vuur constateeren in een gewoon waterglas. Toen zij dat gezien hadden, konden de desalieden ook onder elkaar de oorzaak er van ophelderen. Zij stonden er verbaasd van, geloofden het ook en gaven hun ziel in lijdzaamheid aan Allah over. Doch niet alleen de kleine man, ook ik zelf stond verstomd over dit verschijnsel, want al is het aan velen bekend, in Bantam had ik nog niemand ontmoet, die er uitlegging van kon geven.

Volgens het zeggen van den Heer Controleur K. N. Binnendijk, heet de stof „gas", dat uit den grond opwelt en niet kan ontbranden als men het niet aansteekt; wilde men er dus een eind aan maken, dan moesten zij die plaats verlaten en elders gaan wonen. Om reden de menschen toch al arm waren en niet bij machte om zich nieuwe huizen te bouwen, heb ik hulp gevraagd in de andere afdeelingen. De rampen daar waren dus aan niets anders toe te schrijven dan aan het opwellen van gas en aan het bot op elkaar

staan der huizen, zoodat men geen erven of tusschenruimten had en het derhalve moeilijk viel bij brand hulp te verleenen.

Daarna in de maand December 1891, nadat de Heer Resident van Bantam, Velders, daar ter plaatse een onderzoek had ingesteld, werd last gegeven de huizen te regelen. Met al mijn kracht begon ik dat te doen en wel op een andere plaats; en dat het zeggen van den Heer Controleur K. N. Binnendijk juist was, bewijst het feit, dat men op die andere plaatsen geen last meer van brand heeft, en de bevolking is tevreden. Ook in andere kampongs, noodigde ik de bevolking uit langzaam aan de huizen verder van elkaar te bouwen, en sommigen hadden daar wel ooren naar; mochten allen het eenmaal willen doen! te meer daar de lieden onder elkaar praten, dat de bevolking in de afdeeling Lebak, zich thans zoo op haar gemak en behagelijk gevoelt, omdat in hun kampongs en huizen thans regelmaat is.

En dat is juist, want ik herinner mij hoe 12, 13 jaar geleden er in de kota Rangkas Bitoeng, vele kenteekenen en bewijzen van moeite en last waren, zooals:

1e. Dikwijls had de bevolking soms gebrek aan voedsel.

2e. Handelspasars ontbraken. Behalve de chineesche pachter der overvaarten, waren er geen Chineezen, die een toko hadden; ik zag alleen een ouden Chinees met een kort staartje, zoo dik als een pink.

3o. Als inlandsche hoofden uit eene andere afdeeling, zonder rangsverhooging overgeplaatst werden naar de afdeeling Lebak, dan spraken zij, alvorens te vertrekken er reeds van, dat dit voor hen nadeelig was, omdat het tractement dáár niet voldoende zou blijken; al verkeerden die hoofden ook in goeden doen, zij werden er arm. Dat is nu geheel anders. Hoofden, die nu overgeplaatst worden, met of zonder rangsverhooging, zijn verheugd en tevreden, omdat zij gezien hebben dat hoofden, die uit Lebak gaan, goederen daaruit mêebrengen of een hoogeren rang. En nu uit den grond van mijn hart denk ik er zoo over: ik ben over dit alles mede

verheugd, want uit die afdeeling Lebak zijn mijne voorouders afkomstig en dáár ben ik ook zelf geboren; onder rijken en armen heb ik aldaar in de 5 districten familieleden, mij verder of dichter bestaande. Weet Pasĕpoeh dat zelf ook niet?"

Antwoord van Pasĕpoeh:

„Dat is duidelijk, ja zoo is het. U is een Zuid-Bantammer van afkomst.

„God zij lof. De Heer der werelden zij geprezen!"

AANTEEKENINGEN

OMTRENT

DE BEWONERS VAN HET BINNENLAND VAN HET EILAND

BANKA (1)

EN OMTRENT DE TAAL DER DARATBEWONERS, SPECIAAL VAN HET DISTRICT MUNTOK.

DOOR

H. A. DE NOOIJ.

Adjunct-Inspecteur van het Inlandsch Onderwijs.

Wil men eenigen indruk krijgen van het binnenland van het eiland Banka, zoo is eene reis er dwars doorheen, namelijk van Muntok naar Pangkal-Pinang, aanbevelingswaardig. De streek tusschen Plangas en Bakam kan men veilig aannemen voor het binnenland, in die streken „darat" genoemd. Beide plaatsen liggen 20 palen verwijderd van de kust. Meent niet, dat de reis, welke officieel per tandoe geschiedt, maar vrij goed met paard en rijtuig zou af te leggen zijn, veel verrassends aanbiedt. De weg leidt door kreupelhout, waar hier en daar enkele hooge boomen boven uitsteken; het uitzicht links en rechts is dus geheel belemmerd en men passeert weinig voorbijgangers. Slechts nu en dan komt men aan eene bewoonde streek, eene kampong, bestaande uit eenige huizen, deels van hout,

1) Zie hieromtrent hetgeen voorkomt in het XIe deel van het tijdschrift voor taal- land- en volkenkunde van Ned-Indië omtrent den „orang lom" en vergelijk de taalkaart van Banka van den adviseur-honorair K. F. Holle.

deels van boomschors gemaakt; van de laatste vindt men de meeste. Men kan het treffen, dat bij aankomst in de kampong zij geheel uitgestorven schijnt, n. l. in den tijd van het bewerken der rijstvelden (ladangs). Mannen, vrouwen en kinderen, allen zijn soms palen ver van huis, waarom zij dan ook ettelijke dagen daar overnachten tot hun werk is afgeloopen.

De mate der vruchtbaarheid van den grond is zeer ongelijk en afhankelijk van de dikte der humuslaag; over 't geheel is zij niet groot. In aanmerking genomen de gewoonte der bevolking, wat het bebouwen van den grond betreft, zal het duidelijk zijn, dat de vruchtbaarheid niet zal toenemen, maar wel verminderen. De Bankanees begint ieder jaar in de 7e of 8e maand na het Chineesch nieuwjaar met het afbranden der bosschen tot het gereed maken der ladangs. In die streken heeft hij meestal te beschikken over 3 à 3½ bouw grond; heeft hij vrouw en kinderen, zoo bedraagt dit eene grootere uitgestrektheid. Het volgende jaar neemt hij een ander stuk grond en zoo voortgaande komt hij na 9 à 10 jaar tot zijn eerste ladangs terug. Deze hebben dus niet veel tijd gehad om in vruchtbaarheid te winnen. Houdt men rekening met den geringen laag teelaarde, dan kan men hier gerust zeggen, dat na eenige jaren de opbrengst der ladangs gering zal zijn Op hoog bevel is een maatregel getroffen om den boschrand langs de wegen onaangeroerd te laten; daardoor heeft men ten minste de zekerheid dat niet al het bosch wordt afgebrand en dat men hout in voorraad heeft, om de noodige herstellingen aan bruggen en wegen te doen.

Neemt men in aanmerking, dat de daratbewoner uitsluitend moet leven van de opbrengst zijner ladangs, zoo is het duidelijk, dat van welvaart onder hem weinig sprake kan zijn. Trouwens zij hebben eene groote mate van zelfgenoegzaamheid; hunne behoeften strekken zich niet verder uit, dan tot het hoog noodzakelijke; de meerdere voordeelen, die zij zich zouden kunnen bezorgen, zoeken ze

niet dan bij dringende behoefte. De Bankanees heeft b. v. niet de minste zorg voor zijne vruchtboomen; de woekerplanten tieren er welig op.

Hun kleeding is zeer verschillend; sommigen dragen een buisje en broek (zoowel lange als korte) van keper; van anderen zijn die kleedingstukken van gebloemd of gestreept katoen. Verder reikt eene korte sarong ter hoogte van de helft van het dijbeen en een hoofddoek of kopiah voltooit deze kleedij. De kopiah is vervaardigd van de stengels van een veelvuldig voorkomende plant, rĕsĕm, geheeten; bedoelde stengels worden in het water gelegd, waardoor ze de donkere kleur aannemen en meer stevigheid krijgen. Dit hoofddeksel is zeer doelmatig; het is licht en luchtig en daarbij sterk. Rekening houdende met den tijd, die vereischt wordt tot het maken van een kopiah, is de prijs van *f* 0.75 tot *f* 1. verbazend gering.

De kleedingstukken der mannen en vrouwen worden gemaakt gekocht bij reizende kooplieden, meestal Palembangers. Wanneer de nood dringt, gaan ze zelf naar de naastbijgelegen pangkal om inkoopen te doen. Ten einde eenig voordeel te hebben van deze reis, nemen ze dan tot verkoop mede: akar klingkoet, akar kĕtakong of akar sarĕk mede; de Chineezen gebruiken deze meestal voor het maken van paggers.

Omtrent de taal, door de daratbewoners der afdeeling Muntok gebruikt, volgen hieronder eenige nadere ophelderingen.

De bewoners van het district Muntok, uitgenomen de Maleiers, welke veel ter hoofdplaats gevonden worden, en andere vreemdelingen, heeten „orang darat". Dezen hebben hun eigen taal, waarin men vele woorden aantreft, die dadelijk aan overeenkomstige Maleische woorden herinneren. De wijzigingen zijn niet in vaste regels aan te geven, zooals hieronder blijken zal. Gemakshalve plaatsen we de Maleische woorden voorop.

1e. De *a*, welke in de eerste lettergreep der maleische woorden wordt gevonden, luidt hier herhaaldelijk *é*, terwijl die, welke in de 2e. lettergreep voorkomt, dikwijls luidt als *a*', *é* of *e*'. Soms is er geen onderscheid.

djaga	wordt uitgesproken:	djégé, djagé.
djawa	„ „	djéwe, djawe.
dara	„ „	dere, dare.
nja	„ „	nje, nja.
ada	„ „	ada, ade, de.
apa	„ „	apa, ape.
harga	„ „	rĕga, rĕge.
hoema	„ „	oeme.
soedah	„ „	soedah, oedah, soedeh, oedeh.
hampa	„ „	apa'
ama	„ „	ama'
timpa	„ „	tipa'
rimba	„ „	rimba'
depa	„ „	dĕpa, dĕpe'.

2e. De *i* klank in de 2e lettergreep vertoont zich als *i*', *e*' of *ei* en is soms niet veranderd.

isi	wordt uitgesproken	isi'.
nanti	„ „	nati'.
lagi	„ „	agi', age', agĕt.
tahi	„ „	tai'.
bĕri	„ „	bĕre'.
pergi	„ „	pĕgĕ', ge'.
api	„ „	apei'.
hari	„ „	arei.
laki	„ „	kelakei.
mati	„ „	matei.
sekali	„ „	sekalei, kalei.
bĕli	„ „	bĕlei.
arti	„ „	rĕtei.
ganti	„ „	gĕti.
koentji	„ „	koetji.

3e. Aan den *oe* klank in de 2e lettergreep beantwoordt *oe'*, *o*, *o'*, *au* en *au'*. Soms is hij ook hier *oe*.

aboe	wordt	uitgesproken	aboe'
pakoe	„	„	pakoe'
badjoe	„	„	badjoe'
koe	„	„	ko.
dahoeloe	„	„	doeloe', dolo', lo'.
hantoe	„	„	atau.
pintoe	„	„	pitau.
kajoe	„	„	kajau.
laloe	„	„	lalau.
toenoe	„	„	toenau.
asoe	„	„	asau'.
lampoe	„	„	lapoe.
bangkoe	„	„	bakoe.

4e. De *r* als eindletter in de 2e lettergreep wordt uitgesproken als hamzah (ء)

besar	„	„	bĕsa'.
ajar	„	„	aje', ae', ai'.
boetir	„	„	boeti, oeti, oete'.
hantjoer	„	„	atjo'.
ekor	„	„	eko'.
kapoer	„	„	kapo'.
tidoer	„	„	tidoe, tido'.
pasar	„	„	pasar.
tjampoer	„	„	tjapoer.
tjangkir	„	„	tjakir.

5e. De *l* als eindletter in de 2e lettergreep treedt als *t* in het woord *ketjil* op, n. l. ketjit.

6e. Op het eind van een lettergreep en woord worden de kaf (ك), khaf (ق) en hamzah (ء) steeds onderscheiden. De eerste wordt hier geschreven *k*, de 2e *q* en de derde met het teeken'.

anak	anak.
baik	bajĕq.
naik	najĕq.
tidak	tida', da'.

7e. De uitgangen *ik*, *ing* en *it* op het eind van een woord, worden bijna als twee lettergrepen uitgesproken; aldus *i-ĕk*: *i-ĕng*; *i-ĕt*.

balik	baliĕq.
baik	bajiĕq, bajĕq.
naik	naiĕq, najĕq.
kĕring	kĕriĕng.
kĕmit	kĕmiĕt.
sakit	sakiĕt.

8e. De *m*, als sluitletter der 1e lettergreep, valt weg als de beginletter der 2e lettergreep eene *p* is:

gampang	wordt	gapang.
kampoeng	„	kapoeng.
lampoe	„	lapoe.

9e. De *n*, als sluitletter der 1e lettergreep, wordt niet uitgesproken als de beginletter der 2e lettergreep eene *t* of *tj* is:

hantar	wordt	atar.
hantoe	„	atau.
pantjing	„	patjing.
koentji	„	koetji.
mĕntah	„	mata'.
minta	„	mita'.

10e. De *ng* op het eind der 1e lettergreep wordt niet uitgesproken, als de 2e lettergreep begint met eene *k*.

pangkal	wordt	pakal.
tjangkir	„	tjakir.
boengkoes	„	boekoes.
bangkei	„	bakei.

N. B. Vele beginletters in de overeenkomstige maleische woorden voorkomende worden hier gemist, of er treedt een andere voor op.

boetir	wordt	vertegenwoordigd	door boeti', doch ook door oeti, oete'.
kabir	„	„	abir, abĕr.
kaka	„	„	aka'.

lagi	wordt vertegenwoordigd	door	agi', agé, agèt.
piso	„	„	iso'.
roemah	„	„	oemah.

11e. De *h* heeft als beginletter der 1e en der 2e lettergreep haar klank verloren:

hari	„	„	arei.
hoema	„	„	oemè.
hoeloe	„	„	oelau.
ḍahoeloe	„	„	doeloe, dolo', lo'.
tahan	„	„	tan.
poehoen	„	„	poen.

12e. De beginletters der 1e dan wel der 2e lettergreep worden dikwijls met andere letters verwisseld; ook worden ze geheel weggelaten met wijziging der beginletters in de 2e lettergreep.

sĕsah	wordt	tĕsah.
soesah	„	toesah.
soesoe	„	toesau'.
bawah	„	babah.
kawan	„	kabĕn.
bawa	„	aba'.
tjaboet	„	paboet.
tjari	„	sae'.
mari	„	mae'.
kamari	„	kamae'.

13e. In de spreektaal worden verscheidene woorden verkort:

ada	wordt	adé, dé (da'de' = tida ada)
tidak	„	da'
belom	„	lom (lom adé = belom ada)
hendak	„	nak.
djoega	„	gĕ, gé.
oetara	„	tara
mendjangan	„	mandjang.

Soms wordt de gesloten klinker in de 1e lettergreep open op deze wijze:

harga wordt rĕgĕ, regé.
harta „ rĕta, rĕté.
erti „ retei.
hasta „ sĕté.

14e. Soms voegt de orang darat letters in:
panas wordt pandĕs.
pĕnat „ pĕndat.

15e. *Ka, sa* en *di* voor woorden, die met een klinker beginnen, treden op als *k, s* en *d*.
karoemah wordt koemah.
kahoemah „ koemé.
kaätas „ katas.
sahari „ sarei.
saboetir „ soeti', soetè.
saekor „ seko', siko'.
diatas „ datas.
sioedi (dibelakang kemoedian) wordt soedi.

16e. De orang darat gebruikt de voorvoegsels mĕng, *mĕn* en *mĕn* niet, maar wel plaatst hij: *ngĕ—ng—m—n—nj* voor de woorden;
ngĕ wordt geplaatst voor de woorden, die beginnen met *dj, l, n, r,* en *d*:
mĕndjala wordt ngĕdjala.
mĕlawan „ ngĕlawan.
mĕnaiki „ ngĕnajĕq.
mĕroeboeh „ ngĕroeboeh.
mĕndinding „ ngedidiĕng
Uitgezonderd: mĕndenger wordt nĕngar.
ng = wordt geplaatst voor woorden, die beginnen met *g* en *k*, of voor die welke met een letter beginnen, welke een eigen klank heeft:
menggoenting wordt ngoetiĕng.
mengoepas „ ngoepas.
mengambin (ambin) „ ngambin.
mengikoet (ikoet) „ ngikoet.
m vervangt *b* en *p*.
memboeat wordt moeat.

memoekoel wordt moekoel.

n vervangt *t*:

menoeroet wordt noeroet.

mĕnĕsah „ nĕsah (tĕsah).

Uitgezonderd menahan wordt ngĕtan (tan).

nj vervangt *tj* en *s*.

menjoetji wordt njoetji.

menjoeroeh „ njoeroeh.

Uitgezonderd sae' (= tjari) wordt ngĕsae'.

Overigens worden de voor- en achtervoegsels gebruikt als door de Maleiers.

Lijst van eenige woorden, toegepast in zinnen.

a. wordt als achtervoegsel gebruikt.

abah = hadap. Kamana bĕ abah nje bĕdjalan tei? = kamana hadapnja dia berdjalan tadi.

abah = lain kali. Kabah-kabah djangan kau moeat age' namau' = Lain kali djangan kau boeat lagi begitoe.

aba' = bawa. Aba' egĕ barangko jei' = Bawakan djoega barangkoe ini.

abĕl = tiada bĕrasa. Iemand die te veel oude pinang eet, krijgt een dikke tong en verliest zijn smaak. Lah abĕl lidahko = Lidahkoe soedah tiada berasa apa-apa lagi.

abĕn = sekali, bĕnar. Kau da 'nak abĕn disoeroeh kau tida hendak sekali disoeroeh.

abĕng = kamanakan laki-laki.

abĕr = Adoe gatĕl isi' ko kĕna abĕr = Adoeh! gatal badankoe kĕna miang.

aboh, bandĕm = bĕkas, tanda. Als iemand geslagen is, noemt men de resten, die te zien zijn, aboh of bandĕm.

abok = dĕboe.

aboek = moejang.

aboen = behagian, dat eerst van iets wordt afgenomen, alvorens tot de gelijke verdeeling over te gaan.

aboer = boeroes. Aboer tĕman kau dengan doeit real kau = Boeroes bĕnar kau dengan wang kau.
aboes = hilang. Lah, aboeslah doeit po' = Lah (soedah) hilanglah wangkau.
adeng adeng = atĕng atĕng = lambat.
adok = dok zie abah.
adong, adoeng = de inhoud van zwart geworden padi.
adau, adai wordt van ziekte gezegd.
adjong = bilalang.
aga = boeroe. Aga'daroe' = boeroe dari sana.
aga' = pĕreh = mendapatkan. Ko nak pĕge'ngaga' toean Besa'=saja hendak pergi mendapatkan Toean Besar.
agĕm, amar = dĕndam (Simpan hati pada moesoehnja).
agĕr, nagĕr = toenggoe. Agĕr lo'ko agi'nak kĕmeh = Toenggoe dahoeloe, sahaja lagi hendak kentjing.
ago, ajot = anggoet.
agong, birian = mandja.
agau, ramah = raba. Tjoebé kau agau = Tjoba kau raba.
aja' = kakak.
ajo, ajoe = pajoe. Ajo kita kioen. Pajoe kita kĕsana.
ajon = beginwoord van eene zangwijze.
ajol = ajoen. Ngapa lapoe joe ajol ajol = Apa sabab lampoe itoe berajoen berajoen.
aka' = kaka'k.
ambang = djaoeh. Ambang ige'ika'ngetannja = Djaoeh sangat kau mĕmasangnja (van een net b. v.)
ambĕr = pengajer, pĕlam (dit wordt gebruikt van een hikmat of azimat, welke de kooplieden in toepassing brengen om hunne waren spoedig aan den man te brengen.
anggang = rangkak. Nja tĕngah anggang anggang kawa' atang. Dia tengah merangkak sahaja datang.
anggĕp = oentoek. Tau tje'té, nei anggĕp ko = Itoe bagi kau, ini oentoek akoe.
anggĕr = akau.
anggé, atji atji = Saädanja. Angge ka'engga', moen na'ja. Seandenja akoe, tiada maoe, kalau bĕgitoe.

anggoeng = angkat.
amang = paman.
amar = zie agĕm.
ame' = ambil.
ao' = ja, baik, bĕnar:

1e. Kabernja Toean Besa' nak atang kamae? Ao' (chabarnja Toean Besar hendak datang kasini? Ja.

2e. Laman oemah ika'bersihkan; Toean Besa' nak atang. Ao' wé. = Halaman roemahkau bersihkan sebab Toean Bĕsar hendak datang. Baiklah.

3e. Moen ika' moeat salah, tĕtoe ika' dioekoem! Ao' wé = kalau kau, berboeat salah tĕntoe kau dihoekoem! Bĕnarlah.

Bang = sabĕlah, arah. Bang kioen goenoeng = sabelah sana goenoeng.
babah = bawah.
bajĕq = bagoes.
base = biasa pĕrnah Ko da' base mĕnjanji = sahaja tiada biasa menjanji.
bĕ, wé, ngan, djang = bijna gelijk aan lah. Sa' kioen bĕ doedoek! nak gé ko doedoek. Ao' wé = Sana sana lah sedikit doedoek! akoe hendak doedoek djoega. Baiklah.
bĕlĕmbang = koepoe-koepoe.
bina = banjak.
boedoeng, tjĕmaning = bĕroek.

Dang, tipak = tempo. Anakko dipandĕm kajau, tipak nje bĕdjalĕn = Anak sahaja ditimpa kajoe, tempo (koetika) dia berdjalan.
dajang = mĕnantoe jang perampoean.
daroe' (dari joe' = dari sana.
dari' (dari ji' = dari sini.
dila', dile' = nanti. Dila' ko atang = Nanti sahaja datang.
di, di jei' = sini Sabila di'. Bila datang sini.

di joe = sitoe. Gĕla' barangko di joe' = taroh barangkoe di sitoe.

djang = zie bĕ.

djakoe', kĕtjatjĕr, tjatjĕr = tjĕlaka, kĕparat (dit woord drukt verwondering uit. Kĕtjatjĕr! Maltĕman njoeroeh ika' ne = Tjĕlaka! Soesah bĕnar menjoeroeh kau ini.

djĕmoe' = rindoe.

Gĕ, gé = djoega.

gĕs = tampat.

gĕla', gĕle' = taroh.

gĕrai, matjal = sendja, main-main,

gĕtjĕk = tjĕpat. Gĕtjĕk-gĕtjĕk ika' noegal = Tjĕpat-tjĕpat kau menoegal.

goera' = soeka ko da' goera' makan noe joe' = Sahaja tida soeka makan anoe itoe.

Ilah = ialah jalah.

iga', igĕ' = sangĕt. Bina iga' = Banjak sangĕt.

igi' = boeah, boetir. Mita' ko tĕlo' sigi' = Minta akoe tĕlor saboetir.

ika', po', te' = kau.

imba' = kira, rasa; imba'a = kiranja, roepanja, barangkali Arei jé' nak oedjan imba'a = Hari ini hendak hoedjan roepanja.

Ja, joe', noen, tau = itoe.

jang = kemanakan jang perampoean.

ji', jei', né, nei, nen = ini.

joe, zie ja.

joe, tja' = biar. Tja'a barangko di joe' = Biar barangkoe disitoe.

Ka', kawa', ko = saja.

kabĕn = kawan.

kadja' = memang = sahadja. Apa gawe ika' atang kamoe'? Da' apa-apa kadja' nak gĕrai = Apa kerdja kan

datang kasini? Tida apa-apa sahadja hendak main-main.

kato', katė = zina; bekatė' = berzina.

katė' = oesik. Djangan kau katė anakko = djangan kau oesik anak sahaja.

ke' = dengan, akan, kapada.

kĕloe' = setoeboeh. Andjing bĕkĕloe'.

kĕsĕrang = mĕrani = marah.

kĕtjatjĕr zie djakoe'.

kĕmbang, rengai, ngai = habis.

kias = tjerita, chabar. Als iemand voor een strafzaak is opgeroepen vraagt een ander: Apa kias kau tei (tadi).

koebĕr, koembĕr, koeda' = sempat. Da koebĕr = tida sempat.

kitar = poesing, poetar.

koedjoer = toembak.

koeda' = zie koebĕr.

koengang = tjakap. Makda' ika' noeloengko noegal? Da' koengang ko = Hendak, da' (hendak atau tida) kau menoeloeng sahaja menoegal? Akoe tida tjakap.

Lading = pisau.

lĕbĕm, lĕbĕm tjatjĕr: dit zegt men, wanneer men zich gestooten heeft of geslagen is.

lĕtjĕi' = gĕli, djidji.

Mal = soesah, pajah. Mal temen njoeroeh kau nė = soesah bĕnar menjoeroeh kau ini.

mai', nai' = mari, minta. Mai' (nai') barang ko tei = Minta barangkoe tadi.

malĕr = masih. Sa'mana sakitnja anak sanoe joe'? Malĕrlah = Bagimana sakitnja anak si anoe *itoe?* masihlah.

matoh = tĕtap.

matjal, zie gĕrai.

mĕram zie kĕsĕrang.

misa' (pisa') = menggoenting.
mo' wordt gebruikt om den nadruk te leggen op een woord:
Mana kasoetko' tei? Ji' mo' = Mana kasoetkoe tadi? Ini dia (atau joe' mo').
moen—amoen = kalau.

Ne zie ji'.
nei „ „
neu „ „
nagĕr „ agĕr
namae', na' nen, na' ne = bagini.
namau', na' ja = bagitoe.
napé', nampe' = hampir, dĕkat.
nanggé = toenggoe.
nĕlĕq, niat = lihat.
nĕman = koeat, sangat. Sianoe nĕman sakitnja.
niat zie nĕlĕq.

Ngan zie bĕ.
ngĕmpa', menginang = makan sirih.

Oebal: dit wordt gebruikt, wanneer een vrouw, met andere menschen haar aanstaanden echtgenoot gaat halen.
oeboe' = nasi, ngoeboe' masak nasi.
oepa'-oepa' = kadang-kadang.
oetjap = toetoer = kata.
oembang = roepa, bangoen.

Pandĕs = panas.
pĕndat = pĕnat.
paboet = tjaboet.
pandem = timpa.
pandoek = oenggoen. Wordt gebruikt bij het afbranden der ladangs: als deze nog niet angoes (mata' = mĕntah) zijn, wordt het hout op verschillende hoopen gestapeld en verbrand; die hoopen hout heeten: pandoek, en het werk: mandoek.

pĕdang = dapoer.

pĕla' = kĕbon. Wat in den tuin groeit heet ook: pĕla'. Adé, da'kau ngaba' pĕla' = Ada, tida kau membawa isi isi kĕbon?

pĕreh, aga' = dapatkan. Tjoebe kau pĕreh sanoe soeroeh nje kĕmae' = Tjoba kau pergi kapada sianoe soeroeh dia kasini.

pĕreh = boeroe. Kau pĕreh daroe' = kau boeroe dari sana.

pĕreh = kapada. Ne soerat mĕreh Batin. Ini soerat kapada Batin (titel van een inlandsch hoofd).

pĕngarah = koempoelkan orang. Pĕge' lah kau pengarah. Toean Besa' nak atang.

poedéng = asjik, birahi. Orang ja lah poedĕng teman ke orang dare ne = Orang itoe soedah birahi bĕtoe' dengan orang dara ini.

Rĕnga' = hendak. Rĕnga', da' kau makan noe' jei' = Hendak, da' kau makan anoe ini.

rĕngai zie kĕmbang.

Sae' = tjari.

sa' mana, na' mana = bagaimana.

sĕtĕbar; sĕtĕra' = tempo, waktoe. Sĕtĕbar ne gawe orang di darat tengah ngĕtam = satempo ini pekerdjaan orang orang didarat tengah memotong padi.

soeleh = biar mana soeka. Iemand zegt: Ajam kau ditakap moesang; de ander antwoordt: soeleh = biarlah.

soewar, soenggau = een stuk hout, dat aan den tak van een boom wordt vastgemaakt zoodat de honigbij er zijn woning kan maken.

soewat = sĕbentar.

soegeh = kaja.

soeroek gagĕr = koembang tahi.

soerai sisir, = sikat.

Tau zie ja.

tara = kalau. Tjoebe kau pĕreh sanoe diladang tara kau lom bĕtĕpok ke' nja djangan kau baliĕq = Tjoba, kau pergi ka ladang kapada si anoe; kalau kau bĕlom bertĕmoe dengan dia, djangan kau balik.

té zie ika'

tei = tadi. Dari mana tei? dari mana tadi?

tĕman = bĕnar. Ao' tĕmanlah = Ja, benarlah.

tipak zie dang.

tĕngong zie nĕlĕq.

toemań = biasa. Ko da' toeman diam di darat = sahaja tida biasa diam di darat.

toembek = hoeloe soengai.

Tja', joe' = biar. Tja' a barangko di joe' = Biarlah barangkoe di sitoe.

tje' = bagi, oentoek.

tjĕda' = lĕkas.

tjĕmaning zie boedoeng.

tjĕpĕla = atjoe.

tjiga' = endah, bagoes. Tjiga' tĕman gawe po' = Bagoes betoel perboeatankoe.

Wé zie bĕ.

Batavia, 16 April 1894.

„MENSCH" EN „DING" ALS VOEGWOORD.

DOOR

Dr. C. SNOUCK HURGRONJE.

Men behoeft niet lang bij gesprekken van Javanen toegeluisterd te hebben om te ervaren, dat zij het woord *wong* (*tiang*) ieder oogenblik als voegwoord gebruiken en dat dit geheel toonloos uitgesproken voegwoord niets gemeen heeft met eenen vocatief [1]) (o mensch!); trouwens in den vocatief gebruikt men dit woord anders niet, en het zou dus al te gewaagd zijn, bij wijze van gissing aan te nemen, dat het een enkele maal wel zoo zou voorkomen, maar dat die exceptioneele vocatief zijne vocatieve kracht zou verloren hebben.

Den oorsprong van het voegwoordelijk gebruik neemt men nog gemakkelijk waar in zinnen, waarin werkelijk van *menschen* sprake is.

De opmerking: *iki sawah koq ora wĕtoe wohé* = „op deze sawah wil het maar niet groeien" wordt bijv. aldus beantwoord: „*wong wis lawas koerang banjoe*". Dezen zin mag men gerust vertalen door: „*omdat*" of „*dat komt omdat* zij „reeds lang te weinig water heeft gehad"; maar men ziet hier nog duidelijk de oorspronkelijke gedachte, dat de *lieden* (*wong*), wier sawah het is, reeds lang gebrek aan water hadden. Hier betrapt men dus het woord *mensch, lieden* op zijnen overgang in de klasse der redegevende voegwoorden; vrij vertalend kan men het even goed door het bijwoord, „immers", „ook", als door „dewijl", „dat komt, omdat" weergeven.

Even duidelijk is de overgang in andere zinnen, waarin *wong* door een voegwoord van concessie of tegenstelling moet worden vertaald. Eene sawah ziende, die door andere oor-

1) Zoo wordt het in het Javaansche woordenboek verklaard.

zaken dan droogte slecht staat, zegt de Javaan bijv.: *kĕnang apa iki sawah koq ala, wong akèh banjoenè?"* = „hoe komt toch deze sawah zoo leelijk te staan, *ofschoon zij* (*terwijl* zij *toch*) overvloed van water heeft?" In dit laatste voorbeeld leidt *wong* eenen zin in, die *verwondering wettigt*; in ons eerste voorbeeld daarentegen eenen zin, die *verwondering weerlegt*. In beide zinnen laat zich echter de overgang van het substantief in de rij der voegwoorden zeer gemakkelijk verklaren.

Wie nu de geschiedenis en het verloop van dergelijke tot partikels geworden woorden eenigszins kent, zal zich niet meer verwonderen, wanneer hij zinnen ontmoet, waarin *wong* zijne afkomst als het ware verbergt, waarin het — zooals men het wel eens heeft genoemd — tot een ledig woord is geworden. Twee voorbeelden mogen volstaan.

Redegevend is *wong* weder, waar op de mededeeling: „*djarankoe wis mati*" = „mijn paard is gestorven" het antwoord volgt: „*wong kĕkĕrĕpĕn dinggo*" of „*wong kowé kĕkĕrĕpĕn nganggo*" = „dat komt, omdat het te veel gebruikt is" of „omdat gij het te veel gebruikt hebt."

Tegenstellend en verwondering motiveerend is het in: „*kĕnang apa iki pitiq koq mati, wong mahoe isih katon bĕrgas?*" = „hoe komt deze kip nu dood, *terwijl* zij er *toch* daarstraks nog gezond en wel uitzag?"

Men ziet, de beteekenis van *wong* is in de beide laatste voorbeelden geheel dezelfde als in de eerstgenoemde, maar terwijl de Javaan in geen der vier zinnen meer aan de beteekenis „mensch, lieden" denkt, is deze nog rudimentair aanwezig in het eerste tweetal, geheel verdwenen daarentegen in het laatste.

Te Batavia gebruikt men *orang* geheel op dezelfde wijze in beide beteekenissen; alleen is het woord daar niet tot een zoo hinderlijk veel gebruikt stopwoordje geworden als *wong* in den mond van vele Javanen. Het redegevende *orang* der Batavianen vond ik voor het eerst onlangs [1]) vermeld door den

1) *Tijdschrift voor Binnenl. Bestuur*, Jaargang 1893, bladz. 294.

Heer A. F. Von de Wall. Ook de Menangkabauërs bezigen *oerang* in den dubbelen, boven aangegeven zin.

Een eigenaardig pendant van bedoeld spraakgebruik vindt men in het Atjèhsche *atra*, dat eigenlijk eene *zaak*, een voorwerp van eigendom, aanduidt en vooral als possessief-aanwijzer [1]) voorkomt, bijv. *atra lōn* (ook *ata lōn*) = het mijne, mijn eigendom. Terwijl de Javanen en sommige Maleiers het woord voor *mensch* in de besproken soort van zinnen ook op *zaken* gingen toepassen en zoo allengs tot een partikel maakten, hebben de Atjèhers hun woord voor *zaak* (*atra* laat zich met het Maleische *barang* vergelijken) ook op *menschen* toegepast en zijn zij zoo tot een voegwoord *atra* gekomen, dat volkomen synoniem is met *wong*, *orang*.

Op de vraag: „waarom ligt die mat in den modder?" zal de Atjèher antwoorden: *atra hana goena lé* = „daar zij tot niets meer dient." Hier is de beteekenis „*zaak*" nog rudimentair aanwezig, gelijk de letterlijke vertaling in het Maleisch: *barang tiada bĕrgoena lagi* aantoont.

Waar op de vraag, waarom iemand zoo langzaam loopt, het antwoord luidt: *atra ka toeha* = „*daar* hij al oud is," ziet men de oorspronkelijke beteekenis ten doode opgeschreven, want de oude „barang" is een mensch. Geheel dood of „ledig" is *atra* in de zeer frequente zinnen, waarvan wij thans nog twee voorbeelden geven, een, waarin het woord rede geeft, een, waarin het verwondering wettigt.

Pakòn hana djidja', *atra ka tréb boenòë lōn joeë?* = „waarom gaat hij niet, *terwijl* ik het hem *toch* al lang bevolen heb?"

Tjit ka djimeutoeri ngòn gòb njan, atra dilèë t^higampōng = „hij kent hem stellig, *daar* zij vroeger dorpsgenooten waren".

Het Atjèhsche *atra* wordt niet minder dan het Javaansche *wong* als stopwoord misbruikt.

1) Voor *eigendom* of *zaak* zonder volgend pronomen gebruikt men meest den vorm *areuta*, hetzelfde woord maar zonder omzetting. Men hoort echter ook *gòb njan le that atra* = „hij bezit veel", en *atra njòë brōï that* = „dit ding is erg leelijk".

INHOUD.